

**UNIVERZA ALMA MATER EUROPAEA –
FAKULTETA ZA HUMANISTIČNI ŠTUDIJ, INSTITUTUM
STUDIORUM HUMANITATIS, LJUBLJANA**

Humanistične znanosti

DOKTORSKA DISERTACIJA

Daniel Siter

**UNIVERZA ALMA MATER EUROPAEA –
FAKULTETA ZA HUMANISTIČNI ŠTUDIJ, INSTITUTUM
STUDIORUM HUMANITATIS, LJUBLJANA**

Doktorska disertacija
študijskega programa tretje bolonjske stopnje

HUMANISTIČNE ZNANOSTI

**SUBVERZIVNO DELOVANJE ŠVABSKO-
NEMŠKE KULTURNE ZVEZE IN VLOGA
NJENIH ČLANOV NA SLOVENSKEM V LETIH
1922–1945**

Mentor: red. prof. dr. Jurij Toplak

Kandidat: Daniel Siter

Somentor: red. prof. ddr. Igor Grdina

Rogaška Slatina, oktober 2024

ZAHVALA

Na tej prelomni štiriletni osebni, karierni, študijski in življenjski poti so me podpirale osebe, brez katerih raziskava ne bi ugledala luči sveta. Moja hvaležnost vsem vam je neizmerna.

V prvi vrsti bi se želel zahvaliti mentorju red. prof. dr. Juriju Toplaku (Fordham University, New York), ki mi je s svojimi inteligentnimi pogledi, nasveti in dragocenimi svetovnimi izkušnjami predal neprecenljivo uporabno znanje ne samo pri pisanju doktorske disertacije, temveč v prerezu celotnega doktorata in razgibane službe asistenta na Univerzi Alma Mater Europaea. S ponosom lahko povem, da mi z leti ni bil zgolj mentor, temveč cenjeni kolega in oseba, na katero sem se lahko obrnil ob težavah in dilemah.

Moja nadaljnja zahvala gre somentorju in izjemnemu intelektualnemu strokovnjaku sodobnega slovenskega zgodovinopisja red. prof. ddr. Igorju Grdini (ZRC SAZU, Ljubljana). Osebi, ob kateri se po vseh teh letih še vedno sprašujem, kakšen luksuz je razpolagati s takšno širino znanja ter razumevanja, obvladovanja in povezovanja zgodovinskih procesov. Ob njegovih najvišjih standardih in mentoriranju je lahko ustvarjanje dobrih študij precej samoumevno. Prof. Grdina je bdel nad raziskavo in

disertacijo že od samega začetka, jo sproti izredno ažurno in natančno komentiral, temeljito usmerjal in dopolnjeval do končne visoke popolnosti.

Veliko zahvalo dolgujem članici komisije za doktorsko disertacijo dr. Mojci Šorn (INZ, Ljubljana), ki mi je ob kakršnikoli dilemi ali zagati namenila svoj dragoceni čas kjerkoli in kadarkoli. Skupek njenega zgodovinskega znanja, nasvetov, usmerjanja in potrpežljive pozitivne volje je pomembno pripomogel h kvalitetni raziskavi in disertaciji. Predsednica komisije red. prof. dr. Mojca Ramšak (FF UL) je s svojim natančnim in sistematičnim opazovanjem ter dragocenimi predlogi olajšala marsikateri sicer dolgotrajni in mučni postopek pri samem pisanju.

Študija je zaradi svoje metodološke večplastnosti in bogatega nabora primarnih virov terjala veliko raziskovalnega dela v tujini, kar je povzročilo izdatne stroške. Za finančno podporo pri izvajanju raziskave se zahvaljujem Javni agenciji za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) in vodstvu Univerze Alma Mater Europaea, zlasti njenemu rektorju zasl. prof. dr. Ludviku Toplaku, ki mi je v minulih štirih letih nudil trdno podporo pri mojem akademskem, raziskovalnem in publicističnem udejstvovanju in sem mu za to hvaležen. Zahvala gre tudi vsem slovenskim in tujim arhivskim, muzejskim in drugim institucijam ter njihovemu prijaznemu osebju, ki so me s svojimi strokovnimi nasveti, usmeritvami in vpogledi v okolju primarnih dokumentov vodili po primernih arhivskih fondih.

Doktorska raziskava in disertacija simbolizirata tudi osebno pot in osebnostno rast. Mojima najdražjima staršema, očetu Janezu in materi Vidi, ter sestram Klaudiji, Kseniji in Sari se zahvaljujem za vso podporo, spodbudne besede in pogovore. Ob koncu pa se želim še z največjo hvaležnostjo zahvaliti moji dragi Tini, ki je v času raziskave in pisanja zaradi mojih časovnih stisk in obilice dela nesebično in z veliko odgovornostjo prevzela marsikatera nujna življenjska opravila in zadolžitve ter ljubeče in brez očitkov sprejela dejstvo, da je bilo na tej poti malo prostega časa. Tega ne bom nikoli pozabil.

Pri raziskavi ali vplivanju nanjo je zagotovo sodeloval še kdo, ki imensko sicer ni izrecno omenjen. Naj mi slednji oprostijo njihovo neimenovanje. Velika zahvala gre vsem vam. Disertacija je izkaz truda, pomoči in odrekanja številnih, ne samo enega.

POVZETEK

Zgodovinopisje na Slovenskem in drugod v svojem repertoarju doslej še ni imelo izvirne celostne raziskave, ki bi v vzročno-posledičnem kontekstu in večplastnih nivojih poglobljeno in sistematično analizirala začetno ustanavljanje, razvoj in subverzivno dejavnost Švabsko-nemške kulturne zveze (Kulturbund) na Slovenskem v letih 1922–1941 ter vlogo, pomen in posledice delovanja njenih članov v predvojnem prostoru Dravske banovine ter poznejšem okupacijskem aparatu z vključenim epilogom poveljnega obračuna. Veliko več je bilo ukvarjanja z nemško narodnostno manjšino in njeno usodo v Kraljevini Jugoslaviji oz. slovenskem prostoru, le malo študij pa se je primarno posvečalo minucioznemu raziskovanju nastanka, začetnega razvoja in formiranja na zveznem in lokalnem nivoju, treh ključnih procesov v organizaciji (razkol – radikalizacija – nacifikacija) in kasnejšega protislovenskega razkrojevalnega delovanja Kulturbunda. Predvsem pa je bila doslej popolnoma zapostavljena njegova (para)vojaška vloga oz. funkcija pomožnega vojaškega organa v pripravah napada na Jugoslavijo, katero sta matični nemški rajh in nacionalsocialistična stranka v organizacijo implementirala po izpeljanih razkolnih, radikalizacijskih in nacifikacijskih procesih.

Kulturbund označuje krovno kulturno, družbeno in socialnoskrbstveno organizacijo ter v poznejših fazah razmaha politično in (para)vojaško organizacijo nemške manjšine v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevini Jugoslaviji v letih 1920–1941 s sčasoma prisvojenim močnim nacističnim nabojem in orientiranostjo. Nobena zgodovinopisna študija doslej še ni podala sistematične analize operativnega delovanja petih kulturbundovskih okrožij in pripadajočih krajevnih celičnih izpostav na Slovenskem z razkrinkanjem osebnih identitet vodilnih funkcionarjev, članov, predsednikov, pomožnih referentov in predvojnih zaupnikov. Prikazani so organigrami, pravnoorganizacijska zgradba, statuti, razčlemba socialne sestave pripadnikov Kulturbunda in kompletna statistika gibanja članstva. Raziskane so metode, pomen in daljnosežne posledice subverzivnosti. Čeprav se študija prvenstveno osredotoča na Dravsko banovino, hkrati razkrije, da Kulturbund ni bil samo jugoslovanska oz. slovenska zgodba. Dokumenti iz londonskega arhiva pričajo o obstoju in vojnem operiranju kulturbundovske celice v Trstu, kar lahko povežemo z nacističnim dojemanjem Trsta kot bodočega nemškega pristanišča.

Disertacija predstavlja kompleksno štiriletno zgodovinopisno raziskavo, ki jo tvorita dve neodvisni, toda medsebojno dopolnjujoči vsebinski ogrodji. V slednjih so v sistematičnem redu in pretežno po principu sinhrono vsebinsko-kronološke sinteze (zlasti pri prvem ogrodju) v kontinuiranem prerezu treh različnih zgodovinskih obdobj analizirani ključni dejavniki, vidiki, zgodovinski procesi v ozadju ter zunanji in notranji dogodki, povezani s tematiko Kulturbunda na Slovenskem. Metodološko je študija večplastna in je podprta z ogromno maso doslej še neodkritih, nepregledanih in javno neobjavljenih primarnih zgodovinskih virov (arhivsko in drugo dokumentarno gradivo, časopisni tisk, kronike, slikovno gradivo, spominska pričevanja ter memoari in dnevniki) in bogatim naborom najpomembnejše referenčne literature, ki študiji nudi predvsem podporo. Izvirne, prebojne in poglobljene raziskave, katerih v današnjem slovenskem zgodovinopisju zaradi večini poznanih razlogov primanjkuje, se gradijo na primarnih virih in originalnih dokumentih. »*Ad fontes*« (nazaj k virom) je edini pravilni način, zato naj bralca in kritikov ne preseneča, da ima pričujoča študija približno 1250 citatnih opomb pod črto, od tega referenčno sklicevanje na primarno gradivo predstavlja več kot 60 % vseh enot. Oceno pionirskega značaja lahko upravičeno pripišemo številnim poglavjem disertacije.

Študija zaobjema 17 (pod)ciljev in 14 raziskovalnih (pod)vprašanj z glavnim namenom, tj. podati prvo poglobljeno in sistematično študijo začetnega ustanavljanja, razvoja in razkrojevalnega delovanja Kulturbunda s fokusom na Slovenskem v razdobju od leta 1922 do aprila 1941 ter analizo vloge kulturbundovskih članov v okupacijskem aparatu (med aprilom 1941 in majem 1945) in usode kulturbundovcev po maju 1945. Poudarek je na izvirnosti, vzročno-posledičnih povezavah, večplastnih vsebinskih in metodoloških nivojih in vključevanju primarnih virov. Disertacija zlasti na temeljih izvirnih raziskovalnih ugotovitev argumentirano in prepričljivo potrjuje doktorsko tezo, ki izhaja iz predpostavke (sledenje osnovni v tezo preraščajoči hipotezi), da je bila Švabsko-nemška kulturna zveza ključna petokolonska (in znotraj njenih nacificiranih mladinskih struj paravojaška) formacija, ki je s sistematično predvojno subverzivnostjo v slovenskem prostoru širila nacistično propagando, demagogijo in agitacijo, na tajnih seznamih popisovala Slovence in pripravljala temeljno podlago za invazijo, zasedbo in prevzem oblasti ter služila kot ubogljivo slepo orodje nacističnega ekspanzionizma, ki je že pred aprilom 1941 zapečatilo usode zavednih, izobraženih in družbeno aktivnih slovenskih družin. Zlasti (para)vojaški pomen se doslej krajevnim akcijam Kulturbunda ni pripisoval, čeravno bi se moral.

Na Slovenskem je bil Kulturbund za krajši čas ustanovljen leta 1922 zgolj na Kočevskem, toda do pravega razmaha pred letom 1929 oz. še vidneje po letu 1931, ko je bil na slovenskih tleh formalnopravno zopet dovoljen, ni prišlo. Kakor dokazuje študija, je Gradec s svojim radikalizacijskim nabojem, ki je eskaliral v poznejših letih, v poznih dvajsetih letih ideološko zamenjal vojvodinsko središče političnega življenja slovenskih Nemcev. Z začetnimi taborniškimi, skavtskimi in tečajniškimi aktivnostmi Helmuta Carstanjena in vzponom nacizma v Avstriji se je Gradec uveljavil za središče nacionalsocialistične vzgoje nemške mladine. To je spodbudilo tri ključne procese zlasti v vodstvenih šablonah Kulturbunda, tj. razkol – radikalizacijo – nacifikacijo, ki so iz graških centrov zajeli Kulturbund v slovenskem prostoru. Gradec se je sčasoma razvil v jedro nemškega manjšinskega dela in postal nacistični center pri izvajanju razkrojevalne protislovenske aktivnosti. V času prepovedi delovanja Kulturbunda je njegovo radikalizacijo še dodatno intenzivirala evangeličanska cerkev. V večletnem razkolnem boju je zmagala generacija mlajših Nemcev, ki so pomlajeni organizaciji utrli novo nacificirano razvojno pot in jo spremenili v slepo orodje nacističnega ekspanzionizma. Odtlej Kulturbund prevzame organizacijske vzore in druge smotre nemške nacistične stranke, začne se militarizacija njenega članstva. S ključnimi notranjimi in zunanjimi vojaškopoličnimi dogodki se nacistična dejavnost, samovoljna moč in zahteve nacificiranih kulturbundovskih celic na Slovenskem samo še stopnjujejo.

Nacificiranost pomlajenega Kulturbunda se je na Slovenskem odražala v intenzivnem agitiranju za Hitlerjevo Nemčijo, širjenju nacistične propagande, literature, demagogije in nacističnih parol, posluževanju in javni rabi nacističnega pozdrava, lepljenju in nastavljanju nacističnih simbolov in zastav ter izvajanju sistematične subverzivne aktivnosti kulturbundovskih članov, ki so zbirali tajne, pomembne in občutljive podatke o jugoslovanski državi ter protinemško oz. protinacistično usmerjenih osebah. Jugoslovanska oblast, zlasti z notranjim ministrom Antonom Korošcem, je odreagirala z začasnimi prepovedmi delovanja in razpusti, toda Kulturbund je bil takrat že vodstveno dobro koordinirana ter predvsem prožna, gibljiva in prilagodljiva sila, prav tako je bila Jugoslavija zaradi političnega obkoljevanja osnih sil in zlasti gospodarske odvisnosti od nacistične Nemčije v težkem položaju. Naloge, politične cilje in ideologijo Kulturbunda so takrat prevzele legalne organizacije, dovoljena športna in kulturna društva ter izletniške in finančne organizacije, v katerih je bila zbrana zlasti z nacistično miselnostjo prežeta mladina nemške manjšine.

Mnogi mladi slovenski Nemci so se v letih pred vojno na taborih v Dravski banovini in sosednji Avstriji vojaško urili v spoprijemanju, ravnanju, merjenju in streljanju z orožjem ter prevzemali nacionalsocialistično svetovnonazorsko indoktrinacijo. Tovrstno usposobljena mladina je že pred letom 1941 postala jedro v veliki tajnosti ustanavljajočih ilegalnih paravojaških jurišnih oddelkov *Sturmabteilung*, ki so ob vdoru nemške vojske s severne (nekdanje avstrijsko-jugoslovanske) meje nudili pomoč pri ofenzivnih manevrih nemške vojske. Raziskava na primarnih virih dokazuje, da je bila osnovna podlaga za okupatorjeve kasnejše raznarodovalne, ponemčevalne in etnocidne ukrepe ter nacistični teror, ki je v vsej svoji izkrivljeni obliki eskaliral po zasedbi slovenskega prostora, v pripravljanju in oblikovanju že v tridesetih letih prejšnjega stoletja. V času, ko je Hitler svojo Nemčijo vojaško šele sestavljal in je bil še daleč od netenja iskre vnovične svetovne vojne.

Ob koncu vojne je nova socialistična oblast menila, da lahko izstavi končni račun z obrestmi za povzročene vojne grozote in hudodelstva, katerih osnovne temelje je s svojim subverzivnim delovanjem že v predvojnem času pripravil Kulturbund. Po maju 1945 se je začel končni epilog in zmagoslavni obračun. Tragična poveljna ravnanja, kamor sodijo kulturbundovske žrtve, niso bila pravična in humana dejanja do slehernega posameznika, a ravno na to opozarja ta študija – na kompleksnost časa druge svetovne vojne na slovenskih tleh, vzročno-posledične povezave in večplastne interpretacije. Študija želi med ostalim preprečiti vsebinsko in časovno ukalupljenje tega časa. Proučevanje in razumevanje tematike Kulturbunda je eden od osrednjih elementov sprejemanja tega principa. V Švabsko-nemški kulturni zvezi je lociran izvor pripravljanja zločinske podlage, ki je bila med okupacijo slovenskega teritorija temelj okupatorjevih etnocidnih, raznarodovalnih in ponemčevalnih akcij in grozljivega terorja nad slovenskim prebivalstvom.

Ključne besede: Kulturbund, Švabsko-nemška kulturna zveza, Novi Sad, Kočevje, 1922–1945, nemška manjšina, Kraljevina Jugoslavija, Dravska banovina, Slovenija, razkol, nacifikacija, radikalizacija, Adolf Hitler, nacistična Nemčija, Anton Korošec, Johann Baron, druga svetovna vojna, poveljne usode.

SUMMARY

Historiography in Slovenia and elsewhere has yet to produce original, comprehensive research which would, in a cause-and-effect context and on multifaceted levels, systematically analyse the initial establishment, development, and subversive activity of the Swabian-German Cultural Association (Kulturbund) on Slovenian soil from 1922 to 1941. This study systematically explores the role, significance, and consequences of its members' actions in the pre-war Drava Banovina area and their later involvement in the occupation apparatus, including the post-war bloodbath. There was already quite a lot of research focused on the German minority and its fate in the Kingdom of Yugoslavia and Slovenia, with little research attention paid to the initial development and formation of the Kulturbund at both federal and local levels, the three key processes (split – radicalisation – Nazification) and the Kulturbund's later anti-Slovene subversive activity. Up until now, its (para)military role and its function as an auxiliary military force in preparation for the invasion of Yugoslavia, implemented into the organisation by the German Reich and the National Socialist Party after the above-mentioned key processes, have been completely ignored.

Kulturbund was a cultural, social, and welfare umbrella organisation (in the later stages of development, it was also a political and paramilitary formation) of the German minority in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (later Kingdom of Yugoslavia) from 1920 to 1941, with a gradually strengthening Nazi orientation and charge in its later phases. No historical study has systematically analysed the operational activities of the Kulturbund's five districts and their local cells in Slovenia, revealing the personal identities of leading officials, functionaries, members, presidents, ancillary staff, and pre-war informants. This study presents organisation charts, the legal structure, statutes, an analysis of the membership's social structure and background, and complete statistics. Methods, significance, and far-reaching consequences of their subversive activities were also analysed. Although the study's primary focus is on the Drava Banovina, it also reveals that the Kulturbund was not merely a Yugoslav or Slovenian phenomenon, as evident from the London archives documents, indicating the presence and operational activities of a Kulturbund cell in Trieste. This can be connected with the Nazi perception of Trieste as a future German port.

This dissertation represents a complex four-year historiographical research structured into two independent but mutually supplemented content frameworks. Based on content-chronological order (especially in the first framework), it systematically examines key factors, aspects, and historical processes in the background, and external and internal events related to the Kulturbund in Slovenia in three different historical periods. The multifaceted study is methodologically supported by an extensive collection of previously undiscovered, unexamined and unpublished primary historical sources (archival and other documentary collections, newspapers, chronicles, pictorial material, memoirs, eye-witness oral testimonies, and diaries) and a rich selection of primary reference literature as a basic backbone. The approach »*Ad fontes*« (back to the sources) is central and the only correct way. Consequently, readers and reviewers should not be surprised by the fact that the study comprises approximately 1,250 citation footnotes, more than 60% of which are connected to primary sources. The pioneering nature of the research is traceable through many chapters.

The research comprises 17 objectives and 14 research questions, aiming to provide the first in-depth and systematic study of the Kulturbund's initial establishment, development, and subversive activity in Slovenia from 1922 to April 1941 and to analyse the role of its members in the occupation apparatus between April 1941 and May 1945, and the fate of the Kulturbund members after May 1945. Emphasis is placed on originality, cause-and-effect relations, multifaceted content and methodological levels, and the integration of primary sources. Based on original research findings, the dissertation convincingly and arguably proves the doctoral thesis. The Swabian-German Cultural Association was a key fifth-column formation (and paramilitary group among its inner Nazified youth) which laid the foundations for the subsequent Nazi occupation. Through its pre-war subversive activity in Slovenia, the spread of Nazi propaganda, demagoguery and agitation, the display of Nazi symbols and flags, and the systematic anti-Slovene subversive intelligence, espionage, surveillance, betrayal, and denunciation activities carried out by Kulturbund members, secret, important, and sensitive information about the Yugoslav state and anti-German or anti-Nazi individuals was gathered, tragically sealing the fates of the Slovenian intelligentsia and nationally conscious, politically active Slovenians even before the outbreak of the Second World War and before Hitler launched a renewed swift campaign of conquest against its southern Balkan neighbour in April 1941. In particular, the (para)military importance among the local Kulturbund activity has, up until now, been completely ignored.

The Kulturbund was established in Slovenia in 1922, specifically in the Kočevje region. However, it did not experience significant growth until 1929, and more noticeably after 1931, when its activities were once again legally permitted on Slovenian soil. As the study demonstrates, Graz, with its radicalising influence, which escalated in later years, ideologically replaced the traditional Vojvodina centre of political life for Slovenian Germans in the late 1920s. Through the early scouting, youth training, and educational activities led by Helmut Carstanjen, and with the rise of Nazism in Austria, Graz transformed itself into the epicentre of National Socialist education for German youth. This development triggered three key processes within the leadership structures of the Kulturbund: split, radicalisation, and Nazification, which then spread from the Graz-based centres to the Kulturbund in Slovenia. Over time, Graz evolved into the core of German minority activities and became a Nazi centre for carrying out anti-Slovene operations. During the period when the Kulturbund's activities were banned, its radicalisation was further intensified by the evangelical church. From the many years of internal struggle, the younger generation of Germans emerged victorious, guiding the rejuvenated organisation onto a newly Nazified path and turning it into a tool of blind obedience to Nazi expansionism. From this point onward, the Kulturbund adopted the organisational models and objectives of the German Nazi party, and the militarisation of its membership began. With key internal and external military-political events, the Nazi activities, autonomous power, and demands of the Nazified Kulturbund cells in Slovenia only continued to intensify.

The Yugoslav authorities, particularly through Interior Minister Anton Korošec, responded with temporary bans and dissolutions of the Kulturbund. However, by that time, the Kulturbund was already leadership-wise a well-coordinated and, most importantly, a flexible, mobile, and adaptable force. Yugoslavia was also in a difficult position due to the political encirclement by the Axis powers and its economic dependence on Nazi Germany. During this period, the roles, assignments, political objectives and ideology of the Kulturbund were transferred to legal organisations, such as permitted sports and cultural associations, as well as recreational and financial organisations, in which the youth of the German minority, heavily influenced by Nazi ideology, were primarily concentrated.

Many young Slovenian Germans underwent military training in the years before the war at camps in the Drava Banovina and neighbouring Austria. There, they were taught combat, weapon handling, aiming, and shooting while also being indoctrinated with the National

Socialist worldview. By 1941, these trained youths had already become the core of secretly established illegal paramilitary assault units of the *Sturmabteilung*, which, upon the German army's invasion from the northern (former Austrian-Yugoslav) border, assisted in the offensive manoeuvres of the German forces. Research based on primary sources indicates that the foundation of the occupier's later denationalisation, Germanisation, and ethnocidal measures, as well as the Nazi terror that escalated in its distorted form after the occupation of Slovenian territory, was already being prepared and developed in the 1930s - at a time when Hitler was still in the process of building his military forces in Germany and was far from igniting the spark of another world war.

At the end of the war, the new socialist authorities believed they could issue the final bill with interest for the war atrocities and crimes, the foundations of which were laid with the pre-war subversive Kulturbund activity. After May 1945, the final epilogue and triumphant confrontation began. The tragic post-war actions, which included Kulturbund victims, were not fair or humane to every individual involved. However, this study highlights precisely that—the complexity of the Second World War on Slovenian soil, its cause-and-effect connections, and the multifaceted interpretations. The study aims to prevent a historical interpretation of the content and time barriers. Examining and understanding the topic of the Kulturbund is one of the key elements of accepting this principle. Within the Swabian-German Cultural Association lies the origin of the criminal foundation preparation, which, during the occupation of Slovenian territory, served as the basis for the occupiers' ethnocidal, denationalisation, and Germanisation actions, as well as the horrifying terror imposed upon the Slovenian population.

Keywords: Kulturbund, Swabian-German Cultural Association, Novi Sad, Kočevje, 1922–1945, German minority, Kingdom of Yugoslavia, Drava Banovina, Slovenia, split, Nazification, radicalisation, Adolf Hitler, Nazi Germany, Anton Korošec, Johann Baron, Second World War, post-war fates.

KAZALO

1	UVOD.....	1
1.1	Uvodne misli	1
1.2	Namen, cilji, raziskovalna vprašanja in glavna teza	8
1.3	Ocena dosedanjih raziskovanj	13
1.4	Metodološko ogrodje: o raziskavi in virih	22
1.5	Opredelitev raziskovalnega problema in teoretičnih izhodišč.....	25
2	NEMCI IN NJIHOV VPLIV V JUGOSLAVIJI MED VOJNAMA.....	31
2.1	Zgodovina nemškega poseljevanja in naselbine nemške manjšine	31
2.2	V slovenskem prostoru	33
2.2.1	Demografsko-statistična slika	33
2.2.2	Gospodarski vidik in vloga šolstva.....	38
2.3	Slovensko-nemški odnosi v Jugoslaviji in incidenti	44
3	KULTURBUND V LUČI OKOLJA IN RAZMER PO LETU 1918	50
3.1	Kraljevina SHS (Kraljevina Jugoslavija)	50
3.2	Slovenski prostor (Dravska banovina).....	67
3.2.1	Pragmatični Korošec in ozadje Stojadinovićeve vlade.....	75
3.3	Pravnoorganizacijska zgradba in notranja struktura	79
4	RAZKOL – RADIKALIZACIJA – NACIFIKACIJA IN KLJUČNI ZUNANJI DOGODKI	88
4.1	Razkol	88
4.2	Radikalizacija in nacifikacija: načini prodiranja in vloga mladine.....	97
4.3	Hitlerjem prevzem kanclerstva (1933).....	106
4.4	Nacistični poskus puča v Avstriji (1934).....	106
4.5	Priključitev Avstrije (1938) in Češkoslovaške (1939)	114
4.6	Obdobje med mirom in vojno v Dravski banovini (1939–1941).....	120
4.7	Od državnega udara v Beogradu do nemškega napada.....	128
4.8	Zadnji subverzivni zamah Kulturbunda do 6. aprila 1941.....	133
4.9	Odnos in boj Komunistične partije ter slovenskega prebivalstva	143
5	VLOGA KULTURBUNDA MED INVAZIJO IN OKUPACIJO	147
5.1	Opozorila o napadu	147
5.2	Vloga Kulturbunda na vzorčnem primeru Celja in Maribora.....	155

5.2.1	Kulminacija aktivnosti Kulturbunda: Hitler v Mariboru.....	161
5.3	Inkorporacija v Štajersko domovinsko zvezo in Koroško ljudsko zvezo	162
5.4	Primerjave med SHB in SDKB	173
5.5	Kulturbundovci v SHB, KLV in civilni upravi ter nižjih šablonah.....	178
6	KULTURBUNDOVSKE CELICE NA SLOVENSKEM	182
6.1	Statistika, organigrami, socialna sestava ter operativa okrožij in celic	182
6.1.1	Mariborsko okrožje	191
6.1.2	Celjsko okrožje.....	205
6.1.3	Ljubljansko okrožje.....	235
6.1.4	Kočevsko okrožje.....	249
6.1.5	Ptujsko okrožje.....	251
6.1.6	Prekmurje	259
7	OBRAVNAVA ČLANSTVA IN POVOJNA USODA	262
7.1	Vzroki za včlanitev in pridobivanje slovenskega prebivalstva.....	262
7.2	Pravni vidiki obravnave kulturbundovcev in kronologija njihove usode ...	265
8	ZAKLJUČEK	280
9	SEZNAM VIROV IN LITERATURE.....	311

IZJAVA O AVTORSTVU

IZJAVA LEKTORJA

SEZNAM SLIK

Slika 1: Mestna policija v Mariboru je ob koncu januarja 1941 poročala, da je športni klub »Rapid« zavrnil njihov poziv, naj se prošnji priloži seznam članov, ki želijo potovati v Nemčijo. V odgovoru so zapisali, da seznam nogometnega moštva še ni znan. Mariborska policija je zato že januarja 1941 kraljevski banski upravi predlagala, naj se prošnja zaradi velikih možnosti ilegalne politične aktivnosti zavrne.	49
Slika 2: Krovni pravnoorganizacijski dokument Švabsko-nemške kulturne zveze. Ob potrjevanju pravil in ustanavljanju krajevnih kulturbundovskih sekcij so se tiskale še prilagojene in dopolnjene verzije Statutov za posamezno ustanavljajočo lokalno grupo Kulturbunda.	54
Slika 3: Organizacijska struktura in hierarhična zgradba nemške narodne skupnosti v Jugoslaviji, po kateri je deloval Kulturbund v Jugoslaviji.	66
Slika 4: Predvojno zborovanje kulturbundovskih članov ptujskega okrožja Kulturbunda v Ptuj z enotnim nacističnim pozdravom Gauführerju.	74
Slika 5: Predloženi in potrjeni seznam kulturbundovskih članov za predlagano ustanovitev krajevne skupine Švabsko-nemške kulturne zveze »Radlje«.	81
Slika 6: Naslovnica druge izdaje Zakona o društvih, shodih in posvetih, ki je v treh poglavjih (društva, shodi in posveti ter obče in končne določbe) urejal javno življenje v Dravski banovini.	83
Slika 7: Primer naslovnice in prve strani tiskane izdaje Statuta krajevne kulturbundovske sekcije s sedežem v Kočevju.	84
Slika 8: Pristopna izjava za članski vstop v krajevno grupo Kulturbunda. Že potrjena člana sta morala v vlogi dveh garantov na kandidatuvi prijavnici oddati podpisa s pritrdilom, da potencialni član, ki je v postopku pridobivanja članstva pripada nemški etnični skupnosti.	85
Slika 9: Razkolno dogajanje in spori v Kulturbundu so odmevali tudi v časopisnem tisku. <i>Slovenec</i> je poročal o nezadovoljstvu številnih kulturbundovcev nad dosedanjim delom parlamentarnega zastopnika nemške manjšine dr. Krafte ter gospodarskih implikacijah političnega razkola. »Zmernejši in treznejši« Nemci obsojajo politični boj v organizaciji, ki je že prežeta z vplivom nemškega nacionalsocializma. <i>Slovenec</i> se je zavedal, da takšen boj ne more doprinesti ničesar dobrega, in pozval jugoslovansko državo k odločnemu ukrepanju zoper Kulturbund »in nastajanje države v državi«.	96

Slika 10: Obveščevalno poročilo jugoslovanskega generalštaba ministrstvu za notranje posle o nakupovalnih tendencah nemške manjšine in njenem načrtnem odkupovanju kmetijskih in drugih zemljišč ter nepremičnin Srbov in Madžarov v Vojvodini.....	98
Slika 11: Člani ptujske sekcije Kulturbunda pri planinski koči na Slovenskem kmalu po vzpostavitvi nemške okupacijske uprave na slovenskem Štajerskem. Lokacija ni znana.	100
Slika 12: Hitlerjeva mladina iz Ptuja v taborništvu v kraju Gorci na Štajerskem, avgusta 1935. Ptujčani so ob gozdnem potoku oblikovali svastiko iz rečnega mulja in prodnatega kamenja.	102
Slika 13: Hitler s ptujsko članico Kulturbunda Helgo Fichtenau pred napadom na Poljsko.	105
Slika 14: Nacistično obarvano zborovanje celjske sekcije Kulturbunda januarja 1941. ..	128
Slika 15: Izdane smernice, namenjene kulturbundovcem, nacističnim poročevalcem, vohunom, petokolonašem in drugim simpatizerjem pri izvajanju predvojnega popisovanja. Poslana poročila so bila temeljita, podrobna in sistematična.	136
Slika 16: Aretacijski spisek iz Gradca za prebivalce Rogatca in Rogaške Slatine. Povsem spodaj je bilo še pripisano, da so se vsi jasno izkazali za Nemcem sovražne, katerih večina se je 27. marca 1941 udeležila demonstracij proti vstopu Jugoslavije v trojni pakt.	139
Slika 17: V sklop komunističnega propagandnega boja proti nacizmu, hitlerizmu in Kulturbundu sodi leta 1937 v Ljubljani izdana partijska brošura z naslovom Hitlerjevci v Sloveniji, s katero je želela Partija razkrinkati in zlasti opozoriti na hitlerjansko propagando in delovanje pete kolone v Sloveniji ter bližajočo se katastrofo. Kmalu po izidu se je uvrstila na seznam prepovedanih del.	144
Slika 18: Propagandna fotografija nemške Luftwaffe o bombardiranju ključnih mostišč na reki Donavi v Beogradu. Fotografija je bila objavljena 29. aprila 1941 v nemški časopisni reviji Der Adler. V uvodnem dnevu vojne je že v zgodnjih jutranjih urah med bombardiranjem jugoslovanske prestolnice, zasut med ruševinami svoje hiše, preminil slovenski minister za gradnjo, Korošcev najtesnejši zaupnik in naslednik dr. Franc Kulovec.	151
Slika 19: Domišljena karikatura ljudožerca Hitlerja v kontekstu nacistične pokoritve evropskega celinskega bloka. Upodobitev na plakatu je nastala po zmagi nad Jugoslavijo že v času spopada s Sovjetsko zvezo.	153
Slika 20: Poziv predsednika Kulturbunda v Rušah Stefana Dobozckyja k takojšnji včlanitvi z obljubami o življenju v svobodni nacionalsocialistični Nemčiji in dodelitvi zaplenjenih slovenskih kmetij in pripadajočih posesti.	154

Slika 21: Dovolilnice za nošenje in posedovanje orožja, izdane celjskim folksdojčerm in kulturbundovcem 13. aprila 1941, ko so okupatorji že v celoti zasedli slovensko ozemlje. Nekateri celjski Nemci so se sredi aprilske vojne povezali v t. i. varnostno moštvo (Sicherheitsmannschaft).	156
Slika 22: Člani Kulturbunda v Mariboru aprila 1941 prevzemajo oblast od tamkajšnje jugoslovanske policije.	159
Slika 23: Zajeti oficirji Kraljevine Jugoslavije aprila 1941 na poti v vojno ujetništvo Tretjega rajha, v katerem se je znašlo več kot 340 tisoč jugoslovanskih ujetnikov.	160
Slika 24: Razglas Uiberreitherjevega odloka o ustanovitvi SHB. Včlanitev naj bi pomenila odkrito priznavanje pripadnosti nemškemu rajhu in njegovemu voditelju Adolfu Hitlerju, pravzaprav pa ni bilo niti nobene druge izbire.	167
Slika 25: Pri dodatnem pozivu za vpis v Heimatbund so pri drugi točki omenjeni nekdanji člani Kulturbunda, katerim je bilo pojasnjeno, da se jim ni treba zglašiti pred sprejemno komisijo.	169
Slika 26: Seznam sprejetih kulturbundovcev v NSDAP.	171
Slika 27: Seznam sprejetih kulturbundovcev v NSDAP.	172
Slika 28: Shematski prerez hierarhije in organizacijske zgradbe SHB. Na vrhu je bil zvezni vodja, povsem spodaj pa pomagači vodij celic in blokov. Vsi so bili seveda člani zveze.	176
Slika 29: Shematski prikaz organizacijske strukture zveznega vodstva SHB, razdeljenega na dva vodstvena urada (Führungsamt I in II) z glavnimi delovnimi področji (Hauptarbeitsgebiet / HAG) s posameznimi pododdelki ter strokovne urade (Fachamt).	177
Slika 30: Pravila podružnice Švabsko-nemške kulturne zveze v Sv. Lovrencu na Pohorju je kraljevska banska uprava Dravske banovine potrdila 19. septembra 1940.	198
Slika 31: Predvojno vohunsko poročilo o zaposlenih osebah v Poljčanah. Dokument je bil natipkan na dan oficirskega državnega udara v Beogradu.	204
Slika 32: Seznam predvojnih zaupnikov za nekatere občine in kraje brežiškega okrajnega glavarstva z navedenimi kulturbundovskimi člani mestne izpostave Kulturbunda v Brežicah.	209
Slika 33: Zadnja stran seznama prijavljenih članov ob ustanovitvi Kulturbunda v Celju julija 1931. Na spisku so prisotni nacistično najbolj goreče usmerjeni celjski Nemci iz predvojnega časa.	212
Slika 34: (Pod)odbori krajevne skupine Kulturbunda v Celju marca 1934 s predsednikom Stigerjem na čelu. Pojavila so se nova imena, prišlo je do spremembe vodstva.	214
Slika 35: Naslovnica Statuta Švabsko-nemške kulturne zveze, krajevne skupine Celje... ..	217

Slika 36: Celjski kulturbundovci in gestapovci leta 1941.....	218
Slika 37: Odobrena ustanovna listina krajevne sekcije Kulturbunda v Rogatcu s predpisanim operativnim področjem. Med podpisniki listine sta se v zastopstvu ustanavljajoče organizacije znašla Rogačana in ustanovitvena člana Josef Berlisg in Alois Preaz.	224
Slika 38: Osrednje trško jedro v Rogatcu so kljub izvedeni agrarni reformi obvladovali Nemci. V sebi je skrival močne nemške odtise z ohranjenim gospodarskim vplivom, močjo in pomenom trgovcev, industrialcev, pripadnikov svobodnih poklicev in obrtnikov.....	226
Slika 39: Seznam predvojnih gostiln v Rogatcu. Namestitvene zmogljivosti sta imela zgolj dva objekta v slovenskem lastništvu. Hotel Pošta (v lasti Mestne hranilnice Celje) s petimi lokali, lastno kuhinjo, 15 sobami in dvajsetimi posteljami ter gostišče Marije Brezinšek s petimi enopostelnimi sobami. Dva objekta sta pripadala rogaškima Nemcema (Koltererjeva gostilna Wutholen in objekt Grete Sporn). Spodaj so tajna obveščevalna poročila, ki zadevajo lokalno industrijo, steklaro Straža in električno centralo.....	229
Slika 40: Aktivno osebje v Rogatcu in Rogaški Slatini (označeno s svinčnikom) glede na zaposlitvene sektorje, poklicno strukturo in nacionalno pripadnost z rimskimi številkami. Iz dokumenta izvemo, da je zdraviliška občina glede na prehrambne potrebe za optimalno delovanje na mesečnem nivoju potrebovala od poldruega do dveh vagonov redne dobave moke.	232
Slika 41: Mariborski Večernik je maja 1939 v znamenje odpora in nasprotovanja obnovitvi Kulturbunda na Slovenskem objavil novico o izvolitvi odbora ljubljanske grupe Kulturbunda (4. april 1939) ob navzočnosti 26 članov. Večernik je razkrinkal ustanovne člane in navedel njihove poklicne statuse in naslove bivanja.	239
Slika 42: Sprejeta društvena pravila za krajevno skupino Kulturbunda v Ljubljani s podpisi treh kulturbundovskih članov ter načelnika upravnega oddelka Kraljevske banske uprave Dravske banovine.....	240
Slika 43: Zapisnik premoženja ob zapečatenju lokalov Kulturbunda na Starem trgu 21 v Ljubljani.	244
Slika 44: Prva stran popisane inventarja Kulturbunda v Škofji Loki. Na seznamu izstopajo zlasti kosi orožja in vojaški predmeti (meči, strelno orožje in uniforme) ter pripomoči za slovenske aretirance in zapornike (lisice in obleka).....	248
Slika 45: Skupina ptujskih kulturbundovskih članov pred vkrcanjem na letalo in odhodom v Nemčijo. Lokacija in datum fotografije nista znani.	254
Slika 46: Številni kulturbundovci s Ptuja so se v predvojnem obdobju udeleževali različnih plesnih, pevskih in kulturnih nacističnih festivalov. Leta 1938 so se udeležili pevskega	

festivala v kraju Breslau (na fotografiji) in kulturnega festivala v Münchnu, kjer so zastopali Kraljevino Jugoslavijo.....	255
Slika 47: Zborovanje Kulturbunda v društvenem domu na Ptuju (pred letom 1941) s tipičnimi kulturbundovskimi opravami in logotipom »SDKB« (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund).	257
Slika 48: Člani ptujskega Kulturbunda. Lokacija in datum nastanka fotografije nista znani.	258
Slika 49: Zborovalni shod prekmurskih članov Kulturbunda v Gederovcih.....	261

SEZNAM TABEL

Tabela 1: Statistična tabelna preglednica članstva v Kulturbundu, njegovih voditeljev (Obmann) ter datumov formiranja in razpustov celic za posamezna okrožja in pripadajoče okraje v prostoru Dravske banovine. Podatki temeljijo na zadnjem (tretjem) uradnem statističnem popisu Kulturbunda za slovenski prostor z dne 19. januarja 1941.....	184
Tabela 2: Preglednica predvojnih zaupnikov, članov vodstvene strukture Kulturbunda ter vodilnih funkcionarjev osrednjega vodstva Kulturbunda v mariborskem prostoru (mesto Maribor in okolica).....	193

1 UVOD

1.1 Uvodne misli

Z zgodovinopisno raziskavo subverzivnega delovanja Švabsko-nemške kulturne zveze (ali okrajšano Kulturbund)¹ v slovenskem prostoru jugoslovanske države² med letoma 1922 in 1945 sem se znanstvenoraziskovalno resneje začel ukvarjati jeseni 2020, ko sem oktobra istega leta prevzel delovno mesto mladega raziskovalca in doktorskega študenta humanističnih znanosti na Univerzi Alma Mater Europaea – Fakulteti za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis, in bil v skladu s tem umeščen v zgodovinopisno raziskovalno področje programske skupine *Raziskave kulturnih formacij* (ARIS, P6-0278). To ne pomeni, da se s Kulturbundom vsaj posredno in v mnogo manjšem obsegu na krajevnem nivoju raziskovalno nisem ukvarjal že prej. V prostoru Rogaške Slatine in Rogatca sem se z nekaterimi osnovnimi značilnostmi delovanja pete kolone in rogaške kulturbundovske celice, ki je bila pred letom 1941 aktivna v prostoru obeh krajev in je imela tragične posledice za lokalno narodnozavedno prebivalstvo, srečal že pod okriljem raziskave o nacistični okupaciji zdravilišča Rogaška Slatina. V njenem uvodnem poglavju sem v nujno potrebnem in za razumevanje širšega konteksta splošnem orisu na nekaj straneh prikazal nastanek, razvoj in predvojno aktivnost celične izpostave Kulturbunda s sedežem v Rogatcu.³ V kontekstu doktorske raziskave in pisanja disertacije je o tematiki že potekala delna znanstvena in strokovna diseminacija v polju sodobne slovenske historiografije, kar služi kot osnovni nastavek pričujočemu doktorskemu delu. Doslej so bili raziskovalni

¹ Švabsko-nemška kulturna zveza (*Schwäbisch-deutscher Kulturbund*) je bila krovna kulturna, družbena, socialnoskrbna ter v poznejših fazah razvoja politična in celo (para)vojaška organizacija nemške narodnostne manjšine v jugoslovanski državi (Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev do leta 1929 oziroma Kraljevini Jugoslaviji) v letih 1920–1941 s sčasoma prisvojenim močnim nacističnim nabojem in orientiranostjo. Centralni sedež je imela v Novem Sadu v Vojvodini, njene podružnične izpostave pa so skupaj s člani operirale po vsem jugoslovanskem (in deloma celo italijanskem) ozemlju. V slovenskem prostoru je začel Kulturbund za krajši čas delovati leta 1922, ko je bila na Kočevskem ustanovljena prva celica. Zaradi pronacističnega predznaka, usmerjenosti, orientiranosti in aktivnosti je bila večkrat razpuščena in prepovedana ter obnovljena zaradi notranjih in zunanjepolitičnih pritiskov in geostrateških sprememb moči.

² Slovenski prostor jugoslovanske države (do leta 1929 Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, po uvedbi diktature Kraljevina Jugoslavija) se po uvedbi diktature kralja Aleksandra formalnoppravno preimenuje v Dravsko banovino. Banovine niso nikoli povsem zaživele. Po zakonih bi morale imeti banovinske svete, a so imele zgolj banske svete (ni isto).

³ Štiriletna raziskava je v letih 2021 in 2023 izšla pri založbi Univerze Alma Mater Europaea – Fakultete za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana, v prvi izdaji, ponatisu in drugi (dopolnjeni, spremenjeni in razširjeni) izdaji znanstvene monografije *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: zdravilišče med okupacijo 1941–1945*.

izsledki objavljeni v preglednem znanstvenem članku,⁴ nastopu na znanstveni konferenci z mednarodno udeležbo (avtorstvo znanstvenega referata)⁵ in okrogli debatni mizi.⁶

Iz glavnega naslova doktorske disertacije razvidni letnici označujeta leto ustanovitve in začetka kratkotrajnega začasnega delovanja prve izpostave Kulturbunda v slovenskem prostoru na Kočevskem leta 1922 ter formalni konec druge svetovne vojne v letu 1945. V času proučevanja tematike (2020–2024) smo tozadevno obeležili večje število markantnih ali jubilejnih zgodovinskih obletnic, neposredno ali posredno povezanih z delovanjem Kulturbunda v Jugoslaviji in še zlasti slovenskem prostoru, zaradi česar ima pričujoča študija poseben simbolni pomen. V omenjenem kontekstu in z vidika poudarjenega namenjanja zgodovinarjeve kritične pozornosti slednjemu sta zagotovo eni najpomembnejših in najvidnejših stoti obletnici ustanovitve Švabsko-nemške kulturne zveze v Novem Sadu (junij 1920) in za krajši čas na Kočevskem (1922). V tem razdobju je minila še osemdeseta obletnica nenapovedanega obiska Adolfa Hitlerja v Mariboru (26. april 1941), ki posredno predstavlja kulminacijo in vrh aktivnosti Kulturbunda v Mariboru in hkrati Dravski banovini. Še pred tem pa 6. april 1941 – v letu 2021 osemdeset let od usodnega trenutka, ko je Hitlerjeva vojska napadla, vkorakala in v nekaj dneh zavzela večino tedanjega slovenskega ozemlja v Jugoslaviji. Kulturbundovci so se v aprilskih dneh še pred prihodom nemške vojske v večjih slovenskih mestih priključili procesu invazije v obliki prevzemanja posameznih mestnih oblasti, organiziranja polvojaških oboroženih patrolj in nudenja osnovne orientacijske, usmerjevalne in prevajalske pomoči nemški vojski. Maja 1941 so bili Kulturbund in njegovi člani v obeh upravnih zasedbenih pokrajinah nemškega dela okupirane Slovenije formalnopravno inkorporirani v njuni organski naslednici, tj. Štajersko domovinsko zvezo na slovenskem Štajerskem (malenkost kasneje pa še v Koroško ljudsko zvezo na Gorenjskem), kar je 11. maja 2021 predstavljalo osemdeset let od njegovega trajnega razpusta.

⁴ Daniel Siter, »Švabsko-nemška kulturna zveza in vloga njenih članov na Slovenskem v letih 1922–1945«. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 70(1): 141–160, 2022. Gre za pregled najpomembnejše referenčne literature o Švabsko-nemški kulturni zvezi na Slovenskem, ki je na temeljih znanstvenoraziskovalnega dela (primarnih virov, zlasti arhivskih dokumentov) dopolnjena z izvirnimi ugotovitvami.

⁵ Daniel Siter, »The Swabian-German Cultural Association on Slovenian Soil Between 1922 and 1945«. Presentation of doctoral research: prispevek na 10. mednarodni znanstveni konferenci »Za človeka gre« v organizaciji Univerze Alma Mater Europaea in Evropske akademije znanosti in umetnosti, 11.–18. marec 2022.

⁶ Daniel Siter, »Vloga Kulturbunda in osvetlitev posebnih značilnosti nacistične okupacije Rogaške Slatine«. Prispevek na Šoli demokracije v okviru EU projekta »Evropska antifašistična dediščina«, ki ga je izvajala ZZB NOB, 17.–19. maj 2021.

Ključnega pomena je zavedanje dejstva, da druga svetovna vojna v Jugoslaviji in na Slovenskem ni zgodba štirih let, ko je v letih 1941–1945 nacifašistična vojna vihra, razkosanje in aneksija ter štiriletna nemška, italijanska, madžarska in hrvaška okupacija slovenskega ozemlja dosegla Dravsko banovino oz. takratni slovenski prostor. Največja svetovna morija v zgodovini človeštva, ki je terjala več kot 60 milijonov žrtev in zaznamovala povojno podobo sveta ter odločilno vplivala na okolje, v katerem živimo danes, je preveč kompleksna zadeva, da bi jo lahko definirali, obravnavali in zajemali s strogo zamejenim časovnim okvirjem med aprilom 1941 (začetek druge svetovne vojne na Slovenskem) in majem 1945 (formalnopravni konec vojne v Evropi). Takšno ukalupljenje bi pomenilo odraz pristranskosti, enostranskega pogleda in nepoznavanja širšega konteksta, kar daje možnosti razrastu kontrafaktično usmerjenih revizionističnih sil in potvorbam zgodovinske resnice.

Metodološko neoporečni kritiki virov zavezane študije o času druge svetovne vojne na Slovenskem (in drugod) svoje vsebine bralcu ne morejo razkrivati skozi prizmo kalupa štirih okupacijskih let, temveč morajo zaradi boljšega razumevanja zgodovinskega konteksta svojo pripoved začeti globoko v predvojnem obdobju, zaključiti pa s tragičnim povojnim epilogom. Pri tovrstnih raziskavah je pojasnjeno vsebinsko odstopanje zaradi lažjega dojetja kasnejšega dogajanja pravzaprav nujno in ključno. Ta poglobljena študija bo služila kot osnovni nastavek vsemu temu in vsem tistim, ki se (pre)malo zavedajo dejstev, da se je zgodba druge svetovne vojne na Slovenskem pričela več let pred aprilom 1941 (nemška invazija na Jugoslavijo) – še preden se je na horizontu pojavila možnost vnovične vojne morije ali še preden je odjeknil uvodni strel druge svetovne vojne. Prav tako je maj 1945 pomenil zgolj formalnopravni konec vojne v Evropi.

Vsakršno poglobljeno raziskovalno posvečanje tematiki subverzivnega delovanja Kulturbunda, ki je vsebinsko in metodološko večplastnega značaja, pomeni nujno sinhrono obravnavo številnih tematskih dimenzij in paralelno potekajočih procesov. Da bi se zatorej z obravnavano vsebino soočili celostno in pravilno, se je bilo treba pri raziskavi dotakniti nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji (in specifične nemštva na Slovenskem), pangermanskih društev *Deutscher Schulverein* in *Südmark* (iz katerih se razvije Jugovzhodni nemški inštitut), vloge Pokrajinskega oz. deželnega obmejnega urada NSDAP (*Gaugrenzlandamt*), Ljudske zveze za nemštvo v tujini (VDA), radikalizacijskega naboja Gradca in izjemno nacificiranega širšega avstrijskega prostora ter Helmuta Carstanjena,

pomena obmejne lege severnih jugoslovanskih (slovenskih) pokrajin, pojava hitlerizma in nemškutarstva, vloge pragmatičnega Korošca pri razpuščanju kulturbundovskih organizacij ter ustreznih prilagoditev Kulturbunda, notranjih in zunanjih političnih dejavnikov in dogodkov, gospodarskih, socialnih, manjšinskih in šolskih vidikov ter seveda geneze odnosov med obema narodoma v preteklosti, ki je ključna za razumevanje povojnega obračunavanja z Nemci (in vojnega s Slovenci). Skoraj vedno je šlo za kompleksno vzročno-posledično prepletenost in navezanost enega dejavnika na preostale, prav tako so bile meje med temi aspekti pogostoma tanke in prepustne. Na neki kritični točki so bile struje Kulturbunda tako ali drugače oz. posredno ali neposredno povezane z naštetimi dejavniki na mnogih nivojih, zato velja opomniti in povzeti, da se je treba izogibati še enoplastnim vsebinskim obravnavam (in ne zgolj trdno zamejenim časovnim kalupom).

Iz zgoraj pojasnenih razlogov in dejstva, da slovensko zgodovinopisje doslej še ni imelo celostne, sistematične in poglobljene analize (podprte s primarnimi in doslej še javno neobjavljenimi viri) subverzivnosti Švabsko-nemške kulturne zveze in njenih članov s poudarkom na slovenskem prostoru v letih 1922–1945 z vključenim prikazom njene pravnoorganizacijske ureditve, je sledila odločitev za znanstvenoraziskovalno proučevanje organizacije, s katero so bili položeni temelji kasnejšemu etnocidnemu, raznarodovalnemu in ponemčevalnemu delovanju okupatorja in nacističnemu terorju v zasedeni Sloveniji v letih 1941–1945. Štiriletna raziskava je v znanstvenometodološkem okviru in implementiranem raziskovalnem pristopu (tehnikah) kompleksna, kar se zrcali v paralelnem večplastnem vsebinskem ogrodju, podprtem na zamudnem minucioznem (razdrobljenem) raziskovalnem delu. Zastavljena naloga in izziv sta bila zatorej že spočetka zahtevna.

Vsebinska zgradba sestoji iz dveh neodvisnih, toda medsebojno prepletujočih in dopolnjujočih temeljnih ogrodij v kontinuiranem prerezu treh različnih zgodovinskih obdobj, tj. predvojnem (od 1920 z ustanovitvijo centralnega sedeža Kulturbunda v Novem Sadu oziroma 1922 s formiranjem in začasnim delovanjem prve podružnice Kulturbunda na Slovenskem do zadnjih mirnih dni predvojnega stanja leta 1941 v Jugoslaviji), vojnem oz. okupacijskem (1941–1945) in povojnem času (po letu 1945). Zlasti pri prvem ogrodju sledim principu sinhrono vsebinsko-kronološke sinteze, čemur so v sistematičnem redu prilagojena posamezna glavna poglavja in pripadajoče vsebinske podenote. V začetnih poglavjih prvega dela je v kontekstu nove povojne jugoslovanske države prikazana geneza odnosov med Nemci in Jugoslovani oz. Slovenci z vključenimi incidenti v navezavi na

poznejši čas ter zgodovinski vzorci nemškega poseljevanja tega prostora z oblikovanjem naselbin nemške narodnostne manjšine. Izpostavljeni so vidiki gospodarstva, politike, družbe, demografije in statistike, šolstva (kot kamen spotike in srčike sporov med obema narodoma), germanizacije in ponemčevalnih društev ter obdržani oz. ohranjeni vpliv (zlasti gospodarski in veleposestniški) slovenskih Nemcev po prvi svetovni vojni, kar je rezultiralo v odvisnosti Slovencev od nemških gospodarskih subjektov.

Naslednje poglavje se posveča analizi ključnih dogodkov in kronološkemu prerezu Švabsko-nemške kulturne zveze v luči novonastalega državnega okolja in razmer, razlogom za ustanovitve (in kasnejše razpuste) organizacije ter našteje vodilne ustanovitvene iniciatorje in pojasni njihove vloge. Poglavje ne zanemari politične situacije po prvi svetovni vojni in ustanavljanja nemških političnih, kulturnih in gospodarskih združb. Prav tako analizira vzroke za začetno zunanjepolitično in gospodarsko navezovanje Jugoslavije na nemški rajh ter napravi generalno vpeljava v procese razkola, nacifikacije in radikalizacije vodstvene strukture Švabsko-nemške kulturne zveze. Pri vseh naštetih dejavnikih je fokus na skupni jugoslovanski državi. Zatem v podobnem principu, toda usmerjeno v slovenski prostor (zlasti za tri uveljavljena nemška organizacijska središča v ožjih mestnih in okoliških področjih Maribora, Celja in Kočevja s pripadajočimi nacionalsocialistično orientiranimi nemškimi glasili, športnimi in drugimi društvi, zvezami, organizacijami in evangeličansko cerkvijo), študija obravnava Kulturbund v Dravski banovini in s posameznimi podpoglavji razčlenjuje začetno in kasnejšo fazo, ko so kulturbundovske celice in njeno zvezno vodstvo v Novem Sadu pod vplivom razkola med nacificirano mlajšo in še liberalno starejšo generacijo Nemcev prešle v nacifikacijsko in radikalizacijsko periodo. Izpostavljena sta ključna vloga pragmatično usmerjenega notranjega ministra Antona Korošca v Stojadinovićevi vladi ter način njegovega razpuščanja in izdajanja prepovedi delovanja izpostavam Kulturbunda v Sloveniji. Pri tem seveda ne gre izpustiti ključnih zunanjepolitičnih in vojaških dogodkov, zaradi katerih je moral Korošec začetno ostro protinemško (in protikulturbundovsko) politiko iz pragmatičnih razlogov, zaradi spremenjene zunanje vojaškopolitične situacije in predvsem želje po obvarovanju Jugoslavije pred vojnim opustošenjem znatno omiliti svojo retoriko proti nemštvu. Pred letom 1941 se je to zaradi velikega strahu pred vojnim opustošenjem izkazalo v odkritem koketiranju s fašistično Italijo in zlasti Hitlerjevo Nemčijo. Študija je prva, ki podaja izvirne in doslej še neobjavljene ugotovitve glede krovne pravnoorganizacijske zgradbe, notranje strukture, organizacije, članov in organov Kulturbunda, principa ustanavljanja celičnih

izpostav (krajevnih sekcij) ter pravilnikov in statotov delovanja vsenemške krovne organizacije.

Poglavje o razkolnem boju in sledečih radikalizacijskih in nacifikacijskih procesih v paralelnem vzročno-posledičnem sosledju in dokazani korelaciji s ključnimi zunanjimi in notranjimi političnimi, družbenimi, vojaškimi in gospodarskimi dogodki predstavlja eno izmed osrednjih jeder zastavljenega raziskovalnega problema (in razumevanja) študije, ki je razčlenjeno in podprto s ključnimi primarnimi viri (arhivskim gradivom, časopisjem in doslej še neobjavljenim slikovnim materialom). Podrobneje so analizirani razkolno dogajanje v jugoslovanskem (in slovenskem) prostoru, procesa radikalizacije in nacifikacije ter način njunega zrcaljenja v družbi. Razkriti so vloga nacificirane mladine, princip prodiranja nacizma na slovensko območje in pomen izjemne nacificiranosti Avstrije ter obstoj in delovanje graškega radikalizacijskega jedra. Prepoznana sta ključna vloga Helmuta Carstanjena in pomen njegovih začetnih aktivnosti in pobud, ki so položile osnovne temelje preoblikovanju Gradca v centralno nacistično središče izvajanja razkrojevalne protislovenske dejavnosti. Razkrita so sredstva, načini, principi, orodja in kanali ter celo fizični objekti, kjer oz. s pomočjo katerih se je širila nacifikacija. Raziskani so večplastni preplet, povezanost in sodelovanje Kulturbunda s številnimi osrednjimi nacističnimi ustanovami, organi in organizacijami v tujini (zlasti Nemčiji), pomembnimi funkcionarji iz nemškega rajha in nacistično usmerjenimi institucijami v Jugoslaviji ter celo povezovanje na nivoju zasebnega, tj. družinskega okolja preko porok. Razkriti so osebni obiski in sprejemi predstavnikov Kulturbunda pri Adolfu Hitlerju. V širši historični kontekst so zaradi boljšega razumevanja vpleteni ključni zunanji dogodki: Hitlerjev prevzem kanclerstva (januar 1933), neuspešni nacistični puč v Avstriji (julij 1934), priključitev Avstrije (marec 1938), Sudetov (oktober 1938) ter preostanka Češke in Moravske (marec 1939) k nemškemu rajhu, nemški napad na Poljsko (september 1939), vmesno obdobje med mirom v Jugoslaviji in potekajočo vojno viхро v preostalih delih evropskega celinskega in pomorskega bloka (1939–1941), razdobje med državnim udarom v Beogradu (27. marec 1941) in nemško invazijo na Jugoslavijo (6. april 1941) ter podrobnejša analiza implementirane subverzivne aktivnosti Kulturbunda v t. i. »predinvazijskem obdobju« (čas med 27. marcem in 6. aprilom), ki zaznamuje popisovanje, obveščevanje, izdajanje, ovajanje in ustvarjanje tajnih spiskov. Ob koncu tega sklopa sta analizirana še odnos in boj Komunistične partije Slovenije ter narodnozavednega slovenskega prebivalstva proti Kulturbundu, nacizmu in širjenju hitlerjanstva. Študija skozi celotni prereз zlasti tega poglavja in še nekaterih drugih na

številnih vzorčnih primerih prikazuje in pojasnjuje principe diseminacije, javne uporabe in razkazovanja nacistične propagande, literature, nacističnih parol, gesel, pozdravov in druge nacionalsocialistične simbolike, izvrševanja demagogije in agitiranja za Hitlerjevo Nemčijo, nacističnega osvajanja nemških in celo slovenskih prebivalcev ter najpomembneje – izvajanja sistematične protislovenske subverzivne aktivnosti kulturbundovcev.

V poglavju o vlogi Kulturbunda med nemško invazijo in okupacijo je analizirana funkcija kulturbundovskih članov kot vsestranskih pomočnikov nemški vojski pri napadu in prodiranju čez slovensko ozemlje. Pred tem je podan še pregled vojaškega spektra (pred)priprav in operativnega poteka invazije v luči jugoslovanskega (obrambnega) in nemškega (ofenzivnega) akterja. Na vzorčnih primerih dveh večjih mest slovenske Štajerske – Celja in Maribora – so predstavljeni vloga, vpliv in pomen Kulturbunda med invazijo, kar se v podobnih vzorcih reflektira v drugih manjših krajih. Posebno podpoglavje odstira spoznanja o prihodu Adolfa Hitlerja v Maribor, kar predstavlja kulminacijo aktivnosti krajeвне izpostave Kulturbunda v Mariboru in nasploh Dravski banovini. Po vzpostavitvi okupacijske civilne uprave na Gorenjskem z Mežiško dolino (gorenjsko okupacijsko področje oz. zasedbeno območje Koroške in Kranjske) in slovenskem Štajerskem (okupacijska cona Spodnja Štajerska) pride v nemškem delu zasedene Slovenije do formalnopravnega razpusta Kulturbunda. V obeh nemških conah sledi organska oz. zelo naravna inkorporacija v njegovi pravni naslednici – tj. novoustanovljeni ponemčevalni in raznarodovalni organizaciji Štajersko domovinsko zvezo (*Steirischer Heimatbund*) in Koroško ljudsko zvezo (*Kärntner Volksbund*). Prvo ogrodje se zaključi s primerjavo organizacijskih struktur in ugotavljanjem podobnosti med Kulturbundom in organizacijama *Heimatbunda* in *Volksbunda* s končno analizo vloge in funkcije vodilnih predvojnih kulturbundovcev v okupacijski upravi.

V drugem ogrodju se kot doslej prva raziskava v slovenskem ali tujem zgodovinopisnem polju primarno posveča sistematični analizi delovanja posameznih aktivnih celičnih izpostav na Slovenskem, pri čemer se lahko bralec z nekaterimi karakteristikami posameznih celic in njenih mladinskih gibanj seznani že pri prvem ogrodju. Študija zaradi prostorskih omejitev kot tudi pomanjkanja primarnih dokumentov ne obravnava vseh 52 celičnih izpostav, kolikor jih je marca 1941 delovalo na Slovenskem, temveč je usmerjena v analizo tistih, pri katerih je bila na voljo zadovoljiva količina primarnih virov. Razkrinkane so osebne identitete članov, vodilnih funkcionarjev, predsednikov, pomožnih referentov ter predvojnih navadnih

in posebnih zaupnikov. Prikazani so organigrami, statuti, pravnoorganizacijska zgradba, statistika, razčlemba socialne sestave pripadnikov Kulturbunda in operativno delovanje njegovih petih okrožij z izbranimi reprezentativnimi celicami v slovenskem prostoru. Konkretne delne ali temeljite obravnave so bile deležne celice (ali tozadevne kulturbundovske aktivnosti) v Mariboru, Pobrežju, Studencih, Sv. Lovrencu na Pohorju, Prekmurju, Ljubljani, Kranju, Jesenicah, Trziču, Celju, Slovenskih Konjicah, Žalcu, Ptuj, Ormožu, Rogaški Slatini, Slovenski Bistrici, Rogatcu in Šmarju pri Jelšah ter seveda na Kočevskem. Disertacija se v tem segmentu sklicuje zlasti na ohranjeno primarno popisno gradivo Holzerjevega Statističnega urada Kulturbunda v Dravski banovini (*Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft*). V drugi tematski sklop je zaradi večje preglednosti umeščena še statistična tabelna preglednica članstva v Kulturbundu (za leto 1941), njegovih voditeljev in pomožnih referentov ter datumov formiranja in razpustov celic za posamezna okrožja in pripadajoče okraje v prostoru Dravske banovine. Zadnje glavno poglavje obravnava poveljni odnos jugoslovanskega socialističnega režima z ozirom na današnji čas. Prvi tematski podsklop analizira vzroke za včlanitev in aktivno udeležbo v kulturbundovskih formacijah na Slovenskem. V drugih podpoglavjih so predstavljeni pravne norme, statuti, sklepi, zakonodajna določila in pravilniki, ki so določili poveljno ravnanje (uničevalne ukrepe) s člani Kulturbunda in pripadniki nemške manjšine ter stanje danes, ko v slovenskem prostoru živijo samo še raztreseni ostanki ostankov nekdanje nemške narodnostne manjšine.

V študiji sledim osnovni, v tezo preraščajoči hipotezi, da je bila Švabsko-nemška kulturna zveza ključna petokolonska (in znotraj njenih nacificiranih mladinskih struj paravojaška) formacija, ki je s predvojno subverzivnostjo v slovenskem prostoru širila nacistično propagando, demagogijo in agitacijo, na tajnih seznamih popisovala Slovence in pripravljala temeljno podlago za invazijo, zasedbo in prevzem oblasti ter služila kot ubogljivo orodje nacističnega ekspanzionizma, ki je že pred aprilom 1941 zapečatilo usode zavednih slovenskih družin. Zlasti (para)vojaški pomen se doslej krajevnim akcijam Kulturbunda ni pripisoval, čeravno bi se moral.

1.2 Namen, cilji, raziskovalna vprašanja in glavna teza

Primarni namen disertacije je podati prvo poglobljeno in sistematično študijo začetnega ustanavljanja, razvoja in razkrojevalnega delovanja Kulturbunda s fokusom na Slovenskem v razdobju od leta 1922 do aprila 1941 ter analizo vloge kulturbundovskih članov v

okupacijskem aparatu (med aprilom 1941 in majem 1945) in usode kulturbundovcev po maju 1945. Raziskava bo analizirala ključne procese (razkol – radikalizacijo – nacifikacijo), pojasnila pravnoorganizacijsko zgradbo zveze in statute, razkrila identitete vodilnih funkcionarjev in delovanje krajevnih izpostav, analizirala statistične meritve gibanja članstva ter proučila metode, pomen in daljnosežne posledice protislovenske subverzivnosti. Poudarek bo na izvirnosti, vzročno-posledičnih povezavah, večplastnih vsebinskih in metodoloških nivojih in vključevanju primarnih (doslej še neodkritih, nepregledanih in javno neobjavljenih) virov in dokumentarnega gradiva.

Študija bo služila kot osnovni temelj pri pretopitvi in izdaji v znanstveno monografijo. V sodobnem slovenskem zgodovinopisju bo služila kot temeljno referenčno delo o celostnem kulturnem, političnem in sčasoma razkrojevalnem delovanju Kulturbunda in njegovih članov na Slovenskem. Študija predstavlja znanstveni doprinos za proučevanje politične in kulturne zgodovine na mikro (lokalnem oz. krajevnem), mezo (regijskem) in makro (občem oz. globalnem) zgodovinopisnem nivoju. Raziskano tematsko polje bo zanimivo tako akademskemu in strokovnemu okolju kot širši laični javnosti, ki bo dobila uvid v predvojno dogajanje in dejstvo, da so bili 6. april 1941 in kasnejši raznarodovalno-ponemčevalni ukrepi po nemški zasedbi med drugim lažje izvedljivi in učinkovitejši zaradi dolgoletnega tajnega delovanja (obveščevanja, popisovanja, izdajanja in ovajanja) nacistično usmerjenega Kulturbunda v času pred drugo svetovno vojno na Slovenskem. Vzpostavila bo osnovna izhodišča za interdisciplinarna in transnacionalna sodelovanja zlasti med avstrijskim in slovenskim prostorom ter slovenskim in srbskim okoljem.

Doktorska disertacija zaobjema naslednje cilje in podcilje:

1. Za razumevanje širšega zgodovinskega konteksta podati krajšo analizo zgodovine nemških manjšinskih otokov v Kraljevini SHS (Kraljevini Jugoslaviji) s primarno osredotočenostjo na slovenski prostor v prvi polovici 20. stoletja ter obravnavati slovensko-nemške odnose pred drugo svetovno vojno (do aprila 1941) in po maju 1945 na Slovenskem.
2. Proučiti povojne razmere in okolje novonastale jugoslovanske države, kjer je v letu 1920 prišlo do ustanovitve centralne matice Švabsko-nemške kulturne zveze s sedežem v Novem Sadu in dve leti zatem še do začasnega oblikovanja prve kulturbundovske sekcije na Kočevskem.

3. Analizirati morebitne razlike v razvoju in delovanju kulturbundovskih celic na Slovenskem v času pred in po vzponu Hitlerja, nacionalsocializma in NSDAP na oblast. Definirati razlike v intenziteti širjenja nacističnega gibanja v severnih (obmejnih) slovenskih pokrajinah napram ostalemu jugoslovanskemu ozemlju.
4. Presoditi vzroke za popuščanje, postopno uklanjanje in ob koncu celo koketiranje Jugoslavije z nacistično Nemčijo in razsoditi, kako je to vplivalo na samozavest, giblјivost in moč Kulturbunda.
5. Raziskati pravnoorganizacijsko zgradbo zveze ter njene pravilnike in statute.
6. Analizirati tri ključne procese v vodstvenih strukturah in nižjih šablonah Kulturbunda: razkol – radikalizacija – nacifikacija.
7. Ugotoviti, ali se kažejo (in če se – kako?) nasprotja med dvema pokroviteljema Kulturbunda do leta 1938, tj. med nemško državo in Republiko Avstrijo.
8. Dokazati, da je postala organizacija po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji ubogljivo orodje nacistične ekspanzionistične politike, ki je zvesto njenim ciljem in idejam.
9. Analizirati metode širjenja nacistične propagande, demagogije in agitacije.
10. Dokazati, da predvojno operiranje kulturbundovskih celic v slovenskem prostoru nikakor ni bilo zanemarlјivo in je imelo velik učinek na enostavnejšo izvršitev kasnejše bliskovite zmage nad kraljevimi vojaškimi silami ter lažje prevzemanje slovenskih občinskih uprav in vzpostavljanje okupacijskega oblastnega aparata.
11. Dokazati, da je imelo predvojno subverzivno delovanje kulturbundovskih članov (tajno popisovanje, obveščevanje, izdajanje in ovajanje) velik vpliv pri efektivnejšem in hitrejšem izvrševanju kasnejšega nacističnega terorja, raznarodovalne, ponemčevalne in etnocidne okupacijske politike ter strahot in grozodejstev, ki so se po nacistični zasedbi slovenskega teritorija izvajali nad zavednim, družbeno aktivnim in izobraženim slovenskim prebivalstvom. V tem ciljnem segmentu gre torej za dokazovanje, da so bile marsikaterе tragične usode Slovencev trajno zapečatene že v predvojnem obdobju – torej še pred napadom osnih sil na Kraljevino Jugoslavijo.
12. Analizirati vlogo evangeličanske cerkve v Kulturbundu.
13. Proučiti razpust Kulturbunda v letu 1941, postopek neposredne in takojšnje inkorporacije njegovih segmentov v Štajersko domovinsko zvezo (zasedbeno območje Spodnja Štajerska) oz. Koroško ljudsko zvezo (okupacijska cona Koroška in Kranjska) ter dodelitev funkcij nekdanjim kulturbundovskim sodelavcem v obliki

uradniških služb in drugih vlog po vzpostavitvi okupacijskega aparata in vpeljavi režima nemške civilne uprave (kot nagrado in zahvalo za opravljeno delo pred aprilom 1941).

14. Razčleniti socialno sestavo kulturbundovcev.
15. Sistematično analizirati operativno delovanje petih kulturbundovskih okrožij in pripadajočih krajevnih celičnih izpostav (po ključu reprezentativnosti).
16. Razkrinkati osebne identitete članov, funkcionarjev, predsednikov, pomožnih referentov in predvojnih zaupnikov ter prikazati organigrame in kompletno statistiko gibanja članstva na nivoju okrožij in celic.
17. Presoditi razloge za članstvo (pridružitve lokalnim kulturbundovskim sekcijam) ter odnos povojnega socialističnega režima do nekdanjih kulturbundovskih članov in raziskava njihovih usod ob koncu vojne oz. v povojnem obdobju Titove Jugoslavije.

Raziskovalna vprašanja

Temeljno raziskovalno vprašanje: Kakšni so bili namen, vloga, pomen in posledice subverzivne dejavnosti Švabsko-nemške kulturne zveze ter njenih radikaliziranih in nacificiranih celic in članov v slovenskem prostoru Kraljevine Jugoslavije med letoma 1922 in 1945?

Podvprašanja:

1. Kakšni so bili slovensko-nemški odnosi na Slovenskem pred aprilom 1941 in po maju 1945? V kakšnem okolju je prišlo do ustanovitve Švabsko-nemške kulturne zveze in kakšno orientiranost, generalno vlogo in cilje je prevzela zveza ob svoji ustanovitvi ter Hitlerjevem prevzemu oblasti?
2. Kakšna je bila pravnoorganizacijska zgradba zveze? Kateri so bili njeni temeljni pravilniki in statuti? Kako so bile kulturbundovske enote razdeljene organizacijsko, ozemeljsko in administrativno?
3. Zakaj je prihajalo do večkratnih razpustov oz. prepovedi in ponovnih obnovitev delovanja? Kako se je zveza odzvala in prilagodila na sprožene omejevalne ukrepe?
4. Kaj za Kulturbund pomenijo trije procesi v njegovih vodstvenih šablonah in nižjih strukturah (razkol – radikalizacija – nacifikacija) in kako so na tovrstne procese reagirale zavedne slovenske družine?

5. Kakšna sredstva je uporabljal Kulturbund pri izvrševanju nacistične agitacije, propagande in demagogije?
6. Kateri sloji so bili najbolj dovzetni (ranljivi) za sprejem nacistične ideologije in hitlerjanstva?
7. Kakšne so bile posledice predvojne subverzivne aktivnosti?
8. Kakšna je bila vloga evangeličanske cerkve in njenega pastora Johanna Barona v organizaciji Kulturbunda?
9. Kakšna je bila vloga kulturbundovskih članov ob nemški invaziji in med okupacijo?
10. Kakšna je bila socialna sestava članov Kulturbunda?
11. Kdo (konkretne identitete) so bili med člani, funkcionarji, predsedniki, pomožnimi referenti in predvojnimi zaupniki? Kaj sporočajo uradne kulturbundovske statistične meritve članstva in demografija nemške manjšine?
12. Kakšni so bili poglavitni razlogi za članske pridružitve?
13. Kaj se je zgodilo s kulturbundovci in njihovim imetjem ob koncu vojne?
14. Kakšen je položaj nekdanje nemške manjšine v slovenskem prostoru danes?

Doktorska teza:

Švabsko-nemška kulturna zveza je bila ključna petokolonska (in znotraj njenih nacificiranih mladinskih struj paravojaška) formacija, ki je s predvojno subverzivnostjo v slovenskem prostoru širila nacistično propagando, demagogijo in agitacijo, na tajnih seznamih popisovala Slovence in pripravljala temeljno podlago za invazijo, zasedbo in prevzem oblasti ter služila kot orodje nacističnega ekspanzionizma, ki je že pred aprilom 1941 zapečatilo usode zavednih slovenskih družin. Zlasti (para)vojaški pomen se doslej krajevnim akcijam Kulturbunda ni pripisoval.

Doktorsko delo je z izvirno minuciozno raziskavo, podprto na primarnih (doslej še neodkritih, nepregledanih in javno neobjavljenih) virih, zapolnilo prisotno praznino v polju slovenskega in tujega zgodovinopisja, ki tovrstne študije v repertoarju svojih del do tega trenutka še ni poznalo. Odgovorilo je na definirano temeljno raziskovalno vprašanje, na katerega znanost doslej odgovora še ni podala, pričujoča doktorska raziskava pa je to prepričljivo in argumentirano storila.

1.3 Ocena dosedanjih raziskovanj⁷

Zelo malo raziskav se je v svoji primarni osredotočenosti in glavni niti posvečalo celostno poglobljenemu in minucioznemu (raziskovalno razdrobljenemu in razpršenemu) proučevanju nastanka, začetnega razvoja, formiranja, trem ključnim procesom predvsem v vodstvenih šablonah in nižjih strukturah Kulturbunda (razkol – radikalizacija – nacifikacija) in kasnejšega podtalnega prevratniškega (razkrojevalnega) delovanja Kulturbunda in njegovih članov z upoštevanjem najpomembnejših dejavnikov in vidikov (gospodarskih, vojaških, političnih, šolskih in narodnostno manjšinskih vprašanj), zapletenih zgodovinskih procesov v sklopu upoštevajočega globljega historičnega konteksta ter zunanjih in notranjih vojaškopoličnih dogodkov, ki se posredno ali neposredno vsebinsko povezujejo s tematiko Kulturbunda na Slovenskem. Veliko več je bilo znanstvenoraziskovalnega ukvarjanja in publicističnega izdajanja del o nemški narodnostni manjšini v Kraljevini Jugoslaviji (in slovenskem prostoru).

Slovenski zgodovinar Dušan Biber (1926–2020) je edini, ki je napravil celovito, temeljito, sistematično in poglobljeno študijo nemške narodnostne manjšine med obema svetovnima vojnama na področju Jugoslavije, zato se večina kasnejših del primarno sklicuje nanj. Ker gre pri obravnavanju Kulturbunda v vzročno-posledičnem kontekstu med drugim za navezovanje na nemško manjšino v jugoslovanski državi, se je bil primoran dotakniti razvoja, organiziranosti in delovanja Švabsko-nemške kulturne zveze v Jugoslaviji.⁸

⁷ Zaradi ogromne količine bibliografskih enot in primarnih virov v pričujočem sklopu omenjam zgolj najpomembnejša temeljna in referenčna dela, ki se neposredno in vsaj v večji meri vsebinsko navezujejo na tematiko delovanja Švabsko-nemško kulturne zveze v jugoslovanskem (in slovenskem) prostoru. Celovit seznam preostale literature in primarnih virov je razviden v znanstvenem aparatu (tj. sprotnih opombah pod črto in v končni bibliografiji citiranih del).

⁸ V monumentalnem delu *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Ljubljana: Cankarjeva založba/Delo, 1966) se je fokusiral zlasti na celotni jugoslovanski prostor, poudarek je dajal razdobju od leta 1933 naprej, ko je začel nacizem prodirati in zmagovati med nemško manjšino v predvojni Jugoslaviji (dokler je ni dokončno spremenil v orodje svoje ekspanzionistične politike) do nemške invazije v Jugoslavijo aprila 1941. Čeravno je njegova monografija izšla že davnega leta 1966, zaradi česar mu navkljub ogromni masi pregledanega arhivskega gradiva (večletno pridobivanje arhivskih virov je potekalo v 13 domačih in sedmih tujih arhivskih institucijah) nekateri viri še niso bili na voljo, je omenjeno delo še danes del osnovnega znanstvenometodološkega ogrodja vsakega raziskovalca in raziskav o Kulturbundu in nemštvu v »predaprilski Jugoslaviji«. Biber piše o nemški manjšini in Kulturbundu še v članku »Kočevski Nemci med obema vojnama« (*Zgodovinski časopis* 17: 23–42, 1963), kjer se sicer primarno fokusira na dejavnost Kočevarjev med obema svetovnima vojnama, ter v članku »Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945« (*Prispevki za novejšo zgodovino* 35(1–2), 97–102, 1995).

Zgodovinski vzorci nemške manjšine in slovensko-nemški odnosi med obema vojnama so v znanstveni in strokovni literaturi nemškega, avstrijskega in slovenskega zgodovinopisja že dobro obdelani. Z nemško manjšino (in posledično v večjih ali manjših izsekih z organizacijo Kulturbunda) v prostoru Balkana se je precej ukvarjalo avstrijsko zgodovinopisje, kjer so med posameznimi avtorji opazni močni kontrasti v interpretacijah dogodkov. Pri nekaterih so opazne tendence po zmanjševanju pomena nacifikacije nemške manjšine med obema vojnama in pojasnjevanju njene povojne usode brez upoštevanja globljega konteksta dogajanja in širšega zgodovinskega ozadja, ki je pripeljalo k povojnemu obračunavanju s pripadniki nemške manjšine ter po enačenju nacizma s komunizmom.⁹

V prvi vrsti velja omeniti znanstvena dela Arnolda Suppana (mednarodno priznanega avstrijskega zgodovinarja, strokovnjaka za sodobno zgodovino in zgodovino avstrijsko-jugoslovanskih odnosov ter nekdanjega direktorja Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo),¹⁰ Stefana Karnerja,¹¹ Hansa Rasimusa,¹² Louisa De Jonga¹³ in Wernerja Conzeja (v soavtorstvu z drugimi).¹⁴

⁹ Primer takega avtorja je Stefan Karner s prispevkom »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ« (V *Avstrija – Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 97–108. Ljubljana: Cankarjeva založba; Celovec: Wieser, 2002), kjer je avtor pri pojasnjevanju krute povojne usode nemške manjšine (navaja termin »genocid«) popolnoma spregledal predvojni radikalizacijski in nacifikacijski proces nemške manjšine in njenega subverzivnega razkrojevalnega delovanja proti slovenskim prebivalcem, vojnega sodelovanja v nacističnem oblastnem aparatu in preselitve Kočevarjev na kmetije izgnanih Slovencev v obsavsko-obsotelskem kolonizacijskem pasu. Podrobneje glej: Mitja Ferenc in Božo Repe, »Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama« (V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec in Katharina Andraschke, 147–176. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004).

¹⁰ Med njegova najpomembnejša dela o nemški manjšini in Kulturbundu na Slovenskem sodijo zlasti: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938: Bilaterale Aussenpolitik im Europäischen Umfeld* (Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik; München: Verlag Oldenbourg, 1996), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Zwischen Adria und Karawanken* (Berlin: Siedler Verlag, 1998); *Hitler – Beneš – Tito: National Conflicts, World Wars, Genocides, Expulsions, and Divided Remembrance in East-Central and Southeastern Europe, 1848–2018* (Dunaj: Austrian Academy of Sciences, 2019); »Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstrijci – Slovenci (V *Avstrija – Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 47–80. Ljubljana: Cankarjeva založba; Celovec: Wieser, 2002); *Brennpunkt Osteuropa: Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus* (Dunaj in München: Verlag für Geschichte und Politik in R. Oldenbourg Verlag, 1996) v soavtorstvu z Valerio Heuberger, in Elisabeth Vyslonzil.

¹¹ Stefan Karner velja sicer za polemičnega in kontroverznega avtorja, a povsem mimo njega vendarle ne gre. Ob odprtju arhivov v Ruski federaciji je pregledal, nabral in reproduciral veliko dotlej zaprtega tajnega arhivskega gradiva, ki je danes ponovno težko dostopno. Zlasti velja omeniti že omenjeni prispevek »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ«.

¹² *Als Fremde im Vaterland: der Schwäbische-Deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*. München: Donauschwäbische Archiv, 1989.

¹³ *The German Fifth Column in the Second World War*. London: Routledge, 2021.

¹⁴ Werner Conze, Adolf Diestelkamp, Rudolf Laun, Peter Rassow in Hans Rothfels, *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Band V. Düsseldorf: Oskar Leiner-Druck K. G., 1961.

V slovenskem zgodovinopisju so razlike bolj ali manj v mehkejši ali strožji interpretaciji stopnje nacificiranosti nemške manjšine oz. njenih posameznih slojev in v ocenjevanju ravnanja slovenskih oz. jugoslovanskih oblasti.¹⁵ Starejša obdobja in vprašanje nemške kolonizacije slovenskega prostora z vključitvijo njihovega življenja in razvoja na tem območju obravnavajo zlasti dela Milka Kosa, Boga Grafenauerja, Frana Zwittera in Sergija Vilfana.¹⁶ Z zgodovino Nemcev na Slovenskem se je ukvarjal še Fran Zwitter (ki podaja zlasti poglobljene sociološke analize in kritične statistične interpretacije) v svojih knjigah *Nemci na Slovenskem*¹⁷ in *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*.¹⁸

Eno temeljnih novejših slovenskih del o zgodovini Nemcev na Slovenskem v 20. stoletju (in pomembno za obravnavo Kulturbunda) je zbornik »*Nemci*« na Slovenskem 1941–1955 (ur. Dušan Nečak)¹⁹ z vključenimi sezname dodatnih bibliografskih enot (predvsem ključnih predavanj ter znanstvenih in strokovnih člankov). K izdaji slednjega spada še preliminarne različice zbornika s skrajšanimi prispevki.²⁰ Podobno kakor Janez Cvirn v prej imenovanem zborniku je storil Vinko Rajšp z objavo preglednega članka v *Zgodovinskem časopisu*,²¹ kjer je objavil obsežen sistematičen pregled literature o Nemcih na Slovenskem s poudarkom na

¹⁵ Ferenc in Repe, »Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama«, str. 147.

¹⁶ Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana: Slovenska matica, 1955); Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, zv. 1–5 (Ljubljana: Kmečka knjiga in Glavna zadružna zveza, 1954–56, 1960–61); Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (Ljubljana: Leonova družba, 1929). Za področje pravne zgodovine za slovensko ozemlje je najpomembnejša: Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije* (Ljubljana: Slovenska matica, 1961). Opozorim naj še na obe knjigi *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970) in zv. 2, Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980), ki sta pomembni zaradi bogate bibliografije. Povzeto po: Rajšp, »Slovensko zgodovinopisje po letu 1918«, str. 85.

¹⁷ *Nemci na Slovenskem*. Ljubljana: Sodobnost, 1938.

¹⁸ *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.

¹⁹ Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana, 2002. V zborniku so objavljeni raziskovalni in publicistični rezultati obsežnega projekta pod vodstvom projektnega vodje in glavnega urednika izdanega dela Dušana Nečaka. V njem osem avtorjev z devetimi različnimi poglavji predvsem na podlagi primarnih (doslej še neodkritih in javno neobjavljenih) virov ter referenčne literature, sklicujoč na primarno dokumentarno gradivo, objavljene vire in statistike, odstira ključna spoznanja o Nemcih na Slovenskem v 20. stoletju. Janez Cvirn je objavil poglavji »Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848–1941)«, s katerim je napravil analizo dosedanjih obravnav, in »Nemci na Slovenskem (1848–1941)«. Tone Ferenc je pisal o Nemcih na Slovenskem med drugo svetovno vojno, Božo Repe o »Nemcih« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, Dušan Nečak o »Nemcih« na Slovenskem v letih 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, Jože Prinčič o podržavljenju nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945–1955), Mitja Ferenc o »Nemcih« na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni, Gerhard Seewann pa o procesih izganjanja med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov.

²⁰ »*Nemci*« na Slovenskem (1918–1955): Kratek oris, ur. Dušan Nečak. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.

²¹ Vincenc Rajšp, »Slovensko zgodovinopisje po letu 1918 o Nemcih na Slovenskem v času 1848–1941«. *Zgodovinski časopis* 40: 85–89, 1986. Gre za objavljeni referat v okviru sodelovanja na simpoziju »Nemci na Slovenskem v času narodnih gibanj in prve jugoslovanske države 1848–1941« (Ljubljana, 12–13. april 1984).

razdobju 1848–1941, prikazal pa je še dela iz zgodnejših obdobj. Pomembni deli o tozadevni tematiki sta *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*²² in *Sosed v ogledalu soseda: od 1848 do danes* (ur. Franc Rozman).²³ Sodobnejši raziskovalni izsledki o nemški manjšini na Slovenskem so objavljeni še v delih Janeza Cvirna,²⁴ Boža Repeta,²⁵ Mitje Ferenca,²⁶ Frana Rozmana²⁷ in drugih.

Dušan Nećak je najprej v članku in nato še v samostojni knjižni publikaciji pisal o nacističnih beguncih v Jugoslaviji ter spodletelem poskusu puča avstrijskih nacistov v Avstriji julija 1934, kamor se pomembno vplete vloga nemške manjšine in zlasti obmejnih kulturbundovskih postojank na slovenskem Štajerskem.²⁸ Vidik avstrijske Koroške, kjer je bil nacizem endemičen in od koder je bilo največ nacističnih prebežnikov, so obdelali zlasti Bogo Grafenauer,²⁹ Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz in Tone Zorn.³⁰

Tone Zorn se je v svojih delih³¹ ukvarjal z germanizacijo slovenskega prostora (preko graške nacionalistične organizacije *Südmark*), nemško manjšino in njeno nacifikacijo, ljudskimi štetji prebivalstva, koroškimi Slovenci in poskusi pridobivanja njihove kulturne avtonomije ter vplivom gospodarskih dejavnikov na nacionalni položaj in odnose med Nemci in

²² Glej opombo št. 9. Igor Grdina je zanj prispeval dve pomembni poglavji »Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah«, v katerem na podlagi analize dnevnika celjskega pisatelja Antona Novačana piše, da je Avstrija v primerjavi z ostalimi ozemlji Tretjega rajha izstopala po izjemni nacificiranosti, ki se je sčasoma pretočila proti slovenskemu ozemlju Kraljevine Jugoslavije, ter poglavje »Simboli v realnosti slovensko-avstrijskih odnosov«.

²³ Ljubljana: Nacionalni komite za zgodovinske vede Republike Slovenije, 1995.

²⁴ Glej opombo št. 19 in »Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)«. V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 568–575. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

²⁵ Odnos med Slovenci in nemško manjšino v Sloveniji v dinamiki okupacijskega leta 1941. Slovenci in leto 1941. Znanstveni posvet: Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41(2): 237–241, 2001.

²⁶ Mitja Ferenc in Božo Repe, »Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama = Die deutsche Minderheit in Slowenien in der Zwischenkriegszeit«. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, 147–176.

²⁷ »Odnos med Nemci in Slovenci na prelomu stoletja (primer socialne demokracije)«. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, 63–71.

²⁸ »Prispevek k problematiki nacističnih beguncev v Jugoslaviji (1934)«. *Zgodovinski časopis* 40(1/2): 103–111, 1986; Isti, *Avstrijska legija II*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.

²⁹ O preganjanju, zatiranju in izvrševanju nasilja nad koroškimi Slovenci v avstrijski republiki glej: Bogo Grafenauer, *Koroški Slovenci v zgodovini*. Ljubljana: Znanstveni institut pri Predsedstvu SNOS, 1945.

³⁰ Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz in Tone Zorn, *Slovenci v zamejstvu: pregled zgodovine 1918–1945*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974; Tone Zorn, »Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki«. V *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes: zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov*, 40–46. Ljubljana: Komunist; Celovec: Drava, 1984.

³¹ »Kulturna avtonomija za Koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama«; »Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji«; »Izgoni tujih državljanov iz območja Dravske banovine«; »Nejugoslovanski Nemci v Dravski banovini leta 1931«, *Kronika*, 19, 1971, str. 88–92; »Nacistični zapisi o dogajanju na Štajerskem obmejnem prostoru v začetku leta 1940«; »Iz pisanja glasila graške nacionalistične organizacije Südmark v letih 1920–1923«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1981, št. 1), str. 135–149.

Slovenci. S svojimi raziskavami se je Zornu pridružil slovenski etnolog, zgodovinar, geograf in muzealec Franjo Baš (1899–1967),³² ki se je posvečal zlasti štajerskim Nemcem in delovanju Kulturbunda na tem območju ter analizi odnosov med Slovenci in Nemci. Ivan Kreft je z delom *Progresivna preusmeritev političnega gibanja med vojnama v Sloveniji in Trstu*³³ podal razpravo in pojasnilo o vlogi slovenskega in jugoslovanskega delavskega gibanja, narodnoosvobodilne borbe in socialistične revolucije v Jugoslaviji. Prikazuje pa tudi Nemce in pojave hitlerjanstva med obema vojnama v Sloveniji.

Vlogo Antona Korošca kot notranjega ministra in pragmatično usmerjenega slovenskega državnika v novi Stojadinovičevi vladi in njegovo začetno ostro protinemško in protikulturbundovsko delovanje, ki se je zaradi številnih dejavnikov sčasoma spremenilo v koketiranje s fašistično Italijo in zlasti nacistično Nemčijo, obravnavajo zlasti Igor Grdina, Andrej Rahten, Dušan Biber, Jure Gašparič in Bojan Godeša.³⁴

Generalne orise o ustanovitvi, vlogi, razvoju, pomenu in posledicah delovanja Kulturbunda (zlasti na Slovenskem) in njegovih celičnih izpostav je v svojih delih podajal Tone Ferenc (1927–2003).³⁵ V prvi vrsti je treba omeniti delo *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*,³⁶ ki predstavlja temeljno in še do dandanes nepreseženo delo o širšem ekspanzionističnem, naseljevalnem in razseljevalnem, raznarodovalnem, ponemčevalnem in represivnem delovanju ter deportacijski politiki nemškega okupatorja v obeh okupacijskih conah na območju zasedene Slovenije. V njej so poleg splošnega orisa zajeti delovanje Kulturbunda, njegovih članskih pripadnikov in sodelavcev ter posledice za politično in narodnozavedne Slovence v letih 1941–1945. Izpostaviti še velja njegove

³² Franjo Baš, »Slovenski Nemci 1918–1945«; Isti, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941–1945«. Gre za pripravljena elaborata, ki ju je prvotno hranil Inštitut za narodnostna vprašanja, danes pa sta v Arhivu Republike Slovenije (ARS, AS 1164, Zbirka Inštituta za narodnostna vprašanja).

³³ Murska Sobota: Pomurska založba ČZP Pomurski tisk, 1962.

³⁴ Igor Grdina, »Anton Korošec na večer življenja«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77(2/3): 221–232, 2006; isti, »Anton Korošec med sodobniki in v zgodovini«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 93(2/3): 19–46, 2022; Andrej Rahten, *Anton Korošec: Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022; Dušan Biber, »Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošču«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 31(1): 131–143, 1993; Jure Gašparič, »Anton Korošec in padec vlade Milana Stojadinovića: o zarotah in zarotnikih«. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 21(2): 363–397, 2021; Bojan Godeša, »Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41(2): 77–104, 2001.

³⁵ Njegova znanstvena zapuščina (opus 37 knjig in skoraj tisoč člankov in razprav) raziskovalcem še vedno služi kot osnovno ogrodje vsakršnega znanstvenoraziskovalnega lotevanja in proučevanja časa druge svetovne vojne na Slovenskem (1941–1945).

³⁶ Maribor: Obzorja, 1968.

posthumno objavljene zvezke pod krovnim naslovom *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*³⁷ ter številne članke, poglavja in prispevke, objavljene v znanstvenem časopisju, revijah, zbornikih in monografijah,³⁸ kjer je precej uporabnih podatkov v navezavi na Švabsko-nemško kulturno zvezo. Poleg splošnih predvojnih in okupacijskih pregledov z različnih področij (gospodarstvo, vojaštvo, šolstvo, politika, demografija ...) se drobci o Kulturbundu skrivajo v sicer poglobljenih študijah Joza Tomasevicha,³⁹ Bogdana Krizmana,⁴⁰ Metoda Mikuža,⁴¹ Zdravka Klanjščka (v soavtorstvu)⁴² in Ferda Čulinovića.⁴³ Neznana poglavja oboroženih konfliktov v slovenskem prostoru (med drugim aprilsko vojno 1941) obravnava Igor Grdina v delih *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*⁴⁴ in *Priti pod enega okupatorja*.⁴⁵ Koristne vpoglede o delovanju nacističnih obveščevalnih služb na slovenskih tleh in nemških manjšin v vlogi Hitlerjevega orodja daje še študija *Nič več strogo zaupno I* avtorja »Marka Selina« (Karlo Forte), poznavalca boja proti Hitlerjevemu obveščevalnemu in policijskemu aparatu.⁴⁶

Posamezni slovenski avtorji so se delovanju Švabsko-nemške kulturne zveze posvečali na krajevnem nivoju slovenskih mest in krajev. Franjo Baš je v članku⁴⁷ obdelal organiziranost in delovanje celjske kulturbundovske sekcije ter tamkajšnje nemške manjšine, ki je poleg Maribora in Kočevja tvorila jedro nemštva v slovenskem prostoru. Številni celjski Nemci so

³⁷ *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*. 1: *Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006; 2: *Raznarodovanje*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010; 3: *Odpornišтво*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011; 3: *Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009.

³⁸ »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem«. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS* 2: 81–156, 1958; »Položaj slovenskega naroda ob okupaciji«. *Sodobnost* 39(8/9): 855–860, 1991; »Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 34/2: 231–244, 1994.

³⁹ *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford (California): Stanford University Press, 2001; *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford (California): Stanford University Press, 1975.

⁴⁰ *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1980.

⁴¹ *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. Knjiga 1. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.

⁴² Zdravko Klanjšček, Tone Ferenc, Ivan Ferlež, Metod Mikuž, Alenka Nedog, Jože Novak, Miroslav Stepančič in Miroslav Stiplovšek. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*. Tretja izdaja. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

⁴³ *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970; *Jugoslavija između dva rata*. II. knjiga. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961; *Slom stare Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1958.

⁴⁴ Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2012.

⁴⁵ *V Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija*, ur. Renato Podbersič in Matic Batič, 84–103. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2021.

⁴⁶ Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

⁴⁷ Franjo Baš, »Kulturbund v Celju med dvema vojnama«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 37: 215–222, 1966.

bili vplivni in močni gospodarstveniki, veleposestniki, industrialci in obrtniki (eden mnogih primerov je denimo Westnova tovarna emajlirane posode z javnimi naročili) z direktnim ali indirektnim vplivom na slovenske delavce. V začetnem delu avtor poda krajši zgodovinski oris razvoja Kulturbunda na slovenskih tleh. Del je posvečen pregledu razvoja tovarne emajlirane posode Westen v Gaberju pri Celju, ki jo je leta 1894 ustanovil Adolf Westen st. in je pomenila gospodarski temelj celjskega nemštva ter Stigerjevemu trgovinskemu imperiju. Zgodovinski prikaz celjskih Nemcev in njihovega povezovanja v tamkajšnjo kulturbundovsko sekcijo podajajo še Aleš Marđetko v delu *Trdnjava na jugu tretjega rajha: Celje med okupacijo 1941–1945*,⁴⁸ Mateja Malnar Štembal v dveh prispevkih,⁴⁹ Tonček Kregar⁵⁰ in Aleksander Žižek (v soavtorstvu)⁵¹ ter Franjo Roš.⁵² Za celjsko zgodovino v navezavi na tamkajšnjo nemško manjšino in krajevno izpostavo Kulturbunda so pomembna še nekatera poglavja v treh zbornikih *Odsevi preteklosti*.⁵³ Zlasti Ljubica Šuligoj⁵⁴ in Irena Mavrič Žižek⁵⁵ pišeta o nemški manjšini in delovanju celične izpostave Kulturbunda na Ptuju in bližnji okolici. Vladimir Trop je v dveh prispevkih⁵⁶ podal nekaj osnovnih informacij o delovanju lokalne celice in njenih voditeljih v Ormožu. Avtorjeva dosedanja bibliografija, navezana na znanstvenoraziskovalno in publicistično ukvarjanje z delovanjem Kulturbunda, je pojasnjena že v uvodnem podpoglavju (*Uvodne misli*). Nekaj osnovnih uvodnih obrisov o kulturbundovski dejavnosti v prostoru med Bočem in Bohorjem je v istoimenskem zborniku predstavil še Tone Ferenc.⁵⁷ Koristno je še delo zgodovinarke Mateje

⁴⁸ Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2021.

⁴⁹ »Kulturbund v Celju«. V *Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918–1941*, ur. Marija Počivalšek, 335–348. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2001; Isti, »Analiza fonda Kulturbunda v Arhivu MNZ«. *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 57(621/625): 91–154, 2005.

⁵⁰ *Vigred se povrne: Druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2009.

⁵¹ Tone Kregar in Aleksander Žižek, *Okupacija v 133 slikah: Celje 1941–1945*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2006.

⁵² »Celjski dnevnik«. V *Celjski zbornik 1961*, ur. Tine Orel in Gustav Grobelnik, 147–165. Celje: Svet za kulturo okraja Celje, 1961.

⁵³ *Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918–1941*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2001; *Odsevi preteklosti 4: Iz zgodovine Celja 1941–1945*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004; *Odsevi preteklosti 5: Iz zgodovine Celja 1945–1991*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2006.

⁵⁴ Zborniški prispevek »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja: od septembrskih dogodkov leta 1908 do nemške okupacije leta 1941«, v: *Slovenstvo na Ptujskem v 20. stoletju*.

⁵⁵ Omeniti velja zlasti doktorsko disertacijo »*Ptujski Nemci od konca 19. stoletja do leta 1945*« (Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2016) in zborniški prispevek »*Druga svetovna vojna na Ptujskem: okupacija in vzpostavitev zasedbene uprave*« (V *Slovenstvo na Ptujskem v 20. stoletju: ob 60. obletnici osvoboditve izpod fašizma in nacizma in konca druge svetovne vojne*, ur. Ljubica Šuligoj, 48–76. Ptuj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2005).

⁵⁶ »Ormož 1941–1945«. *Zgodovinski zapisi* 17: 27–57, 2020; »Ormož(ani) in 2. svetovna vojna«. *Zgodovinski zapisi* 15: 75–108, 2019.

⁵⁷ »Nemška okupacija«. V *Med Bočem in Bohorjem*, ur. Marjan Žagar, Slavko Kremenšek, Janko Liška, Rudi Lešnik, Franc Drobne, Franjo Fijavž, Stane Mrvič, Milan Natek in Ernest Rečnik, str. 247–278. Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Rogaska Slatina: Delavska univerza, 1984.

Ratej *Svastika na pokopališkem zidu: poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja*,⁵⁸ ki v osnovi temelji na predelanem ter vsebinsko in metodološko dopolnjenem članku.⁵⁹ Gre za deli, v katerih avtorica na podlagi kazenskih spisov okrožnega sodišča v Mariboru analizira primere širjenja hitlerjevske propagande v okolišu Maribora, kar je bilo v tridesetih letih minulega stoletja prepovedana politična dejavnost in jih je zatorej obravnavalo posebno Državno sodišče za zaščito države v Beogradu. S prostorom Maribora sta se v tej tematski navezavi ukvarjala še Dragan Potočnik⁶⁰ in Marjan Žnidarič.⁶¹

Kulturbund je bil tudi tema proučevanja v okviru diplomskih in magistrskih del – v glavnem fokusiranih na mariborski prostor. Matjaž Pirman je v svojem diplomskem delu pisal o Kulturbundu v Mariboru v letih 1931–1941, Daniel Pukl je obdelal društva in organizacije mariborskih Nemcev med 1918 in 1941, Metka Gelt je v svojem magistrskem delu za razdobje let 1930–1939 analizirala vpliv Švabsko-nemške kulturne zveze na nemška društva v Mariboru, izstopata pa analiza fonda Kulturbunda v Arhivu MNZ (že omenjena Mateja Malnar Štembal) in obravnava Mateje Čoh Kladnik o ozadju kazenskih sodnih procesov 1945–1952 v Mariboru in Ptuj, ki se med drugim dotika poveljnih usod pripadnikov Kulturbunda. Poveljni usodi (begu, sodnim procesom, izvensodnim usmrtnitvam in trpljenju) pripadnikov nemške manjšine in Kulturbunda so se posvečali še Tone Ferenc, Mitja Ferenc, Dušan Nečak, Jerca Vodusek Starič,⁶² Božo Repe,⁶³ Milko Mikola,⁶⁴ Marta Rendla in Tadeja Tominšek Čehulić v večavtorskem delu *Nasilje vojnih in poveljnih dni* (ur. Nevenka Troha).⁶⁵

⁵⁸ *Svastika na pokopališkem zidu: poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Beletrina, 2021.

⁵⁹ »Hitlerizem v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90(2): 19–41, 2019.

⁶⁰ »Mariborski Nemci v letih 1918–1941«. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 47(1/2): 143–151, 1999.

⁶¹ *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve Maribor; Murska Sobota: Pomurski tisk, 1997.

⁶² »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem poveljnem letu«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 32(1/2): 139–154, 1992.

⁶³ »Politična represija v socialistični Sloveniji (Jugoslaviji)«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 44(1): 83–94, 2004; »Poveljni sodni procesi«. V *Poveljna zgodovina na Slovenskem: zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu*. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej; Ljubljana: Eurota, 1992.

⁶⁴ *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1995; »Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946«. *Prispevki za novejšo zgodovino* (XXXII – 1992).

⁶⁵ Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014. Marta Rendla piše o nasilju revolucionarne oblasti po drugi svetovni vojni na Spodnjem Štajerskem, Tadeja Tominšek Čehulić pa o usmrčenih po sodbah vojaških in civilnih sodišč v Sloveniji v letih 1945–1952.

Za ves slovenski prostor je tako na makro (državnem), mezo (regijskem) kakor mikro (krajevnem oz. lokalnem) nivoju ohranjena spominska literatura, ki nam odstira znanje o slovenskih Nemcih ter osvetljuje kulturne in politične odnose med Slovenci in Nemci in nacionalne odnose v posameznih okoljih. Izpostavil bi zlasti spominske zvezke Fritza Zanggerja – celjskega odvetnika, ki je leta 1933 objavil študijo o kulturnem življenju nemških manjšin v Sloveniji,⁶⁶ štiri leta zatem pa še spominsko delo o nemški vztrajnosti in večnem boju na Jugovzhodu.⁶⁷ Na mikronivoju posameznih slovenskih občin lahko izbrskamo precej spominskega gradiva o predvojni lokalni aktivnosti kulturbundovskega gibanja, kar nam služi za rekonstrukcije širše slike. Eden mnogih primerov so denimo objavljeni spomini partizana Franca Buta iz Kostivnice pri Rogaški Slatini, ki se je v svojem delu⁶⁸ spominjal predvojnega časa, ko se je v prostoru Kraljevine Jugoslavije pojavljala čedalje večja gospodarska kriza. Vida Rojic je izdala spomine *Ptuj v boju za lepše dni*,⁶⁹ Aleksander Videčnik pa je v delu *Vijuge in čeri*⁷⁰ ohranil nekatere spominske drobce, povezane s celjskim Kulturbundom in njegovimi člani.

Disertacija je že obstoječe mikroštudijske elemente (napravljene na lokalnem nivoju nekaterih slovenskih mest in krajev) in generalne fragmente (posledica ukvarjanja z nemško manjšino in posledičnih nujnih vsebinskih navezav na Švabsko-nemško zvezo) o Kulturbundu na Slovenskem podvrgla sistematičnemu pregledu in proučitvi. Že znano vedenje in znanje je na temeljih uporabe bogatega nabora najpomembnejše referenčne literature (novejšega in starejšega nastanka) prevetrila in osvežila. Ob sinhronem vključevanju ogromne mase doslej še neodkritih, nepregledanih in javno neobjavljenih primarnih zgodovinskih virov (zlasti arhivskih in drugih primarnih dokumentov, časopisnega tiska, slikovnega gradiva, spominskih pričevanj ter memoarov in dnevnikov) je študija dozrajšnje vedenje dopolnila in razširila s številnimi ključnimi raziskovalnimi ugotovitvami, ki jih je nadgradila v prvo kompletno študijo o protislovenskem subverzivnem delovanju Švabsko-nemške kulturne zveze in njenih članov v takratnem slovenskem prostoru v predvojnem obdobju (do leta 1941), njeni vlogi in pomenu v vojnem oz. okupacijskem času (1941–1945) ter povojnem socialističnem obdobju, ko pride do

⁶⁶ *Künstlergäste: ein Ausschnitt aus dem Kulturleben der deutschen Minderheiten in Slowenien*. Celje: »Celeja«, 1933.

⁶⁷ *Das Ewige Feuer im fernen Land: ein deutsches Heimatbuch aus dem Südosten*. Celje in Novi Sad: Druck der Druckerei und Verlag A.-G., 1937.

⁶⁸ *Zapisi o osvobodilnem gibanju pod Bočem*. Rogaška Slatina: Delavska univerza v Šmarju pri Jelšah, 1983.

⁶⁹ *Ptuj*: Občinski odbor Zveze borcev NOV, 1960.

⁷⁰ *Mozirje*: Zavod za kulturo, 2000.

»izstavitev« končnega računa. Takrat maščevalne represalije nove jugoslovanske komunistične oblasti (zaradi storjenih vojnih zločinov in hudodelstev nad narodnozavednim, družbeno aktivnim in izobraženim slovenskim prebivalstvom med nemško okupacijo kot posledica predvojnega rovarjenja) zapečatijo usodo kulturbundovcev in pripadnikov nemške manjšine. Dejanje, ki še danes nekako deli in razdvaja slovensko družbo, pri čemer je v sodobnem času problem zlasti v kolektivni naravi izpeljanih ukrepov oz. obračuna.

1.4 Metodološko ogrodje: o raziskavi in virih

Izvirna štiriletna zgodovinopisna raziskava temelji na večletnem obširnem iskanju, pridobivanju, sistematičnem pregledovanju, analiziranju, medsebojnem primerjanju, usklajevanju in interpretiranju ter končnem citiranju ogromnega nabora primarnih zgodovinskih virov oz. virov prve roke. V prvi vrsti je treba omeniti novo (doslej še neodkrito, nepregledano in neobjavljeno) primarno arhivsko in drugo dokumentacijsko gradivo (arhivski dokumenti primarnega in sekundarnega nastanka oz. izvora), pridobljeno na temeljih zamudnega minucioznega (razpršenega) raziskovalnega dela v slovenskih in tujih arhivskih, muzejskih in drugih raziskovalnih institucijah. V tujini je potekalo znanstvenoraziskovalno gostovanje in raziskovalno delo v Arhivu Jugoslavije (AJ) v Beogradu (2023) pod okriljem programa Erasmus+ (krajša mobilna izmenjava), iz katerega odobrena nepovratna evropska sredstva so finančno in materialno omogočila raziskovalni obisk v Srbiji. V Arhivu Jugoslavije je največ arhivskega gradiva, tematsko in prostorsko vezanega na delovanje Švabsko-nemške kulturne zveze v jugoslovanskem (in slovenskem) prostoru, v petih arhivskih fondih, tj. AJ-14, AJ-37, AJ-38, AJ-66 in AJ-138 (polni imenski nazivi in oznake so v končnem seznamu citiranih virov), kjer je bil glavni fokus raziskovalnega dela. Zlasti fond AJ-38 hrani bogato zbirko ohranjenih nemških in jugoslovanskih časopisnih zbirk, novic in izrezkov. Sicer pomembni, a zgolj fragmentarno ohranjeni drobcji dokumentov so bili odkriti med raziskovalnim obiskom v Londonu (*The National Archives/TNA*, 2024). V Sloveniji je raziskovalno delo potekalo v Arhivu Republike Slovenije (ARS, Ljubljana, 2018 in 2022–2023), Zgodovinskem arhivu Ljubljana (ZAL, 2023), Muzeju novejšje in sodobne zgodovine Slovenije (MNSZS, Ljubljana, 2024), Zgodovinskem arhivu Celje (ZAC, 2021 in 2023) in Muzeju novejšje zgodovine Celje (MNZC, 2021), Zgodovinskem arhivu Ptuj (ZAP, 2023) in fototeki Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož (Ptuj, 2023), Pokrajinskem arhivu Maribor (PAM, 2022) in arhivu/fototeki

Muzeja narodne osvoboditve Maribor (MNOM, 2023–2024) ter fototeke Pomurskega muzeja Murska Sobota (2024).

V raziskavo je bila implementirana uporaba oralne oz. ustne zgodovine s svojimi specifičnimi značilnostmi, ki jo tvorijo spominska pričevanja še živečih prič(evalcev). V sklop pridobivanja ustnih virov so prišli v poštev zlasti pričevalci, rojeni v poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih minulega stoletja. Še živečih ter duševno in miselno prisebnih prič iz zgodnjih dvajsetih let z zmožnostjo nezastrega in realnega spominjanja je izjemno malo ali pa skorajda ne živijo več. Ustni viri so bili pridobljeni s pomočjo kompletnih individualnih intervjujev. Spominske pričevalne osvetlitve dajejo raziskavi dodatno vrednost in omogočajo osebno interakcijo z obravnavano tematiko, nazornejši vpogled in lažje razumevanje takratnega dogajanja. V povezavi s tem je treba omeniti zlasti triurno intervjuvanje 99-letnega Kočevarja Henrika Dralke na njegovem domu v Starih Žagah pri Novem mestu. Poglobljeni intervju je bil izveden decembra 2023 in se je ob pričevalčevem strinjanju in pripravljenosti snemal s profesionalno tehnologijo (zrcalno-refleksnim fotoaparatom). Avdio in video zapisa se hranita pri avtorju.

Sistematično so bili pregledani še ostali primarni zgodovinski viri, med katere se uvrščajo zlasti razni diplomatski in drugi dokumenti, objavljeni in neobjavljeni memoari vidnejših in pomembnejših kulturbundovskih funkcionarjev, originalne publikacije kulturbundovskih organov in njihovih članov/sodelavcev (poročila vodstva Kulturbunda za svoje letne skupščine, brošure in ostalo) in širok nabor nemškega in slovenskega časopisnega tiska. Pri slovenskem časopisju je bil po najpomembnejših iskalnih geslih (ključne besede »kulturbund« in »švabsko-nemška kulturna zveza«) sistematično pregledan obsežen nabor za raziskavo uporabnih časopisnih števil. V *Slovincu* (pomemben vir za proučevanje javnih stališč Slovenske ljudske stranke do manjšinskega vprašanja) vse številke v razdobju let 1935–1941, v *Mariborskem večerniku »Jutra«* 20 številke za leta 1932–1941, v časopisu *Pohod* 15 številke, v *Slovenskem poročevalcu* 26 številke in *Slovenskem gospodarju* (kasnejšem *Štajerskem gospodarju*) 6 številke. Izmed širokega nabora nemškega in preostalega slovenskega časopisnega tiska so bile pregledane oziroma citirane posamične številke v naslednjem časopisju: *Večernik*, *Straža*, *Slovenski narod*, *Nova doba*, *Novice*, *Narodni dnevnik*, *Marburger Zeitung*, *Untersteirischer Kalender*, *Deutsches Volksblatt in*

*Cillier Zeitung*⁷¹ ter nekatere nemške in avstrijske revije (specializirane za vprašanja nemštva v tujini).⁷² Izmed približno 1250 citatnih opomb pod črto, kolikor jih združuje znanstveni aparat študije, se jih več kot 60 % sklicuje na primarno gradivo in originalne (doslej še neodkrita, nepregledane in javno neobjavljene) dokumente. Načelni rek zgodovinarjev »*Ad fontes*« oz. nazaj k virom je edini pravilni način. Raziskavi lahko za številne tematske segmente upravičeno pripišemo pionirski značaj.

Skrbno izbrana temeljna znanstvena literatura (monografije, posamezna poglavja, članki, zborniki in drugi prispevki) služi kot sestavni del osnovnega ogrodja raziskave. Njena podrobnejša predstavitev je prikazana v prejšnjem podpoglavju pri oceni dosedanjih raziskovanj, prav tako je razvidna v končni bibliografiji.

⁷¹ Celjski nemški list *Cillier Zeitung* (nadaljevanje prvega nemškega političnega časopisa *Cillier Wochenblatt* s pričetkom tiskanja aprila 1848) je izhajal v Celju, kjer je objavljal do leta 1929 (v razdobju let 1876–1882 pod imenom *Cillier Zeitung*, v letih 1883–1919 dvakrat tedensko kot *Deutsche Wacht*, kasneje zopet kot *Cillier Zeitung*). V svojem tisku je zagovarjal ideologijo velike Nemčije. Od leta 1929 se je preimenoval v časnik *Deutsche Zeitung*, ki je deloval kot glasilo nemške manjšine v Sloveniji. Delovalo je kot izrazito pronacistično pisano glasilo z objavami ob četrtkih in sobotah, z izdajanjem je prenehalo v letu 1937. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 270–271; Gajić, »Tiskarstvo in (slovenski) tiski na (Slovenskem) Štajerskem do 2. svetovne vojne«, str. 23–24, 89–92.

⁷² Na tem mestu velja omeniti zlasti naslednje revialne publikacije: *Der Auslanddeutsche* (od marca 1938 dalje *Deutschtum im Ausland*), *Deutsche Arbeit*, *Nation und Staat*, *Volkstum im Südosten*. Omeniti še velja redne letne preglede, ki jih je do leta 1937 izdajalo društvo *Deutscher Schulverein Südmark* pod nazivom *Das Deutschtum des Südostens*. Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 24–25.

1.5 Opredelitev raziskovalnega problema in teoretičnih izhodišč

Švabsko-nemška kulturna zveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* ali okrajšano zgolj Kulturbund) je predstavljala krovno organizacijo nemških manjšinskih otokov v prostoru Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma od leta 1929 Kraljevine Jugoslavije.⁷³ Razvoj in delovanje Kulturbunda na Slovenskem sta zato neločljivo povezana z dejavnostjo nemške manjšine v slovenskem delu novonastale jugoslovanske države.⁷⁴ V kronologiji svojega delovanja so bile glavne izpostave in podružnice Švabsko-nemške kulturne zveze po vsej Jugoslaviji glede na notranjo naravnost politike jugoslovanskih vlad v odnosu do nemške narodnostne manjšine in zunanjepolitične usmerjenosti večkrat razpuščene oz. prepovedane (1924, 1929, 1934–36) in ponovno obnovljene (1927, 1930 in 1939).⁷⁵

Centralno matico Švabsko-nemške kulturne zveze so vojvodinski Nemci ustanovili leta 1920 v Novem Sadu, kjer je sprva delovala kot apolitična (kulturna), družbena in socialnoskrbna zveza.⁷⁶ Primarni dokumenti kažejo, da sta jo matični nemški rajh in nacionalsocialistična stranka po treh notranjih procesih (razkolu, radikalizaciji in nacifikaciji) sčasoma naskrivaj preoblikovala v politični in pomožni vojaški organ za pripravo napada na Jugoslavijo.⁷⁷ Organizacija je bila ustanovljena na temeljih teženj, pritiskov in zahtev Weimarske Nemčije, ki je po sklenitvi mirovne in dodatne pogodbe o zaščiti manjšin ob očitnem nezaupanju v Društvo narodov želela svojevrstno varovalo, ki bi jugoslovanske Nemce ščitilo pred krivicami in zlorabami ter preprečevalo kršenje nemških manjšinskih pravic v jugoslovanskem prostoru in zagotavljalo nemoteno nemško delovanje v različnih plasteh družbe: šolstvu, bogoslužju, umetnosti, kulturi, gospodarstvu in športu.⁷⁸

Prvi začetki kulturbundovskega povezovanja na Slovenskem segajo v leto 1922, ko je bila v Kočevju, kjer je poleg Štajerske živelo največ Nemcev (vzročno-posledično je bila torej na Kočevskem intenziteta širjenja nacističnega gibanja hitra), za krajši čas ustanovljena prosvetna krajevna grupa Kulturbunda.⁷⁹ Do pravega razmaha pa ni prišlo, saj je kraljeva

⁷³ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 201.

⁷⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.

⁷⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33–35, 56–59, 89, 395.

⁷⁶ Conze et al., *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, str. 30E; Jong, *The German Fifth Column*, str. 228.

⁷⁷ Prim. ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«.

⁷⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 32–33; Gelt, »Vpliv Kulturbunda na nemštva društva v Mariboru«, str. 9.

⁷⁹ Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 30; Otterstädt, *Die Volksgruppe*, str. 21–22.

vlada v Beogradu podobna združenja od leta 1924 večkrat razpustila in prepovedala.⁸⁰ Pred letom 1929 se je torej kulturbundovska celica na slovenskih tleh začasno oblikovala zgolj v Kočevju, kjer so bili tamkajšnji Nemci že pred ustanovitvijo krajeвне kulturbundovske sekcije politično organizirani in aktivni v Kočevski kmečki stranki (*Gottscheer Bauernpartei*).⁸¹

V razdobju let 1931–1939 preide Kulturbund v Sloveniji v nacifikacijsko in radikalizacijsko dobo, ki se prične po letu 1931 s ponovno obuditvijo in sočasnim razmahom Kulturbunda v Sloveniji, ko so bila njegova pravila odobrena z veljavnostjo za celotno državo.⁸² Ureditev dotlej perečega vprašanja šolstva v septembru 1930 z zagotovitvijo posebne zaščite nemškemu manjšinskemu šolstvu in ustanovitvijo zasebnega nemškega učiteljišča je dala vzročno-posledično novi zamah tudi Kulturbundu. Vzročni odraz vsega tega je bil začetek spremenjene manjšinske politike Jugoslavije, do katere je prišlo leta 1930 zaradi njenega vzporednega zunanjepolitičnega in gospodarskega navezovanja na Nemčijo.⁸³ S prihodom Adolfa Hitlerja in nacistične stranke (NSDAP) na oblast (30. januar 1933) se je nadomestilo dotlej splošno priznano geslo »Zvesti narodu – zvesti državi!« (*Volkstreu – Staatstreu!*)⁸⁴ z novo parolo: »Neustrašen, resničen in zvest!« (*furchtlos, wahr und treu!*).⁸⁵ Po priključitvi Avstrije k Nemčiji (*anschluss*) marca 1938, ko se 60-milijonski nemški rajh znajde na mejah 15,5-milijonske Kraljevine Jugoslavije,⁸⁶ ter sporazumu v Münchnu septembra 1938, ki privede do vdora nemških čet v Prago, okupacije Češke (marec 1939) in vzpostavitev nemškega protektorata nad Čecho in Moravsko, se zaradi še dodatno stopnjevanje nacifikacije in radikalizacije nemške manjšine v Jugoslaviji (in s tem Kulturbunda) prične nova razvojna doba kulturbundovskega gibanja na slovenskih tleh. Z naraščanjem nacistične moči v Nemčiji in vidnim povečevanjem nemške vloge ter pomena v Jugoslaviji se je jugoslovanski vladni režim čedalje bolj lomil pod pritiski Hitlerjevega poslanika v Beogradu Viktorja von Heerena.⁸⁷

⁸⁰ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 127, 131.

⁸¹ Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 30; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 129.

⁸² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 134.

⁸³ Suppan, *Zur Lage der Deutschen*, str. 205–208.

⁸⁴ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 2–3.

⁸⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 109–110.

⁸⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 7, 12.

⁸⁷ Baš, »Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 216.

V razdobju med svetovnima vojnama večkrat prekinjenega in prepovedanega delovanja je imel Kulturbund svoja politična zborovanja, postrojene parade, ideološko motivirane kulturne in ostale prireditvene nastope ter simbole, po katerih so bili prepoznavni in so se ločili od drugih frakcij: zastave, način pozdravljanja in oblačenja, petje, ples in telovadba. V tridesetih letih prejšnjega stoletja, zlasti po 30. januarju 1933, ko so se v Nemčiji na oblast povzpeli Hitler, nacizem in NSDAP, so se kulturbundovske celice (krajevne skupine) močno nacificirale in radikalizirale, kar je imelo kasneje tragične posledice za slovensko prebivalstvo. Nacifikacijski in radikalizacijski proces se je pričel odražati v širjenju nacistične propagande in demagogije (zlasti po slovenskem podežlju), lepljenju nacističnih simbolov in zastav ter začetkih obveščevalne, popisovalne, izdajalske in ovajalske aktivnosti lokalnih kulturbundovskih članov, ki so zbirali tajne in občutljive podatke o jugoslovanski državi in protinemško usmerjenih osebah.⁸⁸ Novice o gospodarsko prerojeni Hitlerjevi Nemčiji so pricurljale do Štajerske. Govorilo se je, da v rajhu vlada pravo blagostanje, da kmetje in delavci dostojno živijo in imajo skoraj neomejene možnosti za zaslužek. Kulturbund je v skladu s širjenjem takšne propagande odpošiljal nemčurske izletnike zlasti po vaseh, kjer so se pogovarjali z domačini o Hitlerjevi Nemčiji in njenem kakovostnem življenjskem standardu. Revni sloji – majhni kmetje, poljedelski in sezonski delavci, manj kvalificirani delavci in brezposelni – so se tej namenski propagandi spričo težaških razmer zelo hitro uklonili in ji sledili. Ko je pozneje nemška okupacijska nadoblast razkrila svoj pravi obraz, so mnogi uvideli lastno zaslepljenost, a takrat je bilo že prepozno.⁸⁹

Subverzivno (nezakonito) predvojno delovanje Kulturbunda je imelo pozneje pogubne posledice za številne narodnozavedne in politično aktivne Slovence, še posebej za predstavnike slovenske inteligence (izobraženci in učenjaki, direktorji, upravitelji, duhovniki, zdravniki, uradniki, ravnatelji in učitelji),⁹⁰ ki so se na temeljih sistematičnega kulturbundovskega izdajanja, obveščevanja in popisovanja že pred drugo svetovno vojno znašli na tajnih seznamih domnevno sumljivih in nevarnih ljudi, predvidenih za aretacijo in izselitev, po katerih se je okupator ravnal ob vzpostavljanju svoje okupacijske uprave in

⁸⁸ Siter, »Švabsko-nemška kulturna zveza«, str. 141–142.

⁸⁹ But, *Zapisi o osvobodilnem gibanju*, str. 16–18; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 27.

⁹⁰ Tukaj ne gre za posebni prebivalstveni sloj, kakor denimo v Rusiji, kjer inteligenco predstavljajo bogati ljudje, ki nasprotujejo carskemu režimu (in kasneje v podobnem slogu proti sovjetskemu režimu) do nespravljalivosti, temveč za poklicno klasifikacijo.

oblastnega aparata.⁹¹ Uradniki in člani kulturbundovskih krajevnih skupin so namreč dolga leta zbirali in popisovali informacije o podjetjih, uradih, ustanovah in ljudeh, ki naj bi do Nemcev gojili sovražno razpoloženje. Vpliv Kulturbunda je bil celo tako močan, da so lahko njegovi člani podajali predloge za izselitev. Ta je bil pravnomočen, če so ovadbeno izjavo oz. predlog podpisali vsaj trije člani iz določene sekcije. Vsi podatki so bili zatem posredovani na *Südostdeutscher Institut* v Gradcu.⁹² Prejete spiske in poročila so nato urejali in analizirali, preverjali ter jih usklajevali zlasti s svežimi informacijami, ki so bile pod okriljem poslednjega sklopa invazijskih priprav in še intenzivnejše obveščevalne dejavnosti pridobljene v t. i. »predinvazijskem obdobju« (razdobje med 27. marcem in 6. aprilom 1941) na zadnjih tajnih sestankih v Gradcu. Tukaj so vpoklicani vodilni petokolonaši, člani kulturbundovskih vodstev in najboljši vohuni iz lokalnega slovenskega okolja nacistom posredovali skrajno občutljive in ključne zaupne podatke o razmerah v jugoslovanski državi in njenem delovanju. Na podlagi zbranih in razpoložljivih podatkov so se pogovarjali o moči, nastanjenosti in premikih jugoslovanskih bojnih enot, o pomembnih prometnih povezavah, vojni industriji in pripadajočih objektih, o Nemcem prijaznih in sovražnih organizacijah, društvih in ustanovah ter politično in ideološko zanesljivih ljudeh (t. i. zaupnikih), na katere se bodo lahko zanesli po vdoru v Jugoslavijo. S pomočjo tovrstnih informacij so bili že v dneh pred vojno v Gradcu ustvarjeni natančni aretacijski spiski oz. pozivi (*»Verhaftungsbefehl aus Graz«*) domnevno sumljivih in nevarnih ljudi, po katerih so se ravnale nemške okupacijske oblasti po prevzemu občinskih uprav. V skladu s temi vnaprej pripravljenimi seznammi je bilo priprtih in izgnanih ogromno Slovencev.⁹³ Poleg seznamov, v katerih se je zaposlene ljudi in pripadajoče lastnike popisovalo po najpomembnejših sektorjih (železnica, gasilstvo, šolstvo, orožništvo, pošta, občina, cerkev, gostilniški lokali z možnostjo nočitev, društva, stranke in ostalo), so se zbirali še podatki o industriji. Graški nacistični uradniki so bili od posameznih kulturbundovskih celic že do leta 1939 obveščeni celo o podatkih glede zadovoljive preskrbe slovenskega prebivalstva na mikronivoju posameznih okrajev, občin in manjših naselij. Tovrstni izdajalski spiski so bili po nemškem vdoru predani gestapovski policiji in so služili kot pomembno orodje pri izganjanju in izseljevanju tistih prebivalcev, ki se jih je bilo tako ali drugače treba znebiti. S tem je bilo

⁹¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92, 131–132; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 216, 248, 261; Kregar, *Vigred se povrne*, str. 21.

⁹² Ferenc, *Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil*, str. 42; Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 107–108.

⁹³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 131–132; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131–132.

okupatorjevo delo ob vzpostavitvi okupacijske uprave znatno olajšano.⁹⁴ Niti ni treba izrecno izpostavljati, da se je lahko nekdo na teh spiskih znašel zgolj zato, ker je bil pri lokalnemu Nemcu slabo zapisan. Slednje potrjuje dejstvo, da so lokalni kulturbundovski pripadniki in ostali simpatizerji nacističnega režima v dneh tik pred napadom na Jugoslavijo nosili pomemben delež krivde pri poznejših usodah slovenskih prebivalcev, katerih mnoge usode so bile posledično zapečatene že v Gradcu, še pred združenim napadom na Kraljevino Jugoslavijo.⁹⁵

Ob aprilski invaziji so mnogi kulturbundovski člani postali invazijskim enotam pomočniki v naslednjih oblikah: od terenskih vodnikov (nudenje osnovne pomoči pri lažji orientaciji), prevajalcev kažipotnih in tabličnih slovenskih napisov do inštruktorjev in oboroženih pomožnih policijskih ali vojaških enot za začetno zagotavljanje mestnega reda, discipline in miru. Naštete funkcije so jim bile podeljene na že omenjenih tajnih graških sestankih v predinvazijskih dneh.⁹⁶ Po zasedbi slovenskega ozemlja, prevzemu občinskih uprav in vzpostavitvi okupacijskega oblastnega aparata so jim bile znotraj posameznih okupacijskih občin kot nagrada in zahvala za dobro opravljeno preteklo predvojno delo dodeljene pomembne funkcije v raznih zasedbenih uradih, zvezah, organizacijah, društvih in drugih pomembnih položajih v upravnem in gospodarskem aparatu ter paravojaških silah in celo enotah SS.⁹⁷

Ob napadu je večina kulturbundovcev okupacijo pozdravila, se je razveselila in jo razglasila za »osvoboditev izpod srbskega jarma«.⁹⁸ Vendarle pa je treba izpostaviti, da ni mogoče trditi, da so se popolnoma vsi kulturbundovci, ki so nemško okupacijo pozdravili, kasneje strinjali z implementacijo nacističnega terorja ter samo raznarodovalno in ponemčevalno politiko.⁹⁹ Kulturbundovske krajevne sekcije in njihovi člani so bili 11. maja 1941 v celoti inkorporirani in sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo (*Steirischer Heimatbund* ali SHB), prav tako so jim bile nemudoma dodeljene rdeče članske izkaznice (legitimacije), s čimer so

⁹⁴ Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 15–17.

⁹⁵ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131–132; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 248, 261.

⁹⁶ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 131; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 53, 57.

⁹⁷ Siter, »Švabsko-nemška kulturna zveza«, str. 141, 151.

⁹⁸ *Marburger Zeitung*, »Die Machtergreifung in Marburg«, 9. 4. 1941, str. 1; Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik*, dok. št. 10, »Aufsatz »Geschichtliche Wende« über den Einzug der deutschen Wehrmacht in Maribor am 8. April 1941«, 9. 4. 1941; dok. št. 12, »Aufruf des Gauführers des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes Hans Baron ...«, 9. 4. 1941.

⁹⁹ Nečak, »»Nemci« v Sloveniji«, str. 357.

postali trajni (oziroma stalni ali dokončni) člani SHB in polnopravni stalni nemški državljani.¹⁰⁰ Ob koncu vojne, ko je bilo že jasno, da so glavni predstavniki tabora sil osi in njihovi sateliti vojno izgubili, so se kulturbundovci znašli na strani poražencev,¹⁰¹ katerim je zaradi povzročenega medvojne trpljenja grozila želja zmagovitih sil po maščevanju in s tem povezanih represalijah.¹⁰²

¹⁰⁰ Ferenc, *Odpornišтво*, str. 12; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 753–754.

¹⁰¹ Repe, »»Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni«, str. 191.

¹⁰² Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 117.

2 NEMCI IN NJIHOV VPLIV V JUGOSLAVIJI MED VOJNAMA

2.1 Zgodovina nemškega poseljevanja in naselbine nemške manjšine

Po razpadu Avstro-Ogrske (1918) so se Nemci na vseh ozemljih, ki so nasledila prostor razpadle dualistične monarhije, znašli v vlogi narodnostne manjšine, razen v Avstriji.¹⁰³ Predhodni rezultati ljudskega štetja¹⁰⁴ (za 31. januar 1921) za prostor Jugoslavije kažejo, da je bilo od skupno nekaj več kot 12 milijonov prebivalcev natanko 513.472¹⁰⁵ oz. 4,21 % prebivalstva z nemškim maternim jezikom, po definitivnih rezultatih štetja (za 31. januar 1921) pa 505.790 ali 4,22 % prebivalstva. Razliko med obema meritvama predstavljajo izvršene mejne korekture med Jugoslavijo in Romunijo v letu 1923.¹⁰⁶ Predhodne rezultate so javno objavili leta 1924 v Beogradu, dokončne pa šele leta 1932 v Sarajevu. Uradno pojasnilo za tolikšen zamik v objavi je bilo čakanje na dokončno oblikovanje meja.¹⁰⁷

Kot najštevilčnejša manjšina v državi na Balkanskem polotoku so bili geografsko precej razpršeni s štirimi glavnimi populacijskimi jedri. Največ v Vojvodini (Banatu, Bački in

¹⁰³ Ferenc in Repe, »Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnoma«, str. 148.

¹⁰⁴ Uradne statistične podatke o številčnosti nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji lahko pridobivamo iz petih uradnih ljudskih štetij: zadnje avstrijsko (zaradi političnih razlogov in ustvarjanja gospodarskih ali političnih pritiskov že od leta 1880 temelječe na občevalnem jeziku), ogrsko in bosansko ljudsko štetje iz leta 1910 (pri obeh materni jezik kot kriterij) ter dve jugoslovanski štetji iz leta 1921 in 1931 (obe temelječi na kriteriju maternega jezika). Ob naštetih statistikah imamo še rezultate nemškega zasebnega štetja na slovenskem Štajerskem (1928), interne statistične meritve Statističnega urada Kulturbunda v Sloveniji (1941) ter medvojne cenzitve vodstva nemške *Volksgruppe* v Neodvisni državi Hrvaški. Nobena uradna statistika ni popolnoma točna in trdna glede dejanskega (povsem natančnega) števila narodnostnega stanja. Temu se še najbolj približa zadnje jugoslovansko štetje, ki velja za edino praktično izhodišče. Številnih, ki so v avstrijskih popisih prebivalstva na spodnjem Štajerskem zapisali nemščino za svoj občevalni jezik, ni mogoče šteti za avtohtone Nemce. Dokazljivi primeri tega se kažejo pri krajih (npr. pri Šoštanju), ki so ob različnih populacijskih štetjih navajali nenavadno različno večinsko jezikovno pripadnost. Igor Grdina ugotavlja, da kategorija občevalnega jezika kot narodnostnega identifikatorja ni problematična zgolj s slovenskega vidika, temveč tudi nemškega. Grdina, »Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit«, str. 92. Slovenec, ki je denimo delal v nemškem podjetju, je lahko za občevalni jezik navedel nemščino, čeprav je govoril slovensko. Obratno velja za Nemce. O problematiki popisov prebivalstva v Jugoslaviji glej zlasti: Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15–23, 303–305 in Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 108–114. Posebej o problematiki avstrijskih popisov na slovenskem Štajerskem glej: Grdina, »Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit«, str. 92; Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, str. 106 in Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15–16. Zgodovinske popise prebivalstva habsburške monarhije in Kraljevine SHS/Jugoslavije, njihovo zakonodajo, analizo posameznih popisov in popisnih rubrik ter način popisovanja obravnava tudi Neja Blaj Hribar v članku »Popisi prebivalstva 1857–1931«, str. 8–29.

¹⁰⁵ Toliko jih je naštel uradni statistični popis, a zagotovo jih je bilo več, saj na volitvah v konstituanto niso imeli volilne pravice, kar je zanesljivo povzročalo pritisk. Po drugi strani pa so številke nemških avtorjev pred, med in po drugi svetovni vojni, ki v želji po poudarjanju moči nemštva omenjajo med 600.000 in 750.000 Nemcev, pretirane. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 18. Za napihnjene podatke o številu Nemcev v Sloveniji glej str. 20–21.

¹⁰⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 16.

¹⁰⁷ Blaj Hribar, »Popisi prebivalstva 1857–1931«, str. 20.

Baranji) s 63 %, kamor so se Nemci naselili kot kolonisti po karlovškem miru (1699) in miru v Požarevcu (1718), ko je habsburška oblast prevzela našeta ozemlja od Turkov. V Hrvatski (v glavnem v Zagrebu) s Slavonijo in Sremom (25 %), kamor so Nemce v 18. in začetku 19. stoletja naseljevali skoraj izključno fevdalci z glavnino naseljenih Nemcev, šele v drugi polovici 19. stoletja in začetku 20. stoletja iz kolonizacijskega prostora v Banatu, Bački in Baranji. Nemci v Bosni in Hercegovini so predstavljali najmlajšo kolonizacijsko skupino v Jugoslaviji, saj so se na tem ozemlju naselili med avstrijsko okupacijo po letu 1878. Bosansko-hercegovski Nemci zaradi majhnega števila in razpršenosti po deželi do leta 1918 niso imeli omembe vrednega političnega življenja. V Sloveniji je bilo 8 % pripadnikov z nemškim maternim jezikom.¹⁰⁸ Njeno ozemlje bo zaradi ključnih specifičnih razlik predmet posebnega fokusa in analize.

Rezultati drugega statističnega štetja (31. marec 1931) kažejo, da je bilo skupno v Jugoslaviji 13.934.038 prebivalcev. Od tega je nemško kot svoj materni jezik navedlo 499.696 oseb ali 3,59 % prebivalstva. V primerjavi s prvim definitivnim štetjem iz leta 1921 je prišlo zaradi pomanjkljivosti obeh štetij, izseljevanja in nizkega naravnega prirastka do manjšega upada števila Nemcev (za 5821).¹⁰⁹ Zaradi nizke natalitete se je začel Kulturbund kasneje sistematično ukvarjati z analizo in razreševanjem tega problema. Zlasti od leta 1935 naprej, ko je bil znotraj njegove organizacijske strukture ustanovljen oddelek za nemško populacijo in dvig njene natalitete pod vodstvom tajnika iz zveznega vodstva Kulturbunda Maya Giljuma.¹¹⁰

V tridesetih letih 20. stoletja je v jugoslovanskem prostoru (najštevilčnejše in v najbolj koncentrirani obliki v Vojvodini, Sremu, Slavoniji in Sloveniji) bivalo okoli 550.000 Nemcev, približno 80 % vseh folksdojčerjev je bilo rimokatoliške veroizpovedi.¹¹¹ Z izjemo Nemcev v Sloveniji (še pri slovenskih Nemcih so se pojavljale razlike med Kočevarji in štajerskimi Nemci v mestih) vsi preostali pripadniki nemške manjšine na drugih območjih niso imeli skupne tradicije, organizacijskih zvez ter oblikovane politične in narodne zavesti.

¹⁰⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 11–16.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 19.

¹¹⁰ *Večernik*, »Nerazumljivo, pa vendar!...«, 10. 7. 1939, str. 2; Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 44.

¹¹¹ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202, 282; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 7. Do leta 1948 kot posledica zaključevanja vojne in s tem povezanih »prostovoljnih preselitev« ob boku z umikanjem nemških armad z Balkana ob koncu vojne kot prisilnega povojnega eksodusa nemškega prebivalstva iz tega prostora se je ta številka zmanjšala na približno 55.000 članov še obstoječe nemške manjšine.

Različni so bili njihovi gospodarski, kulturni in politični razvoj ter poreklo in socialna sestava.¹¹² Za nemško manjšino v večnacionalni in religijsko mešani¹¹³ Jugoslaviji je bilo značilno, da je bila njena poselitev skoncentrirana neposredno na obmejnih ozemljih ali v bližini obmejnih prostorov, kar je lahko za politično situacijo države, v kateri živi manjšina, ki je pod vplivom matične domovine z revizionističnimi in ekspanzionističnimi nagibi, izjemno nevarno.¹¹⁴ To je bilo še posebej značilno in očitno v slovenskem prostoru takratne skupne kraljevine, kar bo podrobneje analizirano v nadaljevanju.

2.2 V slovenskem prostoru

2.2.1 Demografsko-statistična slika

Nemci, pred drugo svetovno vojno živeči v slovenskem prostoru, so se na slovenskem narodnem ozemlju stalno naselili v treh skupinah. Prvo skupino so tvorili nemški posvetni in cerkveni gospodi, ki jih je na slovensko ozemlje pripeljalo nemško politično gospodstvo. Kasneje so se jim priključili še nemški meščani, v zadnjih stoletjih pa predstavniki velepodjetništva in intelektualnih poklicev. Živel so zlasti v mestih in trgih, kjer so delovali kot hišni posestniki, industrialci, člani svobodnih poklicev, obrtniki in veleposestniki, ponekod pa kot kmetje. Drugi skupini so pripadali Nemci, ki so se v srednjem veku naselili na Slovenskem med t. i. rovtarsko kolonizacijo. To so bili zlasti agrarni prebivalci: po letu 1330 priseljeni kočevski Nemci, ki so obdržali svoj nemški otok in nemško zavest, ter t. i. soriški Nemci, priseljeni v dolino Selške Sore po 13. stoletju, ki so zaradi prevladujoče zgostitve slovenskega prebivalstva izgubili nemško zavest. Tretji skupini pripadajo apaški Nemci, ki sta jih senžermenska pogodba leta 1919 in nova meja na reki Muri odrezali od dokaj strnjeno poseljenega nemškega ozemlja Zgornje Štajerske, ter Nemci v štirih vaseh južno od potoka (in nove državne meje) Kučnica v severozahodnem Prekmurju.¹¹⁵

¹¹² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 11.

¹¹³ Po popisu iz leta 1931 je bilo okoli 48 % jugoslovanske populacije srbske pravoslavne veroizpovedi (Srbi, Makedonci, Črnogorci in še nekatere druge manjše manjšine v prostoru, pretežno poseljenim s Srbi), 37 % rimokatoličanov (v glavnem Hrvati in Slovenci), 11 % muslimanov (slovanski muslimani v Bosni in Hercegovini, Albaniji in turška manjšina), manj kot 4 % pa protestantov in Judov. Tomasevich, *The Chetniks*, str. 7–8.

¹¹⁴ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 7. O tem je že junija 1933 poročala revija *Pohod*. Glej npr.: *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 2–3.

¹¹⁵ Ferenc in Repe, »Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama«, str. 148. Povzeto po: Zwitter, »Nemci na Slovenskem«, str. 483–497.

Nemško poseljevanje današnjega slovenskega ozemlja se je začelo konec 10. stoletja kot rezultat ukrepov nemških fevdalcev in cerkvene gosposke (zlasti salzburske) nadškofije, ki je izvajala pokristjanjevanje Slovencev. Grof Otto Ortenburški je v tridesetih letih 14. stoletja najgloblje v slovenski prostor (natančneje na Kočevsko) naselil Nemce s Koroške, ki so jim v letih 1350–1363 sledili kolonisti iz Frankovske in Turinške.¹¹⁶

V 18. stoletju se v slovenskem prostoru prične sistematična germanizacija (najprej ponekod s šolsko obveznostjo, nato preko jožefinske centralizacije, zatem kot moderna germanizacija), ki doseže svoj vrhunec v narodnostnih bojih 19. stoletja. Germanizacija sovpada z razvojem industrije, trgovine in prometa v Sloveniji ter je povezana s poznejšimi nemškimi koncepti »*mosta na Jadran*« ob koncu 19. in začetku 20. stoletja.¹¹⁷ To je bil čas cehovskega zakona (do 1848), po katerem so se morali nemški pomočniki (»obrtniki v nastajanju«) po učni dobi odpraviti po svetu, kar je vplivalo na ponemčevalne procese slovenskih trgov in mest.¹¹⁸ Sistematično ponemčevanje so izvajali državni aparat z vojsko, šolstvom, sodstvom in številne zasebne nemške organizacije – na prelomu stoletja v Taaffejevi dobi ustanovljeni zlasti pangermanski avstrijski nacionalistični združenji *Deutscher Schulverein* in dunajski *Südmark* (v katerih so bili zbrani nemškonacionalni krogi, iz katerih se kasneje oblikuje graški Jugovzhodni nemški inštitut¹¹⁹) ter štajercijansko gibanje okoli lista *Štajerc*.¹²⁰ Anketna komisija¹²¹ je razpoznala *Südmark* za staro nemško bojno

¹¹⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15. Za avtorjeve predloge glede podrobnejših študij o nemškem naseljevanju in germanizaciji slovenskega prostora glej str. 302–303.

¹¹⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.

¹¹⁸ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 87.

¹¹⁹ Društvi naj bi v skladu s svojimi statuti vzgajali nemške otroke v nemškem duhu in varovali nemštvo. Po koroškem plebiscitu je *Südmark* na Koroškem izgradil tri utrakvistične šole v Vodičji vasi, Ljubelju in Področici, njihovi učitelji pa so med učence širili nemško mladinsko literaturo (z agresivnim protijugoslovanskim oz. protislovenskim nabojem), ki sta jo izdajali organizaciji *Südmark* in *Schulverein*. Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 17. *Südmark* je v prvi polovici dvajsetih let v Gradcu izdajal istoimenski mesečnik *Die Südmark* (prva izdaja je izšla leta 1920) in se zavzemal za združitev Avstrije z Nemčijo. Zorn, »Iz pisanja glasila graške nacionalistične organizacije *Südmark*«, str. 135–136. V Gradcu ustanovljena ustanova Jugovzhodni nemški inštitut (»*Südostdeutscher Institut*«) pod vodstvom dr. Helmutha Carstanjena je imela kasneje vidno vlogo v zločinskih pripravah na napad in zasedbo Jugoslavije. Inštitut je bil povezan z uradom pooblaščenca komisarja rajha za utrditev nemštva Heinrichom Himmlerjem. V predinvazijskih pripravah sta bili najtesneje povezani s folksdojčerji in kulturbundovci. Inštitut je že v predvojnem času veljal za osrednji povezovalni člen med spodnještajerskim in tujim (izvenštajerskim) nemštvom. ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund)«, str. 5; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 433–434.

¹²⁰ Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 433–434; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.

¹²¹ Predlog za ustanovitev posebne anketne komisije in sestavo zgodovinopisnega referata o zločinskem in prevratniškem delovanju folksdojčerjev v Jugoslaviji je podala Državna komisija Demokratske federativne Jugoslavije za dokazovanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev ob koncu januarja 1946. V ozadju je šlo za politično zahtevo po oblikovanju osnovnih temeljev, ki bodo argumentirano dokazovali upravičljivo potrebo po odstranitvi folksdojčerjev iz jugoslovanskega prostora. Med drugim se je folksdojčerje v Sloveniji

društvo, v katerem so zlasti po prvi svetovni vojni emigrirani Nemci, ki so veljali za strokovnjake in dobre poznavalce krajevnih slovenskih razmer, izgradili centralno delavnico za sistematično raznarodovalno delo med Slovenci ter vršenje protislovenske aktivnosti. Društvo je nastopalo kot nosilec pangermanskih teženj, po Hitlerjevem vzponu na oblast pa je prevzelo nacionalsocialistično propagando.¹²² Germanizacija (kasneje postane zavesten politični program Nemcev na Štajerskem in pangermanizma) je vrh dosegla v narodnostnih bojih 19. stoletja, ko je ob stopnjevanju slovenske narodne zavesti prihajalo do nacionalnih trenj – zlasti po letu 1848, ko so se v t. i. taborski dobi pričele med Slovenci izraziteje kazati politične zahteve proti vladajoči nemški oblasti ter težnje po združenji Sloveniji, slovenskem uradnem jeziku in slovenskem pouku v šolah.¹²³

Nemci v Sloveniji so bili takoj za nemško manjšino v Bosni in Hercegovini najmanjša nemška narodnostna manjšina v novonastali jugoslovanski državi. Njihova maloštevilnost pa nikakor ni sovpadala z njihovo močjo, saj so veljali za gospodarsko in socialno najmočnejšo nemško narodnostno manjšino v državi z visoko stopnjo organiziranosti, bogato kulturno in politično tradicijo ter močno vtisnjeno narodno zavestjo.¹²⁴ Slovenski Nemci so bili v primerjavi z Nemci v Banatu politično precej drugače usmerjeni, kar so v obmejnem prostoru med Avstrijo in Jugoslavijo pokazali takoj po Hitlerjevem prevzemu kanclerske funkcije. Prvotno zasnovano kulturbundovsko geslo »Zvest narodu in zvest državi« je bilo leta 1933 že na zelo majavih tleh.¹²⁵ O izjemno živahnem delovanju v nekdanjih obmejnih nemškutarskih trgih je denimo borbeni narodnozavedni časopis *Pohod* poročal že v začetku junija 1933.¹²⁶

Leta 1921, ko je Kraljevina SHS izvedla prvi popis prebivalstva (31. januar 1921),¹²⁷ je na Slovenskem, vključno s Prekmurjem, kot nemški materni jezik navedlo 39.631 prebivalcev

sumilo aktivnega sodelovanja pri organiziranju slovenskega domobranstva. Za vodjo komisije je bil predlagan takratni najboljši poznavalec tozadevne tematike profesor Franjo Baš, muzejski kustos v Mariboru. ARS, AS 1164, šk. 94, f. 472, m. 1, »Sestava referata o Folksdojčerjih v Jugoslaviji«, 24. 1. 1946, str. 1.

¹²² ARS, AS 1749, Josip Rus 1895–1985, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 14.

¹²³ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 88.

¹²⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 14.

¹²⁵ AJ-38, fasc. 403, opis 554, Slovenec, »Nemci pri nas in naši pri Nemcih«, 25. 2. 1933.

¹²⁶ *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 2–3.

¹²⁷ Pri popisu prebivalstva, ki ga je izvedla Kraljevina SHS, za razliko od zadnjega avstrijskega ljudskega štetja (1910) niso več spraševali po občevalnem oz. pogovornem jeziku (»Umgangssprache«), temveč maternem jeziku. Cvim, »Nemci na Slovenskem«, str. 109; Blaj Hribar, »Popisi prebivalstva 1857–1931«, str. 21–23. Kljub novemu kriteriju maternega jezika so leta 1921 za Nemce šteli samo tiste, ki so bili Nemci po svojih starših. Pripadnosti k nemškemu maternemu jeziku niso priznavali tistim, ki so bili po ugotovitvah

(predhodni rezultati jugoslovanskega ljudskega štetja pred korekturo jugoslovanske-romunske meje) oziroma 41.514 na podlagi definitivnih rezultatov popisa.¹²⁸ Strnjena poselitev nemške manjšine na slovenskih tleh je bila leta 1921 samo še na Apaškem polju, drugje so slovenski Nemci prebivali razpršeno po slovenještajerskih mestih in trgih kot trgovci, delavci (denimo v Mariboru), industrialci, obrtniki in člani svobodnih poklicev. Največ nemških meščanov je bivalo v Mariboru (6497), Ptuju (969), Celju (848) in Ljubljani (1709).¹²⁹ V vzhodnoslovenskem trgu Rogatec ob meji z današnjo Republiko Hrvaško je po avstrijskih virih pred letom 1918 živelo 536 Nemcev oziroma 81 % prebivalcev, kar potrjuje dejstvo, da so ožje slovenještajerske trge pred koncem prve svetovne vojne obvladovali gospodarsko močnejši nemški trgovci in obrtniki.¹³⁰ Zlasti Štajerska po ustanovitvi Kraljevine SHS ni izgubila svojega nemškega pokrajinskega zunanjega videza, kar je imelo v poznejših letih hude posledice.¹³¹

Po prepovedi delovanja Političnega in gospodarskega društva za Nemce v Sloveniji februarja 1929 sta oba velika župana ljubljanske in mariborske oblasti marca 1929 pripravila obsežni poročili o živeči nemški manjšini v Sloveniji. Štajersko nemštvo je bilo razdeljeno na tri kategorije: 8300 »pravih Nemcev in starih germanizirancev« (2500 v Apaški kotlini, 1800 v Prekmurju ter 4000 v Mariboru, Ptuju in Celju in še nekaterih drugih manjših krajih), 10000 ponemčencev v prvi ali drugi generaciji in 5000 Slovencev, ki so se ob jugoslovanskem ljudskem štetju leta 1921 vpisali za Nemce zaradi oportunističnih in gospodarskih razlogov ter izvršenega nemškega pritiska pred letom 1918.¹³² V letu 1927 so Nemci izvedli svoje zasebno štetje in na Spodnjem Štajerskem našeli 32.578 Nemcev oz. 6 % vsega prebivalstva.¹³³

V letu 1931, ko je bilo opravljeno drugo jugoslovansko ljudsko štetje prebivalstva, je v slovenskem delu bivalo 28.990 Nemcev¹³⁴ ali 2,53 % prebivalstva (po zasebnem štetju iz leta 1928 pa 32.578 Nemcev¹³⁵). Malenkost več kot polovica jih je živela na nekdanjem

popisovalcev slovenskega izvora, a so se iz drugih razlogov odločili za nemško nacionalno in kulturno zavest. Ferenc in Repe, »Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama«, str. 149.

¹²⁸ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 108–109.

¹²⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 14.

¹³⁰ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 87.

¹³¹ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 1.

¹³² Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 89.

¹³³ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 3.

¹³⁴ Prebivalci z nemškim maternim jezikom. 25.054 ali 2,19 % je bilo jugoslovanskih državljanov. Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 177. 3944 je bilo tujcev, predvsem Avstrijcev.

¹³⁵ Cvirn, »Nemška manjšina na Slovenskem 1918–1941«, str. 62–68.

Kranjskem, malce več kot 12.000 na Spodnjem Štajerskem. V mestu Maribor kot prostoru z najmočnejšo skupino stalno ali začasno priseljenih državljanov nemškega jezika je živel 2662 prebivalcev,¹³⁶ v mestu Celje 423, v mestu Ptuj 542 in mestu Ljubljani 1930, v Slovenskih Konjicah 229, v Šmarju pri Jelšah 175 ter Kočevju (srez) 9344, Novem mestu 1829 in Črnomlju 581, v Prekmurju (Murska Sobota in Dolnja Lendava) pa 2865.¹³⁷ Zgolj v kočevskem okraju je bilo nekaj več kot 20 % nemškega prebivalstva, na Ptuj pa nekaj čez 10 %. Vseeno so Spodnjo Štajersko¹³⁸ Nemci razglašali za nemško deželo.¹³⁹ Jugoslovanska vlada nekaj časa ni niti želela javno objaviti podrobnejših uradnih statističnih podatkov o številu Nemcev v Jugoslaviji iz drugega štetja. Po več ponovljenih zahtevah funkcionarjev Kulturbunda se je član vodstva Johann Wüschel še v letu 1940 sporazumel s predsednikom vlade Dragišo Cvetkovićem za delno razkritje rezultatov. Preostanek pa je bil pridobljen šele po nemškem napadu in zasedbi Beograda.¹⁴⁰ Rezultati drugega štetja (25.054 jugoslovanskih državljanov z nemškim maternim jezikom) se presenetljivo dobro skladajo z internim popisom Statističnega urada Kulturbunda iz leta 1941, po katerem naj bi bilo v Sloveniji 28.075 folksdojčerev.¹⁴¹ V javnih propagandnih objavah svojih ljudskih koledarjev pa je Kulturbund nekje do leta 1938 vztrajal pri močno namišljenih 111.000 Nemcih med obema vojnama Sloveniji: 60.000 Nemcev na južnem Štajerskem, 6000 v Mežiški dolini, 15.000 v »ostali Koroški« in 30.000 na Kranjskem – od tega 20.000 na Kočevskem.¹⁴²

V obdobju pred drugo svetovno vojno na slovenskem Štajerskem (do 1941) in med okupacijo (1941–1945) so bile strnjene koncentracije nemških naselbinskih narodnostnih

¹³⁶ Zanimivo je poročilo predstojništva mariborske mestne policije iz aprila 1940, v katerem se zaradi zunanje in notranjepolitičnih razlogov negira verodostojnost statističnih podatkov drugega jugoslovanskega ljudskega štetja prebivalstva, opravljenega v letu 1931. Za vzrok se navaja tendenca po lažnem ustvarjanju vtisa o številčni majhnosti drugih narodov (zlasti nemške manjšine) napram velikemu številu slovenskega prebivalstva v Mariboru. Po domnevah predstojništva mestne policije naj bi v Mariboru v letu 1940 živel približno 8000 pravih Nemcev skupaj s takšnimi, ki se imajo za Nemce (nemčurji). Skorajda vsi naj bi bili nacionalsocialistično čuteči in orientirani. Mladina si je to upala javno kazati in razglašati, starejši Nemci so bili javno še nekoliko bolj zadržani. AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 1, 3.

¹³⁷ ARS, AS 1164, šk. 94, f. 471, mapa 1, »Nemci v Sloveniji«, str. 1; Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost«, str. 102.

¹³⁸ Od Brežic preko Zidanega mostu do Trbovelj na Grintovec, zatem vzdolž državne meje do Mure ter po reki Muri do slovensko-hrvaške meje in z njo do Save. Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 177.

¹³⁹ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 177.

¹⁴⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 18.

¹⁴¹ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«. Interni popis Kulturbunda ima nekatere pomanjkljivosti: za nekatere kraje oz. ozemlja nima podatkov (npr. Gornja Radgona in Prekmurje), za nekatere večinsko nemške kraje obstajajo zgolj ocene (npr. Apače), za ptujsko okrožje so podatki nepopolni. Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 441.

¹⁴² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 20, 310. Rezultatov obeh jugoslovanskih ljudskih štetij iz leta 1921 in 1931 nemška publicistika ni priznavala.

poselitev prisotne v dveh tipih geografskih ozemelj: v tipičnih slovenještajerskih mestih (Maribor, Ptuj in Celje ter trgi in prometno-industrijska središča ob železnicah) in na Apaškem polju ter goricah ob Kučenici v Prekmurju, kamor je že segal povezan nemški narodnostni otok iz sosednje Avstrije.¹⁴³ Med okupacijo slovenskih dežel je nemški okupator z agresivno kolonizacijo (kot del širšega nacističnega ustroja ponemčevanja in raznarodovanja slovenskega prebivalstva) med letom 1941 in januarjem 1942 ustvaril novi naselbinski otok s poselitvijo 13.817 nemških naseljencev v Posavju in Obsotelju, kamor je v izpraznjene domove deportiranih Slovencev priselil pripadnike nemške manjšine iz Kočevja, južne Tirolske, južne Bukovine, Bosne, Besarabije¹⁴⁴ in Dobruđe. Še pred in po tem, med junijem 1941 in avgustom 1944, pa je bilo v osrčje nemškega rajha in na območje današnje Srbije, Hrvaške in Bosne in Hercegovine (takrat Neodvisne države Hrvaške) prisilno in nasilno deportiranih približno 80.000 narodnozavednih slovenskih izgnancev in beguncev (nekateri so že pred deportacijo »prostovoljno« pobegnili sami).¹⁴⁵

Na dan nemškega napada na Poljsko in začetka druge svetovne vojne 1. septembra 1939 je v slovenskem prostoru bivalo 29.200 folksdojčerev.¹⁴⁶ Po statistični evidenci Kulturbunda, ki je pripravil za slovenski prostor interno poročilo o demografski sliki nemške manjšine, je v celotni Sloveniji januarja 1941 živelo že omenjenih 28.075 folksdojčerev (od tega jih je imelo članstvo v Kulturbundu približno 12.000): 15.157 v slovenskem delu Štajerske (6845 članov Kulturbunda), približno 12.000 na Kočevskem, ostali delež pa po štajerskih trgih in mestih (v mestu Celje 1086, Ljubljani 1981, Mariboru 5037, Ptuj 505 in Kočevju 924).¹⁴⁷ Med okupacijo jih je ostalo približno 24.000 (od tega 15.000 Kočevarjev), ob koncu vojne jih je pobegnilo okoli 16.000, izseljenih pa je bilo približno 9000.¹⁴⁸

2.2.2 Gospodarski vidik in vloga šolstva

Pred letom 1918 je Avstro-Ogrska zavzemala več kot polovico jugoslovanskega ozemlja. Avstrijski in madžarski investitorji so obvladovali vse največje gospodarske panoge. Kljub formalni nacionalizaciji po koncu prve svetovne vojne je glavnina največjih podjetij v

¹⁴³ ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«, str. 1.

¹⁴⁴ Ptujška kulturbundovska struja je bila s sodelovanjem vpletena v preseljevanje besarabskih Nemcev. Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 24.

¹⁴⁵ Fürst in Kokalj Kočevar, »Slovenski izgnanci 1941–1945«, str. 5, 18–45.

¹⁴⁶ Conze, Diestelkamp, Laun et al., *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 122.

¹⁴⁷ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft ...«.

¹⁴⁸ Repe, »Prevzem oblasti v Celju in okolici leta 1945«, str. 195. Točna številka umrlih zaradi povojnih usmritev ali okrutnega ravnanja in bivanja v nehumanih pogojih v taboriščih ni znana.

Jugoslaviji ostala v rokah tujcev.¹⁴⁹ Po razpadu habsburške monarhije in ustanovitvi Kraljevine SHS je nemška manjšina zlasti v slovenskem prostoru z izgubo ali prekinitvijo delovanja nemških organizacij, društev in primata nemščine na šolskem področju sicer izgubila vodilni politični in kulturni vpliv.¹⁵⁰ Navkljub svojemu številčnemu zmanjšanju in že omenjeni formalni nacionalizaciji (»na papirju«), državni sekvestraciji in državnemu nadzoru so Nemci deloma ali popolnoma vendarle ohranili kulturno, umetniško, družbeno in zlasti gospodarsko (industrijsko, podjetniško, obrtniško in kapitalno) moč.¹⁵¹ Nemci so tako ali drugače preko lastniških deležev ali vodilnih zaposlenih obvladovali železarsko (Štore), premogovno (Trboveljska premogokopna družba),¹⁵² pivovarniško (pivovarna Union in hmeljarska trgovina v Žalcu), lesno in elektroindustrijo, industrijo jekla, strojil in usnja (Lavricheva tovarna usnja v Konjicah), denarne zavode, velike tekstilne (v Tržiču in Litiji), cementarne (v Mojstrani) in slamninarske (v Domžalah) tovarne ter obrate emajlirane posode (podjetje Adolf Westen v Celju). Poleg tega so bili lastniki vse veleposesti ter velikih gozdnih in vinogradniških površin. Britanski konzul v Zagrebu Thomas C. Rapp je v zvezi z nesorazmernostjo in pomembnostjo nemškega vpliva omenjal, da poseduje popolni seznam vseh podjetij v Sloveniji (okoli 400), od tega jih je bilo 120 (vključno z največjimi koncerni) v lasti avstrijsko-nemškega kapitala. Tri večje in tri manjše banke so bile prav tako pod istim vplivom. Konzul Rapp pa je dodatno poročal še o vplivu nemškega radia, filmov in tiska.¹⁵³ *Slovenec* je že leta 1932 povzel občutke mnogih Slovencev: »*Nemec pri nas je gospodar, je lastnik tovarne, trgovca ali vsaj mesar. Da, on je gospod, v čigar rokah je usoda tisočev naših delavcev. Daje jim kruh – tako sam pri sebi misli. Počuti se kot sin vladajoče nacije ...*«¹⁵⁴ V Mariboru so imeli Nemci preko lastniških deležev v svojih rokah 90 % industrije, 50 % trgovine in 70 % obrti.¹⁵⁵ Izstopali so zlasti Mariborski kreditni zavod, večina drugih veletrgovin, industrije in obrti ter sedem društev (dve pevski, športno,

¹⁴⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 18. V številnih primerih je šlo za jugoslovanske državljane.

¹⁵⁰ Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 348.

¹⁵¹ Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost«, str. 102; Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 118–119; Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 91; Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98.

¹⁵² Delniška družba zlasti avstrijskih, nemških in francoskih kapitalistov. V lastništvu in pod upravo je imela skoraj vse rudnike na Slovenskem in je bila do druge svetovne vojne ena najmočnejših premogovnih družb v Jugoslaviji. Rudniki v Zasavju so veljali za njeno največje premogovno središče. V posesti je imela ogromne površine mestnega ozemlja in velike gozdove. V njeni lasti so bili rudniki, dnevni kopi premoga, cementarna, elektrarna, razni drugi industrijski obrati, žičnice, železnica, kamnolomi, opekarna, strojne delavnice, nekatera gostišča in prodajalne. Upravljala je z največjim stanovanjskim fondom in vplivala na druge življenjske pogoje rudarjev in delavcev. Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 6, 10.

¹⁵³ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 118–119; Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 91; Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 28.

¹⁵⁴ Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost«, str. 103.

¹⁵⁵ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 2.

kolesarsko, lovsko in društvo nemških visokošolcev) in oddelek požarne obrambe z reševalnim oddelkom, ki sta bila prav tako pod nemškim nadzorom. V Celju so bili Nemci lastniki številnih močnih industrijskih, obrtnih in trgovskih podjetij. Poleg tovarne Adolf Westen tudi veletrgovine z železnino Daniela Rakusche, celjskega mestnega mlina (brata Rakuscha), gostinstva in mesarije Franca Rebevška, trgovine s kolonialnim blagom Gustava Stigerja, trgovine z usnjem Ivana Jellenza in opekarne Ungerja Ullmanna. Ob vsem naštetem je bilo v prostoru celjskega okraja še 23 dobro stoječih nemških obrtnikov in trgovcev. Celjski Nemci svoje banke niso imeli, v njihovem lastništvu je bilo Hranilno in posojilno društvo z neomejeno zavezo. Dobro razvito je bilo še tukajšnje družabno, umetniško, športno in kulturno življenje, ki so ga podpirali Celjsko nemško pevsko društvo, Društvena tiskarna Celje (kjer se je tiskal *Deutscher Zeitung*), »Društvo za podpiranje nemško učeče mladine v kraljevini SHS v Celju«, Athletik Sportklub Celje in Društvo za nemško sirotišnico in zaščito mladine.¹⁵⁶

Nemštvo na Ptuj, ¹⁵⁷ v Ormožu, Središču, Halozah in Slovenskih goricah je imelo pred drugo svetovno vojno velike koncentracije kapitala in močne gospodarske subjekte. Izpostaviti velja veleposestnika in trgovca z vinom (Josef Ornig), grosista tekstilnega blaga (Kraker), tovarnarja usnja (Pirich), posestnika in trgovca (Artenjak), tovarnarja alkoholnih pijač (Hutter), opekarnarja (Celotti), lastnico izvoznega podjetja s perutnino (Reinhard Jožefina), solastnico tovarne »Vunateks« in tovarne strojil v Majšperku (Kubricht), tovarno čevljev Petovia (podružnica avstrijske tovarne Humanik).¹⁵⁸ Ključno je izpostaviti nemški denarni zavod (ustanovljen leta 1874 na Ptuj) *Vorschuss Verein*, ki je preko avstrijske denarne podpore financiral propagando in ilegalno aktivnost nacistov v Sloveniji.¹⁵⁹ Posojal je velike ugodne kredite obubožanim slovenskim rodoljubom, za katere se je vedelo, da posojil ne bodo sposobni vrniti. Tako so jih trajno pridobili na svojo stran in jih imeli v pesti. Ko izposojenega denarja niso vrnil, so njihova posestva prodali ali pa prisilili, da predajo svoje otroke nemškim društvom in šolam, kjer so jim v dodatnih merah namenjali razvedrila in podarjali slaščice. V zameno so se morali otroci ponemčiti, v šolah prepevati nacistične pesmi, vzgojiteljice in starše pa pozdravljati z nacističnim pozdravom (kvišku privzdignjeno

¹⁵⁶ Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 91–93.

¹⁵⁷ Na Ptuj so bila v rokah nemškega kapitala Ptujsko predujmno društvo (zadruga z neomejeno zavezo), *Vereinhaus in Landwirtschaftlicher Verein* (sadjarstvo) ter tri druga društva (*Gesangsverein, Deutsches Heim in Verband Deutscher Hochschüller*). Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 91–93.

¹⁵⁸ Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 26–27.

¹⁵⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 28, 314.

roko in evforičnim vzklikom »Heil Hitler«).¹⁶⁰ Carstanjen je denimo leta 1937 preko konta »Schulze« pri Hranilnem in posojilnem društvu ob posredovanju dr. Manfreda Strake (sodelavca *Deutscher Schulverein Südmark*) pošiljal v imenu VDA veliko finančno podporo vidnim nacistom v Jugoslaviji.¹⁶¹ V letih pred invazijo je odhajalo iz ptujskega okraja na sezonsko delo v Nemčijo približno 200–300 delavcev letno, kjer so se našli nacistične ideologije, mentalitete in hitlerizma.¹⁶²

Zorn na podlagi odkritega poročila za ostalo Štajersko še navaja nemška društva v Sv. Lovrencu na Pohorju (moški pevski zbor), Športni klub v Šoštanju, prostovoljna gasilska društva v Apačah, Žepovcih in Žibercah ter moški pevski zbor v Konjicah. Nemški vpliv je bilo še čutiti v gasilskih društvih v Konjicah, Ločah in Vitanju. V ljutomerskem okraju v Črncih je imel veleposestvo Julius Meinl z lastno elektrarno s sedežem preko Mure na avstrijski strani, ki je višek energije dobavljala za oskrbo Apač in Lutvercev. V Apačah so imeli Nemci svojo hranilnico in posojilnico, ki je operirala v celotni Apaški kotlini in bližnji Ščavnici. V prostoru slovenjekonjiškega okraja sta bili prisotni dve nemški kreditni zadrugi: Hranilno in posojilno društvo v Konjicah s popolnoma nemškim vodstvom ter Hranilnica in posojilnica v Ločah s pretežno nemškim vodstvom. Poročilo za prostor ljubljanske oblasti je s podatki precej bolj okrnjeno. Že leta 1927 je bila ustanovljena Zveza kočevskih prostovoljnih društev (v njej so bila vsa kočevska gasilska društva). V Kočevju je delovalo Čitalniško društvo (pred tem *Leseverein*) s približno 6000 knjižnimi enotami iz Avstrije in Nemčije, nadalje pevsko društvo (*Gottscheer Gesangsverein*) z izredno protijugoslovansko usmerjenimi člani in protidržavnimi tendencami ter Kočevsko športno društvo s telovadnim odsekom. Preostala nemška društva so bila v Ljubljani: Ljubljansko jahalno društvo (pred tem *Laibacher Reitschulverein*) in drsalno društvo (*Laibacher Eislaufverein*) ter umetniško društvo *Schlaraffia* in humanitarno društvo Mladinska skrb. Številni ljubljanski Nemci so bili včlanjeni še v Društvo lokostrelcev in Društvo za gradnjo delavskih stanovanj.¹⁶³

Zaradi vsega naštetega je bilo večinsko slovensko prebivalstvo (z nekaterimi izjemami prihajalo iz pretežno nižjih in šibkejših družbenih slojev) odvisno od gospodarsko, posestniško in finančno močnejše nemške manjšine, ki je zaradi takšne enostranske

¹⁶⁰ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 17.

¹⁶¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 61.

¹⁶² Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 27.

¹⁶³ Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 91–93.

eksistencialne odvisnosti spreminjala rodne Slovence v nemčurje.¹⁶⁴ Poročilo sreskega načelstva Maribor (desni breg) denimo navaja, da so bili domači kmečki posestniki narodnozavedni in državotvorno dovolj odločen element za razliko od pretežno priseljenega delavstva (najmanj 25 % prebivalstva), kjer je bilo pomanjkanje narodne zavednosti. Ključni vzroki za to se navajajo v službeni oz. zaposlitveni odvisnosti od nemških podjetij, v katerih so nemški delodajalci preko svojih obratovodij in mojstrov v delavcu namerno uničevali čut za slovensko narodnostno pripadnost.¹⁶⁵ Kljub izvedeni agrarni reformi je ostala izjemno močna nemška veleposest v Sloveniji. V letu 1938 je bilo zgolj na Štajerskem od 53.671 hektarjev zemlje 21.146 v lasti nemških veleposestnikov. To je pomenilo slabo polovico vinogradov v okolišu Maribora, Ormoža in Slovenske Bistrice ter več kot polovico v vinorodnih okoliših Haloz, Gornje Radgone in Gornjega Cmureka.¹⁶⁶ Takšna situacija je bila še posebej očitna v obmejnih predelih Slovenskih goric, kjer je bilo približno 70 % vseh vinogradov (v Mariboru 40 %, na Ptuju skoraj 60 % in v Celju približno 40 % vseh hišnih objektov in drugih poslopij) v nemškem lastništvu. Zato ni težko razumeti, zakaj so kasneje revni viničarji¹⁶⁷ s številčnimi družinami tako hitro klonili pod kulturbundovsko oz. nacistično hitlerjansko propagando, ki jim je ponujala socialno, materialno in finančno izboljšanje razmeroma bedne življenjske situacije.¹⁶⁸ Tovrstno propagando so člani Kulturbunda vršili zlasti v revnih obmejnih krajih in celo gorskih vaseh, kjer so po poročanju *Mariborskega »večernika«* Jutra prirejali nemške božičnice (navkljub uradni oblastni prepovedi), darovanje oblek in obutve ter celo pretkano skrbeli zgolj za nemške obmejne otroke in tako pri slovenskih starših namerno povzročali sovraštvo do slovenstva ter posledično propagiranje nemštva.¹⁶⁹

¹⁶⁴ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 2–3; Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 118–119; Zorn, »Dve poročili iz leta 1929«, str. 91; Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98.

¹⁶⁵ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Poročilo«, 1940, str. 1.

¹⁶⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 28.

¹⁶⁷ Viničarji so bili deputatni poljedelski delavci, ki so živeli v lastnem gospodinjstvu in so obdelovali gospodarjev (delodajalčev) vinograd, občasno tudi drugo zemljo. V zameno so v uporabo od delodajalca (najpogostejše vinogradnika) prejeli manjšo stanovanjsko hišo in pripadajoča poslopja z nekaj zemlje in živine. Za nekatera dela so prejeli še mezdo v denarju, naturalijah ali oboje. Ramšak, »Življenjski pogoji viničarjev«, str. 296–297.

¹⁶⁸ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 5; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 28. Več o tozadevnem vidiku, konkretnije o pomanjkanju in omejitvah hrane in drugih življenjsko nujnih osnovnih potrebščin ter visokih cen živil na Slovenskem v zadnjih letih pred napadom Nemčije na Jugoslavijo glej: Šorn, »Draginja, pomanjkanje, omejitve«, str. 103–113.

¹⁶⁹ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 5; *Mariborski »Večernik«* Jutra, 3. 3. 1934, »Problemi obmejnega šolstva mariborskega okraja«, str. 4.

Šolstvo je bilo že od spočetka kamen spotike in srčika sporov med Nemci in nenemškimi jugoslovanskimi narodi v Jugoslaviji. Na hrvaškem področju kraljevine so se pojavljali primeri, ko se je denimo nemške otroke, ki so obiskovali hrvaške oddelke, spraševalo o tem, v kakšnem jeziku komunicirajo doma. Če se je govorilo v hrvaščini, so jih zadovoljni učitelji pohvalili, sicer topli. Nekateri so zaradi vstopa v kulturbundovsko organizacijo izgubili službe.¹⁷⁰ Po uvedbi diktature (1929) je zvezno vodstvo Švabsko-nemške kulturne zveze (njene izpostave takrat v Sloveniji niso bile dovoljene) avgusta poslalo generalu Živkoviću posebno spomenico s kritiko nevzdržnega položaja slovenskih Nemcev na področju šolstva in opozorilom o kršenju sedmega in osmega člena manjšinske pogodbe, kar je sčasoma privedlo do sprememb v šolski zakonodaji in manjšinski politiki ter navsezadnje dovoljenju oblasti glede ponovne obnove delovanja Kulturbunda. Pereče vprašanje šolstva in njegova ureditev (september 1930) z zagotovitvijo posebne zaščite nemškemu manjšinskemu šolstvu in ustanovitvijo zasebnega nemškega učiteljišča je dalo vzročno-posledično novi zamah tudi Kulturbundu. Vzročni odraz vsega tega je bil začetek spremenjene zunanje politike, tj. zunanjepolitičnega približevanja Nemčiji.¹⁷¹

Natlačenova banska uprava je marca 1936 poročala notranjemu ministru in ministrstvu za prosveto o vpletanju vodstva Kulturbunda na Slovenskem v jugoslovanski šolski sistem¹⁷² in germanizaciji slovenskih otrok v manjšinskih šolskih oddelkih.¹⁷³ Vplivni nemški učitelji in ravnatelji, delujoči pod taktirko Kulturbunda, so izkoriščali situacijo in iz nemških pevskih društev, šol in knjižnic protizakonito širili intenzivno germanizacijo. Primer takšnega je bil ravnatelj osnovne šole Lorenc Veber iz Kleka.¹⁷⁴ Zanimiv paradoks se je v letu 1933 dogajal v mariborski Ljudski knjižnici, ki je naročala in posojala velike količine nemškega knjižnega gradiva. S pojasnilom njenega predsednika dr. Avgusta Reismanana na številne očitke je bilo sporočeno, da so to primorani početi, saj bi sicer izgubili mnogo bralcev, ki bi odšli iskati

¹⁷⁰ *Slovenec*, »Nemci opazujejo«, 23. 1. 1941, str. 2; 12. 1. 1941, str. 2.

¹⁷¹ Suppan, *Zur Lage der Deutschen*, str. 205, 208.

¹⁷² *Mariborski večernik* »Jutra« poroča, da se je to dogajalo že v letu 1932. Glej denimo: *Mariborski večernik* »Jutra«, »Nemci kontrolirajo naše šole: Schwäbisch-deutscher Kulturbund kot razpošiljatelj ministrskih odlokov šolskim vodstvom«, 13. 7. 1932, str. 2.

¹⁷³ *Mariborski večernik* »Jutra«, »Nemci kontrolirajo naše šole: Schwäbisch-deutscher Kulturbund kot razpošiljatelj ministrskih odlokov šolskim vodstvom«, 13. 7. 1932, str. 2; Oset, »Prosvetne razmere«, str. 164.

¹⁷⁴ AJ-66, fasc. 3, br. jed. opisa 6, »Optužbe zbog pronemačke delatnost ...«, 21. 10. 1930, str. 1–2; 4. 9. 1930, str. 1–2; 16. 12. 1930. Prijavitelj in pisec poročila je oblasti (jugoslovansko ministrstvo za prosveto) prosil, naj se pred javnostjo zakrije njegova identiteta, saj se je bal povračilnih ukrepov šolskega ravnatelja in z njim povezanih nemških institucij (tudi novosadskega Kulturbunda). Kasneje so mu ravnateljovi simpatizerji resda oskrnili družinski grob, na vhodna vrata svojih hiš pa zapisali grožnjo, da bo v Kleku »padla ena glava«.

tovrstno gradivo v knjižnico Švabsko-nemške kulturne zveze.¹⁷⁵ Kulturbund si je dovolil pri šolskih upraviteljih in učiteljih postavljati smernice in navodila o poteku pouka ter pripravi učnega načrta v nemškonacionalnem duhu. To je bila med drugim posledica gospodarske in finančne odvisnosti staršev slovenskih otrok, katerih starši so bili kot tovarniški delavci zaposleni v nemških podjetjih. Takšni primeri so se denimo dogajali na Muti, v Radljah ob Dravi in Vuzenici, kasneje še v Ljubljani. Izpostaviti je še treba, da je bil večji del tovrstnega učiteljskega kadra, ki je izvajal tajno poučevanje v nemščini, slovenskega porekla.¹⁷⁶ Načelnik kulturnega oddelka Kulturbunda dr. Maurus je denimo ob otvoritvi nemškega otroškega vrtca v Sremu povedal, da je pouk na slovenskih šolah zastarel in je zato potreben preoblikovanja.¹⁷⁷

V Prevaljah je v začetku marca 1941 lokalni kulturbundovski član Rihard Cimerl organiziral ustanovitev nemške šole in nemških jezikovnih tečajev, kamor se je vpisalo 21 otrok slovenske narodnosti. Podobno je Kulturbund organiziral za slovensko šolsko mladino ilegalno poučevanje v Guštanju.¹⁷⁸ Nemško in v posameznih primerih celo slovensko šolstvo je postalo pomembno sredstvo pri širjenju nacistične simbolike in propagande ter ogrevanja za nacistično ideologijo. Januarja 1938 so se denimo s kredo porisani kljukasti križi in verzi nemške himne »Deutschland über alles!« znašli na mizah in klopeh na ljudski šoli v Mozlju (Kočevsko). Ugotovljeno je bilo, da so ti pripetljaji povezani z organizacijo lokalnega Kulturbunda v Mozlju pod vodstvom učitelja Friderika Fritzela.¹⁷⁹ Nemško osvajanje slovenstva se je vsekakor impliciralo skozi sisteme šolstva. To jasno potrjuje izvršena propaganda za vpis slovenskih otrok v nemške paralelke na ljudskih šolah v Apačah in Stogovcih v maju 1938.¹⁸⁰

2.3 Slovensko-nemški odnosi v Jugoslaviji in incidenti

Kraljevina Jugoslavija ni pravilno ravnala niti s svojimi narodi, kaj šele z narodnostnimi manjšinami.¹⁸¹ Jugoslovanske oblasti konvencijskih določb o varovanju manjšin niso

¹⁷⁵ Bruno Hartman, »Slovanska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici«, str. 335–336.

¹⁷⁶ *Mariborski "večernik" »Jutra«*, »Nemci kontrolirajo naše šole: Schwäbisch-deutscher Kulturbund kot razpošiljatelj ministrskih odlokov šolskim vodstvom«, 13. 7. 1932, str. 2; Oset, »Prosvetne razmere«, str. 164. ¹⁷⁷ *Večernik*, »Kako sodi nemški Kulturbund o naših šolah«, 16. 1. 1941, str. 3.

¹⁷⁸ AJ-66, fasc. 3262, opis 2360, »Akcija »Kulturbunda« u Prevaljah – osnivanje nemačke škole«, 8. 3. 1941; »Delovanje »Kulturbunda« v Guštanju«, 10. 3. 1941.

¹⁷⁹ AJ-66, fasc. 3, opis 6, »Vsenemška propaganda v Mozlju«, 31. 1. 1938, str. 1–2.

¹⁸⁰ AJ-66, fasc. 3, opis 6, »Propaganda za vpis v nemške paralelke«, 18. 5. 1938.

¹⁸¹ Ferenc, *Raznarodovanje*, str. 117.

dosledno izvrševale. V ustavi iz leta 1921 pravice narodnih manjšin niso bile podrobno definirane, ustava iz leta 1931 pa narodnih manjšin niti ni omenjala.¹⁸² Prav tako so si jugoslovanski oblastni organi v razdobju med obema vojnama prizadevali v čim večji meri skrčiti pravice nemške manjšine,¹⁸³ čeravno senator dr. Valentin Rožič ob koncu marca 1933 v svojem govoru na seji senata Kraljevine Jugoslavije o načelni proračunski debati poudarja dober eksistencialni položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in opozarja na velika prilagajanja in toleranco Jugoslavije napram nemški manjšini ter izpostavlja gospodarske, ekonomske, industrijske, finančne, trgovske, šolske, družbene, politične in publicistične oz. tiskovne prednosti in privilegije¹⁸⁴ nemške manjšine na Slovenskem, ki je po njegovem mnenju izkazovala veliko nehvaležnost.¹⁸⁵ Mateja Ratej na primeru Maribora ugotavlja negativen in odklonilen odnos do nemških someščanov v mariborskem časopisnem tisku.¹⁸⁶ V sredini aprila 1940 se je po šolah v Mariboru med slovenskimi učenci in profesorji širil seznam nemških srednješolcev, iz katerih se je norčevalo in se jih zasmehovalo. Celo sami profesorji so dodali, da so »nemški učenci tukaj gosti, ki se jih trpi in nam odžirajo naš kruh«.¹⁸⁷

Do leta 1926 je bila mapa zbranih informacij in poročil o protijugoslovanski dejavnosti Kulturbunda v jugoslovanskem prostoru že precej debela. To se je med drugim odražalo v povečani stopnji pozornosti državnih oblasti, ki so začele z infiltriranjem agentov tajne državne policije v lokalne okraje in poročanjem o kulturbundovskih članih in sumljivi aktivnosti vsenemške krovne organizacije.¹⁸⁸ O tem se je novembra 1930 na avdienci pri kralju Aleksandru pritoževal nemški poslanik Ulrich von Hassell,¹⁸⁹ kateremu je kralj z razumevanjem zagotovil, da bo ravnal v skladu s svojimi močmi, da se nemški narodnostni

¹⁸² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 32.

¹⁸³ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, 27.

¹⁸⁴ Senator Rožič v govoru ostalim senatorjem in poslušalcem navaja, da je imel nemški tisk leta 1929 v Jugoslaviji 26 pretežno politično in gospodarsko orientiranih časopisov. V oči je bodlo vidno popuščanje Jugoslavije na področju šolstva in vrtčevstva. Velika pronemška naklonjenost takratne vlade je denimo očitna v izdanem dovoljenju glede ustanovitve nove nemške meščanske in ljudske šole v Beogradu ter ustanavljanja nemških šol na področjih (npr. prostor Savske banovine), kjer Nemcem ni niti Avstro-Ogrska priznavala pravice do odpiranja njihovih šol. Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 6–9.

¹⁸⁵ Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 3–5, 8–9.

¹⁸⁶ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 27.

¹⁸⁷ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 23. 12. 1940; »Spomenica«, str. 5.

¹⁸⁸ AJ-14, fasc. 124, opis 445, št. dok. 654/1926, 28. 9. 1926.

¹⁸⁹ Ulrich von Hassell (1881–1944) je kasneje sodeloval v nemškem odporniškem gibanju proti nacistični Nemčiji in Hitlerju. Zaradi odkrite zarote v poskusu atentata na Hitlerja 20. julija 1944 so mu sodili na ljudskem sodišču in ga obsodili na smrt z ustrelitvijo. *Jewish Virtual Library*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/ulrich-von-hassell>, pridobljeno dne 7. 8. 2024.

manjšini v Jugoslaviji zagotovijo maksimalna kulturna svoboda in možnosti za gospodarsko udejstvovanje.¹⁹⁰

Ob zaostrovanju odnosov in nastajajočih tenzijah med Slovenci in Nemci na Slovenskem in čedalje večjimi zahtevami z izkazovanjem pretirane samozavesti nemške narodnostne manjšine (slednje se je povečevalo glede na nemške zunanje politične in vojaške uspehe¹⁹¹) pa bi bilo vendarle zavajajoče trditi, da se banska oblast Dravske banovine ni trudila za ohranjanje miru in spoštovanja med obema narodoma. Vsaj od trenutka, ko je pričela pretiti naraščajoča politična (in z njo vojaška) moč nacistične Nemčije oz. z bližanjem nove svetovne vojaške konfrontacije.¹⁹² Takrat je nemška manjšina postala odkrita in direktna v svojih povečanih zahtevah v zastopstvu v jugoslovanski skupščini oz. od leta 1931 Narodnem predstavništvu (povečanje nemških poslanikov), številu predstavnikov za nemški jezik, povečanju nemških manjšinskih šol, nemških nadzornikov in celo ustanavljanju nemških zasebnih šol (vrtcev in gimnazij).¹⁹³

O trudu in prilagajanju Jugoslavije v odnosih z nemško manjšino pričajo dokumenti, odkriti v Arhivu Jugoslavije v Beogradu. Po *anschlusu* je prišlo do vznemirjenja in eksistencialnega strahu slovenskega prebivalstva pred pretečim nemškim sosedom, česar so se našli organi obče uprave. Začele so se pojavljati pritožbe, da naj bi podrejeni lokalni oblastni organi dovoljevali krivična ukrepanja zoper pripadnike nemške narodnosti.¹⁹⁴ Tozadevno je kraljevska banska uprava Dravske banovine ob koncu decembra 1938 izdala navodila in odredbo o ravnanju z Nemci z naslovitvijo na vse najpomembnejše vzvode oblasti¹⁹⁵ v banovini. V odredbi bana Marka Natlačena, v kateri so bili uradni predstojniki osebno odgovorni za njeno upoštevanje, je bilo jasno izpostavljeno, da nemška govorica, petje, plesi in nošenje belih nogavic nikakor ne morejo soditi med zadostne razloge za ukrepanje proti takemu Nemcu. Nasprotno, v primeru javnega verbalnega ali fizičnega napada se jih mora ustrezno zaščititi. Čustvena razžalostitev in povzročene krivice nad

¹⁹⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 317.

¹⁹¹ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 4.

¹⁹² AJ-37, fasc. 22, opis 177, »Postopanje z Nemci«, 28. 12. 1938, str. 1.

¹⁹³ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 1939.

¹⁹⁴ AJ-37, fasc. 22, opis 177, »Postopanje z Nemci«, 28. 12. 1938, str. 1.

¹⁹⁵ Navodila so bila odposlana vsem sreskim načelnikom, upravniku policije v Ljubljani, predstojnikom mestne policije v Mariboru in Celju, komisarjem železniške in obmejne policije v Mariboru in na Rakeku ter policijskemu komisarju na Jesenicah.

nemškimi državljani so bile prepovedane. Protiukrepi oblasti¹⁹⁶ so bili dovoljeni zgolj v primeru, če je šlo za namerno izzivanje, neprimerno obnašanje ali kršenje zakona. V navodilih je še pojasnjeno, da nošnje znakov kljukastega križa in zastavic s kljukastim križem na avtomobilih urejajo ministrski predpisi. Natlačen je še zapisal, da se morajo prošnje jugoslovanskih Nemcev za izdajo potnih listov in viz za potovanja v Nemčijo izdajati hitro in brez zavlačevanja.¹⁹⁷

Tri leta pred tem je bila situacija precej nasprotujoča. Januarja 1935 je banska uprava Dravske banovine poslala Oddelku za državno zaščito Ministrstva notranjih poslov obvestilo, da nadaljnje bivanje avstrijske državljanke Marije Margreiter, ki se je novembra 1933 naselila v obmejni prostor Selnice ob Muri, v jugoslovanski državi zaradi nacionalnih vzrokov ni zaželeno. Njena prošnja za nadaljnje bivanje ji je bila zavrnjena, obsojena je bila na izselitev. Po pritožbi ji je sicer banska uprava trikrat začasno še podaljšala bivalno dovoljenje, da bi lahko po realni ceni prodala svoje imetje (katerega je leta 1933 odkupila od jugoslovanskega državljanca), po zadnjem iztečenem roku (30. april 1935) pa je banska uprava izgubila sled o njenem nahajanju.¹⁹⁸ Vprašanje, kako bi jugoslovanske oblasti ravnale enako v poznejših letih.

Vsaj do leta 1940 je jugoslovanska oblast pripadnikom nemške manjšine (zlasti iz srezov Novi in Stari Vrbas, Bačka Topola, Sombor, Odžac in Kočevje) omogočala potovanja v nemški rajh z namenom sezonskega dela z veljavnim jugoslovanskim potnim listom, a brez nemške vize. Namesto tega so upoštevali pismena priporočila Kulturbunda za nemoteno prehajanje jugoslovansko-nemške državne meje. Šele sredi aprila 1940 je bil podan poziv k čim hitrejši ukinitvi tovrstne prakse, saj so se sezonski delavci v rajhu našli hitlerizma.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Zlasti od druge polovice leta 1933 naprej je jugoslovanska upravna oblast pričela s prvimi intenzivnejšimi oblastnimi pregoni nemških državljanov iz Jugoslavije (in njenega slovenskega prostora), ki so v kraljevini širili nacistično gibanje, demagogijo, propagando in hitlerjansko aktivnost ter podpirali NSDAP. Izgoni so se stopnjevali v letu 1934, ko so iz prostora Dravske banovine zaradi že navedenih vzrokov izgnali 21 oseb nemške narodnosti ter avstrijskega, rajhovskega ali češkoslovaškega državljanstva. V aprilu 1934 so denimo pregnali 12 Nemcev, od tega pet zaradi hitlerjanske propagande ter nacistične dejavnosti in podpiranja NSDAP v Avstriji in Nemčiji. V letu 1938 po *anschlusu* je prišlo do izгона 39 Nemcev (avstrijskih in rajhovskih državljanov) iz ljutomerskega okraja zaradi različnih razlogov, med katerimi je bil nacizem. Tovrstni izgoni so se nadaljevali vse do marca 1941. Zorn, »Izgoni tujih državljanov«, str. 178–180.

¹⁹⁷ AJ-37, fasc. 22, opis 177, »Postopanje z Nemci«, 28. 12. 1938, str. 1–2.

¹⁹⁸ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Margreiter Marija, avstrijska državljanka, dovoljenje za potovanje v našo državo«, 8. 1. 1935, str. 1–2.

¹⁹⁹ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Pogranični komesarjat Jesenice«, str. 3–4, 1940. Hitlerizem je bil v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana politična dejavnost, zato je primere tovrstne aktivnosti (kakor komunizem) v vlogi izrednega sodišča za primere rušenja državne ureditve obravnavalo posebno Državno sodišče za zaščito države

Sredi februarja 1941 se je članom nemškega športnega društva »S. K. Rapid«²⁰⁰ iz Maribora zavrnila prošnja za skupni potni list za potovanje njihovega nogometnega moštva v nemški Leibnitz (Lipnica), kjer so nameravali odigrati nogometno tekmo. Športni dogodek je bil na sporedu prilično zgolj teden dni pred Hitlerjevim rojstnim dnem.²⁰¹

Odziv in odnos Slovencev proti nemški manjšini je mogoče razumeti z vidika vprašanja koroških Slovencev (in s tem povezane recipročne manjšinske politike na Koroškem),²⁰² ki je z leti postajalo čedalje bolj pereče.²⁰³ Tozadevno tematiko bo nazorneje predstavilo naslednje poglavje.

v Beogradu. Glej npr.: Ratej, »Hitlerizem v širši okolici Maribora«, str. 21–22 ter nekoliko razširjeno vsebino v njeni knjižni izdaji *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 16–17.

²⁰⁰ Člani športnega društva so bili v državnopolitičnem pogledu razpoznavni za nezanesljive, saj so bili prežeti z nacionalsocializmom in hitlerjansko agitacijo ter delovanjem za tamkajšnje kulturbundovsko gibanje.

²⁰¹ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Delovanje S. K. »Rapida« v Mariboru. Potovanje v Nemčijo – prošnja za kolektivni potni list«, 22. 2. 1941; »Športni klub »Rapid« v Mariboru, potovanje članstva v Nemčijo s kolektivnim potnim listom«, 29. 1. 1941.

²⁰² V letu 1923 je v Republiki Avstriji živelo približno 60.000 Slovencev, v Jugoslaviji pa leta 1921 506.000 Nemcev. Suppan, »Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo«, str. 590.

²⁰³ AJ-38, fasc. 403, opis 554, *Slovenec*, 25. 2. 1933, »Nemci pri nas in naši pri Nemcih«. Tovrstno tematiko in problem zapostavljenosti slovenske manjšine v prostoru po koncu prve svetovne vojne oblikovane avstrijske države v svojem govoru ob koncu marca 1933 razpira senator dr. Valentin Rožič. Glej zlasti: Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 10–17 in Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 347–366.

Slika 1: Mestna policija v Mariboru je ob koncu januarja 1941 poročala, da je športni klub »Rapid« zavrnil njihov poziv, naj se prošnji priloži seznam članov, ki želijo potovati v Nemčijo. V odgovoru so zapisali, da seznam nogometnega moštva še ni znan. Mariborska policija je zato že januarja 1941 kraljevski banski upravi predlagala, naj se prošnja zaradi velikih možnosti ilegalne politične aktivnosti zavrne.

S. K. "Rapid" Maribor

Predstojništvo mestne policije v Mariboru.
 II/1-št. 58/1-41. Maribor, dne 29. I. 1941.

Športni klub "Rapid" v Mariboru, potovanje
 članstva v Nemčijo s kolektivnim potnim
 listom.

Kraljevski banski upravi, odd. II.
L j u b l j a n a.

Čast mi je predložiti prošnjo športnega kluba "Rapid" iz Mari-
 bora v rešitev s poročilom, da se je predlagatelj predmetne prošnje poz-
 valo naj predloži seznam članov, kateri nameravajo potovati v Nemčijo.
 Vodstvo "Rapida" pa tega ni hotelo predložiti. Izgovarjali so se, da še ne
 vedo, kateri od članov bode potoval.

Ker je znano, da so člani "Rapida" pristaši nemškega nacional-soči-
 jalizma in člani tukajšnjega kulturbunda, se predlaga, da se njihovi proš-
 nji ne ugodí, ker bi brezdvoma potovali v inozemstvo radi političnega ile-
 galnega delovanja.

priloga:
 kolek za 20.-din

Predstojnik mestne policije :

31. I. 1941

20 590

31. I. 1941

24. II. 1941

KRALJEVSKA
 BANŠKA UPRAVA
 DRŽAVNE PISOARNE
 LJUBLJANA

Došlo: 31. I. 1941

3. II. 1941

700/3

200/2

Vir: AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Športni klub »Rapid« v Mariboru, potovanje članstva v Nemčijo s kolektivnim potnim listom«, 29. 1. 1941.

3 KULTURBUND V LUČI OKOLJA IN RAZMER PO LETU 1918

3.1 Kraljevina SHS (Kraljevina Jugoslavija)

Švabsko-nemška kulturna zveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* ali okrajšano zgolj Kulturbund) je bila krovna kulturna, socialna in kasneje zlasti politična organizacija nemških manjšinskih otokov v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevini Jugoslaviji.²⁰⁴ Njen razvoj, delovanje in aktivnosti so zato neločljivo povezani z dejavnostjo nemške manjšine v novonastali jugoslovanski državi. Kulturbund na Slovenskem je bil v konkretni vzročno-posledični navezanosti z nemško manjšino v slovenskem delu Jugoslavije.²⁰⁵

Po zlomu Avstro-Ogrske monarhije in nastanku K SHS leta 1918 so se slovenski Nemci organizirali v pevskih, športnih in evangeličanskih cerkvenih društvih ter denarnih zavodih.²⁰⁶ Vrhovni svet pariške mirovne konference je Nemcem v jugoslovanskem prostoru in številnim manjšinam v srednji Evropi zagotovil minimalno pravno varstvo narodnih manjšin. S senžermensko mirovno pogodbo (10. oktober 1919), ki jo jugoslovanski delegati podpišejo dva meseca kasneje, se je nova jugoslovanska država v 51. členu obvezala, da bo ščitila manjšine, ki se po jeziku, veri ali rasi razlikujejo od večine prebivalstva. S podobnimi obveznostmi se je v 69. členu pogodbe zavezala Avstrija. Kraljevina je morala z zavezniškim taborom podpisati še posebno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin. Tega pa ni bilo zapisanega niti v vidovdanski ustavi, v kateri se je na manjšine nanašal zgolj 16. člen, ki je drugim manjšinam načelno zagotavljal pravico do šolstva v maternem jeziku ob pogojih, določenih z zakonom (Zakon o javnih šolah je izšel šele leta 1929), niti v oktroirani ustavi iz leta 1931.²⁰⁷

Jugoslovanski Nemci so si po sklenitvi mirovne pogodbe (Saint-Germain) in dodatne pogodbe o zaščiti manjšin ob vidnem nezaupanju v Društvo narodov upravičeno²⁰⁸ želeli varovalo, ki bi jih ščitilo pred krivicami in zlorabami ter preprečevalo kršenje nemških manjšinskih pravic v jugoslovanskem prostoru in zagotavljalo nemoteno nemško delovanje

²⁰⁴ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 201. Po razglasu in vzpostavitvi kraljeve diktature se je jugoslovanska država leta 1929 formalnopravno preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo.

²⁰⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15.

²⁰⁶ Arhiv MNZC, fasc. 37, »Franjo Baš: Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 1.

²⁰⁷ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 114, 116, 119.

²⁰⁸ Glej tematski sklop o nemških in slovenskih odnosih pred drugo svetovno vojno.

v različnih plasteh družbe: šolstvu, bogoslužju, jezikoslovju, umetnosti, kulturi, gospodarstvu, socialni in športu. Zato je Weimarska Nemčija podala zahtevo po oblikovanju lastne krovne organizacije nemških manjšin v Kraljevini SHS, kar se je uresničilo z ustanovitvijo Švabsko-nemške prosvetne oziroma kulturne zveze.²⁰⁹

Centralno matico svoje organizacije so vojvodinski Nemci po daljših pogajanjih z deželnimi in osrednjimi oblastmi ustanovili 20. junija 1920 na velikem taboru v Novem Sadu,²¹⁰ kjer so položili temelje svoji kulturni in politični zgradbi, ki je sprva delovala kot apolitična zveza.²¹¹ Prvi predsednik je postal novosadski trgovec Josef Menrath, prvi generalni sekretar pa dr. Georg Grassl, ki je oblikoval prvo geslo – parolo »Zvestoba državi in narodu«.²¹² Odkrito politično delo je bilo vsaj na začetku glede na določila *Statuta* organizacije izključeno.²¹³ O tem je poročal graški mesečnik *Die Südmark*, ki je beograjski vladi izkazal zasluge za ustanovitveno dovoljenje in pripisal, da je delovanje zveze usmerjeno v kulturno (zlasti šolsko) področje. Do konca oktobra 1920 je bilo po podatkih mesečnika v novi državi na Balkanu 43 krajevnih skupin²¹⁴ Kulturbunda (20 v Banatu, 20 v Bački, tri v Sremu, ena v Bosni; v Sloveniji pa se je za priključitev h Kulturbundu prijavila ena organizacija, tj. Zveza nemških visokošolcev v Mariboru).²¹⁵ Decembra 1922 je temeljna vsenemška organizacija v Jugoslaviji dobila še svojo politično stranko »*Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen*«, ko so nekaj mesecev pred tem jugoslovanski Nemci pridobili volilno pravico in s tem vstopili na parket državnega volilnega sistema s približno med pet in osem predstavniki v parlamentu.²¹⁶ Politično udejstvovanje članov Kulturbunda v drugih političnih organizacijah po poročanju *Slawonischer Volksbote* ni bilo zaželeno.²¹⁷

²⁰⁹ ARS, AS 68, t. e. 41, »Statuti Švabsko-Nemačkok Prosvetnog Saveza: Cilj i sredstva saveza«; AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 4; Gelt, »Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru«, str. 9.

²¹⁰ Politično, kulturno in gospodarsko središče vojvodinskih (Banat, Bačka in Baranja) in sremskih Nemcev je bil Novi Sad, kjer je leta 1941 živel približno 64.000 prebivalcev, od tega je bilo okoli 10.000 Nemcev. Središče slavonskih Nemcev je bil Osijek s populacijo v letu 1941 okoli 36.000 ljudi (od tega približno 7000 Nemcev). Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202.

²¹¹ AJ-38, fasc. 403, opis 554, *Slovenec*, 25. 2. 1933, »Nemci pri nas in naši pri Nemcih«; Conze et al., *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, str. 30E; Malnar, »Kulturbund v Celju«, str. 338.

²¹² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 32–33.

²¹³ ARS, AS 68, t. e. 37, »Statuti mesne grupe Kočevje Švabsko-nemačkok kulturnog saveza«, str. 4.

²¹⁴ V nadaljevanju za tovrstno enoto uporabljam naslednje izraze: krajevna sekcija, celica, grupa, izpostava, podružnica in skupina. Vse imajo identičen pomen.

²¹⁵ Zorn, »Iz pisanja glasila graške nacionalistične organizacije *Südmark*«, str. 142. Če sicer seštejemo vse celične izpostave dobimo številko 45.

²¹⁶ Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, prva knjiga, str. 56; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 201–202.

²¹⁷ *Večernik*, »Slavonski Kulturbund proti političnemu sodelovanju Nemcev«, 29. 12. 1939, str. 2.

Slovenski časnik *Slovenec* je deset let kasneje ob sklicanem občnem zboru Švabsko-nemške kulturne zveze v Novem Sadu poročal naslednje: »Z zahvalno pesmijo so zaključili ta tabor: zaslutili so, da bodo lahko v Jugoslaviji svobodno živeli. Šele pod Jugoslavijo se je lahko uresničil njihov sen, da bi svojo banatsko domovino, razbito na vse kose, zopet zbrali, šele v Jugoslaviji so Nemci lahko šli na delo po Gutenbrunnovi oporoki«. ²¹⁸ Senator Georg Grassl, eden izmed ustanovitvenih članov, je v nagovoru naslovil prošnjo na jugoslovanski režim, naj še naprej s simpatijami spremlja delovanje krovne nemške kulturne zveze. Omenil je primernost njenega prvega gesla (»Zvesti narodu in zvesti državi« oz. »*Staatstreue und Volkstreue*«) ²¹⁹ in pojasnil, da se želi nemška narodnostna manjšina razvijati v duhu trdne zvestobe do svoje narodnosti in v duhu ljubezni do kralja in domovine. ²²⁰ Kasneje je realnost ubrala popolnoma drugačno pot.

Ustanovljeni matični sedež Kulturbunda v Novem Sadu je imel svoje primarne zametke v Nemškem gospodarskem in kulturnem društvu (»*Deutscher Wirtschafts- und Kulturverein*«), ustanovljenem novembra 1919 v Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) in kasneje preoblikovanem v gospodarski oddelek Kulturbunda. Prvi organizatorji in vodilni ustanovitveni iniciatorji (zlasti Johann Keks, Georg Grassl, Stefan Kraft, Moser in Peter Heinrich) so pripadali zlasti majhni skupini nemških visokošolcev in akademikov večinoma mlajše generacije, katerih želja je bil poskus organizacijske združitve vsega nemštva v Jugoslaviji. V najpomembnejših točkah programa so se zavzemali za oblikovanje celostnega nemškega šolskega programa z izpostavljenimi zahtevami nemške manjšine. Društvo je med drugim dalo pobudo za ustanovitev nemških zadrug in vplivalo na močan razvoj nemškega kmetijskega združništva. ²²¹ Na ustanovnem srečanju (skupščini) so med drugimi sodelovali slovenski Nemci. ²²² Med najvidnejše predstavnike oz. zastopnike iz slovenskega prostora so poslali advokata dr. Ernsta Mrawlaga iz Maribora. Ta se je v pozdravnem nagovoru zavzel za enoten nastop vseh Nemcev od Donave do Karavank. ²²³

Ustanovitvi sedeža Kulturbunda v Vojvodini je sledila izdaja temeljnega pravnoorganizacijskega dokumenta *Statuti Švabsko-Nemačkog Prosvetnog Saveza z*

²¹⁸ AJ-38, fasc. 403, opis 554, *Slovenec*, 25. 2. 1933, »Nemci pri nas in naši pri Nemcih«.

²¹⁹ Z zvestobo državi je bila mišljena jugoslovanska država, z zvestobo narodu pa folksdojčerji. Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 201.

²²⁰ AJ-38, fasc. 403, opis 554, *Slovenec*, 25. 2. 1933, »Nemci pri nas in naši pri Nemcih«.

²²¹ Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, str. 721; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 26, 32.

²²² Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 30.

²²³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33.

navedbo naslednjih elementov: sedež in formalnopravni naziv organizacije, cilji in naloge, finančni pravilnik, člani, članska pravila in njihove pravice ter določila glede vstopa in izstopa iz organizacije. V uvodnem delu je bilo zapisano, da je glavni namen organizacije negovanje in oplemenitenje duhovne, estetske, moralne in društvene kulture nemške manjšine ter izboljšanje njenega materialnega in socialnega položaja v Kraljevini Jugoslaviji.²²⁴ Pravila Kulturbunda, odobrena od jugoslovanskega prosvetnega ministra Svetozarja Pribićevića, so sledila principu pravil podobne organizacije sudetskih Nemcev in srbske kulturne zveze *Prosvjeta* v Bosni in Hercegovini v času habsburške nadoblasti.²²⁵ Vojvodinski Nemci so želeli nekaj zelo podobnega ali celo isto obliko vsenemškega krovnega združenja, kot so ga imeli sudetski Nemci.²²⁶

V *Statutu* so torej ustanovitveni pobudniki natančneje opredelili izvrševanje nalog in ciljev, ki so posegali v najpomembnejše plasti jugoslovanske družbe: ustanavljanje gospodarskih, trgovskih in finančnih zavodov, omogočanje izobraževanja z dodeljevanjem štipendij in drugih oblik podpore njihovim otrokom, tiskanje in širjenje nemških knjig, učbenikov, časopisov, slik, umetniških del, muzikalij in filmov, ustanavljanje in pospeševanje razvoja knjižnic, raznih društev, čitalnic, čitalniških krožkov, drugih vzgojno-kulturnih ustanov, organiziranje predavanj ter pevskih in muzikalnih aktivnosti v nemškem jeziku, skrb za zdravje, dobro počutje, socialno skrbstvo in socialne institucije, vsesplošno blagostanje in gospodarske ustanove ter vzgojo in izobraževanje nemških učiteljev, duhovnikov in kmetov. Pomembna točka je bilo še ohranjanje in negovanje nemških tradicij, običajev, svečanih prireditev in dogodkov, tradicionalne nošnje oblačil in folklora ter muzejskih zbirk.²²⁷

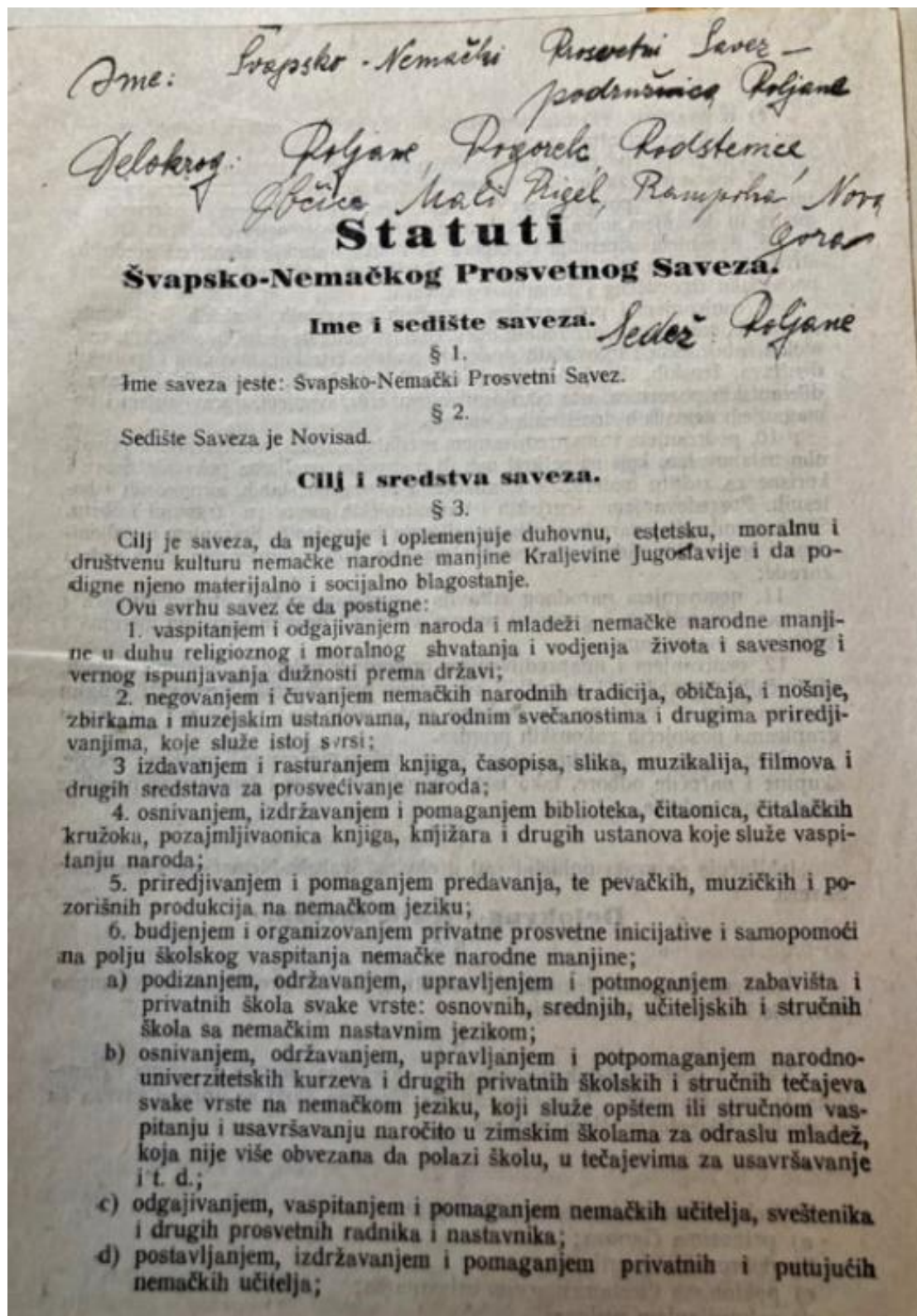
²²⁴ ARS, AS 68, t. e. 41, »Statuti Švapsko-Nemačkog Prosvetnog Saveza«.

²²⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 32–33.

²²⁶ Crnjanski, *Embahade IV*, str. 152.

²²⁷ ARS, AS 68, t. e. 41, »Statuti Švapsko-Nemačkog Prosvetnog Saveza«; t. e. 37, »Statuti mesne grupe Kočevje Švapsko-nemačkog kulturnog saveza«, str. 3.

Slika 2: Krovni pravnoorganizacijski dokument Švabsko-nemaške kulturne zveze. Ob potrjevanju pravil in ustanavljanju krajevnih kulturbundovskih sekcij so se tiskale še prilagojene in dopolnjene verzije Statutov za posamezno ustanavljajočo lokalno grupo Kulturbunda.

Vir: ARS, AS 68, t. e. 41, »Statuti Švapsko-Nemačkog Prosvednog Saveza«.

Ko je bil dotok denarja dovolj velik, je Kulturbund celo financiral in nadziral gradnje novih nemških bolnišnic in zdravstvenih domov. Skratka, skrb za ohranjanje nemške nacionalne identitete v najširšem pomenu besede.²²⁸ Sredi januarja 1941 pa sta bila v njegovem okviru ustanovljena posebna zdravstvena sekcija z odgovornostjo in skrbjo za zdravje nemškega prebivalstva v Jugoslaviji (zlasti za odpravljanje jetike) ter posebni oddelek za majhne otroke.²²⁹

Strogi katoliški krogi so sprva Kulturbundu nasprotovali in ga zavračali,²³⁰ saj so v organizaciji in njenih programskih točkah sumili težnje luteranstva.²³¹ Do leta 1924 se je število članov v Sremu in Vojvodini povzpelo na 55.000, razporejenih znotraj 128 delujočih krajevnih skupin (celic) Kulturbunda.²³² Razmahnil se je nemški časopisni tisk: *Deutsche Volksblatt* (Novi Sad), *Neue Zeit* (Veliki Bečerek), *Werschetzer Gebirgsbote*, *Weisskirchener Volksblatt in Batschkaer Zeitung* (Apatin) ter *Slawonische Volksbote* (Esseg).²³³

Pribičević se je nato že leta 1922 z nacionalizacijskim zakonom izrekel proti ustanavljanju nemških zasebnih šol, nekaj let kasneje pa je zaradi domnevno premajhnega števila nemških učencev sledila ukinitvev nekaterih nemških paralelk na posameznih jugoslovanskih gimnazijah.²³⁴ 11. aprila 1924 je na njegovo predhodno zahtevo pri vladi Kraljevine SHS dosegel prvi razpust vojvodinskega Kulturbunda in zaplembo društvenega premoženja z uradnim pojasnilom, da je organizacija s svojimi pravili prekoračila določen delokrog in se usmerila v politično delovanje. Nemški delegaciji pa je bilo pojasnjeno, da gre za povračilni

²²⁸ *Slovenec*, »Kulturbund zida bolnišnico v Novem Sadu«, 25. 2. 1941, str. 2; »Nemška bolnišnica v Novem Sadu«, str. 2.

²²⁹ *Slovenec*, »Nemške organizacije v Jugoslaviji«, 22. 1. 1941, str. 2; »Nemška bolnišnica v Novem Sadu«, str. 2. Časopisna notica nadalje poroča o nameravani ustanovitvi sekcije nemških zdravnikov, lekarnarjev in veterinarjev ter organizacije nemških bolničark, babic in dojlj. Iz tega je razvidno, kako se je Kulturbund do aprila 1941 sčasoma preoblikoval v vsenemško krovno organizacijo nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji, ki je v takratni jugoslovanski družbi zajemala vse plati življenja Nemcev in nemštva. *Slovenec*, »Nemške organizacije v Jugoslaviji«, 22. 1. 1941, str. 2.

²³⁰ Skoraj štiri petine podonavskih Nemcev so bile katoliške usmerjenosti, skoraj petina evangeličanske (luterani) in 3 % »Reformierte«. Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 721.

²³¹ Prav tam, str. 722.

²³² Conze, Diestelkamp, Laun et al., *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, str. 30E.

²³³ Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 722. Povzeto po: Keks, *Die Arbeit des Kulturbundes*; Grentrup, *Das Deutschtum an der mittleren Donau*, str. 305ff; Wehler, *Nationalitätenpolitik*, str. 117.

²³⁴ Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 722; Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 349–350.

ukrep zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem.²³⁵ Dušan Biber meni, da se je ta argument navedel zlasti zaradi pomiritve javnega mnenja v Sloveniji. Glavni razlog naj bi se skrival v opozicijski transformaciji predstavnikov stranke Nemcev in kritiki nemških poslancev v skupščini.²³⁶ V podobni smeri je pisal časopisni tisk. *Straža* je denimo kritično navajala, da je jugoslovanski ministrski svet po prehodu Nemcev v opozicijo (s čimer se je končala podpora radikalni vladi) oklical nemško prosvetno organizacijo Kulturbund za politično, šovinistično in nevarno državi in jo je zato sklenil razpustiti.²³⁷

Razpustu in prepovedi delovanja Kulturbunda, ki je bilo takrat vidno izven slovenskega teritorija (od 123 krajevnih celic je na Slovenskem obstajala zgolj ena – tj. na Kočevskem) je v naslednjem letu sledilo še več protinemških ukrepov.²³⁸ Nemški poslanci so po vztrajnem delu pri notranjemu ministru Nastasu Petroviću dosegli, da je 25. oktobra 1924 dal nižjim oblastem navodilo, naj se razpust Kulturbunda odloži do sprejetja sklepa o pritožbi. A zgolj nekatere krajevne kulturbundovske skupine so dejansko nadaljevale delo v omejenem obsegu.²³⁹ Medtem jim je slovenska stran zaradi domnevnega prekoračenja pooblastil (statutov) pri poslovanju celjskega društva »Deutsches Haus« decembra 1924 prevzela »Celjsko hišo« (središče celjskih Nemcev), kar je bil zagotovo hud udarec. Nekateri ukrepi so bili uperjeni zoper kočevske Nemce, ki so jim razpustili šolsko in čitalniško društvo.²⁴⁰ Tajna policija je za področje Torontalske županije (Velika Kikinda) v današnji Srbiji že leta 1924 poročala, da je bila v Gradcu oblikovana izpostava Nemške delovne skupnosti (*Deutsche Arbeitsgesellschaft*) kot krovna nepolitična organizacija vseh nemških društev in podjetij z namenom širjenja in povečevanja občutka nacionalne pripadnosti nemški narodni skupnosti med Nemci. Marca 1924, mesec dni pred prvim razpustom Kulturbunda na zveznem nivoju, je omenjena organizacija v Beogradu priredila svečani dogodek, vezan na Bismarckovo obletnico rojstva, na kateri je bil prisoten nemški konzul. Iz Berlina poklican univerzitetni profesor dr. Selger je imel na to temo predavanje, prisotni skrajni nacionalni

²³⁵ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 127, 131; Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, str. 722; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 34. Več o preganjanju, zatiranju in nasilju nad koroškimi Slovenci v avstrijski republiki glej denimo: Grafenauer, *Koroški Slovenci v zgodovini*, str. 41–42. Osrednje celjsko nacionalno nemško glasilo *Cillier Zeitung* je zatiranje koroških Slovencev strahovito zanimalo in zapisalo, da gre za »politični patos, sovraštvo in narodno histerijo«. *Straža*, »Manjšinska politika in nemški nacijonalci«, 14. 1. 1924, str. 1.

²³⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 34, 317.

²³⁷ *Straža*, »Politični položaj: Vlada in Kulturbund«, 16. 4. 1924, str. 2.

²³⁸ Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 348.

²³⁹ Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 36–37.

²⁴⁰ Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 348–349.

desničarski krogi pa so vzklikali, da je Hitler njegov naslednik in naslednji podobni vodja velike Nemčije.²⁴¹

12. januarja 1927 (po padcu Pribičeviča) je notranji minister Boža Maksimović izdal uredbo o preklicu razpusta Kulturbunda, ki je veljal v času Pašić-Pribičevičeve vlade.²⁴² Kakor sta poročala časopisa *Nova doba* in *Slovenski narod*, je bilo delovanje obnovljeno na temeljih volilnega sporazuma in obljubljene koncesije Nemcem, ker so zaradi oblastnih volitev in volilnega boja sklenili skupni dogovor v Vojvodini z radikali.²⁴³ Že pred obnovitvijo delovanja so vodilni zastopniki Nemcev iz Slovenije (*Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji* s posebno spomenico odposlano januarja 1926 koroški oz. celovski deželni vladi) v zameno že ob koncu leta 1925 posredovali pri avstrijskih oblasteh oz. Nemcih na Koroškem, da se koroškim Slovincem zagotovi kulturna avtonomija s poudarkom na šolskem področju. Da je torej v dvajsetih letih prišlo do ideje o posebni kulturni avtonomiji za slovensko skupnost na Koroškem, so krive zlasti intervencije (že od leta 1924 naprej) vodilnih funkcionarjev nemške manjšine na Slovenskem pri vplivnežih v Celovcu. Navidezno in na površini je šlo za recipročno načelo – ureditev situacije s slovensko manjšino na Koroškem v zameno za izboljšanje položaja nemške manjšine v osrednji Sloveniji. Nemške stranke so leta 1927 v deželnem zboru resda predložile zakon o kulturni avtonomiji za koroške Slovence, a na bazi pomanjkljivega in precej pristranskega narodnega katastra, temelječega na subjektivnem vpisu. Najbolj se je zakompliciralo pri drugi sporni točki – tj. ureditvi novega slovenskega šolstva, kar se pravzaprav sistematično in celostno ni nikoli uredilo.²⁴⁴ Pogajanja so do maja 1929 klavirno propadla. Ideja o kulturni avtonomiji na Koroškem, ki so jo oblikovali koroški Nemci na pobudo nemške manjšine v Jugoslaviji, je bila samo taktična poteza in izsiljevalni manever za izboljšanje položaja in povečanje pravic nemške manjšine v osrednji Sloveniji. Vprašanje, če je šlo dejansko za iskreno zamisel.²⁴⁵

²⁴¹ AJ-14, fasc. 159, br. jed. opisa 556, »Nemačka: izveštaji u vezi špijunske delatnosti«, 1924, str. 1–2.

²⁴² Prav tam, str. 34.

²⁴³ *Nova doba*, »Kulturbund bo spet deloval«, 15. 1. 1927, str. 2; *Slovenski narod*, »Dnevne vesti: Deutscher Kulturbund zopet dovoljen«, 15. 11. 1927, str. 3.

²⁴⁴ Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 347–348, 352; Grafenauer, *Koroški Slovenci v zgodovini*, str. 41–43; Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 36–37; Novice, »Dnevne novice«, 20. 1. 1927, str. 2.

²⁴⁵ Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 18, 25; Zorn, »Kulturna avtonomija«, str. 347, 364–366.

Na slavnostni skupščini 6. junija 1927 v sremskem nemškem središču v Indiji²⁴⁶ je bil Kulturbund ponovno obnovljen. Na zborovanju so bili prisotni slovenski Nemci ter člani nemških pevskih društev iz Maribora, Ptuja, Kočevja in Celja. Prejšnjega predsednika je zamenjal Johann Keks, v zvezni odbor so bili med drugimi imenovani Nemci iz Slovenije in Bosne.²⁴⁷ Na dogodku so bile prisotne nemške zastave in godba, rajalo je veselo razpoloženje, zbrane Nemce je v nemščini pozdravil celo sreski poglavar in jim povedal, da so »lojalen element ter steber države«.²⁴⁸

Šestojanuarska diktatura leta 1929 je Kulturbund za krajši čas prizadela v izvajanju dejavnosti, a mu je vlada Petra Živkoviča 28. avgusta 1930 podelila dovoljenje za neovirano društveno delovanje. Nova pravila organizacije so bila odobrena 14. aprila 1931.²⁴⁹ Že leta 1931 je bilo v Jugoslaviji 82 krajevnih skupin Kulturbunda.²⁵⁰ Za to je bila v veliki meri kriva osebna intervencija kralja Aleksandra pri vladi. Aleksander si je zaradi čedalje težjega zunanjepolitičnega položaja in pritiskov, naraščajočih teženj fašistične Italije,²⁵¹ njenega podpiranja madžarskega revizionizma in ustaških emigrantov želel zunanjepolitične utrditve preko političnega in gospodarskega zbližanja z Nemčijo.²⁵² Italijanska vojaška zasedba Albanije in gospodarsko-politični prodor nacistične Nemčije na evropski jugovzhod sta Aleksandra in Korošca privezala na tehtno razmišljanje o prestrukturiranju jugoslovanske zunanje politike. Sicer profrancoski Aleksander se je namreč že leta 1929 zavedal, da se versajski sistemski ureditvi Evrope iztekajo dnevi in si je zato v zadnji fazi svojega življenja

²⁴⁶ Za datum ponovne obnove Kulturbunda je bil simbolično izbran 6. junij 1927. Gre za stoto obletnico obstoja nemške občine v Indiji. Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 37–39.

²⁴⁷ Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 37–39.

²⁴⁸ *Narodni dnevnik*, »Berlinski list o naših Nemcih«, 1. 7. 1927, str. 2.

²⁴⁹ Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 37–39; *Slovenski gospodar*, »Politika v naši državi«, 3. 9. 1930, str. 2.

²⁵⁰ *Slovenec*, »Nemški Kulturbund v Jugoslaviji«, 27. 4. 1939, str. 2.

²⁵¹ Zunanjepolitični pritisk je ustvarjala zlasti Mussolinijeva ekspanzivna politika, zaradi česar je italijanski diktator že od leta 1932 Avstrijo in Jugoslavijo še bolj razdvojil. Februarska vstaja avstrijske socialne demokracije in julijski puč avstrijskih nacistov sta utrdili Jugoslavijo v njenem naklonjenem prepričanju za *anschluss*. Knez namestnik Pavel Karađorđević je po umoru Aleksandra nadaljeval s takšno politiko. Suppan, »Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo«, str. 593–594; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 277.

²⁵² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 34–35. Kralj Aleksander je mislil, da mora zaradi vsega tega iskati sporazum z nacistično Nemčijo, ki je po drugi strani terorizirala Dollfusovo Avstrijo, saj je v Nemčiji videl obrambno zagotovilo pred nevarnostjo italijanske strateške obkolitve, njenih ozemeljskih zahtev v Jugoslaviji in pretenzij do Albanije ter obnovo Habsburžanov v Avstriji. Zato je Jugoslavija vmešavanje Hitlerjevega rajha v jugoslovanski prostor sprejela za pozitivni manevar. Prebeg in nastanitev avstrijskih nacistov po julijskem puču v Jugoslaviji potrjuje sodelovanje med Berlinom in Beogradom. V osnovi so se začetni jugoslovansko-nemški gospodarski odnosi okrepili z udeležbo Jugoslavije pri sankcijah Društva narodov proti Italiji. Zagrebški profesor ekonomije je v referatu iz aprila 1936 za beograjsko vlado poročal, da je Nemčija za jugoslovansko izvozno gospodarstvo najbolj sprejemljivo tržišče, zato naj bi morali medsebojno trgovinsko pogodbo z maja 1934 nadgraditi. Suppan, »Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo«, str. 593–594, 596; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 277.

prizadeval za izboljšanje odnosov z Nemčijo, toda še vedno pod domeno nevtralistične linije pod geslom »Balkan balkanskim narodom«. Knez namestnik Pavel Karađorđević se je, čeprav je bil prvi monarh, ki je obiskal Berlin in se je kot kulturni in izobražen aristokrat prijazno nasmihal nacifašističnim pomembnežem, za razliko od Stojadinovića zavedal tendenc sil osi po oškodovanju ali uničenju jugoslovanske države.²⁵³ Nevtralistični kurz je bil zaradi Hitlerjevih pritiskov dokončno opuščen z izsiljenim pristopom Jugoslavije k trojnemu paktu pod posebnimi pogoji.²⁵⁴

Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let 20. stoletja je v nemških organizacijah in zlasti v vodstveni strukturi Kulturbunda kot posledica svetovnonazorskih razlik in vzpona nacizma prihajalo do čedalje očitnejših razkolnih trenj in nasprotij med starejšo (t. i. vinogradniški Nemci oziroma »*Weingartendeutsche*«) in mlajšo generacijo Nemcev, ki je želela priti do vodilnih funkcij. Starejšo generacijo (pretežno je izhajala iz vrst vodstva v Novem Sadu ustanovljenega Kulturbunda) so tvorili predstavniki radikalnega – še liberalno usmerjenega – avstrijskega nemštva, ki so še sodelovali z beograjsko vlado in so si prizadevali zlasti za izboljšanje gospodarskega in kulturnega položaja nemške manjšine, radikalnejši in nacistično usmerjeni mladi pa so pod okriljem t. i. »obnoviteljskega gibanja« (»*Erneuerungsbewegung*«) predstavljali miselnost vzhajajočega nacionalsocializma.²⁵⁵ Ob pomoči Himmlerjeve berlinske organizacije *Volksdeutsche Mittelstelle* (VOMI) so starejše konservativno vodstvo izzvali in ga do aprila 1939 popolnoma premagali. Kulturbundu je bila tako določena nova nacificirana razvojna pot.²⁵⁶

Marca 1933 je imela nemška narodnostna manjšina v Kraljevini Jugoslaviji 415 uradno prijavljenih kulturnih, športnih, pevskih, prosvetnih, dobrodelnih in drugih društev.²⁵⁷ Švabsko-nemška kulturna zveza je bila zgolj ena izmed njih. Istega leta je bilo v jugoslovanskem prostoru že 96 krajevnih kulturbundovskih sekcij.²⁵⁸ Ob Hitlerjevem rojstnem dnevu aprila 1933, kmalu po prevzemu kanclerstva, so se v Novem Sadu, Novem Vrbasu in Subotici na številnih hišah in zidovih pojavili nacistični kljukasti križi. Kulturbund

²⁵³ Grdina, »Anton Korošec na večer življenja«, str. 223–229.

²⁵⁴ Grdina, »Priti pod enega okupatorja«, str. 101.

²⁵⁵ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 139.

²⁵⁶ *Slovenec*, »Trenja v nemškem »Kulturbundu«, 24. 5. 1939, str. 3; *Pohod*, »Naše stališče«, 24. 8. 1935, str. 1; *AJ-37*, fasc. 22, opis 176 (Nemačka manjina (folksdojčeri) u Dunavskoj banovini – Vojvodini: 1935, 1936, 1938), »Informacija«, 1938; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 139; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202.

²⁵⁷ Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 6.

²⁵⁸ *Slovenec*, »Nemški Kulturbund v Jugoslaviji«, 27. 4. 1939, str. 2.

se je sicer od tovrstnih ravnanj javno distanciral in jih oklical za produkt neresnih in neodgovornih elementov, ki nima nič skupnega z nemškim prebivalstvom. Jugoslovanske oblasti so uvedle celo preiskave in poleti 1933 zaradi prepovedi odpovedale vsakoletno šolsko zborovanje *Landesverband der deutschen Akademiker* v Apatinu.²⁵⁹

Ob propadlem poskusu prevzema državne oblasti avstrijskih nacističnih pučistov julija 1934 v Avstriji, kjer so želeli strmoglaviti avstrijsko vlado in Dollfussov avtoritarni stanovski režim s končnim ciljem pripojitve k Nemčiji (*anschluss*), so se kulturbundovci na Slovenskem odločno postavili na stran pučistov z materialno, finančno, kurirsko, logistično, namestitveno in organizacijsko pomočjo ter moralno podporo.²⁶⁰ Julijski puč se je zgodil v času, ko so bile delujoče celice Kulturbunda (134 v skupnem seštevku) znotraj in izven slovenskoštajerskih tal že podvržene različnim stopnjam nacistične orientiranosti, zato pri vprašanju nacističnih beguncev ni šlo več zgolj za pomoč sonarodnjakom, temveč politično enako mislečim, čutečim in orientiranim ljudem.²⁶¹

Kolegi britanskega poslanika v Beogradu Johna Balfoura in celo papeški nuncij so po avgustu 1935 opozarjali, da gre naraščanje nacističnih čustev v alarmantne razsežnosti. Sekretar nemškega poslaništva Sthamer je glede okrepljenega nacističnega gibanja v Jugoslaviji komentiral, da so njegovi pristaši pogostoma tisti, ki upajo na izboljšanje ekonomske situacije. Zavzemanje za nacistične ideje naj bi bilo po mnenju britanskega diplomata in sekretarja Greiffenhagna popularno med luteranci in ostalimi protestanti, manj pa med rimokatoličani.²⁶² »Samo priključitev Avstrije k nemškemu rajhu bi vzpodbudila krajevna nacistična gibanja,« je preroško zaključil.²⁶³ V novembru 1935 je bilo v celotni Jugoslaviji 115 kulturbundovskih izpostav s približno 45.000 člani ter 140 nemških gospodarskih podjetij in 33 nemških časopisov in listov.²⁶⁴ Število sekcij se je nekoliko zmanjšalo zaradi že potekajočih ukinitvenih ukrepov zoper nekatere kulturbundovske organizacije. Do začetka leta 1938 (188 v letu 1935, 214 v letu 1936 ter 256 in 202 mladinskega odseka v letu 1937) so imeli Nemci v Jugoslaviji že 271 krajevnih skupin

²⁵⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 52.

²⁶⁰ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 51–60, 191–193.

²⁶¹ *Slovenec*, »Nemški Kulturbund v Jugoslaviji«, 27. 4. 1939, str. 2; Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 54–55. Ker načeto tematsko področje zaradi stika z avstrijskim prostorom in kasnejšim odprtjem zbirnih taborišč za avstrijske pučistične prebežnike zadeva zlasti bližnje in severne obmejne (hrvaške in še posebej slovenske) predele Jugoslavije, bo to vprašanje nazorneje in v bolj poglobljeni obliki razprto v naslednjih poglavjih.

²⁶² Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 97.

²⁶³ Prav tam.

²⁶⁴ *Slovenec*, »Nevarna kratkovidnost«, 16. 11. 1935, str. 1.

Kulturbunda.²⁶⁵ Do sredine istega leta se je številka spustila na 256 celic, število njihovih knjižnic se je ob koncu leta 1937 ustavilo pri številki 143.²⁶⁶

Ob koncu maja 1939 je Kulturbund iz Banata in Bačke v Lazarevu in Apatinu organiziral največje demonstracije nemške manjšine v Kraljevini Jugoslaviji. V dvodnevem dogajanju se je zbralo okoli 25.000 ljudi.²⁶⁷ Dva meseca prej je Grassl skupaj z dvema predstavnikoma jugoslovanskih Nemcev odpotoval v Berlin na pogovore z vodilnimi funkcionarji nacistične partije (po poročanju *National-Tidende* morda celo predstavniki nemške vlade). Šlo je za prvi obisk vodilnih predstavnikov nemške manjšine iz Jugoslavije v Hitlerjevi Nemčiji.²⁶⁸

Ob koncu novembra 1940 so najvišji predstavniki nemške manjšine v Jugoslaviji in vodilni funkcionarji vojvodinske kulturbundovske centrale na predlog ministra vlade Cvetkovića v znak prijateljskih odnosov (in v tihi želji po izognitvi vojne s Hitlerjevo Nemčijo) v Novem Sadu prejeli posebna odlikovanja. Med prejemniki Jugoslovanske krone III. reda sta bila zvezni predsednik Kulturbunda dr. Sepp Janko in šef mladinskega oddelka Jakob Lichtenberger. Z redom sv. Save III. reda pa sta bila odlikovana dr. Jakob Avender, zdravnik in predsednik centralne kmetijske zadruga »Agrarja« v Novem Sadu ter Franc Hamm (urednik lista *Deutsches Volksblatt* – glavnega glasila nemške manjšine v Jugoslaviji).²⁶⁹ V začetku leta 1941 se je v Berlinu poročila nekdanja sodelavka iz vodstva novosadskega Kulturbunda Poldi Slatinšek. Kot poročni priči sta bila prisotna Hitlerjev namestnik Rudolf Hess in poveljnik SS strukture Heinrich Himmler.²⁷⁰ Od Hitlerjevega napada na Poljsko je Kulturbund v skladu s prejetimi navodili iz Nemčije zmanjšal velike javne manifestacije (še vedno so jugoslovanski Nemci odkrito izražali simpatije do Nemčije in njenih uspešnih vojaških akcij) in pozornost preusmeril v poglobljeno organizacijsko delo, od jugoslovanske vlade pa je spričo nemške politične, gospodarske in vojaške moči poskušal pridobiti čim večje koncesije in neodvisen položaj.²⁷¹

Ob sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček zgolj nekaj dni pred Hitlerjevim napadom na Poljsko je zvezni predsednik Kulturbunda Sepp Janko imenoval Branimirja Altgayerja za

²⁶⁵ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 3; *Slovenec*, »Nemški Kulturbund v Jugoslaviji«, 27. 4. 1939, str. 2.

²⁶⁶ *Slovenec*, »Nemštvo v Vojvodini, Sremu in Slavoniji«, 25. 8. 1938, str. 2.

²⁶⁷ AJ-138, fasc. 8, opis 58, »Vest o nemačkim demonstracijama u Jugoslaviji«, 31. 5. 1939.

²⁶⁸ AJ-138, fasc. 8, opis 58, 27. 3. 1939.

²⁶⁹ *Slovenec*, 30. 11. 1940, »Nemški voditelji v Jugoslaviji odlikovani«, str. 2.

²⁷⁰ *Slovenec*, »Poroča v Berlinu«, 26. 1. 1941, str. 2. To priča o prepletu in navezovanju Kulturbunda z vrhom nacistične države.

²⁷¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 211, 213.

voditelja Nemcev v novoustanovljeni banovini Hrvatski. Sporazum je bil med kulturbundovskim vodstvom dobro sprejet, Nemci so si od njega obetali večje (izenačene) pravice v šolstvu in kulturnem udejstvovanju kot Hrvati. Toda med hrvaško populacijo je okrepljena nacistična dejavnost vzbujala odpor. Oblast je cenzurirala številne časopisne članke, prihajalo je do fizičnih izgrediv in poškodovanja kulturbundovske lastnine. Po porazu Francije junija 1940 so banovinske oblasti v Hrvatski, kakor drugod po Jugoslaviji, čedalje bolj popuščale zahtevam nemške manjšine in Švabsko-nemške kulturne zveze, a lastne politične stranke (že stara želja iz prednacistične ere) jim niso dovolili. Do nemškega napada na Jugoslavijo je uspelo nacistom v Hrvatski pritegniti v Kulturbund 95 % tamkajšnjega nemštva.²⁷²

V letu 1940 je imela Švabsko-nemška kulturna zveza v Jugoslaviji že 337 krajevnih skupin.²⁷³ Kulturbund je vseskozi vršil obsežno novačenje vseh Nemcev oz. jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti v članstvo organizacije.²⁷⁴ Novembra 1940 je Sepp Janko vsem lokalnim načelnikom izdal odlok z določitvijo, naj se v nemški Kulturbund ponovno sprejemajo novi člani s pojasnilom, »da bi vsi Nemci v Jugoslaviji dobili možnost v Kulturbundu sodelovati«. ²⁷⁵ Odlok je bil sprejet kot zadnji mobilizacijski poziv vseh takrat še omahljivih Nemcev k včlanitvi v vsenemško krovno organizacijo z zadnjim rokom do 31. decembra 1940.²⁷⁶ Vidna prelomnica je bilo zavzetje Francije, ko so celo mnogi dvomljivci zaprosili za članski vpis. Iz omenjenega pravila so bili izvzeti kraji, kjer pred 1. marcem 1940 niso obstajale krajevne kulturbundovske celice.²⁷⁷ Po Seppovih navodilih je bilo treba povabiti vsakega še nevčlanjenega Nemca s končnim namenom, da Kulturbund prevzame vse Nemce.²⁷⁸ »Kdor želi, da bo priznan za Nemca, ta mora pristopiti h Kulturbundu,«²⁷⁹ je še ukazovalno pojasnil Sepp Janko in napovedal, da bo po tozadevni mobilizaciji novo sprejemanje članov prepovedano (verjetno zaradi oportunizma). Prepoznavni član

²⁷² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 223–224.

²⁷³ *Slovenec*, »20 letnica nemškega Kulturbunda«, 18. 7. 1940, str. 2. Za poletje 1940 je Sepp Janko v svojih spominih trdil, da Kulturbund šteje že 300.000 članov, oktobra 1940 pa 305.000; še dodatnih 200.000 pa naj bi pritegnili v članstvo do konca istega leta. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 219; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202. Povzeto po: Janko, *Reden und Aufsätze*, str. 50–51. Vse skupaj se zdi močno pretirana številka.

²⁷⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 218.

²⁷⁵ *Slovenec*, »Nemec je le tisti, ki je član Kulturbunda«, 15. 11. 1940, str. 2.

²⁷⁶ *Slovenec*, »Oklic Nemcem na Hrvatskem«, 20. 11. 1940, str. 2.

²⁷⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 218.

²⁷⁸ *Slovenec*, »Nemec je le tisti, ki je član Kulturbunda«, 15. 11. 1940, str. 2.

²⁷⁹ *Slovenec*, »Nemec je le tisti, ki je član Kulturbunda«, 15. 11. 1940, str. 2. Prevladovalo je stališče, da mora biti vsak Nemec včlanjen v Kulturbund.

obnoviteljskega gibanja in lastnik nemškega lista *Volksruf* dr. Awender pa je na velikem zborovanju Švabsko-nemške kulturne zveze v Banatskem Karlovcu zagrozil, da bodo nepridružení Nemci kaj kmalu na lastni koži spoznali škodo zaradi nevčlanitve.²⁸⁰ Deset dni kasneje je njegov list poročal, da so vsi tisti, ki se do 1. januarja 1941 niso vključili v Kulturbund, za vselej izključeni iz nemške narodnostne skupnosti.²⁸¹ Za Nemce jih ne bodo priznali niti po vdoru nemških čet.²⁸² O tem, kako so si funkcionarji Kulturbunda interpretirali »posledice nepridružitve«, zgovorno pričajo posamezni primeri iz Dravske banovine, kjer se je v agitaciji za članski pristop Nemcem, ki so zavračali včlanitev, grozilo s streljanjem pred zidom po nemški vojaški zasedbi.²⁸³

V začetku leta 1941 je bila Cvetkovičeva vlada spričo geopolitične in vojaške moči Tretjega rajha že tako oslabljena, da so se smeli v Kulturbund vpisati celo nekateri državni uradniki nemške narodnosti.²⁸⁴ Sredi februarja je centrala Kulturbunda izrazila resne ambicije, da se vsa preostala aktivna nemška pevska, prosvetna, športna in druga društva razpusti; njihove dejavnosti in naloge pa bi se pripojile Kulturbundu, ki bi prevzel vso udejstvovanje nemštva v Jugoslaviji.²⁸⁵

Ob koncu marca 1941, ko je v Beogradu odjeknil probritansko sponzorirani vojaški oficirski puč, ki je strmoglavil Cvetkovičevo vlado in kraljevo regentstvo na čelu s Pavlom Karađorđevićem, je Sepp Janko 27. marca 1941 v glasilu *Deutschen Volksblatt* izdal proklamacijo z ukazom o takojšnji zaustavitvi vseh društvenih dejavnosti, spoštovanju reda in discipline ter začasni prekinitvi delovanja krajevnih skupin Kulturbunda v Jugoslaviji.²⁸⁶ Še pred tem je bil v kontaktu s štabom I. armadne oblasti ter z nemško oblastjo po radiu Kulturbunda, ki je bil povezan z Wehrmachtom²⁸⁷ v Gradcu.²⁸⁸ Z naslednjim dnem so bile centrala Švabsko-nemške kulturne zveze in njene podružnice formalnopravno razpuščene.²⁸⁹ Državni udar v Beogradu je nemško manjšino in njeno osrednjo organizacijo presenetil in ju

²⁸⁰ *Slovenec*, »Nemec je le tisti, ki je član Kulturbunda«, 15. 11. 1940, str. 2.

²⁸¹ *Slovenec*, »»Volksruf« zoper Nemce, ki niso v Kulturbundu«, 26. 1. 1941, str. 3.

²⁸² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 218.

²⁸³ Prav tam, str. 220.

²⁸⁴ Prav tam, str. 219.

²⁸⁵ *Slovenec*, »Edino nemško društvo – Kulturbund«, 16. 2. 1941, str. 2; »Težave z vključitvijo »Rapida« v »Kulturbund«, str. 2.

²⁸⁶ Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, str. 518–520.

²⁸⁷ Združene oborožene sile nacistične Nemčije so bile sestavljene iz treh rodov nemške vojske: kopenskih sil (*Heer*), letalstva (*Luftwaffe*) in mornarice (*Kriegsmarine*).

²⁸⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 262, 411.

²⁸⁹ Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, str. 518–520.

ujel nepripravljeni. Iz previdnostnih razlogov je šef Kulturbunda in vodja nemške manjšine še istega dne obiskal bana Dunavske banovine ter mu predal čestitke in vdanostno izjavo nad ustoličenjem novoizvoljenega kralja Petra II. Janko Sepp je mlademu kralju telegram s čestitko in izjavo vdanosti v imenu jugoslovanskih Nemcev poslal še osebno.²⁹⁰ Toda iskrenost Jankovih izjav se je odkrito izkazala že v naslednjih dneh. 28. marca je Berlin preko organizacije VOMI Kulturbundu zaukazal, naj pripadniki nemške manjšine v primeru mobilizacije v jugoslovansko vojsko mobilizacijske pozive ignorirajo oziroma naj ob prvi priložnosti dezertirajo²⁹¹ in se poskušajo prebiti na nemški teritorij.²⁹² Samo dan kasneje je Sepp zaprosil graško izpostavo *Abwehra*, naj ga pravočasno obvestijo o nameravanem napadu na Jugoslavijo, da bo lahko prilagodil svoje stališče in se bo lahko nemška manjšina akcijsko pripravila. Kulturbundu je bilo naročeno, naj še bolj širi nacionalno mržnjo, zbira vojaške podatke in oblikuje enote za motenje mobilizacije jugoslovanske vojske, prometa in telekomunikacijskih povezav. 29. marca ponoči so bile aktivirane mnoge tajne radijske postaje za sprejemanje povelj ter oddajanje vohunskih poročil nemški vojaški in civilni obveščevalni službi. Ob invaziji 6. aprila je šef Kulturbunda postavil nemško manjšino na vojaško razpolago *Abwehrovi* organizaciji *Jupiter*, ki je v zadnjih aprilskih dneh pred invazijo folksdojčerjem in kulturbundovcem infiltrirala na jugoslovansko ozemlje precej orožja in z njihovo pomočjo izvajala sabotaže, širila vznemirjenje in se kasneje celo aktivno vpletla v spopadanje z jugoslovanskimi četami.²⁹³

Vodilne osebnosti kulturbundovske centrale v Novem Sadu – Janka, Awenderja, Lichtenbergerja, Johanna Wüschta in Franza Hamma – naj bi jugoslovanski policisti aretirali in premestili v varnostni hišni pripor. Njihove domove sta varovala po dva oborožena policista v civilni obleki. Ostale funkcionarje in člane v Novem Sadu so četniki in orožniki obkolili v hiši »Habag« in jim prekinili stike z zunanjim svetom.²⁹⁴ Predstavnike nemške

²⁹⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 262.

²⁹¹ Zaenkrat še ni mogoče ugotoviti, koliko jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti se je po 6. aprilu odzvalo vsesplošni mobilizaciji v jugoslovanske oborožene sile. Najmanjši delež takšnih je bil zagotovo v Sloveniji. Med tistimi, ki so se odzvali, se jih je večina ob prvem stiku z nemškimi četami in najmanjši priložnosti brez bojov predala. Preostale jugoslovanske vojake se je nagovarjalo k odložitvi orožja s pojasnjevanjem, da je nadaljnji odpor nesmiseln. *Untersteirischer Kalender*, 1942, str. 111–113; *Marburger Zeitung*, »Jugoslawiens Schicksal besiegt«, 12. 4. 1941, str. 3; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 264.

²⁹² Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 204.

²⁹³ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 204; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 262–263; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 34.

²⁹⁴ Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, str. 518–521. V povezavi z začasnimi priprtji vodilnih funkcionarjev Kulturbunda obstajajo kontradiktorna pojasnjevanja. Dušan Biber denimo v svojem monumentalnem delu trdi, da pučistična Simovićeva vlada vodilnim kulturbundovcem gibanja ni omejevala. Strinja se, da je bilo vsega

manjšine so po puču oklicali za potencialne sovražnike kraljevine, ki bi lahko širili sovražno dejavnost. V skladu s tem so nad njimi izvajali številne temu primerne ukrepe: aretacije in njihovo pridržanje za talce ter obtožbe zaradi protidržavnih terorističnih dejanj.²⁹⁵ Vendarle pa je vodstvo Kulturbunda na pogajanjih z vojaškimi in civilnimi oblastmi doseglo, da so se nadaljnje aretacije kmalu prenehale. Na zahtevo krovne nemške organizacije je Jugoslavija celo izpustila zaporniške talce iz petrovaradinske trdnjave. Po izpustitvi so se nemudoma vključili v nemško meščansko stražo (*Bürgerwache*), ki je razoroževala bežeče jugoslovanske vojake.²⁹⁶

Jankove sanje o separatni politični enoti na okupiranih jugoslovanskih območjih s številčno močno nemško manjšino, ki bi bila integralni del nemškega rajha, se niso nikoli uresničile. Jugoslovanski Nemci so se kasneje znašli na štirih različnih upravnih okupacijskih področjih: od Nemčije okupirana Srbija (Banat), madžarska cona (Bačka in Baranja), zasedbeno področje NDH (Srem in Slavonija) in nemški del okupirane Slovenije.²⁹⁷

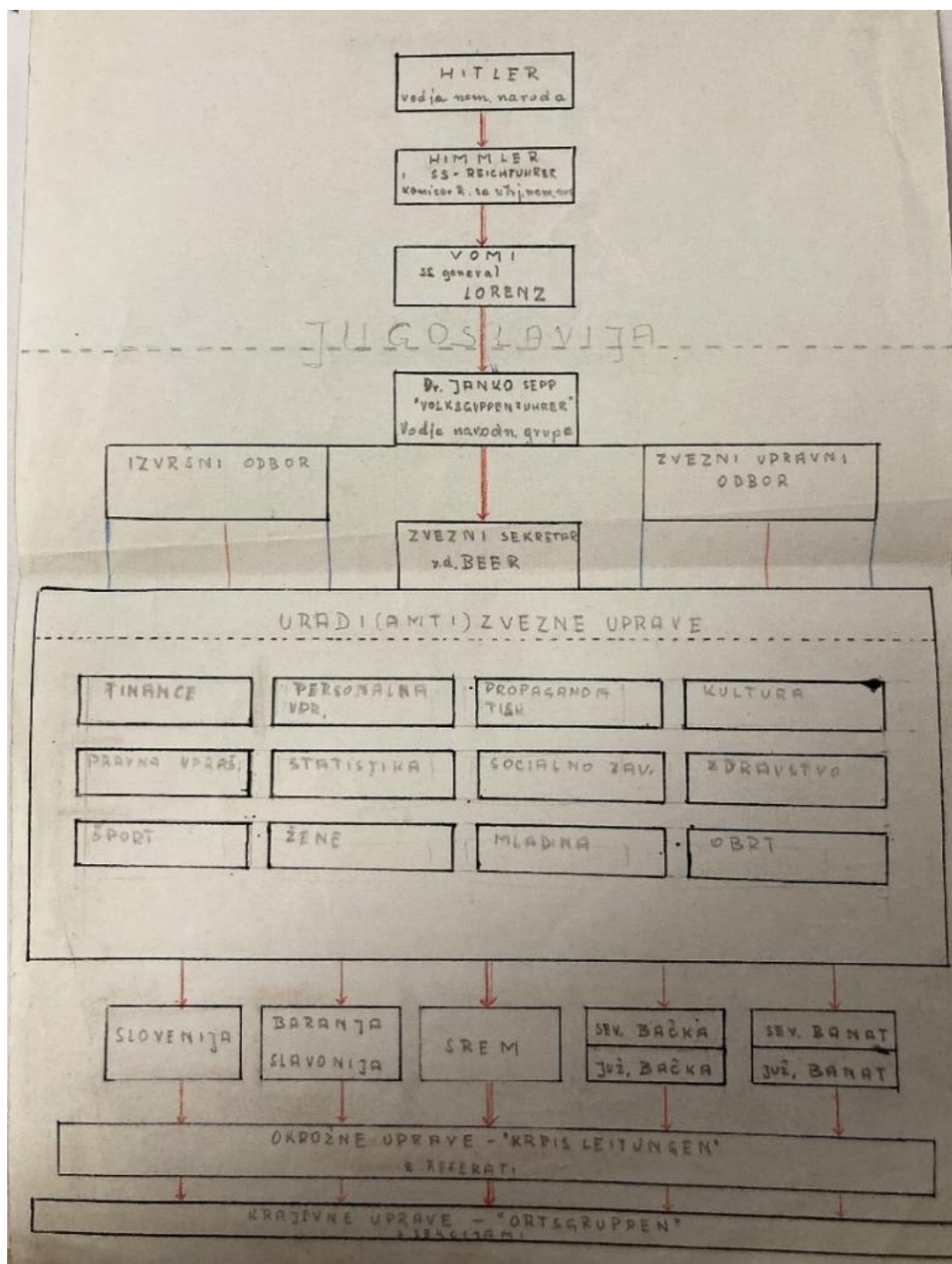
skupaj sedmim voditeljem dodeljeno policijsko spremstvo, a poudarja, da je bilo njihovo gibanje prosto. Po Bibrovih trditvah naj bi se Sepp z okoli 150 sodelavci in člani Kulturbunda zabarikadiriral in zavaroval z orožjem v poslopju »Habag-Haus«. Za primerjavo različnih interpretacij glej: Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 262–263, 265, 411 ter Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, str. 518–520 in Vogenberger, *Pantschowa*, str. 139–140.

²⁹⁵ Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, str. 521.

²⁹⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 265.

²⁹⁷ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202–203. Povzeto po: Janko, *Reden und Aufsätze*, str. 54–60. Približno 13.000 do 14.000 tisoč Kočevarjev, prvotno lociranih v Ljubljanski pokrajini (italijanski zasedbeni cona v slovenskem prostoru), je nacistična oblast med vojno preselila v Spodnjo Štajersko (nemško okupacijsko cono) na domove in kmetije izgnanih in zaplenjenih Slovencev. Conze, Diestelkamp, Laun et al., *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, str. 82E–83E.

Slika 3: Organizacijska struktura in hierarhična zgradba nemške narodne skupnosti v Jugoslaviji, po kateri je deloval Kulturbund v Jugoslaviji.

Vir: Arhiv MNZC, f. 19, Kulturbund.

Najnovejši rezultati arhivskega raziskovalnega dela v *The National Archives* (London) kažejo, da Kulturbund ni bila zgolj jugoslovanska oz. slovenska zgodba. Dokumenti s sredine julija 1942²⁹⁸ pričajo o obstoju aktivne celice v Trstu, ki jo je moral nemški konzulat opozarjati, naj se tamkajšnji Nemci vedejo izjemno prijazno do Italijanov, sicer nemški konzulat ne bo mogel intervenirati v njihovem imenu. Zaostreni in napeti so bili tudi odnosi med nemškimi in italijanskimi vojaki v mestu.²⁹⁹ Operiranje celice v Trstu pomeni, da so nacisti dojemali Trst kot bodoče nemško pristanišče.³⁰⁰ Obstoj in aktivno delovanje Kulturbunda v vojnem času v Trstu lahko vzporedno primerjamo s celico v Ljubljani (prav tako pod Mussolinijevo Italijo), kjer je Kulturbund, identično kot v Trstu, nadaljeval s svojo aktivnostjo še po razkosaanju in zasedbi slovenskega ozemlja.³⁰¹

3.2 Slovenski prostor (Dravska banovina)

Senator Valentin Rožič je marca 1933 v govoru kritično poročal, da je delovanje Kulturbunda in nemške manjšine v Sloveniji predstavljalo unikum s specifičnimi karakteristikami in okoliščinami, ki so vplivale na oblikovanje pogojev, v katerih je bilo udejstvovanje slovenske veje Kulturbunda še posebej aktivno in agresivno.³⁰² Pri specifikah nemške manjšine na slovenskem Štajerskem je pomembno poudariti dolgo zgodovinsko kontinuiteto pangermanizma, ki se kaže v delovanju Avstrijca Georga Schönnrerja in t. i. »štajercijanstva« z bazo na Ptuj, katerega se je kasneje našlo kulturbundovstvo. Gibanje je zagovarjalo mišljenje, da je Slovenec s Spodnje Štajerske po vzgoji, mišljenju, odnosu do življenja in njegovem doživljanju ter umetniško-kulturnem izražanju bolj nemško čuteč in orientiran.³⁰³ Ravno na štajercijanstvu je Kulturbund zasnoval korenine svoje politične platforme o iztrebljanju Slovencev.³⁰⁴ Tudi Hitler je dajal slovenskemu prostoru poseben pomen. To se je že zrcalilo iz njegove izjave italijanskemu zunanjemu ministru grofu Cianu na njunem sestanku v Berchtesgadnu sredi avgusta 1939, ko je Italiji svetoval, naj ob primerni priložnosti razkosa Jugoslavijo in okupira Hrvaško in Dalmacijo. Slovenije ni

²⁹⁸ Gre za situacijsko poročilo, spisano 11. julija 1942 v Istanbulu na podlagi zasliševanja Sonie Germek – učiteljice iz Sv. Lovrenca v bližini Maribora, rojene v Trstu. Poročilo je bilo odposlano SOE v Kairo.

²⁹⁹ TNA, WO 202/158, »Situation in Italy and Slovenia«, 11. 7. 1942, str. 2–3.

³⁰⁰ Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto dne 20. 7. 2024.

³⁰¹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schiffrer«; »Ljubljanski kulturbundovci: Ivan Verce«, str. 1.

³⁰² Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 6.

³⁰³ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 8–9.

³⁰⁴ Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 45.

omenjal.³⁰⁵ Folksdojčersko prebivalstvo je bilo v slovenskem prostoru deležno zgodnejšega, celovitejšega in popolnejšega nacističnega vpliva.³⁰⁶ Temu je pritrjeval britanski poslanik v Beogradu sir Ronald H. Campbell, ki je nemško manjšino na južnem Štajerskem definiral za »bolj nacistično in glasnejšo od manjšin v drugih delih države«.³⁰⁷ V začetku leta 1940 so jo imeli britanski analitiki za sredstvo pri slabljenju integritete Jugoslavije.³⁰⁸

Gospodarsko, politično in kulturno življenje Nemcev na Slovenskem v razdobju med obema svetovnima vojnama lahko razdelimo na dve fazni obdobji. Prvo razdobje traja prvih deset let po koncu prve svetovne vojne, drugo pa se prične od leta 1928 naprej, ko vojvodinsko središče zamenja Gradec, ki z vzponom nacionalsocializma v Avstriji postane center nacionalsocialistične vzgoje nemške mladine. Graški center je v sebi nosil radikalizacijski naboj, ki je eskaliral v poznejših letih. Zlasti v času formalnopravnih oblastnih prepovedi delovanja Kulturbunda so bila medsebojna središča povezana preko pevskih in plesnih društev, čitalnic, športnih organizacij in močnih denarnih zavodov. Ves preplet pa je bil navezan še z Nemci v Vojvodini in krovnim sedežem kulturbundovske matične centrale v Novem Sadu.³⁰⁹

Nemci na Slovenskem do konca leta 1921 (do preteka opcijskega roka, določenega s trianonsko mirovno pogodbo) niso imeli svoje volilne pravice in nikakršnih drugih političnih pravic ali možnosti političnega organiziranja. Zaradi opcijske pravice niso imeli volilne pravice za volitve v konstituantno (ustavodajno skupščino v letu 1920) ter pravice za volitve v občinske odbore (1921). Možnosti lastnega političnega organiziranja so pridobili šele ob koncu leta 1921.³¹⁰ O lastni politični organizaciji so začeli prvi razmišljati Nemci na Spodnjem Štajerskem. *Cillier Zeitung* je že januarja 1920 predstavila program *Spodnještajerske gospodarske stranke* (*»Untersteirische Wirtschaftspartei«*) s sedežem v Celju, vendar zaradi političnih razmer do njene ustanovitve takrat ni prišlo.³¹¹ Ustanovitev centralne kulturbundovske matice vojvodinskih Nemcev se je v slovenskem prostoru leta 1921 potrdila z oblikovanjem *Stranke Nemcev v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, vendar ta ni doživela načrtovanega razmaha. V naslednjem letu (1. oktobra 1922) je zato

³⁰⁵ Ciano, *Evropa proti katastrofi*, str. 455.

³⁰⁶ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 85.

³⁰⁷ Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98.

³⁰⁸ Prav tam, str. 99.

³⁰⁹ Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, prva knjiga, str. 55–56.

³¹⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 32–33; Cvirni, »Nemci na Slovenskem«, str. 127, 131.

³¹¹ Prav tam, str. 127–128.

prišlo v Mariboru do ustanovitve *Političnega in gospodarskega združenja Nemcev v Sloveniji* (»*Politischer und Wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien*«). Oblast ga je z nepotrditvijo pravil zaradi zavedanja gospodarske moči spodnještajerskega nemštva precej časa zavirala. Člani združenja so izvajali nadzor nad manjšinskimi določbami iz pariške mirovne pogodbe, skrbeli za nemško politično zastopstvo v beograjski Narodni skupščini ter oblastnih skupščinah v Ljubljani in Mariboru, sodelovali na kongresih evropskih narodnih manjšin in krepili nemško narodno zavest z ustanavljanjem nemških knjižnic in bralnih krožkov, prirejanjem pevskih proslav, ukvarjanjem s številnimi športnimi disciplinami, poglobljenim delom evangeličanskih cerkvenih društev, praznovanjem nemških običajev, oblačenjem v narodne noše ter vzpostavljanjem nemškega tiska na Slovenskem.³¹² Društvo se je poskušalo politično angažirati, vodil ga je notar Lothar Mühleisen.³¹³ Sredi junija 1922 je oddelek za notranje zadeve pokrajinske uprave potrdil pravila in statute izpostave Kulturbunda v Kočevju,³¹⁴ ustanovljene kmalu zatem (na Slovenskem edine podružnice Kulturbunda pred letom 1929), ki pa je bila že leta 1924 uradno začasno prepovedana in razpuščena.³¹⁵ Spodnještajersko nemštvo je bilo do obnovitve Kulturbunda leta 1927 na zborovanju v Indiji (še le takrat dobijo spodnještajerski Nemci v Kulturbundu svojega uradnega stalnega zastopnika) združeno v leta 1922 ustanovljenem in že omenjenem društvu *Politično in gospodarsko združenje Nemcev v Sloveniji*. Pod krovnim okriljem tega društva so Kočevjarji ustanovili Kočevsko nemško kmečko stranko. Po letu 1927 je postala Švabsko-nemška kulturna zveza vodilna in osrednja reprezentativna kulturna in politična organizacija nemške manjšine na Spodnjem Štajerskem.³¹⁶ Ob razglasitvi šestojanuarske diktature leta 1929 so bili politične stranke in društva ukinjeni.³¹⁷

Na Slovenskem so se v prvem razdobju (do leta 1927) uveljavila tri nemška organizacijska središča: v Celju, Mariboru in Kočevju. V Celju je izhajalo nacionalistično obarvano nemško glasilo *Cillier Zeitung*, delovala so številna društva (moško pevsko društvo, telovadno

³¹² Arhiv MNZC, fasc. 37, »Franjo Baš, Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 2; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 129.

³¹³ Kasneje je dr. Mühleisen postal vodja krajevne celice Kulturbunda v Mariboru, njegov namestnik pa je bil protestantski pastor Johann Baron. Avstrijski generalni konzul je oba razglasil za najbolj dejavna in živahna promotorja nacizma v Mariboru. Nečak, »Nemci« v Sloveniji«, str. 350.

³¹⁴ ARS, AS 68, t. e. 37, a. e. 4056, 17. 6. 1922, str. 1–7.

³¹⁵ Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 30.

³¹⁶ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund)«, str. 2, 4; Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, prva knjiga, str. 56.

³¹⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33.

društvo *Atletiki*³¹⁸ in smučarski klub), aktivna je bila evangeličanska cerkvena občina z nemškim upravnim jezikom.³¹⁹ Pomembno je bilo delovanje protestantskega pastora dr. Gerharda Maya, kasnejšega celjskega okrožnega vodje Kulturbunda, ki je imel med okupacijo veliko kariero – postal je pomemben funkcionar, kulturni in nacionalnopolitični referent celjskega okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze ter kustos celjskega mestnega muzeja in nazadnje evangeličanski škof na Dunaju.³²⁰

Nemci na Kočevskem s sedežem Auerspergove gozdne uprave in s časopisom *Gottscheer Zeitung* so se povezovali v kočevskem pevskem društvu (ustanovljeno aprila 1923), katerega delovanje je bilo med 3. avgustom in 30. novembrom 1926 prekinjeno zaradi organizacije izleta v Celovec in udeležbe na tamkajšnjih protijugoslovanskih manifestacijah. Veliki župan ljubljanske oblasti je posledično društvo in petje pesmi »*Die Wacht an der Kulpa*« začasno prepovedal. Podobno vlogo in usodo je delilo kočevsko čitalniško društvo, ustanovljeno leta 1896, razpuščeno leta 1925 in zopet obnovljeno naslednje leto. Kočevski Nemci so se povezovali še v okviru Študentskega podpornega društva (ustanovljeno v začetku leta 1928), Društva za zaščito ptic (ustanovljeno leta 1924 in razpuščeno naslednje leto), Kočevskega športnega društva (ustanovljeno leta 1924 in delujoče do konca leta 1929) ter gasilskih društev in zvez. Kočevska mestna hranilnica je bila na Kočevskem največji nemški denarni zavod, k njej so spadale še razne krajevne hranilnice in posojilnice v številnih kočevskih okrajih.³²¹

V Mariboru sta izhajala nemško glasilo *Marburger Zeitung* in socialdemokratska *Volksstimme*, kjer je bil sedež nemškega evangeličanskega seniorata. Tukaj se je pretakala velika količina nemškega kapitala.³²² Že v letu 1918 so mariborski Nemci ustanovili svoje športno društvo *Rapid* (pod predsedstvom odvetnika v Mariboru dr. Otta Blankeja), ki je v slovenskem štajerskem prostoru deloval kot krovni športni organ (in kakor pričajo nekateri

³¹⁸ Ob telesni vzgoji so se pod organizacijsko koordinacijo trgovca Wernerja Stigerja prirejale vojaške vaje po izgledu formacij SA in SS v Nemčiji. Izbrani mladinski vaditelji moštva so se že pred letom 1932 organizirali v Hitlerjevi mladini in bili kot takšni poslani na izobraževanje in urjenje v taborišče Lauenburg na Pomorjansko. Arhiv MNZC, fasc. 37, »Franjo Baš, Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 6.

³¹⁹ Arhiv MNZC, fasc. 37, »Franjo Baš, Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 2.

³²⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 103, 744.

³²¹ Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 29; Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, prva knjiga, str. 56.

³²² Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, prva knjiga, str. 55.

viru, kot prvi pravi predhodnik Kulturbunda),³²³ kjer se je zbiralo vse, kar je imelo povezavo z enako orientiranim nemštvom in podobno mislečimi Nemci. V marsikaterem pogledu je predstavljalo zgledno ogledalo kasnejšemu ustanavljanju še drugih nemških športnih teles v Celju, Šoštanju, Ptuju in drugod.³²⁴

Pred letom 1929 se je torej na slovenskih tleh prosvetna krajevna grupa Kulturbunda za krajši čas oblikovala zgolj v Kočevju, kjer je ob Štajerski živelo največ Nemcev. Vzročno-posledično je bila intenziteta širjenja nacističnega gibanja med kočevskimi Nemci hitra.³²⁵ Kočevski Nemci (za razliko od štajerskih Nemcev konservativno in katoliško usmerjeni) so bili namreč že pred ustanovitvijo kulturbundovske sekcije politično organizirani in aktivni v *Kočevski kmečki stranki* (*»Gottscheer Bauernpartei«*), ki so jo oblasti po preteku opcijskega roka na Slovenskem dovolile najprej (ustanovljena že 20. novembra 1921). Pod vodstvom župnika Josefa Eppicha iz Stare cerkve je delovala do šestojanuarske diktature leta 1929, nakar je bila razpuščena.³²⁶ Nacistične ideje so se na Kočevskem med mlado generacijo začele širiti že leta 1929 z organiziranjem domačih vaških večerov, tajnih sestankov, izletov in skrivnih šolskih taborišč, pozneje (zlasti v letih 1935–1940) pa z ustanavljanjem ilegalnih vaških knjižnic z nacistično literaturo. Kočevski mladinci so se pod pretvezo strokovnega študija politično vzgajali, kalili in urili za voditeljska mesta v nemškem rajhu.³²⁷

Do pravega razmaha pa vendarle ni prišlo, saj je kraljeva vlada v Beogradu od leta 1924 kulturbundovska združenja večkrat razpustila in prepovedala. Med drugim zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem.³²⁸ V razdobju formalnopravne prepovedi delovanja oz. začasne razpustitve so splošno vlogo, naloge, politične cilje, aktivnosti, ideologijo in celo člane Kulturbunda prevzele legalne organizacije ter dovoljena športna (zlasti atletska, nogometna, telovadna in gimnastična), folklorna, pevka, planinska, gasilska in druga

³²³ Glavni člani športnega društva so postali kasneje vidni kulturbundovski funkcionarji. Infrastruktura »Rapida« je bila na voljo Kulturbundu. Slednji je kasneje v »Rapidovih« športnih prostorih in telovadnici usposobil več kot 800 moških, ki so leta 1941 pomagali nemški vojski pri zavzemanju jugoslovanske države in prevzemanju oblasti. Društvo s svojimi telesno in ideološko usposobljenimi člani je položilo temelje Wehrmannschaftu. ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 1–2; ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, »O pripravi načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske«, »*Vestnik*«, 26. 4. 1946.

³²⁴ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 1–2.

³²⁵ Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, str. 30.

³²⁶ Prav tam; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 129.

³²⁷ Otterstädt, *Die Volksgruppe*, str. 21–22.

³²⁸ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 127, 131; Kregar, *Vigred se povrne*, str. 21.

kulturna društva ter izletniške organizacije,³²⁹ v katerih je bila zbrana zlasti nemška manjšinska mladina, prežeta z nacistično miselnostjo in pod vplivom nacificiranega vodstva.³³⁰ Vladajoči režimski oblasti je bilo to znano, o tem se je obširno poročalo v časopisnem tisku in drugih javnih občilih. Protiukrepi zoper legalna nemška društva, ki so nasledila delo Kulturbunda, niso bili implementirani. Seje in zborovanja so se nadalje vršila v istih objektih in celo istih sobah, kjer so bili nekoč sedeži razpuščenega Kulturbunda.³³¹

Po dveh razpustih (razdobji od 11. aprila 1924 do 12. januarja 1927 in 6. januarja 1929 do 28. avgusta 1930)³³² se je Kulturbund v Sloveniji razmahnil šele po letu 1931, ko je prišlo do njegove ponovne obnove (do leta 1935), njegova pravila pa so bila odobrena z veljavnostjo za celotno državo.³³³ Pri ponovni odobritvi delovanja SDKB leta 1931 in ustanavljanja krajevnih skupin je veliko vlogo odigrala spremenjena manjšinska politika Jugoslavije, do katere je leta 1930 prišlo zaradi njenega vzporednega zunanjepolitičnega navezovanja na članice, polagoma oblikujočega se tabora sil osi in predvsem gospodarskega zbliževanja z Nemčijo,³³⁴ kar se je začelo občutneje implicirati po vzponu nacistične Nemčije v evropskem

³²⁹ Športni klub »Rapid« v Mariboru – avantgardna organizacija za celotni nemški šport na Spodnjem Štajerskem. Na Ptujju je bil športni klub, v Celju atletski (»Athletiksport Klub«), pevski (»Männergesangsverein«) in smučarski klub. Na Kočevskem denimo »Gesangverein« (pevsko društvo) in športni klub »Rapid«. V nogometnem, atletskem in telovadnem društvu »Rapid« so bili včlanjeni nemški dijaki s kočevske gimnazije, kar je bilo kršenje disciplinskih pravil jugoslovanskih srednjih šol in zato prepovedano početje. Iz tovrstnih mladinskih organizacij so se od januarja 1937 formirali polvojaški samozaščitni oddelki (»Selbstschutz«; kasneje povezan v »Sondersturm«) za zaščito in varovanje nemške manjšine pred morebitnimi slovenskimi napadi. Močna in aktivna nemška pevška društva (Männergesangsverein) so bila ustanovljena v Mariboru (v slednjem Liedertafel in Frohsinn), Celju in na Ptujju. Na Ptujju in v Mariboru sta delovali še s Kulturbundom povezani evangeličansko cerkveno društvo in podporno evangeličansko žensko društvo (Maribor). Pastor evangeličanske cerkve Johann Baron je bil pokrajinski vodja (*Gauführer*) Kulturbunda. Propagandistično so v prid mariborskemu nemštvu delovala »Männergesangsverein«, S. K. Rapid in lokalna kulturbundovska skupina. Vsi vodilni (v glavnem nacistično čuteča in usmerjena mladina) v tovrstnih mladinskih organizacijah so bili običajno vodilni funkcionarji v krajevnih skupinah Kulturbunda. ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 1–2; AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 3; *Slovenec*, »Nemci iz rajha na obisku v Kočevju«, 27. 8. 1937, str. 3; Kregar in Žizsek, *Okupacija v 133 slikah*, str. 6.

³³⁰ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 3.

³³¹ *Slovenec*, »Nemci iz rajha na obisku v Kočevju«, 27. 8. 1937, str. 3.

³³² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92.

³³³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33.

³³⁴ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 134. Nemški poslanik v Beogradu Viktor von Heeren je na povojnem zaslišanju povedal, da jugoslovanska gospodarska navezanost na Nemčijo ni bila idejna zamisel nacionalsocializma, temveč produkt razumnega in logičnega razmišljanja o vzpostavitvi celinske zveze med industrijsko in agrarno državo že iz časov kanclerja Brüninga. Gašparič, »Anton Korošec«, str. 373. Poleg tega je bila med obema vojnima Jugoslaviji prava gospodarska partnerica znotraj vzpostavljenega francoskega sistema zavezništev in diplomatskega sodelovanja (Francija, Češkoslovaška in Romunija v sistemu Male Antante ter Grčija, Romunija in Turčija v bloku leta 1934 oblikovane Balkanske Antante) zgolj Češkoslovaška. Vse preostale (zlasti Grčija, Romunija in Turčija) so imele podobno gospodarsko strukturo kakor Jugoslavija in so zanjo predstavljale bolj konkurenco kot trgovske partnerke. Jugoslavija je bila torej ironično prisiljena v močno gospodarsko sodelovanje z državami (Italijo, Avstrijo in Nemčijo), s katerimi dotlej ni imela tesnih

celinskem bloku in zatonu Francije okoli leta 1935. Iz sprva formalnopravno nevtralne politike je Jugoslavija sčasoma začela izvajati čedalje prijaznejšo zunanjo politiko do držav sil osi z jasnim velikim glavnim namenom – izvajati politiko miru in obvarovati Jugoslavijo pred vojno.³³⁵ Ob ponovni vzpostavitvi delovanja kulturbundovskih celic je splošno priznано geslo »Zvesti narodu – zvesti državi!« (»*Volkstreu – Staatstreu!*«) v veljavi ostalo še nekaj časa, dokler ni bilo s Hitlerjevim prihodom na oblast zamenjano z novim,³³⁶ »Neustrašen, resničen in zvest!« (»*furchtlos, wahr und treu!*«).³³⁷ Pod organizacijskim okriljem slovenske veje Kulturbunda so se že leta 1932 na severni meji Dravske banovine organizirale nemške božičnice³³⁸ in druge prireditve, ki niso imele zgolj narodnostnomanjšinskega naboja, temveč je šlo za novačenje slovenskih otrok in njihovo germaniziranje.³³⁹

diplomatskih stikov oz. političnih simpatij. Tomasevich, *The Chetniks*, str. 17 (podrobneje še str. 17–21). Za temeljitije detajle glede gospodarskega navezovanja Jugoslavije na Nemčijo, trgovskega sodelovanja in izmenjav ter stanje uvoza in izvoza med obema državama glej še naslednje kakovostne študije na to tematiko: Tomasevich, »Foreign Economic Relations, 1918–1941«, str. 169–214 in Hadži-Jovančič, *The Third Reich and Yugoslavia. An Economy of Fear, 1933–1941*.

³³⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=EDRErZe4xB0&t=6s>, »Драгиша Цветковић« (govor Dragiše Cvetkovića leta 1941 ob pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu), pridobljeno dne 3. 6. 2024, Youtube; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 17. Tovrstno povezovanje se je zlasti po ekonomskih sankcijah, ki jih je Društvo narodov naložilo Mussolinijevi Italiji zaradi njene invazije na Etiopijo, pričelo neizogibno fokusirati na Hitlerjevo Nemčijo, kar je vodilo v tesnejše politične stike.

³³⁶ Arhiv MNZC, fasc. 37, »Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*«, str. 2–3.

³³⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 109–110.

³³⁸ Takšnega dogodka v Mariboru se je denimo udeležilo 15 slovenskih otrok in 5 odraslih žensk iz šolskega okoliša Sladki Vrh, kjer je bila priredba nemške božičnice prvotno načrtovana, a jo je oblast prepovedala. Otroci so prejeli darila, hkrati pa se jim je zabičalo, da morajo postati in ostati Nemci. *Pohod, »Nemška božičnica v Mariboru za slovenske iz Sladkega Vrha«*, 28. 1. 1933, št. 4, str. 3. Vodstvo mariborskega Kulturbunda je junija 1932 celo pozvalo upravitelja imenovane šole, naj se pri vpisovanju v nemške razrede v Sladkem Vrhu ravna po tajni naredbi ministra prosvete (1. IX. 1930), kar že jasno izkazuje nadgradnjo preproste in nedolžne manjšinske politike v očitno vmešavanje zadev državnih institucij. Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 6.

³³⁹ Rožič, *Položaj nemške narodne manjšine*, str. 6.

Slika 4: Predvojno zborovanje kulturbundovskih članov ptujskega okrožja Kulturbunda v Ptuj z enotnim nacističnim pozdravom *Gauführerju*.

Vir: Fototeka PMPO, FZG 3710, št. negativa 3784, »Zborovanje KB pred vojno«.

Čeravno naj bi bila Švabsko-nemška kulturna zveza po generalni definiciji krovna organizacija vsega nemškega prebivalstva v Jugoslaviji, so se vanjo ob bogati nacistični agitaciji, demagogiji in propagandi zaradi eksistencialnih, finančnih, gospodarskih in socialnih razlogov (ali mešane kombinacije vsega omenjenega) ter s tem povezanih priložnostnih, bonitetnih in okoriščevalskih nagibov, ki so bili ali samoiniciativnega (prostovoljnega) značaja ali pa doseženi pod pritiski z metodami raznovrstnega izsiljevanja (ob koncu celo prebivalcev slovenskega rodu proti lastnim slovenskim sonarodnjakom), vključevali že vsaj od druge polovice leta 1935 celo rodni in krvni Slovenci. To je predstavljalo direktno kršenje zakona. Sprva se je to dogajalo na Kočevskem, kjer so se v organizacijo včlanjevali celo slovenski otroci in mladina ter zlasti z revnih ruralnih okolij in obmejnih področij, kjer je bilo slovensko prebivalstvo bolj ranljivo in posledično lažje osvojljivo. Če pod težo nacistične propagande niso klonili, se jim je grozilo z nasiljem in terorjem.³⁴⁰ V Zasavju se je v predvojnem času k včlanitvi v kulturbundovske vrste vabilo

³⁴⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci«; *Večernik*, »V. Sokolski ples«, 9. 1. 1941, str. 7; *Mariborski »Večernik« Jutra*, »Po dolgem molku«, 6. 6. 1935, str. 1; *Slovenec*, »Nemška aktivnost na meji«, 12. 5. 1936, str. 4; »Kulturbund in kočevski Slovenci«, 19. 1. 1936, str. 8; »Naivnost ali drznost«, 7. 12. 1935, str. 2.

celo znane komuniste (npr. v Zagorju).³⁴¹ Do leta 1941 je situacija zašla v naravnost groteskne razsežnosti, ko so celo podjetniki slovenskega rodu, ki so se v preteklih letih še oklicevali za Slovence, v kulturbundovske vrste silili svoje zaposlene in jih izsiljevali z grožnjami o odpovedih.³⁴² Poglavja v nadaljevanju bodo tovrstnim aspektom namenila dovolj kritične obravnave.

3.2.1 Pragmatični Korošec in ozadje Stojadinovićeve vlade

Kmalu zatem, ko so bile po raznih slovenskih krajih oblikovane kulturbundovske krajevne skupine, jih je jugoslovanska oblast zlasti zaradi njihovega nacionalsocialističnega predznaka, agitacijske aktivnosti in čedalje odkritejše usmerjenosti in političnih napadov večje število zopet ukinila. Celice Kulturbunda na Slovenskem so razpuščale zgolj jugoslovanske oblasti (ponekod je razpuste izvrševalo še zvezno vodstvo), saj je Korošec v novi Stojadinovićevi vladi prevzel notranje ministrstvo.³⁴³

Kljub Stojadinovićevega naklonjenemu odnosu do nacistične Nemčije in velikodušne obravnave zahtev nemške manjšine v Jugoslaviji Anton Korošec kot takratna vplivna figura v vlogi notranjega ministra v Stojadinovićevi vladi do Nemcev (zlasti na Slovenskem) ni gojil naklonjenosti.³⁴⁴ Kot šef resorja notranjega ministrstva (od junija 1935) je bil redno seznanjen z zaupnimi vojaškimi in policijskimi obveščevalnimi informacijami s terena. To se kaže v razpuščanju nemških organizacij, ki so se po Hitlerjevem prevzemu oblasti preoblikovale v nacistične podružnične izpostave, med njimi Švabsko-nemška kulturna zveza. Predstavniki nemške manjšine in Kulturbunda so z nejevoljo opazovali, da je Korošec na ključne upravne funkcije v Dravski banovini praviloma imenoval svoje ljudi, ki so bili nemškim državljanom v glavnem nenaklonjeni. Korošec je moral kasneje zaradi aktualne realne slike in zunanjepolitične stvarnosti, h kateri sta prispevala vzpon Hitlerjeve Nemčije in Mussolinijeve Italije ter nacifašistično prodiranje, omiliti svoja protinemška in protiitalijanska stališča. Primoran je bil postati real-politik. V kot sta ga stiskali tako opozicija kot Stojadinović sam, zaradi česar se je sam Korošec pri svojem obdržanju oblasti naslanjal na rajhovsko diplomacijo. Še vedno ni bil naklonjen nacifašističnim ambicijam, a

³⁴¹ Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 116. Železniški delavec Fredi Gorscheg iz Celja je bil denimo sprva član mladinske skupine Kulturbunda, nato pa je prestopil h komunizmu. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 356.

³⁴² *Večernik*, »V. Sokolski ples«, 9. 1. 1941, str. 7.

³⁴³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–57.

³⁴⁴ Rahten, *Anton Korošec*, str. 437–438. Korošec je sicer že kot študijski prefekt v mariborskem bogoslovju pred prvo svetovno vojno spisal oster članek, kritično uperjen proti nemškutarstvu, za kar so ga obsodili na šest tednov zapora. Igor Grdina, »Anton Korošec med sodobniki in v zgodovini«, str. 22.

je bil primoran v začetke strinjanja s Stojadinovićevo (in ostalo garnituro Koroščevega Berlinu prijaznega kabineta) pragmatično zunanjepolitično usmeritvijo in koketiranjem z Italijo in Nemčijo.³⁴⁵

Do razkosanja Češkoslovaške leta 1939 naj bi se Koroščev odnos do nemške manjšine v Jugoslaviji spremenil do te mere, da je moral pogostoma poslušati javne kritike o njegovem vodenju profašistične politike, ki temelji na odklanjanju upiranja proti nacistični nevarnosti in preganjanja nacistov med nemško manjšino. Po drugi strani je nemški poslanik v Beogradu Viktor von Hereen poročal Berlinu, da je za slab položaj nemške manjšine kriv zlasti Korošec. Zato je Stojadinovića večkrat nagovarjal h Koroščevi odstavitvi.³⁴⁶

Igor Grdina dokazuje, da sta bila Koroščeva pronemška usmeritev in njegovo zagovarjanje politike prilagajanja Jugoslavije silam osi v letu 1940 (kot realna stvarnost prilagajanja na novi red in nove razmere v čedalje mračnejši Evropi) posledica hudega strahu pred Nemci (ter nezaupanja in sovraštva do Sovjetske zveze) in v paralelnem sosledju absolutne želje pred obvarovanjem tega, kar je s svojim življenjskim delom pomagal zgraditi. Do obojega je prišlo zlasti zaradi francoske vojaške kapitulacije in njenega moralnega propada. Ta je korenito spremenila ravnotežje sil na evropskem kontinentu in vplivala na dokončni razpad versajskega sistema. Usoda Evrope je bila takrat po Koroščevem mnenju zapečaten in zgolj Hitlerjevi Nemčiji prijazna in skrajno naklonjena neizzivalna zunanja (deloma pa notranja) politika bi lahko Jugoslaviji zagotovila delno notranjo samostojnost, kar je pomenilo odklon od zagovarjanja nevtralistične zunanjepolitične usmeritve. Zavedal se je namreč, da se jugoslovanska kraljevina vojaško ne bi zmogla upreti Hitlerjevim in Mussolinijevim četam. Vpeljava ostre antisemitske usmeritve ter protijudovskih ukrepov v šolstvu (*numerus clausus*) in drugih sferah javnega življenja (kar podpišejo vsi ministri),³⁴⁷ odločno nastopanje proti levičarjem in prostozidarjem (framasonom) ter dovoljevanje uvajanja koncentracijskih taborišč za nasprotnike režima so bili poskusi ugajanja nacistom in ustvarjanja videza, da je Jugoslavija naklonjena Nemčiji. Slednje ni bilo v tistem času nič nenavadnega za vodilne državnike od Nemčije še nenapadenih evropskih držav, ki so se želele za vsako ceno izogniti novemu spopadanju in vojnim morijam. Koroščevo bolj naklonjeno razpoloženje so zaznali

³⁴⁵ Rahten, *Anton Korošec*, str. 437–438, 449–450, 524; Gašparič, »Anton Korošec«, str. 387, 391–392; Biber, »Britanski, nemški in ameriški diplomati«, str. 101.

³⁴⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 152.

³⁴⁷ Grdina, »Anton Korošec na večer življenja«, str. 228.

sami Nemci, zaradi česar jeseni 1940 slovenskega prvaka paradoksnost niso več mogli odstraniti iz vlade, ker bi to povzročilo nezadovoljstvo pri Nemcih, ki so v slovenskem državniku videli zagotovilo za to, da se Jugoslavija ne bo usmerila k Britancem ali Sovjetski zvezi. Tretji rajh mu je zaupal, čeravno s svojimi dejanji nemški manjšini v Jugoslaviji ni bil niti malo naklonjen in prijazen. S svojo pronemško usmeritvijo je torej Korošec preprečil svoj politični zaton in uvidel priložnost za ponovni notranjepolitični vzpon.³⁴⁸

Biber v svoji monumentalni študiji povzema trditve vladnih krogov v Beogradu o imenovanju Korošca za prosvetnega ministra v luči vzpostavitve diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Korošec naj bi sčasoma celo prevzel nalogo preureditve mladinskih organizacij v Jugoslaviji v profašistične. Pred smrtjo je že izdajal prve rasistične, protijudovske, protikomunistične in protiframasonske uredbe na mnogih področjih javnega življenja v Jugoslaviji.³⁴⁹ Jugoslovanska vlada je 5. oktobra 1940 na področju šolstva in trgovine izdala protijudovski uredbi.³⁵⁰ V začetku oktobra 1940 se je Korošec začel povezovati s srbskimi profašističnimi nacionalističnimi silami (Ljotić) in celo s hrvaško radikalno desnico (z ustašem Miletom Budakom).³⁵¹

Britanski poslanik Ronald Ian Campbell je označil Korošca za dolgo časa protinemško usmerjenega politika in antifašista, ki pa se je moral zaradi vzpona sil osi odločiti za močnejše odnose z Nemčijo ter skupaj s preostalo takratno Cvetkovićevo vlado za dvorjenje taboru sil osi, s čimer so želeli preživeti vojni vihar, ki je medtem zajel že Balkan.³⁵² Nekdaj trn v peti zlasti slovenskim Nemcem, po nemški zmagi v Franciji poleti 1940 pa je bil za Nemce Korošec najprimernejši naslednik Cvetkovića na čelu jugoslovanske vlade, kar je ugotavljal nemški poslanik v Beogradu von Heeren.³⁵³

³⁴⁸ Grdina, »Priti pod enega okupatorja«, str. 98–99, 101; Grdina, »Anton Korošec med sodobniki in v zgodovini«, str. 38, 42; Grdina, »Anton Korošec na večer življenja«, str. 221, 227–229, 231; Grdina, »Ocene in poročila: Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945«, str. 288. O dnevniških zapisih Konstantinovića je Igor Grdina objavil strokovno poročilo, ki v kontekstu poglobljenega vpogleda in predstavitve širšega ozadja vsekakor presega tematski razdelek »Ocene in poročila«, kjer je bila objavljena njegova ocena. Grdina je bil prvi, ki je leta 1999 v polje slovenskega zgodovinopisja ponesel analizo Konstantinovićevega dnevnika in njegovih stališč.

³⁴⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 225.

³⁵⁰ Hajdinjak, *Zgodba o dveh transportih*, str. 25.

³⁵¹ Grdina, »Anton Korošec na večer življenja«, str. 228–229.

³⁵² Rahten, *Anton Korošec*, str. 520; Biber, »Britanski, nemški in ameriški diplomati«, str. 139.

³⁵³ Dušan Biber, »Slovenci in leto 1941«, str. 145.

Po prevzemu funkcije notranjega ministra in sprva protinemško usmerjenega Antona Korošca v novi Stojadinovičevi vladi (rezultat v ostrejšem nastopanju v manjšinski politiki), so si ukinitve sledile ena za drugo. Najprej so leta 1934 razpustili celico v Slovenskih Konjicah zaradi prevelikega obsega vpisanih članov napram ljudskemu številu iz leta 1931. Kulturbundovskih članov je bilo namreč več kot naštetih državljanov z nemškim maternim jezikom.³⁵⁴ To seveda pomeni, da so bili med pridruženimi člani tudi Slovenci. V nadaljevanju so si razpusti sledili v naslednjem kronološkem redu: maja 1935 v Radljah; 18. oktobra so zaradi udeležbe otrok slovenskih staršev na prireditvah Švabsko-nemške kulturne zveze v Mariboru (in njihove včlanitve v krajevno mariborsko celico) razpustili tamkajšnjo izpostavo Kulturbunda, ki je bila zaradi močne koncentracije nemškega kapitala poznana po izvajanju pritiskov na slovensko prebivalstvo. Zapečatili so njihove pisarne, premoženje pa začasno sekvestrirali.³⁵⁵ Od jeseni 1935 se niso več dovoljevala javna nastopanja predavateljev iz nemškega rajha, maja 1937 so med nemško manjšino izgnali sedem nacističnih organizatorjev in promotorjev. Še v istem letu je bil v Celju prepovedan nacistično obarvani *Deutsche Zeitung*.³⁵⁶ V marcu 1936 so si v kontinuiranem redu sledili nadaljnji razpusti krajevnih sekcij v Ljubljani (zaradi članskega sprejema dveh sudetskih Nemcev), Kočevju (zaradi prekoračitve delokroga³⁵⁷) in Stari Cerkvi, aprila 1936 v Nemški loki, julija v Celju (zaradi priprav na organizacijo družabne prireditve *Oktoberfest* ter prekoračitve delokroga, ukvarjanja s političnimi vprašanji in sprejemanja Nenemcev med člane), septembra pa še v Livoldu in Dolnji Topli rebri. Od leta 1936 do februarja 1938 so v prostoru Dravske banovine ukinili 18 sekcij – njihova skupna številka se je zmanjšala iz 27 (1936) na devet (1938). Do ponovne obnovitve Kulturbunda leta 1939 je v Sloveniji tako obstajalo ali legalno delovalo le še nekaj posamičnih krajevnih skupin. Delovanje Švabsko-nemške kulturne organizacije v Dravski banovini je bilo praktično zaustavljeno.³⁵⁸ Toda nacifikacije nemške manjšine se v Sloveniji ni uspelo zatreti.³⁵⁹ Korošec je imel pri naštetih razpustih in nekaterih narodnoobrambnih akcijah zlasti v obmejnem pasu (prepoved prodaje posestev Nemcem in prepoved participacije slovenskih Nemcev pri nacističnih zborovanjih v Avstriji po *anschlusu*) odločilno vlogo, kar so mu slovenski Nemci trajno zamerili in niso

³⁵⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–57.

³⁵⁵ Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 704–707; Slovenec, »Naivnost ali drznost«, 7. 12. 1935, str. 2; »Nevarna kratkovidnost«, 16. 11. 1935, str. 1.

³⁵⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 125.

³⁵⁷ Slovenec, »Nemci iz rajha na obisku v Kočevju«, 27. 8. 1937, str. 3.

³⁵⁸ Prav tam; *Mariborski večernik »Jutra«*, »Celjski »Kulturbund« razpuščen, 28. 7. 1936, str. 1; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–57; ARS, AS 77, Banski svet, šk. 12 (fasc. 12), »IX. redno zasedanje: 1. seja dne 14. II. 1938 (Zapisnik)«, str. 9.

³⁵⁹ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 138–139.

pozabili na to niti takrat, ko je Korošec iz pragmatičnosti spremenil svojo politiko, mišljenje in odnos do nacizma in nemške manjšine v Jugoslaviji.³⁶⁰

Navkljub protestom nemškega poslanika v Beogradu Viktorja von Heerena, ki je večkrat negodoval pri Stojadinoviću, je bil slovenski državnik preveč vpliven in pomemben politik v kraljevi Jugoslaviji. Stojadinović se je strinjal z nemškim poslanikom o pretiranosti in škodljivosti Koroščevih ukrepov, a je hkrati povedal, da je Korošec v teh zadevah neomajen, nezlomljiv in ne dovoli vplivanja od drugih.³⁶¹ V zameno je von Heeren kontinuirano poročal Berlinu o Koroščevih ravnanjih in izraziti protinemški drži ter njegovem boju proti nemštvu.³⁶² Zaradi tega ga je nacistična Nemčija med jugoslovanskimi politikami obravnavala za najodločnejšega neprijatelja Tretjega rajha.³⁶³ Na predvečer Stojadinovičevega obiska januarja 1938 pri Hitlerju v Berlinu je von Heeren poslal v nemško prestolnico poročilo o stanju nemške manjšine v Jugoslaviji. Situacijo je predstavil kot zadovoljivo z izjemo slovenskega prostora, kjer je bil Korošec omenjen kot glavni krivec za tamkajšnji slabši položaj nemške manjšine.³⁶⁴

3.3 Pravnoorganizacijska zgradba in notranja struktura

Krajevno kulturbundovsko gibanje je moralo imeti najmanj dvajset članov oz. pristopnikov nemške narodnostne pripadnosti (prvi pogoj), ki so morali v ustanovitvenem predlogu zbrati identično število podpisov (drugi pogoj), da se je lahko pristojnemu sreskemu načelstvu prijavila ustanovitev krajeвне skupine.³⁶⁵ Najbrž je bilo silno negodovanje banu Dravske banovine dr. Marku Natlačenu nad tozadevnim pravilom razmeroma smiselno, kajti kulturbundovske organizacije so se pogostoma spraševale in pritoževale, kako ima lahko ustanovljajoča se organizacija ali društvo potrjene člane, če predlog njene ustanovitve še ni bil formalnopravno potrjen oz. sprejet.³⁶⁶ Predloženi predlog je moral vsebovati pet izvodov

³⁶⁰ Biber, »Britanski, nemški in ameriški diplomati«, str. 101; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 226; Filipič, »Dr. Anton Korošec in marksisti«, str. 101.

³⁶¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–58.

³⁶² Suppan, *Hitler*, str. 341.

³⁶³ Biber, »Britanski, nemški in ameriški diplomati«, str. 72.

³⁶⁴ Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 707–708; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 500.

³⁶⁵ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 7. 4. 1939, str. 1; ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 16. 5. 1939; 3. 6. 1939, str. 1–3.

³⁶⁶ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Spomenica«, 26. 4. 1940. Sresko načelstvo v Ljutomeru je denimo ob prejemu predlogu ustanovitve krajeвне skupine Kulturbunda v Konjišču (srez Ljutomer) prošnjo 9. aprila 1940 zavrnilo in zahtevalo, naj se najprej predloži seznam potrjenih članov.

društvenih pravil, potrdili o vplačanih taksah (za prijavo 10 dinarjev in razrešitev 20 dinarjev) in aktualni seznam članov (tretji pogoj), katerega je moralo s podpisano izjavo potrditi še zvezno vodstvo v Novem Sadu (četrti pogoj). Zvezna centrala v Novem Sadu se je morala strinjati z ustanovitvijo lokalne kulturbundovske celice (peti pogoj).³⁶⁷ Sreska načelstva so takoj zatem o zadevi običajno obvestila krajevne orožniške postaje, ki so morale preveriti politično zanesljivost, stopnjo morebitne kontaminiranosti z nacionalsocializmom oz. hitlerjanstvom in državljansko oz. narodnostno³⁶⁸ primernost članov (šesti pogoj). Zatem so sreske oblasti prenesle prošnjo v potrditev Kraljevski banski upravi Dravske banovine v Ljubljani.³⁶⁹

Predlagatelji so se razburjali nad dejstvom, da je v tozadevnem primeru odločalo sresko načelstvo v Ljutomeru in ne sama Kraljevska banska uprava. AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Spomenica«, 26. 4. 1940. Primerov nenavadnih obravnavanj ustanovitvenih prošenj in neutemeljenih zavrnitev je bilo precej. V drugi polovici leta 1939 je banska uprava zavrnila oblikovanje sekcije Kulturbunda v Radljah s pojasnilom, da se mora besedilo društvenih pravil dopolniti in spremeniti, kar je bilo nenavadno, glede na to, da je društvena pravila na zveznem nivoju odobrilo Ministrstvo za notranje posle za celotno državo in bi bilo torej spreminjanje takšnih pravil s strani lokalnih predlagateljev nelegitimno, čemur bi zagotovo ugovarjala kulturbundovska zvezna centrala v Novem Sadu. Na Planini v obmejnem področju (slovenska narodnostna meja napram kočevskim Nemcem) se je na predlagano ustanovitev kulturbundovske celice ob koncu leta 1939 pritožil sreski načelnik v Črnomlju zaradi pomanjkanja primernih prostorov za zbiranje in predvsem dejstva, ker so bili nekateri predlagatelji po njegovem prepričanju slovenske in ne nemške narodnosti. To je argumentiral glede na drugače (ponemčeno) zapisane priimke, ki so odstopali od zapisov v matičnih knjigah. Ob koncu podajanja in pojasnjevanja svojega odklonilnega stališča je deloma pravilno preroško zapisal: »Mnenja sem, da bi taka društva v primeru zmagovitosti nemškega orožja igrala veliko vlogo v negativnem smislu, v kvar našim narodnim in državnim interesom /.../« ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 25. 10. 1939; »Društvo »Švabsko-nemška prosvetna zveza – krajevna skupina na Planini«, odobritev pravil«, 7. 12. 1939, str. 1–4. Ni pa se zavedal, da so »taka društva« tovrstno vlogo igrala že leta poprej. Njegove pritožbe na koncu niso bile upoštevane.

³⁶⁷ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 7. 4. 1939, str. 1; ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 16. 5. 1939; 3. 6. 1939, str. 1–3.

³⁶⁸ Nemški in slovenski priimki so se glede na 37. člen zakona o osebnih imenih preverjali glede na obstoječe zapise v matičnih knjigah. ARS, AS 68, f. 16/2, »Društvo »Švabsko-nemška prosvetna zveza – krajevna skupina na Planini«, odobritev pravil, 7. 12. 1939, str. 1–3.

³⁶⁹ ARS, AS 68, f. 16/2, št. 6071/3, 13. 6. 1939; »Društvo: Švabsko-nemški prosvetni savez ...«, 22. 6. 1939; »Društvo »Švabsko-nemška prosvetna zveza – krajevna skupina na Planini«, odobritev pravil, 7. 12. 1939, str. 1–3; 24. 6. 1939.

Slika 5: Predloženi in potrjeni seznam kulturbundovskih članov za predlagano ustanovitev krajevne skupine Švabsko-nemške kulturne zveze »Radlje«.

Tek. št.	Priimek in ime	rojstno leto	Poklic
1.	Brudermann Maks	1910	Tehnikar
2.	Brudermann Irmgard	1918	Private
3.	Gross Georg <i>Yunij</i>	1906	Autotakel
4.	Holler Ivan	1903	Kolar
5.	Habermann Hilde	1894	
6.	Habermann Elsa	1922	
7.	Habermann Edeltraut	1918	
8.	Hölbling Roman	1868	Čevljar
9.	Hölbling Anna	1892	
10.	Hölbling Adolf	1899	Čevljar
11.	Lukas Ivan	1867	Posestnik
12.	Mörth Maks	1911	Zaseb.urad.
13.	Mörth Ilse	1917	
14.	Preglau Anna	1905	
15.	Preglau Maria	1910	
16.	Puschnig Alojs	1901	Posetnik
17.	Puschnig Ernst	1905	Strugar
18.	Snobe Angela	1913	
19.	Snobe Maks	1906	Les.trg.
20.	Wrentschur Grete	1909	Priv.
21.	Wrentschur Maria	1912	
22.	Wrentschur Sigbert	1895	Posestnik
23.	Zmork Otto	1907	"
24.	Wrentschur Maria	1908	
25.	Zmork Irmgard	1912	
26.	Zmork Richard	1897	Trgov.
27.	Pajek Engelbert	1908	Ključavničar

Potvrđujemo da su gore potpisani na osnovu date izjave i prema § 28 tač. 6 odobrenih pravila članovi Švabsko-nemačkog prosvetnog saveza.

Швабско-немачки просветни савез
Управа савеза

[Signature] *[Signature]*

Vir: ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 16. 5. 1939.

Pred uradno ustanovitvijo, pravnim obstojem in začetkom formalnopravnega delovanja krajevne kulturbundovske sekcije je bil osnovni temelj vsemu (glede na odredbe *Zakona o društvih, shodih in posvetih* z dne 18. septembra 1931) najprej potrditev društvenih pravil za

prijavljajočo lokalno celico (sedmi pogoj),³⁷⁰ katera so smele podpisati in predložiti zgolj osebe nemške narodnosti in so bila vključno s seznamami članov in njihovimi karakteristikami predložena omenjeni banski upravi Dravske banovine. Namestnik bana (pomočnik) oz. načelnik upravnega oddelka je običajno po pooblastilu bana izdajal soglasje, da se ustanovitev društva ne prepove (osmi pogoj). Dokument je vseboval še podpise treh kulturbundovskih predlagateljev ter uradni žig in podpis načelnika upravnega oddelka (deveti pogoj). V pravilih so bili navedeni naziv ustanavljajoče osrednje celice Kulturbunda z njenim sedežem v določenem slovenskem mestu, operativni prostor sedeža in pripadajočih izpostav, datum in kraj odobritve ter številka vodenja.³⁷¹ Predlog je moral z odlokom podpreti ali zavrniti Upravni oddelek Kraljevske banske uprave Dravske banovine v Ljubljani (deseti pogoj).³⁷² Člani Kulturbunda in potujoči učitelji so smeli biti zgolj jugoslovanski državljani (nemške narodnosti). Vse aktivnosti (programi tečajev, govori, zborovanja in druge kulturno-umetniške dejavnosti) so se morale pred izvedbo prijavljati pristojni oblasti v odobritev.³⁷³ Potrjena pravila še niso avtomatično pomenila, da je društvo pridobilo pravno osebnost. Slednje je bilo pridobljeno šele s sklepom ustanovnega občnega zbora (enajsti pogoj).³⁷⁴ Prav tako pa je morala imeti ustanavljajoča celica lastni lokal ali druge primerne prostore za zbiranje članov in vršenje sestankov, kar je bilo še posebej pomembno za jugoslovanske oblasti pri njenem nadzorovanju sumljivih članskih elementov in aktivnosti (dvanajsti pogoj).³⁷⁵

³⁷⁰ Na zveznem nivoju je pravila krovne organizacije Kulturbunda s sedežem v Novem Sadu potrdilo Ministrstvo notranjih poslov 14. aprila 1931. ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 16. 5. 1939.

³⁷¹ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Spomenica«, 26. 4. 1940; ARS, AS 68, t. e. 57, »Pravila«, ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 16. 5. 1939.

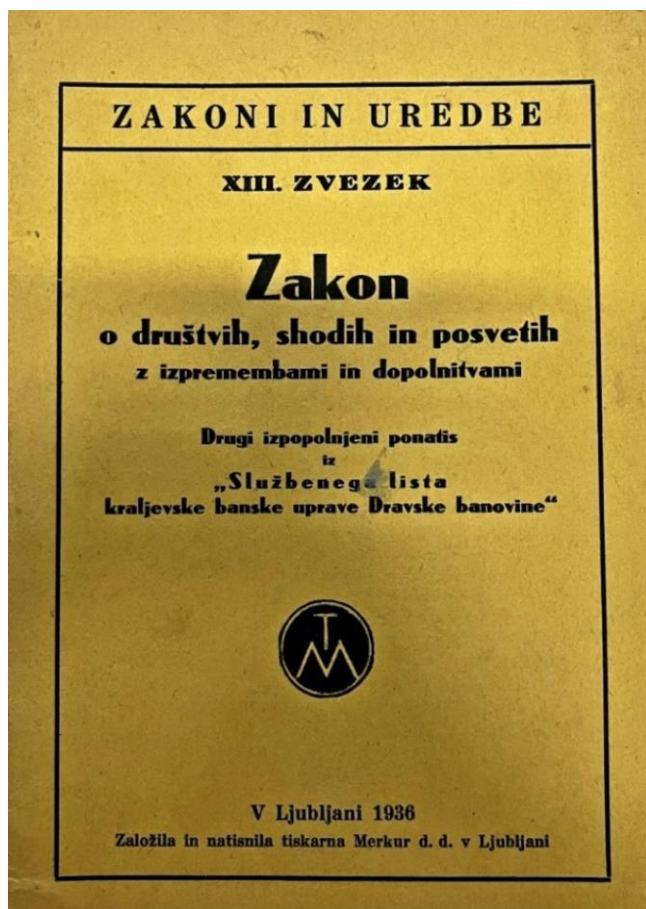
³⁷² ARS, AS 68, t. e. 57.

³⁷³ ARS, AS 68, t. e. 57, »Pravila«, 20. 11. 1939.

³⁷⁴ ARS, AS 77, Banski svet, f. 16/2, »Marenberg«, 27. 10. 1939.

³⁷⁵ ARS, AS 68, f. 16/2, »Društvo »Švabsko-nemška prosvetna zveza – krajevna skupina na Planini«, odobritev pravil, 7. 12. 1939, str. 1–3.

Slika 6: Naslovnica druge izdaje Zakona o društvih, shodih in posvetih, ki je v treh poglavjih (društva, shodi in posveti ter obče in končne določbe) urejal javno življenje v Dravski banovini.

Vir: AMNOM, SDKB – Ortsgruppe Ptuj: odpisi, »Zakon o društvih, shodih in posvetih z izpremembami in dopolnitvami«, 1936.

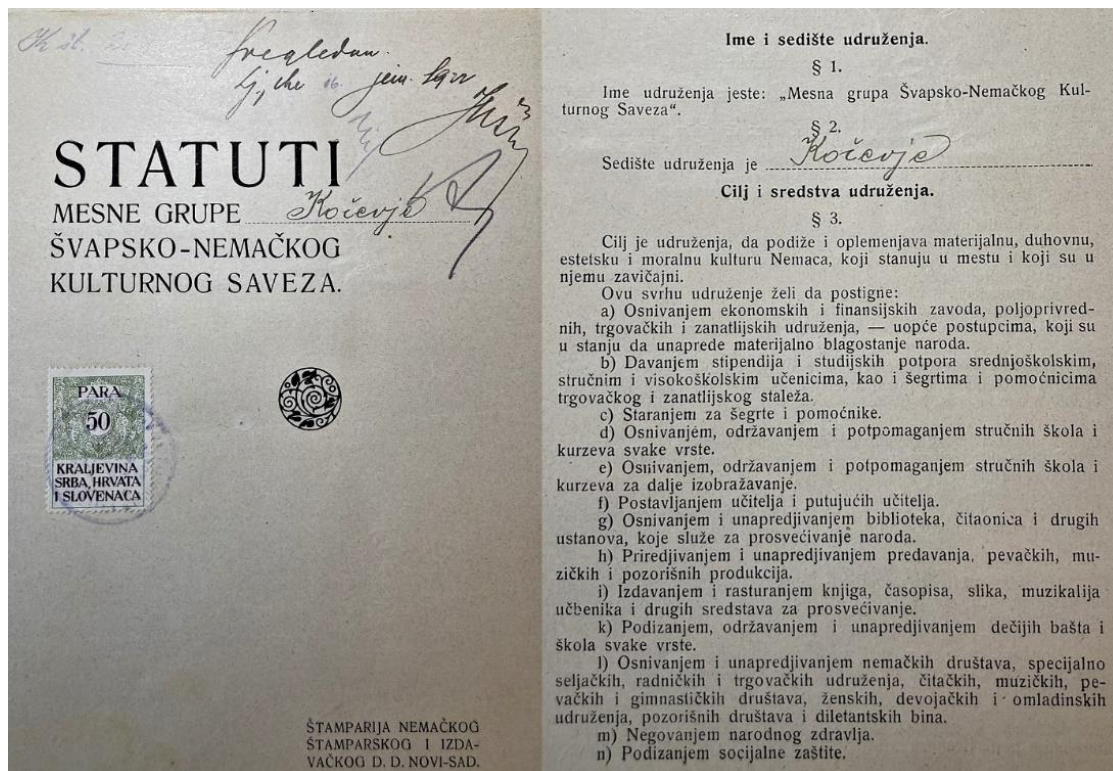
Glede upravne organiziranosti in operativnega območja delovanja Kulturbunda je iz arhivskih dokumentov razvidno, da je bil teritorialni ali krajevni delokrog določen glede na sodni okraj (redko; primer za celico Slovenske Konjice), sreze (primer za celice Rogatec, Hrastnik in Celje ...), upravne občine (primer za celici Radlje, Vuzenica ...) ali glede na občine (primer za celico Slovenska Bistrica). Mnogo več je bilo določanja glede na sreze in (upravne) občine. Pravila za posamezne izpostave so bila vedno odobrena glede na sreze.³⁷⁶

Po izdanem dovoljenju je moral ustanovni odbor prijavljajoče kulturbundovske sekcije prijaviti ustanovni sestanek oz. skupščino z vnaprej znanim in prijavljenim dnevnim redom

³⁷⁶ ARS, AS 68.

(trinajsti pogoj).³⁷⁷ Ob koncu postopka je k obstoječim krovnim *Statutom Švapsko-Nemačkog Prosvetnog Saveza Novisad*³⁷⁸ sledilo še tiskanje nekoliko dopolnjenih in glede na lokalno okolje prilagojenih *Statutov* za potrjeno kulturbundovsko krajevno sekcijo z navedbo sedeža in formalnopravnega naziva grupe, ciljev in nalog, finančnega pravilnika, članov, članskih pravil in njihovih pravic, določil vstopa in izstopa iz organizacije, formiranja odborov in opredelitev vlog oz. delovnih zadolžitev posameznih kulturbundovskih funkcionarjev. *Statute* krajevnih celic je pregledovala in potrjevala Pokrajinska uprava iz oddelka za notranje zadeve.³⁷⁹

Slika 7: Primer naslovnice in prve strani tiskane izdaje Statuta krajevnog kulturbundovske sekcije s sedežem v Kočevju.

Vir: ARS, AS 68, t. e. 37, »Statuti mesne grupe Kočevje Švapsko-Nemačkog kulturnog saveza«.

Člani so lahko postali vsi pripadniki nemške narodnostne manjšine, ne glede na starost ali spol. Vsakega novega člana je potrdil krajevni odbor lokalne kulturbundovske celice in o pristopu novega člana obvestil zvezni odbor, ki je imel pravico zavrnitve včlanitve brez

³⁷⁷ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Spomenica«, 23. 12. 1940, str. 1.

³⁷⁸ ARS, AS 68, t. e. 41, »Statuti Švapsko-Nemačkog Prosvetnog Saveza Novisad«.

³⁷⁹ ARS, AS 68, t. e. 37, »Statuti mesne grupe Kočevje Švapsko-nemačkog kulturnog saveza«.

navedbe razloga ali dodatnih pojasnil. Članstvo je bilo različno rangirano glede na začetne denarne donacije ob vstopu v kulturbundovsko zvezo. Hierarhično najvišje umeščeni so bili t. i. graditelji – ti so morali v roku dveh let po včlanitvi organizaciji podariti vsaj 12.500 dinarjev; sledili so jim dobrotniki, ustanovitelji, promotorji, pomočniki, redni člani ter pomožni člani kot najnižje ovrednotena članska kategorija. V letu 1941 so morali denimo vsi jugoslovanski Nemci prispevati 1 % čistega dohodka za potrebe delovanja Kulturbunda. Vse članske skupine so imele pravico prisostvovati na rednih zasedanjih glavne skupščine. Izstop je bil ob predloženju pisni najavi prostovoljen.³⁸⁰ Po poročanju *Volksrufa* naj bi bili pogoji za včlanitve v slovenske krajevne sekcije Kulturbunda ostrejši kot drugod.³⁸¹ Zlasti z izrazitim večanjem vojaškopolične moči nacistične Nemčije, ko so se prebivalci na Slovenskem želeli včlaniti v kulturbundovsko organizacijo zaradi previdnostnega oportunizma in prilagodljivosti na aktualne razmere v Evropi.³⁸²

Slika 8: Pristopna izjava za članski vstop v krajevno grupo Kulturbunda. Že potrjena člana sta morala v vlogi dveh garantov na kandidatuvi prijavnici oddati podpisa s pritrdilom, da potencialni član, ki je v postopku pridobivanja članstva, pripada nemški etnični skupnosti.

S. D. K. B.
Ortsgruppe:

Beitrittserklärung

Ich unterfertigte
 von Beruf wohnhaft in geboren am
 ersuche um Aufnahme in den S. D. K. B. Ortsgruppe
 und erkläre, dass ich mich zur deutschen Volkszugehörigkeit bekenne.

Unterschrift des Bewerbers:

Als Mitglieder des S. D. K. B. bestätigen wir, dass sich der Bewerber zur deutschen Volkszugehörigkeit bekennt und befürworten seine Aufnahme.

Unterschrift der Gewährleute:
 1.
 2.

Aufgenommen

Vir: Arhiv MNZC, f. 19, Kulturbund, »Beitrittserklärung«.

³⁸⁰ ARS, AS 68, t. e. 37, »Statuti mesne grupe Kočevje Švapsko-nemačkog kulturnog saveza«, str. 1–5; *Slovenec*, »Vsak Nemec 1 odstotek čistega dohodka za Kulturbund«, 18. 3. 1941, str. 2. Celjska sekcija Kulturbunda je tovrstni narodni davek v višini 1 % bruto dohodkov na posameznega člana prvič uveljavila že leta 1937 z namenom, da se Kulturbund osamosvoji in postane neodvisen od jugoslovanske države zlasti v socialnem skrbstvu. Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 11.

³⁸¹ *Slovenec*, »Kaj zahteva »Volksruf« od pomadžarjenih Nemcev«, 21. 3. 1941, str. 2.

³⁸² *Slovenec*, »Kdo je lahko član Kulturbunda«, 11. 3. 1941, str. 2.

Člani so sestavljali ožji delovni odbor posamezne krajevne grupe, ki je štela pet funkcionarjev (v primeru celice z 20 člani ali več) z dvema namestnikoma: predsednik, sekretar, blagajnik in dve računovodji. Mandati so bili enoletni – po preteku enega leta se v odboru menjata najprej dva člana, ob koncu drugega leta se zamenjajo preostali trije člani. Če je bilo v grupo včlanjenih več kot sto članov, je bil odbor devetčlanski. Odbor se je na rednem sestanku sestel vsakih šest mesecev. Sklepi in novospregjeta pravila so postali sklepčni ob prisotnosti najmanj treh članov odbora. Uveljavljeno je bilo načelo prevladujočega števila glasov. V primeru izenačenega izida je odločal predsednik, ki je bil sicer izločen iz postopkov glasovanja. Blagajnik je vodil vse finančne prihodke in je vsake pol leta pošiljal zbrana finančna sredstva (članarine, donacije in druga denarna sredstva) zveznemu odboru v Novi Sad.³⁸³ Ožjemu delovnemu odboru so bili podrejeni še pododbori za kulturo, prireditve, propagando, denar in socialne zadeve ter mladino, ki so zasedali po potrebi in so bili sklicani glede na odločitev njihovih vodij. Celotni odbor se je sestajal vsak prvi ponedeljek v mesecu na seji, ki jo je sklical tajnik. Člani odborov so se posvetovali o posameznih vprašanjih, o čemer so preko tajnika seznanjali vodjo ožjega delovnega odbora, ki na seji vodstva celice o vprašanjih in predlogih sproži debato.³⁸⁴

Vodstvo Kulturbunda je bilo razdeljeno v šest odsekov (odseki za organizacijo, kulturo, propagando, mladino, socialo in ženstvo) pod vodstvom načelnikov kot stalnih uradnikov. Vsaka lokalna celica je imela v strukturi svoje legalne in podtalne (ilegalne) dejavnosti in nadaljnji hierarhični zgradbi številne pododseke: športnega, pevskega, ženskega, mladinskega, statističnega, obveščevalnega, komunikacijskega (za zvezo z Nemčijo), socialnega in odsek za posredovanje služb. Manj pomembni so bili še dramska in kulturno-literarna sekcija ter oddelek za poletno letovanje otrok.³⁸⁵ Mladinska struja je skrbela za prirejanje družabnih dogodkov, pouka v nemščini (čemur je bila namenjena posebna propagandna pozornost),³⁸⁶ predavanj, tradicionalnih nemških ljudskih plesov, družabnih iger in športnih aktivnosti. Socialni odsek je skrbel za humanitarne akcije in deljenje podpore, prirejanje božičnic in podpiranje otrok z obleko in obutvijo, kar je bilo še posebej

³⁸³ ARS, AS 68, t. e. 37, »Statuti mesne grupe Kočevje Švabsko-nemačkog kulturnog saveza«, str. 6–8.

³⁸⁴ Arhiv MNZC, fasc. 22, mapa IX, »Odbor Kulturbunda Celje«, 3. 3. 1934.

³⁸⁵ *Slovenec*, »20 letnica nemškega Kulturbunda«, 18. 7. 1940, str. 2; *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 2–3; Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 12.

³⁸⁶ Kulturbund je pozival nemške starše, naj svoje otroke vpisujejo v nemške paralelke (zlasti v Dravski banovini ob severni slovenski meji), če se v njihovih domovih sporazumeva v nemškem jeziku. *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 3.

izrazito v obmejnih slovenskih pokrajinah (denimo v Sladkem Vrhu, na Muti in Sv. Lovrencu).³⁸⁷ Sredi marca 1941 je bilo denimo v Jugoslaviji že 128 ženskih odsekov, kjer se je članicam vcepljala miselnost o ženski kot materi nemškega naroda.³⁸⁸ Na področju športa je Kulturbund v začetku leta 1941 poskrbel za ustanovitev *Zveze nemških športnih klubov v Jugoslaviji*, ki je delovala kot odsek Kulturbunda s podzvezami v Sremu in Banatu.³⁸⁹

³⁸⁷ *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 2–3.

³⁸⁸ *Slovenec*, »Naloga žen v Kulturbundu«, 18. 3. 1941, str. 2.

³⁸⁹ *Slovenec*, »Kulturbund snuje športno sekcijo«, 11. 1. 1941, str. 2.

4 RAZKOL – RADIKALIZACIJA – NACIFIKACIJA IN KLJUČNI ZUNANJI DOGODKI

4.1 Razkol

Ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let so se med različnimi strujami zlasti v vodstveni strukturi Kulturbunda zaradi svetovnonazorskih razlik in vzpona nemškega nacionalsocializma pričela pojavljati čedalje očitnejša razkolna trenja in nasprotja med starejšo (t. i. vinogradniški Nemci oziroma »*Weingartendeutsche*«) in mlajšo generacijo Nemcev. Starejša generacija pod vodstvom zdravnika dr. Hasslingerja je povečini izhajala iz vrst vodstva novosadskega Kulturbunda in je bila tvorjena iz predstavnikov radikalnega – še liberalno usmerjenega – avstrijskega nemštva, ki so še sodelovali z beograjsko vlado in si prizadevali zlasti za izboljšanje gospodarskega in kulturnega položaja nemške manjšine v Jugoslaviji. Radikalnejši in nacistično usmerjeni mladi, ki so se po Hitlerjevem vzponu na oblast že našli nacizma na nemških univerzah in so se želeli v vodstvu Kulturbunda dokopati do vodilnih funkcij, so pod okriljem t. i. obnoviteljskega gibanja (»*Erneuerungsbewegung*«) in njegovega vodje dr. Jakoba Awenderja³⁹⁰ predstavljali miselnost vzhajajočega nacionalsocializma. V svojih nacističnih prepričanjih so ob pomoči Himmlerjeve berlinske organizacije *Volksdeutsche Mittelstelle* (VOMI) izzvali (in kasneje premagali) starejše konservativne Nemce.³⁹¹ To je nadalje vodilo v radikalizacijo in nacifikacijo Švabsko-nemške kulturne zveze. Starejše konservativno vodstvo z zveznim predsednikom Johannom Keksom na čelu (slednji je vodil kulturbundovsko centralo 12 let) je bilo ob koncu aprila 1939 pometeno, Kulturbundu pa je bila načrtovana nova nacificirana

³⁹⁰ Zdravnik Awender iz Pančeva je bil v svojih ideoloških prepričanjih in nagibih v tistem času usmerjen celo preveč nacistično, kar ga je na koncu stalo funkcije vodje nemške manjšine in glavnega šefa Kulturbunda v Jugoslaviji. VOMI se je predvsem zato, da ne bi preveč agresivno drezal v jugoslovansko vlado in ogrozil dobrih odnosov med Nemčijo in Jugoslavijo, ob koncu razkolnega dogajanja in odstopu dotedanjega predsednika Johana Keka za funkcijo *volksgruppenführerja* in predsednika Kulturbunda raje odločil za bolj zmerne Seppa Janka – politika in odvetnika, ki je posodobil kader, revitaliziral ter sistematično utrdil in širil organizacijo in se lotil pronacistično usmerjenega programa politične mobilizacije, s katero je v Kulturbund pritegnil večino pripadnikov nemške manjšine v Jugoslaviji. Awenderju pa so v soglasju z VOMI dodelili funkcijo predsednika *Agrarie*, decembra 1940 pa še predsednika Zveze nemških kreditnih in gospodarskih združenj. Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 217.

³⁹¹ *Pohod*, »Naše stališče«, 24. 8. 1935, str. 1; AJ-37, fasc. 22, opis 176 (Nemačka manjina (folksdojčeri) u Dunavskoj banovini – Vojvodini: 1935, 1936, 1938), »Informacija«, 1938; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 139; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 202.

razvojna pot.³⁹² Na zborovanju v Apatinu ob koncu leta 1939 je krovna organizacija jugoslovanskih Nemcev prevzela nacionalsocializem za uradno ideologijo.³⁹³

Delovanje liberalnejšega starejšega vodstva je bilo usmerjeno v skladu s programom društva. Organizirali so predavanja, letne prireditve, proslave pomembnih Nemcev, pustovanja, gledališke večere, božičnice, posredovali so delo za brezposelne, skrbeli so za nemško dijaštvo in organizacijo nemških podjetnikov. Predstavniki mlajše generacije Nemcev so ostro kritizirali in napadali delo starejših, katerim so očitali preveliko popustljivost in konservativnost ter preskromno odločnost za »nemško stvar«.³⁹⁴ Primer takšnega mlajšega Nemca je bil Rudolf Holzer,³⁹⁵ čigar podtalno delovanje in tajno statistično popisovanje kulturbundovskega članstva in nemštva je leta 1939 v Mariboru tlakovalo pot do ustanovitve uradne statistične centrale Kulturbunda (Statistični urad Kulturbunda v Dravski banovini oz. *Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft*), katerega vodenje je prevzel Holzer.³⁹⁶

Vodstvo vse bolj nacistično orientiranega VDA na čelu z njegovim referentom za slovensko Štajersko Carstanjenom se je borilo za nacionalsocialistično indoktrinacijo nemške mladine iz Slovenije (ki je tako postajala glavni nosilec nacistične ideologije v Dravski banovini), zato so zlasti v tridesetih letih za njene voditelje prirejali številne tečaje.³⁹⁷ VDA je nudil

³⁹² *Slovenec*, »Trenja v nemškem »Kulturbundu«, 24. 5. 1939, str. 3. Keks je bil katoličan, predstavnik zmerne konservativne struje (poleg senatorja dr. Grassla) v strukturi Švabsko-nemške kulturne zveze in ni odobral nacionalsocializma, zato je imel hude boje z Awenderjem. *Slovenec* je o vsiljeni odstavki in odhodu Keks poročal: »Če bo ob njegovi odstavki vodstvo prišlo v roke radikalnim nasprotnikom, bo to imelo najžalostnejše posledice za našo narodno skupino«. Njegov odhod so z grožnjami, ustrahovanjem in napadi sprožili radikalni in nacificirani Nemci, ki so si v Kulturbundu želeli drugačno pot in predvsem zvesto sledenje nacizmu. Keks je še na seji zveznega odbora v začetku maja 1939 dodal, da krovna nemška organizacija ob njegovem odhodu v jugoslovanskem prostoru šteje 320 krajevnih celic, razporejenih med 56 okrožij. Do izvolitve novega zveznega predsednika (Sepp Janko) je začasno funkcijo šefa Kulturbunda prevzel tajnik Giljum. *Večernik*, »Tako je pri nas – in drugje?«, 4. 5. 1939, str. 2; *Slovenec*, »Trenja v nemškem »Kulturbundu«, 24. 5. 1939, str. 3; »Kompromis v vodstvu Kulturbunda«, 9. 8. 1939, str. 2; *Slovenec*, »Spremembe v nemškem Kulturbundu«, 4. 5. 1939, str. 2. Keksu je novo nacistično vodstvo Kulturbunda proti koncu leta 1939 preprečilo prevzem predsedniške funkcije Zveze nemških kreditnih in gospodarskih zadrug. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 217.

³⁹³ *Slovenec*, »Razne struje med Nemci v Jugoslaviji«, 9. 11. 1939, str. 2.

³⁹⁴ Potočnik, »Mariborski Nemci v letih 1918–1941«, str. 146.

³⁹⁵ O Rudolfu Holzerju bodo kasnejša poglavja v vsebinskem prerezu razkrila marsikatero ključno podrobnost in funkcijo v sklopu delovanja za Kulturbund, zato na tej točki zgolj nekaj osnovnih življenjepisnih karakteristik. Gradbeni tehnik Rudolf Holzer iz Maribora se je v začetni fazi kariere uveljavil kot prvotni organizator (1931–1932) in kasnejši voditelj ilegalnega mariborskega mladinskega gibanja, ki je imelo pod Holzerjevim vodstvom v letih 1933–1934 že štiri skupine. Tovrstne izkušnje je že od začetka februarja 1930 pridobival na Carstanjenovih mladinskih tečajih v gradu St. Martin pri Gradcu. Carstanjen mu je omogočil prakso v Königsbergu. Med vojno je po razpustu Kulturbunda in inkorporaciji njegovih oddelkov v Štajersko domovinsko zvezo postal nacionalnopolitični referent za Maribor (mesto). AMNOM, »Holzer: Die Jugendarbeit des SDKB«, Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 759.

³⁹⁶ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«.

³⁹⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91.

pomoč pri vajah športnih društev in njihovih mladinskih moštvenih skupin ter pošiljal v Jugoslavijo športne rekvizite, čevlje, kopja, diske, žoge in loparje. Po razpustih Kulturbunda in konfiskacijah njegovih knjižnic je v nemških domovih oskrboval zasebne knjižnice s knjižnim gradivom ter z velikimi finančnimi in materialnimi sredstvi poleg mladinskega podpiral še preostalo nemško manjšinsko delo in aktivnosti nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji. Denar VDA se je stekal na konto »Schulze« pri Hranilnem in posojilnem društvu v Ptuj, s katerim je bil v Celju povezan Maks Adolf Westen.³⁹⁸

Helmut Carstanjen³⁹⁹ je na gradu Sveti Martin pri Gradcu že od leta 1928 vodil posebne ideološke tečaje za nemško mladino iz Jugoslavije, še posebej Slovenije, katerim so predavali nacificirani Avstrijci in nekateri slovenski Nemci. Franjo Baš navaja, da so se nemški društveni delavci iz Kočevja narodnostnih tečajev na gradu pri Sv. Martinu udeleževali že od leta 1926. Najbolj svetleča imena med predavatelji so bila Carstanjen, Herzog, Schneefuss (vsi z doktorskimi nazivi) in protestantski pastor iz Maribora Johann Baron. Nemške mladinske skupine iz slovenske Štajerske so se torej v letih 1933 in 1934 udeležile več tečajev, domovinskih večerov in šolskih taborov, ki so bili po Hitlerjevem prevzemu kanclerstva v osnovi preoblikovani v tečaje Hitlerjeve mladine, o čemer piše Sepp Jellenz v svoji avtobiografiji. Med ostalimi se je tečaja v gorovju Hochshwab ob koncu leta 1933 in začetku 1934 udeležil Holzer iz Maribora, ki se spominja petja nacistične himne SA (»Horst Wessel Lied«), razvijanja nacistične zastave na vrhu neke vzpetine in promocijskih govorov o nacizmu. To mu je dalo moči in novega zagona za nadaljevanje dela in boja v slovenskem prostoru.⁴⁰⁰ Prirejenih je bilo več t. i. narodnostnih tečajev za visokošolce iz Jugovzhodne Evrope, katere so poučevali o učenju ljudskih plesov, vodenju igralskih in plesnih skupin ter o potrebi dela z mladimi. Maja 1931 je Carstanjen na isti lokaciji organiziral še podoben tečaj za nemška dekleta. Tovrstni izšolani tečajniki so nato že leta

³⁹⁸ Arhiv MNZC, fasc. 37, Franjo Baš, »Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 6–7.

³⁹⁹ Referent pri VDA (*Volksbund für das Deutschtum im Auslande*), vodja Jugovzhodnega nemškega inštituta v Gradcu; v času okupacije Himmlerjev nacionalnopolitični referent za Spodnjo Štajersko. V letu 1935 je pod psevdonimom »Dr. Gerhard Werner, Graz« v Stuttgartu objavil publikacijo »Sprache und Volkstum in der Untersteiermark«, v kateri razvije tezo, da na Spodnjem Štajerskem obstajajo trije tipi slovenskega prebivalstva: nemško govoreči, »Vendi« (Windisch) in Slovenci. FNRJ, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 9–10.

⁴⁰⁰ Arhiv MNZC, fasc. 19, poročilo Seppa Jellenza, 22. 9. 1940, str. 1–5; »Lebenslauf«, 21. 5. 1941; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91; Baš, »Kulturbund v Celju«, str. 217.

1937 na Ptuju ilegalno ustanovili jurišni oddelek SA,⁴⁰¹ ki je bil tvorjen iz moških članov Športnega kluba Ptuj in ga je vodil ptujski vodja nemške mladine dr. Gottfried Grill.⁴⁰²

Carstanjenove začetne aktivnosti in iniciative so položile osnovne temelje kasnejšemu preoblikovanju Gradca v centralno nacistično središče pri izvajanju razkrojevalne protijugoslovanske (zlasti protislovenske) aktivnosti.⁴⁰³ Eno izmed vodilnih središč radikalizacije (sicer dolgotrajnega večletnega procesa) in nacifikacije, ki se je širilo v preostale kulturbundovske in druge nemške organizacije in je bilo še posebej pomembno za Kulturbund v slovenskem prostoru, je bilo pozicionirano v Gradcu. Slednji se je sčasoma razvil v iniciativno jedro nemškega manjšinskega dela.⁴⁰⁴ Grdina na podlagi analize dnevnika celjskega pisatelja Antona Novačana piše, da je Avstrija v primerjavi z ostalimi ozemlji Tretjega rajha izstopala po izjemni nacificiranosti (ta se je sčasoma pretočila proti slovenskemu ozemlju Kraljevine Jugoslavije). Glede na to, kaj vse so počeli in kakšne grozovitosti so izvajali Avstrijci (Hitlerjevi rojaki) med vojno v okupirani Sloveniji, sodbi nekdanjega jugoslovanskega konzula v Celovcu niti ne gre oporekati.⁴⁰⁵ Ljubljanski avstrijski konzulat je septembra 1934 poročal, da so se nacistične celice oblikovale ne samo v Mariboru, Celju in Ptuju, temveč celo v manjših krajih in na podeželju.⁴⁰⁶

Že avgusta 1934 so nemški akademiki in celo nemški državljani, ki so se našli nacizma v tujini in na tečajih v Jugoslaviji, na zborovanju v Novem Sadu silovito napadli starejšo generacijo in vodstvo Kulturbunda. Že maja istega leta se je znotraj Kulturbunda formirala zveza nemške mladine (*»Verband der Deutschen Jugend in Schwäbisch-Deutschen Kulturbund«*) pod vodstvom ing. Menarha Thomasa, dotedanjega voditelja zveze športnih oddelkov in članov nacistične opozicije v Kulturbundu.⁴⁰⁷ Iz organizacijskega načrta iz leta 1934 je razvidno, da so se zgodile že prve rošade v njegovi vodstveni strukturi. Začela so se pojavljati nova imena.⁴⁰⁸ Na redni letni glavni skupščini Kulturbunda v Novem Sadu decembra 1934 je zvezno vodstvo za novega kulturbundovskega mladinskega voditelja

⁴⁰¹ FN RJ, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 9; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 2. Letnice glede ustanovitve jurišnih oddelkov SA na Ptuju se v literaturi razlikujejo. Ljubica Šuligoj navaja leto 1939 (*»Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«*, str. 45), Irena Mavrič Žižek pa zimski čas 1940/41 (Žižek, *»Druga svetovna vojna na Ptujem«*, str. 48).

⁴⁰² Žižek, *»Druga svetovna vojna na Ptujem«*, str. 48.

⁴⁰³ ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 2.

⁴⁰⁴ Potočnik, *»Mariborski Nemci v letih 1918–1941«*, str. 146.

⁴⁰⁵ Grdina, *»Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah«*, str. 728.

⁴⁰⁶ Nečak, *»Pripispevek k problematiki nacističnih beguncev«*, str. 108–109.

⁴⁰⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 52–53.

⁴⁰⁸ Marđetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, str. 23.

potrdilo Jakoba Lichtenbergerja. Predlog za njegovo imenovanje je predsednik Johann Keks prejel od zastopnikov VDA in *Reichsjugendführer* (Carstanjena, Teichmanna in Bauerja), ki so prišli v Novi Sad, kjer je prišlo do ostrih konfliktov z Awenderjem in pristaši obnoviteljskega gibanja. Čeravno je Lichtenberger obljubil, da se bo ukvarjal zgolj z mladinskim delom, se je februarja 1935 javno oklical za pristaša obnoviteljskega gibanja in s tem odklonil sodelovanje z novosadskim zveznim vodstvom. Keksu je še odkrito priznal, da prejema navodila za svoje delo neposredno iz Berlina. Senator Grassl je zato februarja 1935 v imenu vodstva Kulturbunda izročil nemškemu poslaniku von Heerenu 27 strani obsežno spomenico, v kateri je navedel primere nacističnega delovanja številnih študentskih skupin iz Nemčije in jugoslovanske protiukrepe. Awenderju, vodji obnoviteljev, je namenil odklonilno mnenje. Zvezno vodstvo Kulturbunda ni bilo uslišano, saj je vodstvo *Auslandorganisation* zahtevalo, da je treba članom obnoviteljskega gibanja nameniti resno priložnost za sodelovanje v Kulturbundu. Predsednik Keks je z namenom, da zaustavi z nacizmom prežeto mladino v Kulturbundu (vpliv iz Nemčije in Avstrije), ob koncu julija 1935 v Novem Sadu na pobudo dr. Oskarja Plautza (t. i. »sive eminence« v Kulturbundu) sklical izredno mladinsko zborovanje, kjer je Lichtenberger organiziral nasilne izgrede in pretepe, za kar je bil še istega dne na seji zveznega odbora ob Hellyju Schenku suspendiran. Zvezno vodstvo je še naprej pristajalo na delna prilagajanja in pogajanja z obnovitelji, toda Awender je brezkompromisno zahteval večino odborniških mandatov v zveznem vodstvu. Oktobra 1935 so na seji zveznega odbora v Novem Sadu sprejeli daljnosežne ukrepe o novi ureditvi Kulturbunda (*Neuordnung*), pri čemer so se izrecno distancirali od obnoviteljskega gibanja in njegovo vodstvo obtožili, da ogroža obstoj organizacije. Zvezni odbor je razpustil vse mladinske in druge zveze v Kulturbundu, ustavil delo vseh mladinskih skupin, odstranil Lichtenbergerja kot mladinskega voditelja ter izročil Keksu pooblastila za vpeljavo nove ureditve. Za krajevne celične izpostave je bilo določeno, da se jih razpusti, če bodo odrekli disciplino in poslušnost zveznemu vodstvu. Keks je določil novo geslo »red, mir, delo« (*»Ordnung, Friede, Arbeit«*) in sicer zadržano obsodil vnos nacističnega svetovnega nazora v samo organizacijo. Vodstvu celic je bilo ukazano, da lahko v njihovih organizacijah nečlani delujejo zgolj v primeru predložitve priporočilnega pisma zveznega vodstva; podporniki obnoviteljskega gibanja ne smejo nastopati kot eksponenti Kulturbunda ali novačiti novih pristašev med obstoječim članstvom; člani mladinskih skupin so lahko samo redni člani Kulturbunda. Zvezno vodstvo se je želelo za vsako ceno distancirati od odgovornosti za okrepljeno nacistično aktivnost mladinskih skupin in nacističnih odposlancev iz Nemčije. Ti sklepi so zlasti pri slovenskih in zagrebških Nemcih povzročili

veliko nezadovoljstvo, saj so bili tamkajšnji Nemci povečini podporniki obnoviteljev. Izpostavi Kulturbunda v Ljubljani in Zagrebu se z implementiranimi ukrepi nista strinjali in sta že prej prekinili stike z zvezno centralo. Predstavniki kulturbundovskih celic (Kočevje, Celje, Ljubljana in še nekateri drugi kraji slovenske Štajerske) so na srečanju novembra 1935 v Ljubljani poslali zveznemu vodstvu predlog o odstopu, izvedbi novih volitev in odpravi nasprotij. Sekcija Kulturbunda v Kočevju pa je sporočila, da se sklepi zveznega vodstva o novi ureditvi ne nanašajo nanjo, prav tako pa je odklonila poziv *Volksrufa* za sodelovanje s pronacističnimi obnovitelji. Konservativni dolgoletni voditelj kočevskega nemštva, župnik Josef Eppich, je že julija 1935 v *Gottscheer Zeitung* obljubil zvestobo zveznemu vodstvu in odklonil kakršnokoli obliko sodelovanja z obnovitelji. Sklepe zveznega odbora o novi ureditvi je potrdila redna glavna skupščina Kulturbunda (obnoviteljem so preprečili dostop) decembra 1935 v dvorani Habaghaus v Novem Sadu. Na skupščini so bili prisotni predstavniki 96 krajevnih celic od takrat skupnih 126. S sprejetjem spremembe pravil je zvezni odbor dobil pravico razpuščati ne samo krajevne izpostave, temveč celo »Kreise« in »Gau« Kulturbunda. Na slovenskem teritoriju so kulturbundovske celice razpuščale zgolj jugoslovanske oblasti.⁴⁰⁹

Radikalizacija Kulturbunda – usmerjena in trdno vodena iz graškega centra – se je še dodatno stopnjevala v razdobju let 1935–1937, ko so bile kulturbundovske organizacije zaradi vnovične prepovedi potisnjene v ponovno ilegalo, kjer je bila ob pomoči evangeličanske cerkve prirejena kopica mladinskih tečajev v podobi skavtskih organizacij ter športnih in kulturnih društev.⁴¹⁰ Kljub vztrajnemu opozarjanju pripadnikov starejše generacije, da lahko nacistično udejstvovanje nemški manjšini v Jugoslaviji prinese zgolj nesrečo, je v boju za prevlado v razkolnem boju med starejšo in mlajšo generacijo Nemcev v njihovih organizacijah zmagalo mlado krilo. Zmaga in preboj mladih v vodilne strukture novosadskega zveznega vodstva pomeni začetek splošne radikalizacije nemštva na Slovenskem z utirjenjem nove nacificirane razvojne poti pomlajenega Kulturbunda.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 53–56, 328.

⁴¹⁰ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, prva knjiga, str. 56. Nadaljnja razprava bo dobro prikazala aktivno vpletenost nemške evangeličanske cerkve v pore Kulturbunda in njeno vlogo pri organiziranju nacističnega gibanja. Glavnina njenih vernikov (pred vojno 628) je v glavnem pripadala aktivnemu članstvu vsenemške nacificirane krovne organizacije. Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 157; Žnidarič, »Maribor 1941–1945«, str. 465. Vpliv evangeličanske duhovščine, ki je poskušala ohranjati poseben položaj, je bil do *anschlussa* močno zmanjšan. Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, »Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 10–12.

⁴¹¹ Arhiv MNZC, fasc. 37, Franjo Baš, »Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 2; Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 139; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91.

Radikalizacija nemškega manjšinskega dela je pri celjskih Nemcih ustvarila prepričanje, da mora to izzvati razpust Kulturbunda, zato se je po letu 1933 njegovo članstvo razdelilo v skupine, da so lahko delovale dalje. Mladinska struja je bila ločena in osamosvojena od Kulturbunda, celjski nemški šport je bil zaradi želje po zajetju celotnega članstva intenziviran. Formirana je bila politična peterica, ki je nadalje vodila celjsko nemško delo. Član slednje, trgovski magnat Werner Stiger, eden najaktivnejših, prodornih in samoiniciativnih nemških vohunov in obveščevalcev v slovenskem prostoru Kraljevine Jugoslavije,⁴¹² je hkrati postal nemški mladinski vodja za prostor Slovenije in Zagreba, zato se je Celje uveljavilo kot središče nacistične mladinske aktivnosti za Slovenijo in območje zahodne Hrvaške.⁴¹³ V Celju je bil v letu 1936 (februarja 1937 pa še v Mariboru) ustanovljen ilegalni Statistični urad za popisovanje vseh Nemcev v Sloveniji ter ohranjanje vseh oblik kulturbundovskih organizacij in prirejanje raznih rojstnodnevnih (zlasti ob Hitlerjevih rojstnih dneh) proslav. Ustanovitvi obeh ilegalnih statističnih izpostav v Celju in Mariboru sta bili možni na temeljih Holzerjevega ilegalnega statističnega popisovanja, sistematičnega zbiranja in analiziranja podatkov o nemštvu in kulturbundovcih v letih 1933–1935, kar je v letu 1939 vodilo v formalnopravno ustanovitev že omenjenega Statističnega urada pokrajinskega vodstva Kulturbunda za Dravsko banovino (*Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft*).⁴¹⁴

Leta 1937 je bila iz vodstva dokončno odstranjena konzervativnejša skupina, tvorjena iz vinogradniških Nemcev. Odtlej Kulturbund prevzame organizacijske vzore in druge smotre (zborovanja in sestanki, način oblačenja, petja ...) NSDAP in uvede t. i. »enoprocentno članstvo« (en odstotek vseh njihovih dohodkov se je razdelil med revnejše kulturbundovske člane) kot eno izmed oblik financiranja. Intenzivira se čut za nemške narodne pesmi, folkloro, pomožna dela mestne mladine na podeželju, promovira se žensko domače delo, poudarjeno se praznujejo materinski in kresni dnevi. Člansko kulturbundovsko mladino se je v borbenem duhu vzgajalo in pripravljalo na kasnejši vstop v nemško vojsko.⁴¹⁵ Ponekod nacistična usmeritev že povsem prevlada. Stara kulturbundovska gesla so bila pod vplivom

⁴¹² Arhivska enota Muzeja novejšje zgodovine Celje hrani svežnje življenjepisnih dokumentov o življenju in delu Wernerja Stigerja. Glej zlasti: Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–7; »Življenjepis Werner Stigerja«, 26. 10. 1940, str. 1–9. Nadaljnji tematski sklopi bodo iz navedene primarne dokumentacije razkrili številne za osrednjo tematiko študije zanimive in pomembne podrobnosti iz njegovega življenja.

⁴¹³ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, »Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 11–12.

⁴¹⁴ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«, »Einführung«, str. 1–12.

⁴¹⁵ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politische uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 5.

»obnoviteljskega gibanja« zamenjana z znanim nacističnim sloganom »*Ein Volk, ein Führer*«,⁴¹⁶ ki postane vodilno geslo med Nemci v Sloveniji.⁴¹⁷

Že omenjeni obnoviteljski vodja Jakob Avender je skupaj z ostalimi vodilnimi člani »obnoviteljskega gibanja« leta 1938 sklical sestanek z vodilnimi predstavniki madžarske manjšine za skupno ukrepanje in izvrševanje pritiskov na vlado Kraljevine Jugoslavije. Šlo je za poskus skupnega delovanja in akcijske združitve voditeljev obeh manjšin.⁴¹⁸ Člani »obnoviteljskega gibanja« so pripravljali obsežni memorandum z zahtevami Nemcev v Jugoslaviji.⁴¹⁹ Na dokumentu je bilo izpisano: »*Ako ni sada neće Kr. Vlada primiti i uvažiti opravdane zahteve Nemaca u Jugoslaviji, onda će njihove zahteve Jugoslovenskoj Vladi predati Nemačka Vlada*«. ⁴²⁰ Dokument izkazuje intenziviranje pritiskov na vlado v Beogradu.

Leta 1939, ko je v razkolnem boju dokončno zmagala mlada struja, je bil dotedanji vrhovni šef Kulturbunda v Jugoslaviji Johann Keks zamenjan z dr. Seppom Jankom, ki pri vodenju Kulturbunda vpelje koncept vodje in zato ne odgovarja več upravnemu odboru. Starejša generacija Nemcev z izjemo senatorja Grassla, ki prevzame skrb za nemško šolstvo, je s tem aktom potisnjena v ozadje.⁴²¹ Nemški mladini je bilo dokončno določeno, da se bo odslej vzgajala v duhu nacionalsocialistične ideologije. »*Mi ne bomo mirovali, dokler ne bo vsak nemški deček in vsaka deklica v naših vrstah,*« je bilo povedano po odstopu Keka.⁴²²

Po več letih silnih pretresov v razkolnem boju (zlasti v letih 1934–1938) pride približno leto dni pred Hitlerjevim napadom na Poljsko do trajne pomiritve in zmage mlajših, nacistično usmerjenih Nemcev v Sloveniji, kjer pa se razkolno dogajanje zaradi specifičnosti (posebnih okoliščin in drugačnega položaja) nemštva ter časovnega zamika v množičnem ustanavljanju kulturbundovskih sekcij ne občuti tako izrazito kot v drugih predelih Jugoslavije; posledično

⁴¹⁶ Cvim, »Nemci na Slovenskem«, str. 137; Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, str. 6.

⁴¹⁷ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, prva knjiga, str. 56.

⁴¹⁸ AJ-37, fasc. 22, opis 176 (Nemačka manjina (folksdojčeri) u Dunavskoj banovini – Vojvodini: 1935, 1936, 1938), »Informacija«, 1938.

⁴¹⁹ Prav tam.

⁴²⁰ AJ-37, fasc. 22, opis 176 (Nemačka manjina (folksdojčeri) u Dunavskoj banovini – Vojvodini: 1935, 1936, 1938), »Informacija«, 1938.

⁴²¹ *Slovenec*, »20 letnica nemškega Kulturbunda«, 18. 7. 1940, str. 2.

⁴²² *Večernik*, »Nove smernice »Kulturbunda«, 26. 6. 1939, str. 2.

nacifikacija steče skorajda brez vsakršnih notranjih konfrontacij med starimi in mladimi Nemci.⁴²³

Slika 9: Razkolno dogajanje in spori v Kulturbundu so odmevali tudi v časopisnem tisku. *Slovenec* je poročal o nezadovoljstvu številnih kulturbundovcev nad dosedanjim delom parlamentarnega zastopnika nemške manjšine dr. Krafta ter gospodarskih implikacijah političnega razkola. »Zmernejši in treznejši« Nemci obsojajo politični boj v organizaciji, ki je že prežeta z vplivom nemškega nacionalsocializma. *Slovenec* se je zavedal, da takšen boj ne more doprinesti ničesar dobrega, in pozval jugoslovansko državo k odločnemu ukrepanju zoper Kulturbund »in nastajanje države v državi«.

Vir: *Slovenec*, »Ozadje spora v »Kulturni zvezi««, 19. 1. 1935, str. 7.

⁴²³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91–92.

4.2 Radikalizacija in nacifikacija: načini prodiranja in vloga mladine

Kakor v celotni Jugoslaviji se je v Sloveniji v tridesetih letih minulega stoletja vse bolj širilo nacistično gibanje. Za diseminacijo nacizma iz Nemčije v Jugoslavijo oz. Slovenijo so v glavnem skrbele organizacije VDA, »*Deutsche Studentenschaft*« in oddelek za tujstvo organizacije »*Reichsjugendführung*« pod vodstvom Antona Dorfmeistra z Gradiščanskega.⁴²⁴ Nemško manjšino na Slovenskem so nacifikacijski procesi zajeli že zelo zgodaj. V razdobju let 1933–34 že lahko torej govorimo o nacificirani nemški manjšini na Slovenskem, kar pa ne pomeni, da so bili vsi pripadniki nemške manjšine vključeni v NSDAP.⁴²⁵ Nacistična miselnost pa vendarle ni zajela vseh socialnih slojev, temveč večino nemško govorečega prebivalstva.⁴²⁶

Eden izmed premišljeno zastavljenih ukrepov nacificirane nemške manjšine in načina prodiranja nacizma v Slovenijo je bilo silno (pretirano) sistematično nakupovanje obmejnih slovenskih zemljišč in nepremičnin z nadpovprečnimi odkupnimi zneski (še posebej v vinorodnih Slovenskih goricah, vinorodnih Halozah in ptujskem okolišu), s čimer so uničevali koncentrirana populacijska jedra jugoslovanskega življenja. Nakupovalne akcije so poleg bogatih graških meščanov izvajali revni Nemci, za kar so prejeli denar iz nemških združniških sredstev z močnim središčem v Novem Sadu ter iz same Nemčije.⁴²⁷ O vztrajnem, že nekajletnem nemškem nakupovanju slovenskih zemljiških posesti (še posebej v obmejnih okrožjih) je knezu Pavlu maja 1938 poročal britanski poslanik v Beogradu sir Ronald I. Campbell,⁴²⁸ s čimer regent ni bil zadovoljen.⁴²⁹ Sistematično organizirano nemško nakupovanje zemljišč je bilo prisotno še v drugih predelih Jugoslavije.⁴³⁰ Nikakor pa ni bilo prvič, da so se Nemci poslužili takšne taktike. V Hrvatski, Slavoniji in Sremu (ena izmed štirih koncentriranih zgostitev nemške naselbinske populacije

⁴²⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91.

⁴²⁵ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji«, str. 109.

⁴²⁶ Prav tam.

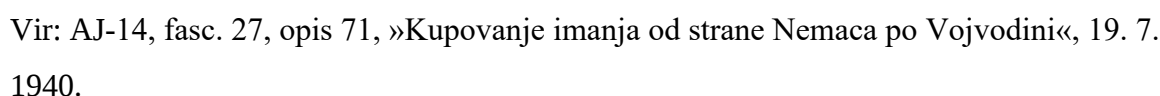
⁴²⁷ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Kupovanje imanja od strane Nemaca po Vojvodini«, 19. 7. 1940; Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 180; *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 18.

⁴²⁸ Dušan Biber v svojem članku »Britanska diplomatska poročila« nevede zamenjuje oba britanska poslanika, ki sta nosila isto prvo ime in priimek, toda z različnimi drugimi (srednjimi) imeni. Najprej je bil Ronald I. Campbell, kateremu je sledil Ronald H. Campbell – prej poslanik v Franciji, v Jugoslavijo je prišel šele leta 1940. Glej Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98–99.

⁴²⁹ Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98.

⁴³⁰ *Slovenec*, »Nemštvo v Vojvodini, Sremu in Slavoniji«, 25. 8. 1938, str. 2.

Slika 10: Obveščevalno poročilo jugoslovanskega generalštaba ministrstvu za notranje posle o nakupovalnih tendencah nemške manjšine in njenem načrtnem odkupovanju kmetijskih in drugih zemljišč ter nepremičnin Srbov in Madžarov v Vojvodini.

98

K nacifikaciji mladine so na Slovenskem pripomogli številni objekti (koče, počitniški domovi in tabori). Na Rogli (južna stran Pohorja nad Konjicami) so v koči potekali teoretični in praktični nacistični mladinski tečaji za mladino iz Spodnje Štajerske. Kočo, zasnovano kot mladinski počitniški dom za 140–150 oseb z električno razsvetljavo, centralno kurjavo, toplo in mrzlo vodo, kopalnicami in drugo luksuzno opremo, so pod Stigerjevim finančnim in pokroviteljskim blagoslovom postavile celjske mladinske skupine (vzgojene v strogi vojaški disciplini) preko delovnih služb. Gradnjo, ki se je pričela leta 1934 in kateri sta se upirala lokalno civilno prebivalstvo (spodbujeno od katoliških duhovnikov) in oblast, je nadzoroval in vodil Paul Klaus. Za njenega oskrbnika je bil določen Stiger, za upravitelja pa neznani inženir iz Linza, ki je bil v koči stalno naseljen. Edith Urban in Traute Lorinser iz Gradca ter Sybille Kröber iz rajha so v domu kot prvem večjem taboru za mlada spodnještajerska dekleta uspešno izpeljale prve večje aktivnosti. Kasneje so se Nemci pod koordinacijo nemških visokošolcev v pohorski koči inštruirali v ravnanju z orožjem; oblikovali so se napadalni oddelki v številčni moči približno 100 članov. Znano je, da so tukaj potekali šesttedenski tečaji, na katerih so štirje nacistični inštruktorji usposabljali 50 deklet in enkrat drugič 80 fantov. Slovenski rodoljubi so jo zato jeseni 1937 zažgali.⁴³² Stiger je po pobegu v Gradec v svojem pismu Nierhoffu poročal, da v bližini stoji še ena kamnita koča s kapaciteto do 40 ljudi.⁴³³

Pripadniki mladinskega gibanja so si po požaru našli nova oporišča v gozdarskih in lovskih kočah v Savinjskih planinah, kjer je Stiger s plačilom letne najemnine uredil v zakup od ljubljanskega škofa večje lovske revirje s kočami in jih predal v brezplačno uporabo nemški mladini za potrebe njene vzgoje, izobraževanja in usposabljanja. Julija 1935 je član kulturbundovskega obnoviteljskega gibanja iz Pančeva, urednik časopisa *Volksruf* in zagrizen nacist Hans Thurn v Zrečah (na poti do kasneje požgane koče na Rogli) pod okriljem VDA ustanovil tabor za nacistično izobraževanje in usposabljanje mladine. Kasneje sta ga vodili Anne Heidrich in Mohn iz Berlina. Tabori so bili še na Kozjaku, Savinjski dolini in drugje, kamor so hodili inštruirat izsolani voditelji in inštruktorji organizacije *Hitler*

⁴³² Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–2; »Lebenslauf«, str. 1; *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 12 in 20; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 125. Ne ve se točno, kdo je postavil to kočo. Nekatere navedbe pravijo, da sta kočo postavila dva Nemca iz Celja (zaradi nacističnega organiziranja in propagiranja v maju 1937 iz jugoslovanske države izgnani Lorič) in Slovenskih Konjic (konjiški tovarnar Toni Laurich), medtem ko Werner Stiger v svoji avtobiografiji trdi, da jo je zgradil sam iz svojih sredstev. Biber napačno datira njen požig, ko trdi, da je bila požgana oktobra 1936. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 125, 355; Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–2.

⁴³³ Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–2.

Jugend (že omenjene Edith, Traute, Sybille in Anna Heidrich iz Berlina).⁴³⁴ Nacistična propaganda poleti 1937 doseže srednješolsko mladino v Celju in na Ptuj.⁴³⁵

Slika 11: Člani ptujske sekcije Kulturbunda pri planinski koči na Slovenskem kmalu po vzpostavitvi nemške okupacijske uprave na slovenskem Štajerskem. Lokacija ni znana.

Vir: Fototeka PMPO, FZGO 911, »Člani KB Ptuj-planinska koča 1«.

Procesi nacifikacije in radikalizacije so se odražali celo v agresivni demografski politiki in natalitetnim usmeritvam zveznega vodstva kulturbundovske centrale v Novem Sadu, ki je že leta 1935 znotraj svoje organizacijske strukture ustanovila oddelek za nemško populacijo in dvig njene natalitete pod vodstvom zveznega tajnika Maya Giljuma. Zaradi nizke natalitete se je Kulturbund začel sistematično ukvarjati z analizo in razreševanjem tega problema. Prirejena so bila številna izobraževalna predavanja, izpostavljal se je pomen velikih nemških družin, katerim so bile obljubljene bonitete in prednosti v družbi pred ostalimi. Mnoge krajevne izpostave so zato ustanovile posebne ženske kulturbundovske sekcije.⁴³⁶ Do sredine leta 1939 je organizacija pozivala svoje člane, naj vsak zakonski par

⁴³⁴ Arhiv MNZC, fasc. 37, Franjo Baš, »Kulturbund v Celju med obema vojnama«, str. 10–12; fasc. 19, »Poročilo o delu mladinske organizacije v Celju«, 3. 9. 1935, str. 1–2; »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–2.

⁴³⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 125.

⁴³⁶ Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 44.

rodi vsaj štiri otroke, sicer bodo jugoslovanski Nemci izpostavljeni negativnemu naravnemu prirastu.⁴³⁷ Kulturbund je med drugim skrbel za to, da so bogatejši Nemci v okviru nacistične dobrodelne akcije »Zimska pomoč« (»*Winterhilfswerk*«) namenjali zadovoljive količine denarja in življenjsko nujnega materiala revnejšim nemškim slojem. Kot je povzemal *Slovenec* februarja 1941 po nemškem listu *Volksruf* v Pančevu, je predsednik lokalnega Kulturbunda v nekem nemškem naselju odklonil (pre)majhno dobrodelno podporo bogatega nemškega kmeta, katerega so javno očrnili v časopisnem tisku.⁴³⁸

Nacificiranost pomlajenega Kulturbunda se je na Slovenskem odražala v intenzivnem agitiranju za Hitlerjevo Nemčijo, širjenju nacistične propagande, literature, demagogije in nacističnih parol,⁴³⁹ posluževanju in javni rabi nacističnega pozdrava, lepljenju in nastavljanju nacističnih simbolov in zastav⁴⁴⁰ ter izvajanju sistematične protislovenske subverzivne⁴⁴¹ aktivnosti kulturbundovskih članov, ki so zbirali tajne, pomembne in občutljive podatke o jugoslovanski državi ter protinemško oz. protinacistično usmerjenih osebah. Tako so že v predvojnem obdobju tragično zapečatili usode predstavnikov slovenske inteligence ter politično, versko, družbeno, kulturno in gospodarsko aktivnih in narodnozavednih Slovencev.⁴⁴²

Nacifikacija in radikalizacija nemške manjšine (in posledično kulturbundovskih struj) sta v Sloveniji med drugim opazno naraščali zaradi popuščanja najvišjih državnih sodnih organov pri obravnavanju obtožb širjenja hitlerjanske propagande.⁴⁴³ To je bilo še posebej očitno za slovenski prostor – najbolj izpostavljeni predel Jugoslavije.⁴⁴⁴ Treba je poudariti, da so v

⁴³⁷ *Večernik*, »Nerazumljivo, pa vendar!...«, 10. 7. 1939, str. 2.

⁴³⁸ *Slovenec*, »Nemci, ki ne marajo dajati«, 20. 2. 1941, str. 2.

⁴³⁹ Na taboru v Lokavcu ob severni državni meji so nacisti junija 1938 zidove slovenske ljudske šole premazali s propagandnimi gesli: »Hitler ist unser Führer! Heil! Sieg! Die Windischen am Strick! Heil Hitler!« Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 143; Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 41.

⁴⁴⁰ Nacistične zastave s kljukastimi križi so se v severnih obmejnih slovenskih krajih z bližanjem Hitlerjevemu napadu na Poljsko (1939) in Jugoslavijo (1941) pojavljale čedalje pogosteje in v vedno večjem številu.

⁴⁴¹ Kakršnakoli oblika pronacistične podtalne prevratniške in razdiralne dejavnosti v predvojnem obdobju, ki zajema široko paleto ukrepov proti jugoslovanski državi in slovenskemu prostoru: širjenje nacistične propagande in demagogije, vnašanje defetizma, lepljenje nacističnih simbolov in zastav ter sistematično izvajanje obveščevalne, propagandne, razkrojevalne, iredentistične, vohunske, popisovalne, izdajalske in ovaдуške aktivnosti petokolonskih formacij oz. kulturbundovskih članov in podpiranje odcepitvene miselnosti in strategije (z ozirom na slovensko Štajersko) ter podtalnega rovarjenja proti državi. Ti ukrepi so pripravili pot nemškemu napadu na Jugoslavijo in oblikovali osnovne temelje kasnejši okupatorjevi implementaciji nacističnih raznarodovalnih, ponemčevalnih in genocidnih ukrepov ter terorja na slovenskih tleh.

⁴⁴² Siter, »Švabsko-nemška kulturna zveza«, str. 141–142.

⁴⁴³ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 15; Cvirm, »Nemci na Slovenskem«, str. 137.

⁴⁴⁴ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 160.

času prepovedi nošnje slovenske trobojnice jugoslovanske oblasti dovoljevale nastopanje starejše kočevske nemške in nemškutarske mladine v oddelkih SA in SS ter Nemške mladine. Pojavljali so se v vojaških formacijah z nacističnimi zastavami.⁴⁴⁵ V veliki meri so se javne nacistične manifestacije in izzivanja dopuščala in so ostajala nekaznovana. Še celo več – v Celju sta se poveljnika celjskega polka in vojnega okrožja namestila kar v hiši nemškega industrialca Westna. Novi poveljnik celjske garnizije polkovnik Tomažić pa je septembra 1940 ob prevzemanju svoje dolžnosti kot nasploh prvi predstavnik oblasti v Jugoslaviji uradno obiskal sedež izpostave krajevne skupine Kulturbunda in se v zelo prisrčnem kramljanju formalno predstavil manjšinski organizaciji jugoslovanskih Nemcev. Medtem ko so komunisti s tiskovinami poročali oblastem o prebivalcih, ki širijo hitlerizem, so jih nemčurji prijavljali nazaj. To je rezultiralo v preganjanju in zapiranju komunističnih privržencev.⁴⁴⁶

Slika 12: Hitlerjeva mladina iz Ptujja v taborništvu v kraju Gorci na Štajerskem, avgusta 1935. Ptujčani so ob gozdnem potoku oblikovali svastiko iz rečnega mulja in prodnatega kamenja.

Vir: Fototeka PMPO, FZGO 939.

⁴⁴⁵ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 162.

⁴⁴⁶ Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 25; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 248.

Pod krinko izletnikov, popotnikov in sorodnikov ter gimnastičnih in športnih tečajnikov so iz Nemčije v Jugoslavijo prihajali inštruktorji in organizatorji,⁴⁴⁷ ki so skrivoma usposabljali SA in SS oddelke – ponekod formirane iz kulturbundovskega moštva (primer na Ptuju). Propagandni material so v jugoslovanski prostor sproti prinašali turisti ob obisku slovenskih krajev tekom svojega oddiha.⁴⁴⁸ Nacistično literaturo sta zlasti v Slovenijo dostavljala Josef Heimrat in Carstanjen, ki je zahteval, naj se za posamezne slovenske kraje pripravijo sezname z identiteto dveh ali treh pomembnejših Nemcev, pri katerih se bo skladiščilo odposlano gradivo. Sčasoma so se oblikovale prave ilegalne nacistične knjižnice – zlasti v krajih z močnimi ilegalnimi mladinskimi organizacijami.⁴⁴⁹ O obisku akademsko izobraženih rajhovskih Nemcev v Kočevju sredi avgusta 1937 je v opozorilnem tonu in s sumničavo noto obširno poročal časnik *Slovenec*, ki je zasadil dvom v akademsko pristnost približno 50-članske delegacije iz Stuttgarta in jo obtožil diseminacije nemške propagande.⁴⁵⁰ Že vsaj od leta 1935 so ljubljanski folksdojčerji in Kočevjarji pod okriljem krošnjarstva oz. sezonskega dela v tujini obiskovali nacistične tečaje v Nemčiji, kjer so se našli nacizma, ga ponesli nazaj v jugoslovansko domovino in sodelovali pri subverzivni razkrojevalni dejavnosti.⁴⁵¹ Nemški gestapo je že v tridesetih letih na slovensko ozemlje infiltriral vohune. Takšna je bila visoko rangirana nemška vohunka Valerija Jahn (doma iz Sudetov), ki se je že okoli leta 1930 naselila v Ormožu, od koder je v nemški rajh pošiljala zaupne podatke o ormoški slovenski družbi in javnem življenju. Po prihodu Nemcev se je pojavila v gestapovski uniformi z visokimi čini. S svojim delovanjem je slovenskim družinam povzročila veliko gorja.⁴⁵² V Jugoslaviji so bili v veliki tajnosti formirani celo *Gauleiterji* s pripadajočimi *Gauleiterji*.⁴⁵³

Radikalizacija znotraj Kulturbunda ni bila enako intenzivna povsod po Jugoslaviji. Najsilovitejša je bila na Slovenskem zaradi močnosti in unikatnosti tukajšnje nemške manjšine in bližine meje s Hitlerjevo Nemčijo, drugod pa manj. To izkazuje ukaz z izdanimi navodili zadnjega predsednika centralne novosadske matice Kulturbunda v Jugoslaviji dr.

⁴⁴⁷ Jong, *The German Fifth Column*, str. 228.

⁴⁴⁸ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 179; Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 24.

⁴⁴⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 90; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 280.

⁴⁵⁰ *Večernik*, »Nemci iz rajha na obisku v Kočevju«, 27. 8. 1937, str. 3.

⁴⁵¹ ARS, AS 1164, šk. 94, f. 472, m. 1, »Sestava referata o Folksdojčerjih v Jugoslaviji«, 24. 1. 1946, str. 1.

⁴⁵² SI_ZAP 0070, Rokopisna zbirka, Kronika mesta Ormož, R-68, arh. šk. 27, ov. 68, »Velikonemška doba: doba zasedbe slovenskih pokrajin po Nemcih od 6. aprila 1941 do 8. maja 1945«, str. 1–2. V zapore ni spravila samo zavednih slovenskih rodoljubov, temveč celo nekatere vidne kulturbundovske člane. Eden takih je bil zdravnik dr. Otmar Majerič, kateremu so celo zaplenili vso premoženje. Trop, »Ormož(ani) in 2. svetovna vojna«, str. 99.

⁴⁵³ Jong, *The German Fifth Column*, str. 228.

Seppa Janka ob koncu januarja 1941 o prepovedi nošnje značk, uniform in političnega delovanja. Starejši nemški elementi so novico sprejeli z zadovoljstvom, medtem ko so radikalnejši mladi Nemci izražali silno nezadovoljstvo in negodovanje.⁴⁵⁴ Če je bil torej prehod slovenještajerske nemške manjšine do trdne, zavzete in popolne nacionalsocialistične opredelitve v Kulturbundu na spodnještajerskih tleh nekaj izjemno naravnega, samoumevnega, organskega in je minil brez zapletov oz. vidnih trenj, se je nemška manjšina v Vojvodini za nacionalsocialistično opredelitev v organizacijah Kulturbunda ogrela šele po velikih krizah v letih 1934 in 1938 (*Volksruf Donau*).⁴⁵⁵ Opozicija novemu nacističnemu vodstvu v Kulturbundu je bila zbrana zlasti v katoliško usmerjenih Nemcih in njihovem zoper obnovitelje kritičnem časopisnem tedniku *Die Donau* kot uradnem in najpomembnejšem glasilu katoliškega nemštva v Jugoslaviji.⁴⁵⁶

Sekretar britanskega poslaništva Terence Shone je na predvečer druge svetovne vojne zaznal obnovljeno nacistično dejavnost nemške manjšine. Nacistično obnoviteljsko gibanje je prevzelo popolni nadzor nad kulturbundovsko organizacijo. Shone je še pripisal, da je vodstvo nemške manjšine tako v Vojvodini kot Sloveniji odslej v nacističnih rokah.⁴⁵⁷

O stopnjevanju nacifikaciji nemške manjšine in kulturbundovskih članov v Sloveniji pričajo osebni predvojni obiski bogatih slovenskih Nemcev, deputacij nemških predstavnikov, nemških skupin ali nemških posameznikov pri Hitlerju. Dokumentiranih in komentiranih je več obiskov, zagotovo velja izpostaviti obisk ptujskega Hutterja pri Hitlerju v Berlinu leta 1936. Avgust Westen⁴⁵⁸ je bil pri Hitlerju, še preden je prevzel rajhovsko kanclerstvo, in mu je za financiranje njegovega propagandnega stroja namenil večji znesek. Po letu 1936 sta zaradi vse večjega odpora njunih delavcev prekinila z javnimi srečanji s Hitlerjem; v zameno sta raje organizirala kulturbundovske skupine nemških Mariborčanov, Celjanov, Ptujčanov, Konjičanov in Bistričanov, ki so ga obiskale in se mu poklonile.⁴⁵⁹ Primer takšnega obiska

⁴⁵⁴ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Akten aus dem Ministerpräsidium«, 29. 1. 1941.

⁴⁵⁵ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politische uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 4.

⁴⁵⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 217.

⁴⁵⁷ Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 99.

⁴⁵⁸ Avgust Westen se je po uvidu v resnične namene nemškega nacionalsocializma distanciral od Hitlerja, nacizma in Tretjega rajha. Zoperstavljanja sicer naj ne bi upal pokazati javno. Še vedno pa sta nacistični državi ostala zvesta njegov sin Adolf Westen ml. in vnuk inž. Max Adolf Westen, ki sta med okupacijo sodelovala z nemškimi okupacijskimi oblastmi. Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 209; Kamra, »Odnos Westnov do nacizma in nemških okupacijskih oblasti«, 26. 8. 2019, pridobljeno dne 15. 12. 2023 na naslovu <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/odnos-westnov-do-nacizma-in-nemskih-okupacijskih-oblasti-2/>.

⁴⁵⁹ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 161, 209.

je bila ptujska kulturbundovka Helga Fichtenau, ki je obiskala Hitlerja v predvojnem obdobju.⁴⁶⁰

Deputacije nemških predstavnikov so bile na sprejem k Hitlerju v Gradec poslane še iz Slovenskih Konjic, Slovenske Bistrice, Celja,⁴⁶¹ Brežic, Maribora in Ptuja. V letu 1937 je Hitler na zborovanju nacistične stranke NSDAP v Nürnbergu sprejel nemška dekleta iz Slovenije, v letu 1938 v Münchnu pa delegacijo nemških mladincev iz Kočevske. Ti Nemci so ob povratku po slovenskem prostoru širili propagandne novice o tem, kako bo Hitler s svojim pohodom nadaljeval čez slovensko Štajersko proti Brežicam. Kmalu zatem je bila na velikonočno nedeljo na Majskem Vrhu v Halozah razobešena svastika.⁴⁶²

Slika 13: Hitler s ptujsko članico Kulturbunda Helgo Fichtenau pred napadom na Poljsko.

Vir: Fototeka PMPO, FZG 938, št. neg. 3144, inv. št. LR 707, »Članica KB Helga Fichtenau s Hitlerjem«.

⁴⁶⁰ Fototeka PMPO, FZG 938, št. neg. 3144, inv. št. LR 707, »Članica KB Helga Fichtenau s Hitlerjem«.

⁴⁶¹ V maju 1937 je trgovec Werner Stiger vodil 14-dnevno odpravo skupine nemških ljudskih umetnikov iz Slovenije po Nemčiji in Avstriji, katero je 4. maja 1937 v rajhkanclerjevi palači v Berlinu sprejel sam Hitler. Po vrnitvi v Jugoslavijo so bili nekateri člani odprave za krajši čas aretirani in zaslišani, njihova osebna prtljaga pa začasno zaplenjena; grozilo se jim je s hudim kaznovanjem. Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940. str. 2; »Lebenslauf«, str. 1–2.

⁴⁶² Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 38; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 97.

4.3 Hitlerjem prevzem kanclerstva (1933)

Ko je Hitler januarja 1933 postal rajhovski kancler in se je nacionalsocializem povzpел na oblast, je organizacija začela pridobivati zavestni subverzivni značaj in izdajalski naboj, ki je bil vidno intenziviran zlasti po dokončni izločitvi t. i. vinogradniških Nemcev iz vodstva Švabsko-nemške kulturne zveze v letu 1937. Čedalje vidneje in odločneje se je borila in pripravljala na odcepitev Spodnje Štajerske od Jugoslavije in priključitev spodnještajerskega ozemlja k nemškemu rajhu.⁴⁶³ Hitlerjev prevzem kanclerske funkcije je dal misliti sosednjim avstrijskim nacistom v državi, ki jo je gospodarska kriza oslabila in je imela v začetku leta 1933 že približno milijon brezposelnih. Stopnjevala se je njena politična kriza. Z odstopom vseh treh predsednikov parlamenta in njegovim razpustom marca 1933 je prišlo do konca parlamentarizma in ob podpori zveznega predsednika dr. Wilhelma Miklasa uradnega začetka Dollfusove avtoritarne (stanovske) države. Republikanski *Schutzbund* je bil razpuščen, komunistična stranka prepovedana, državna politika pa se je začela usmerjati k cerkvi in fašizmu – Mussoliniju, ki se razglasi za varuha Avstrije.⁴⁶⁴

4.4 Nacistični poskus puča v Avstriji (1934)

V letu 1934 sta se za Jugoslavijo izvršila dva ključna dogodka (oba izven njenih državnih meja), ki sta močno zaznamovala jugoslovanski prostor in družbo. Julija 1934 je prišlo do nasilnega poskusa prevzema državne oblasti v Avstriji, kjer so avstrijski nacistični pučisti želeli strmoglaviti avtoritarno (»avstrofašistično«) stanovsko vlado Engelberta Dollfusa.⁴⁶⁵ Mesec dni zatem so atentatorji⁴⁶⁶ ubili kralja Aleksandra I. v Marseillu. Njegova smrt je omogočila novorojeni nacistični Nemčiji premik figure na šahovnici političnega parketa, s katero se je začelo taktično pritegovanje Jugoslavije v nacifašistični blok.⁴⁶⁷ Medtem ko sta

⁴⁶³ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 4–5.

⁴⁶⁴ Nećak, »Prispevek k problematiki nacističnih beguncev«, str. 103.

⁴⁶⁵ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 112.

⁴⁶⁶ Organizacijo atentata je vodilo Paveličevo ustaško gibanje, za izvedbo pa je poskrbela teroristična organizacija VMRO na čelu z atentatorjem, makedonskim inštruktorjem ustašev Veličko Georgijev Kerin alias Vlado Černozemski. Rahten, *Anton Korošec*, str. 360.

⁴⁶⁷ Medtem ko je vlada Bogoljuba Jevtića v osnovi še ohranjala zametke stare »kraljeve politike« in se je sicer na določenih področjih resda zbližala z nacistično Nemčijo, se je Kraljevina Jugoslavija ob britanski in francoski pasivnosti zunanjepolitično najizraziteje zbližala s fašizmom (podpis *Beograjskih sporazumov* marca 1937) ter zlasti z nacizmom in Hitlerjevo Nemčijo v času obeh Stojadinovičevih vlad (25. junij 1935–4. februar 1939). Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II. knjiga, str. 99, 103, 113–114, 133. Jugoslovansko ogrevanje za Mussolinijevo Italijo se je zlasti pri knezu Pavlu ohladilo po aprilu 1939, ko je Italija napadla Albanijo. Že

se posledično intenziteta in obseg komunistične dejavnosti, oporišč in celic v Jugoslaviji zaradi atentata znatno zmanjšala (ukaz o decentralizaciji),⁴⁶⁸ je kraljevina drvela v naročje nacizma. Hitler je na pogreb kralja Aleksandra poslal močno delegacijo pod vodstvom poveljnika novovzpostavljenega nemškega letalstva (*Luftwaffe*), feldmaršala Hermanna Göringa, ki je »nekdanjemu junaškemu nasprotniku« položil venec v imenu nemške vojske in je na vodilne beograjske politike napravil velik vtis.⁴⁶⁹ Göring je za atentat spretno okrivil Francijo in po pogrebu povedal, da se kaj takšnega v Nemčiji ne bi moglo zgoditi.⁴⁷⁰ To poglavje se bo posvetilo zlasti prvemu dogodku, ki je bil med drugim močno navezan na delovanje in prisotnost Kulturbunda v severnih (hrvaških in še posebej slovenskih) predelih Jugoslavije.

Nasilni državni udar v Dollfussovi Avstriji je že kmalu po Hitlerjevem prevzemu rajhovskega kanclerstva v Nemčiji postal med nacistično usmerjenimi avstrijskimi policisti del resnejših pogovorov, ki so se po prepovedi nacistične stranke NSDAP v Avstriji junija 1933 začeli pretapljati v zrele načrte. Toda Hitler jih je moral zaradi mednarodnih okoliščin in pritiskov do pomladi 1934 (ko so se vidneje začela kazati prva znamenja opuščanja Hitlerjeve milejše politike do Avstrije) začasno še zavračati.⁴⁷¹ Politika Jugoslavije je bila v tem času izrazito protiitalijanska (in posledično zlasti na Slovenskem protiavstrijska), njena vlada pa je že vsaj od leta 1933 delovala prav toliko pronacistično⁴⁷² kot protiavstrijsko. Bolj, kot je Italija poudarjala in krepila vlogo zaščitnice Avstrije, bolj je bila Jugoslavija do

pred tem pa sta bili za kneza sporni Mussolinijevi hkratni podpiranji ustaškega podtalnega delovanja ter bolgarskega in madžarskega revanšizma. Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, str. 24; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 103. Cvetkovičeva vlada je morala prav tako zaradi izjemne jugoslovanske gospodarske navezanosti na Nemčijo in slabega stanja jugoslovanske vojske navkljub simpatijam Beograjčanov z Zahodom nadaljevati z nemško smerjo – načrtano že s Cvetkovičevimi predhodniki. Suppan, *Hitler*, str. 407.

⁴⁶⁸ Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 304.

⁴⁶⁹ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 112; Rahten, *Anton Korošec*, str. 362. Želja Nemcev je bila zlasti ustvariti vtis, da povsod ne sponzorirajo pučev, a v Avstriji in Španiji počnejo ravno to. Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto dne 31. 5. 2024.

⁴⁷⁰ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II. knjiga, str. 66–67.

⁴⁷¹ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 35.

⁴⁷² Uzunovičeva vlada (oblikovana ob koncu januarja 1934), v kateri je kot zunanji minister ostajal Bogoljub Jevtić, ki se je mimogrede že junija 1933 pohvalil z dobrim sodelovanjem z Nemčijo, je nadaljevala s prijazno zunanjo politiko do Nemčije. To se je začelo med drugim kazati na področju gospodarstva, ki je bilo eno glavnih vodil takratne jugoslovanske zunanje – zaradi oslabelosti Francije – uravnotežene politike. Po podpisu sporazuma o nenapadanju med Nemčijo in Poljsko ob koncu januarja 1934 (konec zunanjepolitične izolacije Nemčije in razkrajanje francosko-poljske naveze) je Jugoslavija v povezavi z Nemčijo upala na kaj podobnega, a sta bila Hitler in takratni nemški zunanji minister von Neurath neomajna. Kljub temu je Nemčija 1. maja 1934 v Beogradu s kraljevo državo podpisala trgovinsko pogodbo. Povečali so se poluradni in neuradni obiski najvišjih nacističnih funkcionarjev. Tako se je aprila 1934 v Dubrovniku mudil Röhm, istega meseca pa se je v Beogradu ustavil Hermann Göring, ki se je kasneje zadrževal še na Bledu. Ta je Jugoslaviji ponudil avstrijsko Koroško v primeru podprtja puča. Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 31–32; Stridsberg, *Mojih pet življenj*. Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 31–32.

Avstrije sovražno uperjena. Protiavstrijsko stališče med drugim izvira iz travme zaradi izgubljenega koroškega plebiscita, kar so v propagandno-rekrutacijske namene izkoriščali avstrijski nacisti. Jugoslaviji se je namreč v primeru podprtja puča in njegove uspešnosti večkrat ponujalo izgubljeno plebiscitno ozemlje z raznimi dodanimi ozemlji.⁴⁷³

Oblastno ustoličenje Hitlerja januarja 1933 je jugoslovanska država spremljala s slabo prikrito naklonjenostjo, o čemer med drugim priča vidno popuščanje (zlasti v prvi polovici tridesetih let) državnih tožilcev posebnega beograjskega Državnega sodišča za zaščito države, ki so zadeve hitlerizma, katerega bi morali obravnavati z enako intenziteto in energičnostjo kot obtožbe zaradi komunizma, vračali v obravnavo na redno sodišče z idejo o sodbi po Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Nekateri so primere celo zavračali z argumentacijo, da ni temeljev za kazensko preganjanje. Marsikateri primeri so ostajali posledično nezaključeni.⁴⁷⁴ Maribor in Ljubljana sta vsaj od pomladi 1934 postala oporišči povezovanja in tesnega sodelovanja med avstrijsko NSDAP in jugoslovansko politiko ter protiavstrijskega delovanja. Ko je Mussolini tik pred pučem ob koncu julija 1934 v znak podpore avstrijski vladi in zaščitnice Avstrije v velikih vojaških manevrih premestil svoje čete na mejo z Avstrijo, je podobna storila Jugoslavija, ki je bila z mislimi pri slovenski narodni manjšini na avstrijskem Koroškem. Beograd je dal tako vedeti, da bodo jugoslovanske čete nemudoma intervenirale, če bodo Italijani vkorakali v avstrijski prostor.⁴⁷⁵ Jugoslovanskim bojnim enotam ob meji z Avstrijo je bilo naročeno, naj osebe, ki nosijo nacistične kljukaste križe, obravnavajo s posebno prijaznostjo.⁴⁷⁶ Slovensko toleriranje delovanja nacističnih organizacij v Avstriji (trajalo vsaj do vrnitve Korošca iz pregnanstva) je spadalo med posebne paradokse bilateralne zgodovine.⁴⁷⁷

Pomembna vloga in pomen kulturbundovske pomoči v času nacističnega puča julija 1934 v Avstriji sta se izkazovala v dogajanju pred, med in po neuspelem poskusu državnega udara.⁴⁷⁸ Že ob oblikovanju avstrijskega *Heimwehra*⁴⁷⁹ je nemška manjšina iz slovenske

⁴⁷³ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 30–31.

⁴⁷⁴ Ratej, »Hitlerizem v širši okolici Maribora«, str. 23.

⁴⁷⁵ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 30–31.

⁴⁷⁶ Prav tam, str. 51.

⁴⁷⁷ Suppan, »Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo«, str. 597.

⁴⁷⁸ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 4.

⁴⁷⁹ V dogajanju pred julijskem pučem pomembna vojaška in politična vsedržavna sila. Nastala je iz povojnih krajevnih, kmečkih in vaških brambovskih organizacij, ki so bile na temeljih iniciative meščanskih strank

Štajerske namenila temu močnemu političnemu in vojaškemu gibanju v Avstriji znatne simpatije. Po njegovi vodstveni krizi, v kateri je bila nacionalistična struja s Pfrimerjem (bratom znanega prvaka mariborskih Nemcev) izločena in je prevladala klerikalna smer s knezom Starhembergom (in posledično z Dollfussom in kasneje Suschniggom), so se ideološka čustva slovenještajerskega nemštva za nacionalsocializem še dodatno ogrela. Med izjeme so spadali posamezni monarhisti iz krogov nekdanje Avstro-Ogrske armade in nekateri drugače misleči verniki.⁴⁸⁰ V Mariboru rojeni rimokatoliški duhovnik in nacistično angažirani pesnik Ottokar Kernstock (1848–1928)⁴⁸¹ je že leta 1923 spisal razvpito pesem kljukastega križa (»Hakenkreuzlied«), tj. hvalnico nacistični svastiki (kasneje uradna himna avstrijskega lokalnega odbora Hitlerjeve stranke NSDAP), takoj po prvi svetovni vojni pa tekst za himno prve avstrijske republike »Sei gesegnet ohne Ende«. To potrjuje, da so bili štajerski Nemci (celo tradicionalisti) zelo pronacistični.⁴⁸²

Med kakovostne in verodostojne zgodovinske vire z ažuriranimi podatki o pomenu, vlogi in pronacistični aktivnosti Švabsko-nemške kulturne zveze na slovenskih tleh v dneh pred izvedbo nacističnega puča v Avstriji sodijo pisma avstrijskega generalnega konzula v

združene v Heimwehr. V sebi je gojil nacionalni, protimarksističen in antidemokratski koncept. Dollfuss je pri sestavljanju svoje vlade *Heimwehr* vključil v vlado, toda popolnoma zaupal mu ni nikoli. Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 11–13.

⁴⁸⁰ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 4.

⁴⁸¹ Duhovnik Ottokar predstavlja neprekinjeno kontinuiteto med pangermanizmom francjožefovske dobe in nacizmom. Hitlerjansko gibanje je začel podpirati že zelo zgodaj, tj. kmalu po njegovem rojstvu. Kernstock je zapeljal mnoge, ni pa nikogar ubil. Grdina, »Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah«, str. 711. Prepoznan je kot vodilni štajerski nacionalsocialistični poet in ideološki mislec nemškega nacionalizma, ki je bil še do nedavnega častni občan Maribora. Častni naziv mu je namreč leta 1908 podelil takratni mariborski župan Ivan Schmiderer, mariborska mestna občina pa mu je titulo odvzela šele leta 2020, tj. 102 leti po prejemu. Diploma o podelitvi naziva je še vedno razstavljena v samostanu na gradu Festenburg, kjer je pesnik preživel večji del svojega duhovniškega življenja. Njegovi verzi so poudarjali veličino nemštva in pozivali k vojnemu nasilju, šovinizmu, rasni nestrpnosti, dokončnemu narodnostnemu obračunu in izselitvi vsega, kar se je povezovalo s slovenstvom. Blatil je druge narode in rase – tudi Slovence, katerim je zameril »okupacijo« Maribora. V slovenskem prostoru je najbolj odmeval naslednji verz: »V Marburg nikdar ne pridre naj trum slovanskih divji zbor, rajši črno pogorišče kot slovenski Maribor.« Po smrti leta 1928 so mu v njegovo čast v Avstriji postavili veliko spomeniških obeležij in po njem poimenovali ulice in šole. Nacisti na avstrijskem Štajerskem so ga propagandno spremenili v simbolni lik, med nemško okupacijo Maribora pa so ustanovili Kernstockovo gimnazijo (*Oberschule*). STA, »V Mariboru odvzeli naziv častni občan Ottokarju Kernstocku«, 23. 6. 2020, pridobljeno dne 13. 7. 2024 na naslovu <https://www.sta.si/2778331/v-mariboru-odvzeli-naziv-castni-obcan-ottokarju-kernstocku>; *Dnevnik*, »V Mariboru odvzeli naziv častni občan Ottokarju Kernstocku«, pridobljeno dne 13. 7. 2024 na naslovu <https://www.dnevnik.si/1042932542/lokalno/stajerska-koroska-in-prekmurje/v-mariboru-odvzeli-naziv-castni-obcan-ottokarju-kernstocku>; *Mladina*, »Nacistični poet in vodilni mislec nemškega nacionalizma še zmeraj častni občan Maribora«, 17. 2. 2012, pridobljeno dne 13. 7. 2024 na naslovu <https://www.mladina.si/109385/nacisticni-poet-in-vodilni-mislec-nemskega-nacionalizma-se-zmeraj-castni-obcan-maribora>.

⁴⁸² Grdina, »Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah«, str. 711; *Youtube*, »Das Hakenkreuzlied«, pridobljeno dne 3. 6. 2024 na naslovu https://www.youtube.com/watch?v=VEC_AkFF7xs; »Federal State of Austria Anthem - "Sei gesegnet ohne Ende" (1929-38)«, pridobljeno dne 3. 6. 2024 na naslovu <https://www.youtube.com/watch?v=mbrMxyURip4>.

Ljubljani grofa dr. Heinricha Orsini-Rosenberga, ki je bil v letu 1934 popolnoma prepričan, da je nemškim agentom za implementacijo nacistične propagande na voljo že močna in popolnoma nacionalsocialistično usmerjena in oblikovana organizacija Kulturbunda.⁴⁸³ Grof Orsini-Rosenberg si je dober mesec dni pred julijskim pučem ob potovanju po obmejnih slovenskih predelih Dravske banovine svoja opažanja beležil in zapisoval v situacijskih poročilih, katera je v pismih pošiljal kanclerju Dollfussu. Tako sta avstrijska diplomacija na čelu z omenjenim grofom in policija dober mesec dni pred državnim udarom Jugoslavijo oziroma Slovenijo označili za Avstriji sovražno in nacistični Nemčiji naklonjeno deželo. Konzul je Kulturbundu pripisal tesne prijateljske vezi z Nemčijo, vse to pa je sredi junija 1934 podrobneje pojasnil kanclerju Dollfussu. V pismu z dne 18. junija 1934 je poudaril intenzivirano nacionalsocialistično propagando članov krajevnih skupin Kulturbunda v Mariboru, Celju, Ptuj, Ljubljani in Kočevju. Še posebej je izpostavil močno pronacistično in protiavstrijsko propagandno aktivnost ter s tem povezane kulturbundovske akterje v Mariboru, od koder so se v sosednjo Avstrijo tihotapile in razpečevale velike količine v Avstriji prepovedanega nacističnega časopisnega tiska (*Völkischer Beobachter*, letaki deželnega vodstva NSDAP za Avstrijo, *Österreichische Nachrichten*). Nemško manjšino v Mariboru se je nagovarjalo, da se ogreje za nacionalsocialistično idejo in ideologijo, okoliško kmečko prebivalstvo se je prepričevalo, da bodo lahko svoje izdelke v primeru uspešnega puča (in temu sledečega *anschlussa* kot glavnega cilja pučistov) v nemškem rajhu prodajali enostavneje in za višjo ceno. Slovenskim nacionalnim krogom v SHS so padale celo obljube, da bodo ob njihovem sodelovanju v puču po izvedbi *anschlussa* in spremembi oblasti v Avstriji v njihovo korist razrešili koroško mejno vprašanje – torej priključili Jugoslaviji t. i. Južno Koroško.⁴⁸⁴ Policijske enote na železniški postaji v Špilju so denimo že v sredini decembra 1933 poročale o prebegu približno 30 vodilnih avstrijskih nacistov iz Avstrije v Maribor, kjer so si uredili centralni urad za protiavstrijske akcije.⁴⁸⁵ Mariborski kulturbundovci in nemški mladinci so julija 1934 pučistom dobavljali preko meje natovorjena vozila živil in druge pomoči ter z njimi vzdrževali kurirske zveze.⁴⁸⁶ Stiger je takrat tihotapil in dobavljal iz Nemčije v Avstrijo eksploziv, denar in propagandni material

⁴⁸³ Več o tem glej v: Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 52–56.

⁴⁸⁴ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 349–350; Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 52–53, 58. Temeljita in sistematična pregledna analiza začetnega formiranja, financiranja ter pronacističnega delovanja, izvajanja in širjenja nacistične propagandne aktivnosti posameznih kulturbundovskih celic na slovenskih tleh sledi v naslednjih poglavjih.

⁴⁸⁵ Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien*, str. 211–212.

⁴⁸⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 52.

za nacistične skupine.⁴⁸⁷ Medtem ko so se že v maju in juniju 1934 v Avstriji izvajala nacistična sabotažna dejanja na mostovih in železniških tirnicah,⁴⁸⁸ se je že v začetku junija v slovenskih obmejnih okrajih (Prevalje, Slovenj Gradec, Maribor in Gornja Radgona) za potrebe razpečevanja na Koroškem kopičilo münchensko nacistično propagandno gradivo. Jugoslovanske oblasti niso vpeljale ustreznih ukrepov.⁴⁸⁹ Steinböck še dodaja, da je bilo v namen izvedbe julijskega puča in dogajanja po njem v Trbovljah (ob siceršnji aktivni predvojni kulturbundovski celici⁴⁹⁰) ustanovljeno še pripravljalno oporišče z intenzivno dejavnostjo, pomembna nacistična propagandna postojanka v času puča pa je bila prav tako v Ravnah na Koroškem (takrat Guštajn).⁴⁹¹ Posledično avstrijski vladi in avstrijskim civilnim in vojaškim frakcijam stališče Švabsko-nemške kulturne zveze na Slovenskem neposredno tik pred pučem oz. izbruhom direktne sovražnosti in konfrontacije med avstrijskimi nacisti in avstrijsko stanovsko državo ni bilo neznano.⁴⁹² Puč je dokazal, da so bili avstrijski hitlerjanci v posebej veliki številčni zastopanosti na Koroškem in Štajerskem, kjer so bila protislovenska čustva močno prisotna še iz časov habsburške monarhije.⁴⁹³

Po neuspelem nacističnem državnem udaru 25. julija 1934⁴⁹⁴ je namreč iz Koroške in Štajerske sledil val od 2000 do 3000 nacističnih pribežnikov, ki so se po propadlem puču zatekli v Jugoslavijo. V slovenskem in hrvaškem prostoru so se zanje po prehodu iz zbirnih

⁴⁸⁷ Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–7; »Življenjepis Werner Stigerja«, 26. 10. 1940, str. 1–9.

⁴⁸⁸ Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 302.

⁴⁸⁹ Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 57.

⁴⁹⁰ Po dokumentih kulturbundovskega statistika in kronista Rudolfa Holzerja do ustanovitve izpostave Kulturbunda v Trbovljah uradno ni nikoli prišlo, a se njeno delovanje kljub temu omenja v več delih. Glej prim.: Troha, »Delavstvo v Trstu in Zasavskih revirjih med drugo svetovno vojno (primerjava položaja)«, str. 257; Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 107. Lojze Požun v istem članku in na isti strani na podlagi originalnega poročila vodje orožniškega okrožja Trbovlje navaja, da je trboveljska celica v letu 1931 štela 16 članov.

Več o tem v naslednjem glavnem poglavju, ki bo zaobjemalo temeljito in sistematično pregledno analizo začetnega formiranja, financiranja ter pronacističnega delovanja, izvajanja in širjenja nacistične propagandne aktivnosti posameznih kulturbundovskih celic na slovenskih tleh.

⁴⁹¹ Steinböck, *Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen*, str. 536.

⁴⁹² Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 57.

⁴⁹³ Grdina, »Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah«, str. 728.

⁴⁹⁴ Tistega dne je 89 avstrijskih nacistov (pripadnikov SS Standarte), preoblečenih v vojake pehotnega polka št. 4 avstrijske zvezne vojske, na Dunaju začelo izvajati temeljito načrtovani puč proti zvezni vladi kanclerja dr. Engelberta Dollfussa, ki je bil v svoji delovni sobi hudo ranjen in je za posledicami napada ob počasni izkrvavitvi umrl. Končni cilj je bil priključitev Avstrije k Nemčiji. Hitler ni puča nikoli zaukazal, niti prepovedal. Nacistični režim se je do pučističnih dogodkov obnašal skrajno rezervirano in zadržano, saj je bila takrat Hitlerjeva Nemčija zunanje in notranjepolitično še precej ranljiva. Avstrijski nacistični pučisti so od Hitlerjeve Nemčije pričakovali direktno pomoč, a je niso nemudoma dobili, nad čimer so bili razočarani, ogorčeni in potrti. Hitler je po svoji ukinitvi vodstva nacistične stranke za Avstrijo nastalo situacijo nekoliko ublažil z ustanovitvijo posebnega urada, ki naj bi prikrilo in nevidno skrbel za begunce in tiste nacistе, ki so ostali v Avstriji. Nečak, *Avstrijska legija II.*, 192–193; Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 302.

mest (v Ljubljani in Mariboru) ustanovila posebna taborišča⁴⁹⁵ v Varaždinu, Bjelovaru in Slavonski Požegi in kasneje (za tiste, ki so prispeli v Jugoslavijo šele v letu 1935) še v Zagrebu in Lipiku. V teh taboriščih so bili organizirani po principu strukture SA.⁴⁹⁶ Njihovo nadvse dostojno, dobro organizirano in oskrbovano začasno življenje v Jugoslaviji ter stroške njihovega bivanja je poleg nekaterih bogatih nacističnih pripadnikov nemške manjšine v Jugoslaviji oz. Sloveniji (denimo celjski veleindustrialec Adolf Westen s svojo tovarno)⁴⁹⁷ financirala organizacija Švabsko-nemškega Kulturbunda, ki se je močno nacistificirala zlasti po prihodu in sprejemu nacističnih pučistov iz Avstrije. Preko vzpostavljenega stika s centralnim zveznim vodstvom sedeža matične organizacije Kulturbunda v Novem Sadu je denimo nemški evangeličanski škof dr. Philipp Popp iz Zagreba poizvedoval, ali morda prebegli nacistični pučisti potrebujejo duhovnike.⁴⁹⁸ Politično in propagandno so jim pomagali še krogi okoli *Marburger Zeitung*. V začetni fazi njihovega begunstva so pribežali in se zadrževali v majhnih obmejnih krajih ter v okolici Celja, Ptuja in še posebej v Mariboru,⁴⁹⁹ kjer so imeli sorodnike in znance. Nemški mladinci iz Maribora, ki so se oktobra 1933 organizirali v posebno ločino izven Kulturbunda, so nacističnim pučistom priskočili na pomoč v obliki polnih tovornjakov živil ter z njimi vzdrževali kurirske zveze.⁵⁰⁰ Ormoški člani Kulturbunda in pripadniki tamkajšnje nemške manjšine so obiskovali ter dobavljali avstrijskim nacistom v varaždinskem taborišču denar in živila.⁵⁰¹ Pučističnim prebežnikom so se pridružile še njihove družine. Večina jih je na Hrvaškem in v Sloveniji ostala do konca novembra 1934 (nekateri so se odločili ostati), ko

⁴⁹⁵ Orsini-Rosenberg je ponovno pravilno ugotavljal na predhodno vprašanje zveznega kanclerja Dollfussa, ali je možno, da bi se avstrijski nacistični pučistični prebežniki lahko naselili že na mejah Dravske banovine. Odgovor ni bil pritrdilen, saj po njegovem mnenju simpatije tukajšnje banovinske oblasti do nacizma vendarle niso bile tako velike kot denimo v Banatu, kjer je dajala jugoslovanska vlada nemštvu prednost zaradi protitežnega boja proti Madžarom. Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 57–58.

⁴⁹⁶ Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 191–192.

⁴⁹⁷ Westnova tovarna je nacističnim prebežnikom priskrbela menažke in odeje, pomagala jim je še z denarjem. Stiger je zanje organiziral zbiranje denarnih in materialnih prispevkov. Westen in Stiger sta sodelovala z zaupnikom Kulturbunda za begunce Fischbachom v Mariboru, nemškim generalnim konzulom v Zagrebu Freundtom in s predstavnikom NSDAP za avstrijske pučiste Hrubyjem, ki so skupaj pripravljali prehrano in prevoz avstrijskih pučistov iz Varadžina v Nemčijo. Baš, »Kulturbund v Celju«, str. 218; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 52; Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–7; »Življenjepis Werner Stigerja«, 26. 10. 1940, str. 1–9.

⁴⁹⁸ Nečak, »Prispevek k problematiki nacističnih beguncev«, str. 108–109; Nečak, *Avstrijska legija II.*, 192–193.

⁴⁹⁹ Maribor je kljub dejstvu, da se večina avstrijskih nacističnih pučističnih beguncev po neuspelem državnem udaru ni naselila v Dravski banovini, vseeno postal središče oskrbovalne, informativne, propagandne, politične in povezovalne dejavnosti med nemškim rajhom, avstrijskimi nacisti, nacistični begunci in jugoslovanskimi oblastmi. Večina prebežnikov je odšla v hrvaška zbirna taborišča ravno preko Maribora. Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 58.

⁵⁰⁰ Nečak, »Prispevek k problematiki nacističnih beguncev«, str. 103–111.

⁵⁰¹ SI_ZAP 0070, Rokopisna zbirka, Kronika mesta Ormož, R-68, arh. šk. 27, ov. 68, »Velikonemška doba: doba zasedbe slovenskih pokrajin po Nemcih od 6. aprila 1941 do 8. maja 1945«, str. 1–2.

sta jih nemška parnika nekaj manj kot dva tisoč evakuirala v Bremerhaven, kjer pa ravnanje z njimi ni bilo najbolj zgledno. Med pripeljanimi so bile nekatere vodje, ki so kasneje zasedle vodilne položaje v nacističnem okupacijskem oblastnem aparatu v Jugoslaviji.⁵⁰² Posamezni avstrijski nacisti (katerih prebege še lahko povezujemo z nacističnim pučem v Avstriji)⁵⁰³ so v manjšem številu pribežali v Jugoslavijo še v letu 1935.⁵⁰⁴

Kljub dejstvu, da je sicer spodleteli poskus nacističnega državnega udara v Avstriji julija 1934 še bolj razvnel upanje po bližajočem *anschlusu*,⁵⁰⁵ se jugoslovanske oblasti niso odločile za radikalnejše protiukrepe. Zaradi protiavstrijske politike se je Jugoslavija do beguncev obnašala zelo prijazno. Omogočili so jim prosti izhod iz taborišč, uradni predstavniki jugoslovanskih oblasti so se družili z vodji beguncev, sodelovanje s policijo je potekalo na dostojnem nivoju, med okoliško populacijo so bili toplo sprejeti zlasti zaradi denarja, ki so ga prinesli s sabo.⁵⁰⁶

Zgodovinar Nećak ugotavlja, da je bila vloga Kulturbunda pri organizaciji sprejema, oskrbe in zaščite beguncev v Jugoslaviji ter organizaciji kurirske službe nepogrešljiva. Zlasti prostor Maribora in tamkajšnjih Nemcev pri organizaciji državnega udara v Avstriji je imel izjemen pomen.⁵⁰⁷ Očitno protiavstrijsko propagando Švabsko-nemške kulturne zveze v času puča so jugoslovanske oblasti namenoma prezrle, avstrijski generalni konzul v Ljubljani Orsini-Rosenberg pa je v zadnjem poročilu podal pravilno končno oceno, ko je ugotavljal, da je Kulturbund po statutu kulturno društvo, ki ne bi smelo izvajati tovrstne propagande proti drugi državi.⁵⁰⁸ Franjo Baš še ugotavlja, da je bil propadli nacistični puč v Avstriji med drugim prelomen za paralelni pričetek gospodarsko organiziranega celjskega nemštva in nemštva na Slovenskem nasploh.⁵⁰⁹

⁵⁰² Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 191, 193.

⁵⁰³ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 191.

⁵⁰⁴ Zorn, »Izgoni tujih državljanov«, str. 179. Josef Winterstein, zagrizen nacist in zagovornik hitlerizma, je denimo maja prebegnil v sresko načelstvo Slovenske Konjice. Sredi oktobra je železniški obmejni komisariat v Šentilju poročal o prebegu Josipa Brunnerja (ki je trosil nacistične letake v Lipnici) v Jugoslavijo.

⁵⁰⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 52.

⁵⁰⁶ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 133–149.

⁵⁰⁷ Prav tam, str. 58, 192. Maribor je že dva meseca pred pučem preko Münchna prejel informacije, obvestila in podrobna navodila glede državnega udara. Obveščen je bil o predvidenih usmrčitvah zveznega kanclerja Dollfussa, vicekanclerja Starhemberga in ministra Feyja. Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 58.

⁵⁰⁸ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 56.

⁵⁰⁹ Baš, »Kulturbund v Celju«, str. 218.

4.5 Priključitev Avstrije (1938) in Češkoslovaške (1939)

Jugoslovanski ministrski predsednik Milan Stojadinović in Cincar-Marković sta že v sredini januarja 1938 na obisku v Berlinu prejela Hitlerjevo osebno zagotovilo, da bo Nemčija, katere interesi na Balkanu so bili po navedbah *führerja* samo gospodarskega značaja, spoštovala nedotakljivost jugoslovanskih državnih meja. Stojadinović je v znak hvaležnosti v zameno vrnil potrditev, da je avstrijsko vprašanje popolnoma notranja zadeva nemškega naroda. Göring je še dodal, da Nemčija v primeru *anschlusa* in nove sosednje meje z Jugoslavijo zoper slednje ne bo podajala ozemeljskih zahtev.⁵¹⁰ Hitlerju upravičeno niso verjeli ne slovenski izobraženci ne Komunistična partija Jugoslavije in ne srbska opozicija.⁵¹¹

Pogovor je med drugim nanesel na nemško manjšino v Jugoslaviji. Zanj je Hitler zagotovil, da so jugoslovanski Nemci do kraljeve države povsem lojalni, hkrati pa pretkano dodal, da je najboljša zaščita Jugoslavije ugodna in naklonjena politika do tamkajšnjih Nemcev.⁵¹² Vsaj prva trditev je bila popolna laž, preizprašujemo pa se lahko tudi o drugi, ki je veljala zgolj nekaj časa. Hitler je s Stojadinovićevim obiskom prejel blagoslov in odobravanje Jugoslavije pri aneksiji avstrijske države.

Po *anschlusu* se je ponovno zaostril propagandističen spopad med Nemci in Slovenci, ki je kasneje vodil v razkosanje, razdelitev in okupacijo Kraljevine Jugoslavije in njenega slovenskega teritorija.⁵¹³ Retrospektivno gledano je *anschluss* spremenil Avstrijo v orožarno in pripravljalnico za oboroženi spopad z Jugoslavijo. Gradec je pri tovrstnih pripravah postal glavni center protijugoslovanskih propagandnih, petokolonskih, raznarodovalnih in gestapovskih akcij, ki so se osnovala in širila iz že omenjenega *Jugovzhodnega nemškega inštituta* pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena.⁵¹⁴ Po drugi strani pa je nacistična ekspanzija v prostor Avstrije in Čehoslovaške jugoslovansko državo gospodarsko dokončno potisnila v (ne)milost Hitlerjeve Nemčije. Tozadevna gospodarska odvisnost se je izkoristila za pripravo osnovnih temeljev za kasnejšo politično in vojaško zasedbo Jugoslavije.⁵¹⁵

⁵¹⁰ Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 497–503.

⁵¹¹ Suppan, »Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo«, str. 595.

⁵¹² Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 707–708; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 500.

⁵¹³ Suppan, »Karikatura kot vir modernih stereotipov«, str. 52.

⁵¹⁴ FNRJ, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 6, 15–16.

⁵¹⁵ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 18.

Po priključitvi marca 1938 je Hitler v Gradcu sprejel deputacijo posavskih Nemcev, ki je *führerju* predlagala, naj v primeru vojne med Nemčijo in Jugoslavijo in uspešne zasedbe iz Posavja izseli zavedno slovensko prebivalstvo. V njihove izpraznjene domove pa naj se namestijo Kočevarji, kar se je uresničilo v vojnem času.⁵¹⁶ Približno v istem času v nedeljo 13. marca pa je bil po vseh cerkvah ljubljanske škofije razglašen dan molitev in žalovanja za koroške Slovence. Avstrija prvič po več stoletjih ni več obstajala v nikakršni obliki. Slovenci so se glede na množično reakcijo na *anschluss* precej razlikovali od ostalih narodov.⁵¹⁷ Po *anschlusu* se je nacifikacija nemške manjšine in s tem Kulturbunda kljub jugoslovanskim omejitvam in prepovedim delovanja dodatno stopnjevala.⁵¹⁸ Slovenci so po nacistični priključitvi avstrijske republike zaradi socialnih neenakosti in materialne stiske v nacizmu videli priložnost za izboljšanje svojega socialnega in gmotnega stanja. Pri tem ni šlo za izolirano in lokalizirano odklonsko obnašanje posameznih odpadnikov, temveč je bil spremenjen odnos do Hitlerjevega režima posledica množičnega pronacističnega agitiranja, obljub, propagande in zavajanja na severni jugoslovanski meji.⁵¹⁹

Anschluss in tozadevno spremenjeni nemško-jugoslovanski odnosi so dali Kulturbundu v času njegove formalnopravne prepovedi delovanja novi zagon. To je razvidno iz izpričanega priznanja 49-letnega Johanna Barona na zatožni klopi junija 1939, kjer je povedal, da je začel po pripojitvi Avstrije resno razmišljati o ponovnem organiziranju krajeve kulturbundovske celice v Mariboru, o čemer je bila neuradno seznanjena celo mariborska policijska instance.⁵²⁰ V tem času se je pri olajšanem obnavljanju kulturbundovskih celic na Slovenskem izpostavil ban Dravske banovine Marko Natlačen, ki je denimo mariborskemu vodstvu kulturbundovske krajeve skupine zagotovil, da bo prošnja kljub dejstvu, da jo je mariborska policija zaradi pomanjkljivosti zavrnila, v kratkem pozitivno razrešena.⁵²¹ Od Natlačena so mariborski Slovenci upravičeno pričakovali pomoč pri zatiranju hitlerizma,⁵²²

⁵¹⁶ ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3.

⁵¹⁷ Grdina, »Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit«, str. 110–111.

⁵¹⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 141.

⁵¹⁹ Ratej, »Hitlerizem v širši okolici Maribora«, str. 19, 22.

⁵²⁰ Prav tam, str. 36.

⁵²¹ Prav tam.

⁵²² Hitlerizem je bil med slovenskim štajerskim prebivalstvom zlasti odraz predstave o kakovostnejšem življenju, ki so ga videli v nemškem rajhu od časa Hitlerjevega prevzema oblasti, in je zato rezultiral v simpatiziranju z nacionalsocialistično ideologijo. V glavnem ni pomenil organiziranega političnega delovanja v NSDAP. Mariborskim in drugim Nemcem kot branilcem južne nemške jezikovne meje, ki so se v tridesetih letih usmerili k nacizmu, so zaradi lojalnosti, ekonomske in finančne odvisnosti in v želji po večji blaginji ter odpravi eksistencialnih zagat sledili njihovi slovenski delavci in uslužbenci. Pri starejših slovenskih generacijah je bil pomemben dejavnik pri odločitvi za sledenje svojim nemškim gospodarjem nekdanja skupna

nacistične propagande in kulturbundovstva, v zameno pa so po banovem obisku Maribora ob koncu aprila 1939 prejeli banov blagoslov pri obnovitvi kulturbundovskih celic kot najpomembnejšega predvojnega žarišča nacistične ideologije ter njene razkrojevalne demagogije in propagande.⁵²³ Obstajajo indici, da naj bi se ban že sicer rad družil s petokolonaši in kulturbundovci.⁵²⁴ Čeravno se je torej ban Natlačen na sejah zasedanja banskega sveta Dravske banovine (denimo sredi februarja 1938) očitkov o privilegiranju in popuščanju Švabsko-nemški kulturni zvezi otresal s pojasnili, da zveze prekomerno nikakor ne tolerira (in slednje podkrepil z nekaterimi številčnimi podatki o zmanjšanju števila celic),⁵²⁵ pa so njegova dejanja na terenu očitno kazala drugačno podobo.

Z izsiljeno nacistično aneksijo Avstrije so se uresničile preroške predvojne besede begunca Hermanna Göringa, ki je kasnejši komunistični vohunki Gusti Jirku Stridsberg⁵²⁶ ob naključnem srečanju po neuspešnem poskusu državnega udara v Münchnu (november 1923) smeje povedal: »Avstrija in Nemčija sta sestri. V prihodnosti nas boste bolje spoznali in nam boste hvaležni. /.../ Hvaležni ni bila prava beseda. Vendar nam boste kmalu naklonjeni, če bomo očistili Avstrijo Čehov in Židov.«⁵²⁷ Komunisti so vodilnim predstavnikom vlade (zlasti Stojadinoviću in Korošcu) očitali, da so na stežaj odprli vrata svobodnemu razmahu hitlerjanske propagande v Sloveniji; od leta 1938 je bilo antihitlerjevsko propagandno delo celo prepovedano.⁵²⁸ In ne samo to – Korošec je v znamenju dokazovanja svoje spreobrnitve in prijaznejše politike do nemške manjšine in nacizma celo odredil, naj gojenci privatnega

Avstro-Ogrska monarhija in posledična nostalgija. Mateja Ratej navaja, da so hitlerizem izvrševali zlasti mariborski, ptujski in okoliški Slovenci delavskega, obrtniškega ali kmečkega stanu (predvsem viničarji mariborske okolice, Halož in Slovenskih goric) ter delavci in kmetje Dravske in Mežiške doline ter Kozjaka (zlasti po *anschlusu* 1938), ki so na javnih lokacijah promovirali prihod Hitlerja in vpeljavo njegovega novega reda. Večinoma je šlo za običajne ljudi na »dobrem glasu«. Med slovenskim prebivalstvom na Štajerskem so to bili pogostoma slovenski nezakonski sinovi, spočeti med slovenskimi deklami in njihovimi kmečkimi gospodarji ali slovenskimi služkinjami in nemškimi delodajalci. Zaradi njihovih osebnih frustracij (posledica izjemno odklonilnega in poniževalnega odnosa okolja do njih in njihovih mater) so bili ranljiva in za nacizem privlačna skupina ljudi, ki je v Hitlerjevi retoriki videla varno zatočišče in možnost osebnega dviga v kontekstu življenjskega standarda. Ratej, »Hitlerizem v širši okolici Maribora«, str. 21–22, 38; Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 10–11.

⁵²³ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 36–37.

⁵²⁴ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 179. Ob napadu nacistične Nemčije na Jugoslavijo aprila 1941 je Natlačen policiji in orožništvu prepovedal izvrševati vojaške ukaze in ukrepe proti petokolonašem ter za člane nemške manjšine pri vojaških oblasteh zahteval, naj jih aretirajo v čim manjšem številu. Vodilni funkcionarji krajevne celice Kulturbunda v Ljubljani (ing. Tönnies, dr. Zeschko in dr. Franz Schley) so se ob obisku bana 11. aprila zahvalili za zaščito in korektno ravnanje slovenskih civilnih oblasti. Saje, *Belogardizem*, str. 27, 32.

⁵²⁵ ARS, AS 77, Banski svet, š. 12 (f. 12), »IX. redno zasedanje: 1. seja dne 14. II. 1938 (Zapisnik)«, str. 9.

⁵²⁶ Avstrijska grofica, pisateljica in časnikarka, ki je nekaj časa živela na slovenskem Štajerskem na lovskem gradu Hartenstein na Dobrovi pri Slovenj Gradcu. Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 453–454.

⁵²⁷ Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 132.

⁵²⁸ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 173.

nemškega učiteljišča svoje profesorje pri pozdravljanju v razredu pozdravljajo s Hitlerjevim pozdravom.⁵²⁹ Protinemško zgražanje zavednega prebivalstva nad izzivalnimi nacističnimi agitatorskimi akcijami je prodrlo v najgloblje pore vsakdanjega dogajanja v družbi. V Celju denimo so npr. snežno bele nogavice celjskih Nemcev, kulturbundovcev in domačih nemškutarjev polivali s črnilom, a dogajalo se je, da so bili pronacistični agitatorji zaradi zvez na policiji v premoči.⁵³⁰

Ob koncu septembra 1938 je Hitler s sklenitvijo *Münchenskega sporazuma* pridobil blagoslov Velike Britanije in Francije za zasedbo Sudetov.⁵³¹ Po Münchnu je Kulturbund v novembru 1938 prevzel Altgayerjev program, tvorjen iz petih točk.⁵³² Nemški poslanik v Beogradu von Heeren je Korošcu (ki se je bal prenosa »sudetskega sindroma« na jugoslovanske Nemce) v napetem razgovoru – polnem očitkov in hudih groženj poslanikov – še pred volitvami sredi novembra 1938 zagotovil, da nemška manjšina v Jugoslaviji nima iredentističnih nagibov oz. protidržavnih elementov, in opominjajoče izrazil prikrito željo (grožnjo?), da bi uspelo Jugoslaviji brez nemškega pritiska spremeniti svojo politiko do nemštva in Nemcev v lastni državi. Takoj po decembrskih volitvah je nemški poslanik spretno predlagal Stojadinoviću odstranitev Korošca iz vlade in bil pri tem uspešen. Stojadinović je nemudoma opravil razgovor s kraljevim regentom oz. knezom namestnikom Pavlom in ob reorganizaciji vlade decembra 1938 Korošca⁵³³ po novem ni bilo več v vladi. Notranje ministrstvo je bilo za kratek čas zaupano Milanu Aćimoviću, dotedanjemu upravniku mesta Beograd – sicer nemški agent s povezavami z nemško tajno državno policijo (*Gestapo*), ki je takoj po prevzemu funkcije s Stojadinovićevo odobritvijo pripravil referat o novi politiki do nemške narodnostne manjšine in slednje s konkretnjšimi navodili razposlal podrejenim banskim upravam.⁵³⁴ Dejanja Marka Natlačena (kot najvišjega predstavnika predvojne oblasti na Slovenskem in branika slovenstva v vse bolj kaotičnih razmerah nemško-slovenskih/jugoslovanskih odnosov) moramo vendarle razumevati v širšem zgodovinskem kontekstu. Po padcu Korošca je bil namreč Natlačen primoran spoštovati nova navodila Aćimovića. Res pa je, da je bil pri tem prvi. Že ob koncu decembra

⁵²⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 225.

⁵³⁰ Videčnik, *Vijuge in čeri*, str. 69.

⁵³¹ Rahten, *Anton Korošec*, str. 455.

⁵³² Crnjanski, *Embahade IV*, str. 152.

⁵³³ Korošec kmalu zatem prevzame funkcijo novega predsednika senata. Stojadinović po nepričakovanem razpletu februarja 1939 izgubi položaj ministrskega predsednika vlade in zunanjega ministra. Korošec v novi vladi Dragiše Cvetkovića postane eden njenih ključnih figur. Gašparič, »Anton Korošec«, str. 381–382, 385.

⁵³⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 153–154.

1938 je izdal podrejenim organom okrožnico, na podlagi katere so okrajni načelniki in komandirji orožniških postaj strogo preprečevali ukrepanje proti Nemcem (če denimo nosijo bele nogavice ali prepevajo nemške pesmi) in spodbujali njihovo zaščito v primeru javnih verbalnih ali fizičnih napadov nad njimi.⁵³⁵ Še vedno pa so bili izganjani, če so pretirano in javno preveč odkrito izzivali z nacistično demagogijo in propagando. Tako je morala sredi marca 1938 Jugoslavijo zapustiti Ivana Valentin s Ptuja, ker je v trenutku *anschlussa* na Ptuj na prsih nosila Hitlerjev znak.⁵³⁶ Zanimiva je izjava graškega izgnanca Franca Zdeneka iz Zagreba o stališčih graških Nemcev do Jugoslavije in Slovenije, v kateri je jugoslovanskim obmejnim oblastem povedal, da ga je ob vračanju proti Jugoslaviji na poti do meje spremljal nemški policist, ki mu je dejal, da Nemčija v najkrajšem možnem času načrtuje zasedbo Maribora, Ptuja in Celja ter območja do Zidanega Mosta in morda še preostali nekdanji avstro-ogrski prostor. Pričevanje priča o povečani psihozi, splošni anticipaciji in odzivih prebivalstva po tem, ko je nacistični imperij segal že do nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje.⁵³⁷

Že mesec dni pred aneksijo Avstrije je član banskega sveta Demeter Weble na seji rednega zasedanja banskega sveta Dravske banovine poročal o nemški manjšini, ki si je v Jugoslaviji zaradi uveljavljenih novejših rasnih teorij v Hitlerjevi Nemčiji jemala pravico do superiornega postopanja in obnašanja ter nemotenega razvijanja.⁵³⁸ Zaradi *anschlussa* in Münchenskega sporazuma pa se je nemška samozavest okrepila do te mere, da je vodstvo Nemcev na Slovenskem javno odreklo Jugoslaviji pravico do vmešavanja v nemške narodnostnomanjšinske zadeve.⁵³⁹ Prav tako nemška diplomacija po debaklu v Münchnu ni imela več zunanjepolitičnih razlogov, da se ne bi agresivno, grobo in energično vmešala v jugoslovanske notranje zadeve.⁵⁴⁰ Eden tovrstnih primerov se je pokazal po pritožbah von Heerena o Koroščevi protinemški drži in njegovih uspešnih pozivih, ko je pri Stojadinoviću malodane zahteval odstop Korošca. In ga dobil.⁵⁴¹

Hkrati je Jugoslavija po vkorakanju nemških čet v avstrijski prostor dokončno izgubila možnosti kompenzacij z ozemljem koroških Slovencev in tamkajšnje slovenske narodnostne

⁵³⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 153–154.

⁵³⁶ Zorn, »Izgoni tujih državljanov«, str. 179.

⁵³⁷ Zorn, »Izgoni tujih državljanov«, str. 180.

⁵³⁸ ARS, AS 77, Banski svet, š. 12 (f. 12), »IX. redno zasedanje: 1. seja dne 14. II. 1938 (Zapisnik)«, str. 8.

⁵³⁹ Baš, »Kulturbund v Celju«, str. 216.

⁵⁴⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 152.

⁵⁴¹ Gašparič, »Anton Korošec«, str. 374–375.

manjšine v številčni moči 90.000 prebivalcev, ki se je s premikom državnih meja Hitlerjevega rajha na Karavanke sčasoma znašla pod nacistično strahovlado in se je posledično njen mednarodnopravni položaj samo še poslabšal. Še tista njena minimalna zaščita skozi senžermensko pogodbo je bila izničena. Jugoslovanski državniki so bili pred novim izzivom: kako pravzaprav nevtralizirati morebitne simpatije v Sloveniji do nacistične ideologije in Hitlerjeve Nemčije?⁵⁴²

Po demontaži Češkoslovaške (vdoru nemških čet v Prago in vzpostavitvi nemškega protektorata nad Čecho in Moravsko) in posledični mednarodni krizi poročila britanskega poslaništva v Beogradu (april 1939) navajajo, da je bila nemška manjšina v Sloveniji v stanju *»zadrževane vznemirjenosti, zasvojena z nacistično doktrino, večina njenih članov pa je brez dvoma upala, da bodo kmalu združeni z rajhom«*.⁵⁴³ K temu je britanski konzul v Zagrebu Thomas C. Rapp med obiskom Slovenije po *anschlusu* dodal, da *»nacistično razpoloženje v Sloveniji ni spontano /.../ Tako razpoloženje marljivo propagirajo nacistični agenti /.../ To razpoloženje bodo sedaj še okrepili karieristi, ki predvidevajo, da bo nemški vpliv kmalu postal prevladujoč in takšni že rajši govore nemško kot pa slovensko«*.⁵⁴⁴ Z ustanovitvijo nemškega konzulata v Mariboru (marec 1939), ki je hitro postal ena najmočnejših postojank nemške obveščevalne službe v Sloveniji, se je v ideološkem pogledu začelo pomembno nacistično usmerjanje Nemcev v Mariboru.⁵⁴⁵

Zlasti po okupaciji Česke marca 1939 so se nekateri kulturbundovci kot del nacistično usmerjene nemške manjšine v Sloveniji aktivno vključili v obveščevalno delo za *Sicherheitsdienst* (SD) in vojaško obveščevalno službo *Abwehr*. Pomembna postojanka nemške obveščevalne službe je bila skupna obmejna železniška postaja v Mariboru, kjer so od leta 1936 vlake prevzemali avstrijski oziroma od leta 1938 nemški železničarji.⁵⁴⁶ Že od aprila 1939 (torej še pred napadom na Poljsko) so se pod organizacijskim okriljem Kulturbunda v načrtnih pripravah na nemški napad in razpad Jugoslavije, razkosanje in priključitev k nemškemu rajhu v največjih slovenskih mestih (Mariboru, Celju, Ptuj⁵⁴⁷ in na Kočevskem) v tajnosti z veliko hitrostjo kljub nasprotovanju nemškega zunanjega

⁵⁴² Rahten, *Anton Korošec*, str. 441; Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 176.

⁵⁴³ Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 99.

⁵⁴⁴ Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 98.

⁵⁴⁵ Žnidarič, »Maribor 1941–1945«, str. 465.

⁵⁴⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 163, 212, 219.

⁵⁴⁷ Prim. na Ptuj: Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 45.

ministrstva formirale polvojaške ilegalne enote »Volkdeutsche Mannschaft«, ki so bile enotno uniformirane in opremljene (črni škornji, črne jahalne hlače, bela srajca in črne čepice ...). Ustanavljanje je potekalo v strogi vojaški disciplini skozi telesno in psihofizično urjenje ter ideološko oz. politično usposabljanje po izgledu strukture *Sturmabteilung* (v bistvu je šlo za jurišne formacije SA),⁵⁴⁸ vključeni so bili moški v starosti med 18 in 45 let. Na Kočevskem pod vodstvom agronoma Wilhelma Lampetra so se enote SA začele ustanavljati že leta 1939 in so jih nato evidentirali v tedniku *Gottscheer Zeitung*. V domeni 25 kulturbundovskih celic na Kočevskem so ustanovili 25 čet (*Sturmov*) »Volksdeutsche Mannschaft« z več kot 1500 (številčne ocene gredo skoraj do 2000) enotno uniformiranih in v duhu nacionalsocialističnega svetovnega nazora vzgojenih in telesno usposobljenih mož; kot dodatek pa še poseben varnostni vod. Zanimivo je, da je intenzivno in sistematično ustanavljanje jurišnih oddelkov potekalo v času, ko je jugoslovanski vladni režim najbolj popuščal zahtevam nemške manjšine, tj. poleti in jeseni 1940. Iz tega sledi, da to niso bili obrambni oddelki. Opisane priprave so se še intenzivirale po nemških zmagah nad skandinavskimi državami ter na zahodu nad Francijo in državami Beneluksa.⁵⁴⁹ Marca 1939 so bili kulturbundovci v slovenskem prostoru legalno prisotni v 32 krajih.⁵⁵⁰

4.6 Obdobje med mirom in vojno v Dravski banovini (1939–1941)

S Hitlerjevo bliskovito invazijo na Poljsko se je na takratnem nemirnem horizontu še uradno začela druga svetovna vojna. Pri slovenskih Nemcih, ki so bili tisti čas aktivno vpreženi v obnavljanje izpostav Švabsko-nemške kulturne zveze, je vzbudila nova upanja, priprave in aktivnosti za uresničitev nacističnih imperialističnih želj in ozemeljskih teženj v Sloveniji (priključitev zlasti slovenske Štajerske k nemškemu rajhu), ki so se do napada na Francijo še dodatno stopnjevala in s francoskim premirjem dosegla vrelišče. Jugoslovanske oblasti so nemudoma po nemškem napadu v boju proti diseminaciji nacistične propagande v Mariboru, Dravogradu in na Ptujju aretirale več izzivalnih oseb, ki so pozdravljale z nacističnim pozdravom in po stenah risale kljukaste križe. Štajerskim Nemcem so prepovedale namerno

⁵⁴⁸ Čeprav je bila struktura SA v matičnem nemškem rajhu z notranjim obračunom v letu 1934 popolnoma razbita in je po odstranitvi Ernsta Röhma (1887–1934) in ostale vodilne garniture postala postranska nepomembna sila (aktivirali jih niso niti v zadnjih letih razsula), je bila situacija na nemških okupiranih področjih precej drugačna.

⁵⁴⁹ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 196–197; Ferenc, *Raznarodovanje*, str. 50.

⁵⁵⁰ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. – uveljavljanje kraj. skupin v Mariboru, Rušah in Račah / Korespondenca, 7. 4. 1939.

poslušanje radijskih sprejemnikov propagandnih oddaj graškega radia v slovenskem jeziku pri odprtih oknih stanovanj.⁵⁵¹

Po Hitlerjevem napadu na Poljsko 1. septembra 1939 je jugoslovanska vlada nekaj dni kasneje (tudi spričo potencialnega italijanskega napada na Jugoslavijo) iz svojih zaporov izpustila 2300 Nemcev, jugoslovanskih državljanov, ki so bili iz političnih razlogov priprti v Donavski in Dravski banovini.⁵⁵² Nemški poslanik v Beogradu von Heeren se je za prijateljsko gesto zahvalil.⁵⁵³ Vznemirjena reakcija nemške manjšine v Jugoslaviji (v slovenskem prostoru zlasti med bogatejšimi Nemci) na Hitlerjev govor v *Reichstagu* v začetku oktobra 1939 s predlogom o izmenjavi narodnih manjšin med evropskimi državami dokazuje, da je bila nemška manjšina v Jugoslaviji prožna, fluidna in prilagodljiva sila glede na aktualne vojaške in politične razmere. Nekateri kočevski Nemci so denimo v znak nestrinjanja začasno celo opustili hitlerjanski pozdrav in javno razkazovanje kljukastih križev. Prav tako so začeli z dokazovanjem slovenskega porekla in marsikdo je v strahu pred nasilno izselitvijo zapustil lokalne sekcije Kulturbunda.⁵⁵⁴

V sosledju so se povečale politične zahteve slovenskih Nemcev, ki so postali oportunistično dovzetni na naraščajočo moč nacistične Nemčije v Evropi. Oktobra 1939 so denimo voditelji kočevskih Nemcev v spomenici, posredovani banski upravi Dravske banovine in vladi v Beogradu, ponovili zahtevo, naj se nemški narodni skupnosti prizna status javnopravne korporacije z lastnim statutom. Iz kočevskih šol naj bi se odstranili slovenski učitelji zaradi pomanjkljivega znanja nemščine, razvoj Kulturbunda naj bi bil prost, želeli so ukinitve cenzure njihovega glasila *Gottscheer Zeitung*.⁵⁵⁵ Marca 1939 je na stotine apaških Nemcev zahtevalo priključitev nemškemu rajhu. Aneksija je bila dobri dve leti pozneje realizirana.⁵⁵⁶ Številni mednarodni (*anschluss*, sudetska kriza, popuščanje zahodnih velesil v Münchnu ter razbitje Čehoslovaške in vzpostavitev nemškega protektorata nad Češko in Moravsko) in notranji politični dogodki (odstranitev Korošca kot notranjega ministra in padec Stojadinovićeve vlade) so pri slovenskih Nemcih vzbudili upanje po legalni obnovi celic Švabsko-nemške kulturne zveze v slovenskem prostoru, ki so bile v razdobju 1935–1936

⁵⁵¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 105; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 215–216, 235.

⁵⁵² Biber, »Britanska diplomatska poročila«, str. 99.

⁵⁵³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 212.

⁵⁵⁴ Prav tam, str. 213–215.

⁵⁵⁵ ARS, AS 1164.

⁵⁵⁶ Suppan, *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, str. 385–390.

skoraj v celoti prepovedane in ukinjene. Novi ministrski predsednik in obenem še notranji minister Dragiša Cvetković je v želji po prijateljskih odnosih s Tretjim rajhom odobril obnovitev organizacij Kulturbunda na Slovenskem. To je 31. marca 1939 rezultiralo v prijavi ustanovitve 32 krajevnih celičnih izpostav.⁵⁵⁷ V nekaterih slovenskih krajih so bile ustanovne skupščine že aprila,⁵⁵⁸ a šele po Hitlerjevem napadu na Poljsko je banska uprava Dravske banovine oktobra 1939 po številnih preteklih razpustih in prepovedih krajevnih skupin ponovno (in zadnjič) odobrila pravila ter izdala dovoljenje za ponovno obnovitev Kulturbunda v Sloveniji.⁵⁵⁹ V zameno za to so morali nacisti potrditi pravila slovenske Prosvetne zveze na Koroškem. To je bilo zadnjič, ko je lahko Kraljevina Jugoslavija v odnosih z Nemčijo še uveljavila načelo recipročnega delovanja.⁵⁶⁰ Posamezni primeri celic (Apače, Hrastnik, Dravograd, Konjišče, Planina, Serdica in Pobrežje)⁵⁶¹ pa vendarle kažejo, da ustanavljanje krajevnih celic Kulturbunda v vseh krajih Dravske banovine ni potekalo tako gladko, saj je banska uprava do aprila leta 1940 prepovedala formiranje omenjenih sekcij in jih dovolila šele po padcu Francije. Nekaj jih je še v letu 1940 razpustila; nekaterim

⁵⁵⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 102; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 162–163. Prijavljene so bile ustanovitve celic v naslednjih krajih: Celje, Dravograd, Guštanj, Radlje, Muta, Vuzenica, Slovenske Konjice, Hrastnik, Ljubljana, Apače, Konjišče, Žiberci, Maribor, Pobrežje, Sladki Vrh, Studenci, Sv. Lovrenc na Pohorju, Serdica, Slovenj Gradec, Šoštanj, Rogatec, Kočevje, Blatnik, Dolga vas, Dolnja Topla Reber, Knežja lipa, Maverlen, Nemška Loka, Onek, Planina, Šalka vas in Stara Cerkev.

⁵⁵⁸ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 102.

⁵⁵⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 212, 219, 231.

⁵⁶⁰ Ferenc in Godeša, *Slovenci pod nacističnim gospostvom*, str. 177.

⁵⁶¹ Prijavni prošnji v Apačah in Konjišču (srez Ljutomer) sta bili večkrat zavrneni s pojasnilom, da podpisani predlagatelji ne nudijo jamstva za delovanje celice pod okriljem zakona in družbenega reda. Po posodobljeni vlogi v primeru ustanavljanja celice v Konjišču je ljutomersko sresko načelstvo vlogo ponovno zavrnilo in zahtevalo predložitev obstoječega seznama članov za krajevno skupino, ki formalnopravno še sploh ni delovala. Ustanovitev celice v Hrastniku je bila zavrnjena zaradi premajhnega števila nemških članov (izmed 24 prijavljenih jih je manj kot 20 pripadalo nemški narodnostni skupnosti). Pri prošnji za ustanovitev celice v Pobrežju oblasti kontinuirano zahtevajo dodatna dokazila, ki jih niso zahtevale nikoli poprej. V Dravogradu so lokalne oblasti močno ponagajale pri ustanavljanju kulturbundovske celice. Posredoval je Johann Baron, ki je poslal pritožbeno noto banu Dravske banovine Natlačenu. Pojasnil je, da je sreski načelnik v Dravogradu Milač zavrnil napovedano prijavo ustanovne skupščine v hiši št. 14 zaradi nepravilno definirane tretje točke (»slučajnosti«) dnevnega reda s pojasnilom, da ni točno navedeno, kaj se bo pod to točko obravnavalo. Predvidena ustanovna skupščina za 15. december 1940 se zaradi tega ni izvršila. 17. decembra je bilo javljeno, da bo do skupščine prišlo 22. decembra, kar pa je bilo ponovno zavrnjeno zaradi domnevno pomanjkljivo oddane prijave dokumentacije (nikjer niso bili definirani kraj in čas skupščine ter dnevni red), čeprav je šlo za isto prijavo in je prišlo do spremembe zgolj pri datumu napovedane skupščine. Zraven je sreski načelnik še zapisal, da se zbor skupščine ne more dovoliti v dvoriščnem lokalu, ki naj bi bil prenovljen nelegalno in brez gradbenega dovoljenja. Dejansko pa je šlo zgolj za zamenjavo okenskih okvirjev in vrat, tla so bila prekrita z novimi deskami, lokal je bil sveže prepleškan. Po drugi strani pa je ravno 22. decembra v isti objekt vselil jugoslovanske vojake. Prav tako dva ustanovna člana (Ivan Diener in Franc Haber) naj ne bi bila nemške, temveč slovenske narodnosti. AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 23. 12. 1940, str. 1–2; »Spomenica«. Neko obveščevalno poročilo iz januarja 1941 navaja, da je bilo med 33 člani novoformirane kulturbundovske celice v Dravogradu večino Slovencev. Kulturbundovsko celico v Serdici (ustanovljeno 21. 12. 1939) je banska uprava 18. maja 1940 zopet razpustila, ker je njen predsednik Karl Bütschek od tujkega trgovca Schauerja prejel navodila za formiranje nacistične stranke. Prav tako naj bi se večje število članov slovenske narodnostne pripadnosti vključevalo v nemško športno telovadbo. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 220, 394.

celicam pa je bilo delovanje sicer deloma dovoljeno (v Radljah, Slovenskih Konjicah, Vuzenici, Slovenj Gradcu, Studencih pri Mariboru in na Muti), a je bilo strogo nadzorovano ter v znamenju iskanja orožja in nacističnega časopisja podvrženo hišnim preiskavam, pri čemer so se marsikateri aktivnosti neupravičeno blokirale. V Studencih so nemške delavce iz jugoslovanskih državnih železnic zaradi udeležbe na silvestrovanju tamkajšnje krajevene skupine ob koncu decembra 1939 premestili na delo v Srbijo in Sarajevo. V Mariboru je neznani nemški lekarnar zaradi svojega članstva v Kulturbundu izgubil pravico dobavljanja zdravil bolniški blagajni. Na vse to opozarja spomenica nemške narodnostne skupine, predana osebno banu Natlačenu 26. aprila 1940, v kateri je tovrstna problematika predstavljena v poglobljeni luči.⁵⁶² Po sprožitvi vojaške kampanje proti Poljski so začeli jugoslovanski Nemci z organiziranjem vojaških formacij, ki so leta 1941 pomagale pri invaziji ter prevzemanju jugoslovanske oblasti in vzpostavljanju nemške okupacijske uprave.⁵⁶³

Po zadnji obnovitvi kulturbundovskega delovanja leta 1939 so v Švabsko-nemško kulturno zvezo vstopali številni (zlasti štajerski) Slovenci.⁵⁶⁴ Bogata predvojna agitacija, demagogija, obljube o socialnem in materialnem izboljšanju ter množično ogrevanje in psihoza prebivalstva na severni jugoslovanski (slovenski) meji, ki je imela izvor v veliki socialni in položajni neenakosti, so med slovenskim prebivalstvom predvsem po *anschlusu* obrodili sadove. Mateja Ratej navaja, da je šlo v glavnem za običajne ljudi »na dobrem glasu«.⁵⁶⁵ Močno nacificirano nemško manjšino so v Sloveniji tvorili zlasti nemško govoreči meščani in delavci. Med Kočevarji so bili nad Hitlerjem navdušeni predvsem mlajši prebivalci.⁵⁶⁶ Po drugi strani pa nekdanji aristokrati (zlasti nekdanje plemiške družine z večjo zemljiško posestjo), živeči na spodnještajerskih in dolenskih (vele)posestvih, praviloma niso bili zagreti podporniki nacionalsocializma in posledično niso bili dovzetni za Hitlerjevo ideologijo.⁵⁶⁷ Nemško plemstvo skoraj ni bilo deležno nacifikacije.⁵⁶⁸ Za razliko od delavcev in podeželskega proletariata. Po zapisih dr. Orsini-Rosenberga (junij 1934) je bilo ostro proti

⁵⁶² AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 23. 12. 1940; »Spomenica«.

⁵⁶³ ARS, AS 1827, t. e 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 2. Sodeč po nekaterih virih in navedbah avtorjev že nekaj mesecev pred Hitlerjevim napadom na Poljsko.

⁵⁶⁴ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 17. Še posebej v severnem obmejnem prostoru Dravske banovine naj bi v Kulturbund rodni Slovenci pravzaprav vstopali že poleti 1933. *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 3.

⁵⁶⁵ Ratej, »Hitlerizem v širši okolici Maribora«, str. 19–22; Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 14, 17–18.

⁵⁶⁶ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 119.

⁵⁶⁷ Grdina, »Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah«, str. 726.

⁵⁶⁸ Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 440.

nacizmu še slovensko kmečko prebivalstvo.⁵⁶⁹ Ljubica Šuligoj omenja spomenico predstavnikov Sokolskega društva in Moške podružnice sv. Cirila in Metoda iz leta 1938, ki je bila odposlana predsedniku ministrskega sveta dr. Milanu Stojadinoviću in ministru za notranje zadeve dr. Antonu Korošču. V spomenici so vlado opozarjali in prosili, naj se posveti razmeram na severni državni meji in pripadajočim obmejnim krajem, kjer so se v zadnjih letih (zlasti po *anschlusu*) izvajala nacistična izzivanja in se je vršila intenzivna propaganda za priključitev severnih predelov Kraljevine Jugoslavije k nemškemu rajhu.⁵⁷⁰ »Mi v Mariboru zajebavamo žandarmerijo in policijo, pa nam nič ne morejo,« se je spomladi 1939 pred skupino kmečkih fantov iz Gorišnice pohvalil mladi slovenski delavec delavnice državnih železnic z začasnim bivanjem na mariborskem Pobrežju.⁵⁷¹

Čedalje intenzivneje so se širile propagandne govorice o predvideni Hitlerjevi zasedbi Jugoslavije (ali njenega slovenskega predela).⁵⁷² Iznancu iz Nemčije Avgustu Punčohu so na graški gestapovski izpostavi v letu 1940 povedali, »da bodo Nemci v enem mesecu prišli v Jugoslavijo in zavzeli Štajersko«. ⁵⁷³ Že poleti 1940 so se jugoslovanski Nemci po zmagi nad Francijo pripravljali na slavnostno okrasitev ob svečanem sprejemu nemških čet; pokupili so rdeče blago za šivanje nacističnih zastav. Jugoslovanske obveščevalne službe so ugotovile, da so vsi nemški športni klubi dobili zadolžitev, naj v namen sprejetja lažjih letal in padalcev usposobijo – torej preuredijo in poravnajo igralne površine.⁵⁷⁴ Pojavljale so se že sabotažne dejavnosti in pozivanje jugoslovanskih vojaških obveznikov, naj prebežijo v Nemčijo.⁵⁷⁵ Spodbujala in izvajala se je vojaška vzgoja, zbirale in skrivale so se zaloge orožja, ki so bile na razpolago kulturbundovcem po nemškem napadu, ko so slednji pridobili začasno funkcijo pomožnih stražnih oddelkov za zagotavljanje splošnega reda, miru in discipline ter razoroževanja jugoslovanskih vojakov.⁵⁷⁶ Poleti 1940 je vodstvo Kulturbunda

⁵⁶⁹ Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien*, str. 136. Ugotovljeno je, da sta bila za vpliv nacistične socialne demagogije na Dolenjskem dostopna predvsem vaška revščina in srednji kmet, ki sta bila v težkem socialnem položaju, vendar bi bilo treba še ugotoviti, kakšen del vaše revščine in srednjih kmetov je tej demagogiji podlegel in ali lahko po demonstracijah na enem območju in po pojavu odstranjevanja italijanskih in nameščanja nemških zastav v občinskih središčih sodimo, da je bila vsa ali skoraj vsa vaška revščina in srednji kmet na Dolenjskem in Notranjskem pod vplivom nacistične socialne demagogije. Ferenc, *Odpornišтво*, str. 47.

⁵⁷⁰ Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 38.

⁵⁷¹ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 19, 21.

⁵⁷² AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 4. Tako je bila nemška manjšina v Mariboru že aprila 1940 v polni pripravljenosti na domnevni prihod nemških čet v Slovenijo. Poročilo je opozarjalo o veliki možnosti skupnih akcij nemške manjšine in Kulturbunda v Mariboru v podporo prodiranja nemških čet.

⁵⁷³ Zorn, »Izgoni tujih državljanov«, str. 180.

⁵⁷⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 216, 240.

⁵⁷⁵ Zorn, »Izgoni tujih državljanov«, str. 180.

⁵⁷⁶ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije...«, str. 6–7.

v povezavi z urjenjem nemških mladincev na Slovenskem zakuhalo pravo afero med poveljstvom nemške vojske in strukturo SS. Kulturbundovsko vodstvo je namreč predlagalo nekajtedensko urjenje nemških mladincev v enotah SS v nemškem prostoru, od koder bi se vrnili nazaj na slovensko območje, kjer bi urili moštvene oddelke v športnih društvih oz. se usposabljali v namene SS. Mladinski vodje so res prebežali v Gradec na pregled in ugotovitev njihovih psihotesnih zmožnosti. Odposlali so jih v Breslau, kjer so jih obravnavali kot prijavitelje za SS. Vodstvo Kulturbunda se s tem ni strinjalo, češ da so bili izurjeni že v brambornih moštvih na Slovenskem. Vodstvo SS je pritožbo zavrnilo, zato so se pribežniki zglasili v nemško vojsko, ki jih je v taborišču Brandenburg zavezala z dvoletno prostovoljno vojaško službo v afriškem zboru. Zadeva je bila kasneje očitno urejena šele z nacističnim vojaškim vdorom v Jugoslavijo in dodeljeno pomožno vlogo Kulturbunda pri celostnem podpiranju invazije.⁵⁷⁷

V tem času jim je bila torej že jasna njihova vojaška vloga (vsesplošno sodelovanje pri vsestranski podpori vojaške konfrontacije), kar je razvidno iz izjave kulturbundovca Franza Huberja iz Radelj oktobra 1940, ko je na sestanku lokalne celice poudaril, da bodo morali kulturbundovci v primeru nemškega napada na Jugoslavijo z vsemi razpoložljivimi silami pomagati nemški vojski ter zasesti (ali uničiti) druge pomembne objekte.⁵⁷⁸ Zanimivo je, da Nemci v Mariboru zadnje leto mirnega stanja v Kraljevini Jugoslaviji za razliko od prejšnjih let niso javno slavili Hitlerjevega rojstnega dne z nacističnimi kljukastimi križi, zastavami, propagandnimi letaki in zunanjimi proslavami, kar bi lahko bila posledica večje podrejenosti koordiniranim in bolj premišljenim akcijam iz Nemčije.⁵⁷⁹

Sredi septembra 1940 je imela Švabsko-nemška kulturna zveza v 32 izpostavah krajevnih skupin na območju Dravske banovine približno 8000 članov, od tega v mestu Maribor okoli 2300 kulturbundovcev.⁵⁸⁰ Ob koncu decembra 1940 je bil Kulturbund na Slovenskem (*Gau*) razdeljen na pet okrožij (*Kreis*): Maribor, Celje, Ptuj, Ljubljana in Kočevje. V mariborskem okrožju so bile njegove izpostave odprte v Mariboru, Studencih, Pobrežju, Slovenski Bistrici, Sv. Lovrencu na Pohorju, Radljah, Muti, Vuzenici, Slovenj Gradcu, Guštanju, Dravogradu in Sladkem Vrhu. V načrtu je bila še otvoritev podružnice v Šentilju. V

⁵⁷⁷ Arhiv MNZC, fasc. 37, »Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*,« str. 6.

⁵⁷⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 413.

⁵⁷⁹ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 4.

⁵⁸⁰ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«.

ljubljskem okrožju je delovala zgolj izpostava v Ljubljani, načrtovala pa se je še vzpostavitev celice v Trziču. V okrožju Celje je imel Kulturbund krajeвне skupine v Celju, Rogatcu in Hrastniku – vodilnemu gnezdu kulturbundovske dejavnosti ter formalnopravno edini izpostavi v Zasavju; potekale so priprave na otvoritev enote v Slovenskih Konjicah. Ptujsko okrožje je s kulturbundovskimi celicami razpolagalo na Ptuj, Ormožu, Apačah, Žibercah in Tikšincih. Ustanovitev podružnične enote v Gornji Radgoni je bila v pripravi. Največje število celic je bilo v kočevskem okrožju, tj. v Kočevju, Dolgi vasi, Livoldu, Topli Rebi, Gotenici, Grčarici, Knežji Lipi, Kočevski Reki, Koprivnici, Mozlju, Nemški Loki, Borovcu na Poljanah, v Polomu, Stari Cerkvi, Starem Logu, Šalki vasi, Zajčjem Polju in Blatniku.⁵⁸¹ Januarja 1941 je Kulturbund v Sloveniji štel natanko 11.577 članov, preostalih 10.703 Nemcev še ni bilo včlanjenih v vsenemško organizacijo.⁵⁸² V pregled še niso vključene krajeвне skupine v Gornji Radgoni, Apačah, Fikšincih in Murski Soboti (slednje so imele 8. decembra 1940 skupaj 691 članov) in ustanovljena celica v Črmošnjicah. Sredi januarja 1941 je bilo torej v slovenskem prostoru v Kulturbundu včlanjenih že več kot 12.268 članov.⁵⁸³ Prevladovale so mlajše starostne skupine (v povprečju do 40 let). V zadnjem mesecu mirnega stanja marca 1941 je bilo v Dravski banovini formalnopravno poleg pokrajinskega vodstva (v Mariboru) in petih okrožnih vodstev 52 uradno delujočih krajeвnih sekcij.⁵⁸⁴ To ne pomeni, da sta bili prisotnost Kulturbunda in dejavnost njenih članov omejeni zgolj in izključno samo na teritorij 52 celic. Operativni prostor in delokrog številnih izpostav je zajemal bližnje sosednje kraje, kjer so prav tako potekali sestanki, zborovanja in združevanja članov ter se je vršila kulturbundovska dejavnost. Kakor sicer že omenjeno, je treba še enkrat posebej izpostaviti, da najnovejši rezultati arhivskega raziskovalnega dela v *The National Archives* (London) kažejo, da Kulturbund ni bila zgolj slovenska zgodba. Dokumenti s sredine julija 1942 pričajo o operiranju aktivne celice v Trstu,⁵⁸⁵ kar lahko povežemo s predpostavko, da so nacisti dojemali Trst kot bodoče nemško pristanišče.⁵⁸⁶

Po zadnji obnovitvi Kulturbunda se slovenski Nemci niso več priznavali za prave jugoslovanske državljane, temveč za »varovance« Nemčije in Hitlerja znotraj jugoslovanskih meja.⁵⁸⁷ To je bilo javno izkazano 19. januarja 1941 v Mariboru, ko je

⁵⁸¹ *Slovenec*, »Delo Kulturbunda«, 29. 12. 1940, str. 2.

⁵⁸² AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft.

⁵⁸³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 102.

⁵⁸⁴ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft.

⁵⁸⁵ TNA, WO 202/158, »Situation in Italy and Slovenia«, 11. 7. 1942, str. 2–3.

⁵⁸⁶ Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto dne 20. 7. 2024.

⁵⁸⁷ Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, prva knjiga, str. 57.

Gauführer Johann Baron na skupščini Kulturbunda slovenskih Nemcev in delegatov vseh krajevnih skupin v Sloveniji poudaril, da zavest Nemcev na Slovenskem o pripadnosti 80-milijonskemu nemškemu narodu prevlada nad zavestjo o pripadnosti narodni manjšini v Jugoslaviji. Iz te drzne trditve se zrcali zahteva do jugoslovanske države glede vzpostavitve novega narodnomanjšinskega reda s kulturbundovskim vodstvom, ki bi bil državi enakovreden in enakopraven partner. Obenem je bilo z imenovano zahtevo odkrito sporočeno, da bo Kulturbund nadaljeval s svojim delom in aktivnostjo, četudi bi ga Jugoslavija razpustila. Nemška manjšina na Slovenskem je tako zanikala svojo državopolitično pripadnost Jugoslaviji.⁵⁸⁸ To srečanje je bilo pravo nacistično manifestacijsko zborovanje pod financerstvom tovarnarja Hutterja v času, ko je bilo slovenskim društvom zaradi splošne prepovedi zborovanj prepovedano uprizarjati takšne dogodke. Nemški mladinci so prispeli v Maribor v uniformah Nemške delovne službe (*Arbeitsdienst*). Delegati so bili v uniformah, čeznje so imeli civilne plašče. Na ulicah so se javno pozdravljali s hitlerjanskim pozdravom.⁵⁸⁹

Švabsko-nemška kulturna zveza je postala osrednja nemška organizacija za celotni jugoslovanski prostor. Pripadala so ji pokrajinska vodstva, med njimi mariborsko. Prišlo je do organizacijske nadgradnje in izpopolnitve – vse kulturbundovske športne sekcije so se pretopile v ilegalne vojaške organizacije. Zlasti med podeželskimi Slovenci se je razmahnila živahna hitlerjanska propaganda.⁵⁹⁰ Kulturbundovske prireditve so postale odkrito pronacistične in enake nacionalsocialistični stranki v Nemčiji ne samo po vsebini, temveč celo po zunanosti z zbori, bobnanjem, načinom pozdravljanja, fanfarami, uniformami in vzklikanjem »Sieg Heil«.⁵⁹¹

⁵⁸⁸ Baš, »Kulturbund v Celju«, str. 216.

⁵⁸⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 220.

⁵⁹⁰ ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«.

⁵⁹¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 220.

Slika 14: Nacistično obarvano zborovanje celjske sekcije Kulturbunda januarja 1941.

Vir: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_\(Yugoslavia\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_(Yugoslavia)), pridobljeno dne 1. 7. 2024.

4.7 Od državnega udara v Beogradu do nemškega napada

Spomladi 1941 je bila Kraljevina Jugoslavija diplomatsko, politično, gospodarsko, trgovsko, vojaško in geografsko skoraj docela obkoljena brez možnosti izhoda.⁵⁹² Ob koncu marca 1941 so se v nizu nekaj dni na teritoriju tedaj še svobodne Kraljevine Jugoslavije pričelev odvijati ključne politične prelomnice, ki so v kontekstu evropskega (in jugoslovanskega) vojnega teatra usodno zaznamovale nadaljnji razplet dogodkov. Nemočna Jugoslavija je bila 25. marca 1941 zaradi silnih diplomatsko-političnih, gospodarskih in vojaških pritiskov (in navezav zlasti na nacistično Nemčijo) v dunajskem dvorcu Belvedere prisiljena⁵⁹³ podpisati

⁵⁹² Tomasevich, *The Chetniks*, str. 25–26; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 720.

⁵⁹³ Jugoslavija ni imela veliko izbire, kajti politično in vojaško je bila ob pričetku druge svetovne vojne močno oslABLJENA in v docela negotovem položaju, gospodarsko skoraj popolnoma odvisna od tesne navezanosti jugoslovanskega trga z ekonomskim prostorom sil osi (še posebej Nemčije), geografsko pa izolirana in oddaljena od demokratičnih držav na zahodu Evrope. Če vzamemo v temeljitejši ozir samo gospodarski položaj države, je razvidno, da je Nemčija v letih 1936–1939 prevzela 28,3% jugoslovanskega izvoza (Francija: 2,8%; Velika Britanija: 8,4%), hkrati pa izvrševala 34,8% uvoza (Francija: 2,3%; Velika Britanija: 7,5%). Po priključitvi Avstrije in češko-moravskega protektorata se je delež uvoza in izvoza povečal na več kot 50%.

pristopno pogodbo o priključitvi k trojnemu paktu.⁵⁹⁴ Celjski kulturbundovec Sager po podpisu pristopne listine ni mogel skriti razočaranja. Novico o pristopu Jugoslavije k silam osi je pospremil z besedami: »*Ne morem verjeti, da bi bil naš firer pozabil na Spodnjo Štajersko. Da bomo morali še potrpeti? Počakajmo na navodila iz Gradca! Kljub takšnemu paktu moramo ostati pripravljeni!*«⁵⁹⁵ Zgolj dva dni zatem je politični vrh Jugoslavije stresel vojaški državni udar prozahodno oz. probritansko usmerjenih oficirjev iz enot jugoslovanskega letalstva in beograjske vojske. Burne demonstracije in množični ulični protesti v Beogradu, Splitu, Sušaku, Ljubljani, Kragujevcu in drugje kot izraz nezadovoljstva prebivalcev so jugoslovanske oficirje⁵⁹⁶ vzpodbudile k uspešnemu prevratu.⁵⁹⁷ Vojaški puč v osnovi ni bil usmerjen proti fašizmu, temveč predvsem politiki kneza Pavla in sporazumu Maček-Cvetković (slednji je bil namreč za Srbe škodljiv).⁵⁹⁸

Oblast kneza namestnika princa Pavla je bila z razrešitvijo njegovih regentskih funkcij (konec kraljevega namestništva) ukinjena, skupaj s svojo družino je bil izgnan v Grčijo (dokler ni pristal v britanski koloniji Keniji). Še nepolnoletni Peter II. je bil pri 17 letih proglašen za polnomočnega novega kralja. Hkrati so bili odstavljen premier Cvetković z vlado ter Maček in zunanji minister Marković. Kralj je zamenjavo ministrskega predsednika vlade našel v generalu Dušanu Simoviću, glavnemu poveljniku vojaškega letalstva, novemu načelniku generalštaba in enemu izmed vodilnih v oficirskem puču, ki se je končal z zgolj eno smrtno žrtvijo. K uspešnosti oficirskega puča je pripomoglo zlasti naelektreno ozračje, ki so ga ustvarile burne ulične demonstracije po nekaterih večjih jugoslovanskih mestih⁵⁹⁹ in manjših krajih. Med glavnimi podpihovalci izražanja ljudskega nezadovoljstva in ogorčenja

Glede na obupen položaj, v katerem se je znašla Jugoslavija, njeni vladi po silnih diplomatsko-političnih pritiskih ni preostalo drugega, kot da izbere »manjše zlo« – tj. podpis pristopne listine. Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 220; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 25-29; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 46.

⁵⁹⁴ Siter, »Kapitulacija jugoslovanske kraljeve vojske«, *Zgodovina.si*, 17. 4. 2017.

⁵⁹⁵ Roš, »Celjski dnevnik 1941«, str. 147.

⁵⁹⁶ Pučisti so v glavnem prihajali z glavnega sedeža letalskih sil pri Zemunu in enot kopenske vojske ter kraljeve straže v Beogradu.

⁵⁹⁷ Siter, »Kapitulacija jugoslovanske kraljeve vojske«, *Zgodovina.si*, 17. 4. 2017. Ker se politiki drugih usmeritev z udeležbo pri puču po vojni niso hvalili (spričo dejstva, da je vojna vihra zaradi tega zajela tudi jugoslovansko državo in povzročila okupatorjeva grozodejstva nad prebivalstvom), je bilo delo povojnega socialističnega zgodovinopisja pri ustvarjanju vtisa, da so bili komunisti med vodilnimi zaslužnimi pri izvedbi državnega udara 27. marca 1941, sorazmerno lahko. Glej več v: Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 123–144 (poglavje »Smisel in nesmisel aprilske vojne 1941«).

⁵⁹⁸ Biber, »Slovenci in leto 1941«, str. 145–146.

⁵⁹⁹ Ulični protesti so se odvijali v Beogradu, Splitu, Sušaku, Ljubljani, Kragujevcu in marsikje drugje. V Mariboru, Celju, Ptuj, Murski Soboti, Kranju, na Jesenicah in v Novem mestu je prihajalo vsaj do manifestacij (če že ne do demonstracij). Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 31–32; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 41.

je bila *Komunistična partija Jugoslavije* (v nadaljevanju KPJ), ki je po podpisu pristopa k osnemu paktu organizirala protestne demonstracije pod geslom »*Bolje rat nego pakt*« (Raje vojna kot pakt) in »*Bolje grob nego rob*« (Raje grob kot suženjstvo). Prebivalci Jugoslavije so s tem dejanjem celotni svetovni javnosti in zlasti taboru sil osi nazorno pokazali, da si ne želijo nacifašistične nadvlade.⁶⁰⁰

Predsednik pučistične vlade general Simović se je v želji po preprečenju nacističnega napada povezal s Kulturbundom in njegovim predsednikom dr. Seppom Jankom, da bi skupaj odletela v Berlin, kjer bi general osebno obvestil nemško državno vodstvo o namenih njegove vlade in situaciji v Jugoslaviji. Toda do poleta z vojaškim letom ni nikoli prišlo.⁶⁰¹ Nekaj podobnega je počel tudi Korošec. Inštitut za jugovzhodno nemštvo in *Sicherheitsdienst* sta septembra 1940 poročala, da se je Korošec preko posrednika povezal z zveznim predsednikom Kulturbunda in *volksgruppenführerjem* s prošnjo, naj mu omogoči povabilo v Berlin, saj naj bi mu med obiskom Breslaua zmanjkalo časa za dodatni obisk Berlina.⁶⁰²

Po vojaškem puču v Beogradu 27. marca 1941 so bili vodilni predstavniki nemške manjšine ter ključni funkcionarji in člani Kulturbunda obravnavani kot potencialni sovražniki jugoslovanske države z možnimi protidržavnimi (terorističnimi in sabotažnimi) elementi. Zoper njih so bili po pripravljenih spiskih uvedeni nekateri preventivni ukrepi, kot denimo aretacije⁶⁰³ in hišni pripori.⁶⁰⁴ Slovenski Nemci so se na temeljih Hitlerjevega ukaza večinoma poskrili,⁶⁰⁵ kulturbundovsko vodstvo pa je nekaterim članom naročilo, naj se

⁶⁰⁰ Siter, »Kapitulacija jugoslovanske kraljeve vojske«, *Zgodovina.si*, 17. 4. 2017; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 31–34; Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 220; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 41; Dimitrijević, *The royalist resistance in the North-Western Serbia*, str. 34; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 43–47; Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, str. 2; Stefanidis, *Substitute for Power*, str. 234; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 742.

⁶⁰¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 262. V povezavi s tem obstaja še ena podobna verzija zgodbe, v kateri naj bi general Simović nameraval 6. aprila poslati v Berlin svojega zunanjega ministra dr. Ninčiča skupaj s Seppom. Biber, »Slovenci in leto 1941«, str. 145.

⁶⁰² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 226–227. Zaradi pomanjkanja primarnih virov o tem, kako so bile Koroščeve pobude sprejete in obravnavane oz. kakšni so bili dejansko njegovi pravi načrti v povezavi z obiskom Berlina, ne moremo z gotovostjo pritrditi tezi, da je želel Korošec izpogajati nemški protektorat nad Slovenijo (avtonomno Slovenijo pod nemško zaščito) po slovaškem vzgledu.

⁶⁰³ Glavnino aretiranih Nemcev (talcev) je jugoslovanska vojska poslala v petrovaradinsko trdnjavo pri Novem Sadu, kjer je bilo nabranih več kot 1000 aretirancev. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 265.

⁶⁰⁴ Rasimus, *Als Fremde*, str. 521.

⁶⁰⁵ *Untersteirischer Kalender*, 1942, str. 111–113; *Marburger Zeitung*, »Jugoslawiens Schicksal besiegelt«, 12. 4. 1941, str. 3.

izselijo v Avstrijo.⁶⁰⁶ Na Slovenskem se je namreč ustvarilo izrazito protinemško in protikulturbundovsko razpoloženje s končnim rezultatom v fizičnih izgrelih in poškodovanju lastnine.⁶⁰⁷ Primer tega je denimo dogajanje v Mariboru, kjer je skupina več desetih demonstratorjev še istega dne zvečer napadla infrastrukturo nemškega športnega društva »S. K. Rapid«, kjer so bili zbrani člani mariborskega Kulturbunda. Poškodovali in uničili so leseni plot, tribuno, blagajniško okno, igrišče in leseno lopo. Zatem se je kakšnih deset manifestatorjev zapodilo še v Studence do gostilne Mraz, ki je takrat veljala za zbirno točko srečevanj kulturbundovskih članov, a je lokalna orožniška patrulja preprečila nadaljnje uničevanje in širjenje nasilja. Pridržani so bili obsojeni na denarno kazen ali 10 dni zapora.⁶⁰⁸ Hejna Friderik iz Murske Sobote, član tamkajšnje podružnične izpostave Kulturbunda in petošolec realne gimnazije, je ob pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu izjavil: »*Sedaj gremo z Jugoslavijo lahko v rit, lansko leto so me profesorji zajebavali, letos me pa več ne upajo.*«⁶⁰⁹

Po častniškem prevratu v Beogradu so se torej nekateri kulturbundovci (denimo celjski) za krajši čas potuhnili. Odvrgli so svoje tipične zelene štajerske obleke in bele nogavice,⁶¹⁰ marsikateri so v strahu pred vojno napovedjo Nemčije Jugoslaviji in posledičnim jugoslovanskim maščevanjem nad tukajšnjimi nemškimi državljani na oknih izobesili sliko mladega kralja Petra II. Karađorđevića.⁶¹¹ Pastor dr. Gerhard May, predsednik celjske kulturbundovske sekcije, je imel medtem 30. marca v Celju svečano mašo, posvečeno novoimenovanemu – komajda sedemnajstletnemu – jugoslovanskemu kralju Petru II. Mayev domoljubni govor je bil paradoksalno posvečen jugoslovanski državi; z govorom je bila navidezno manifestirana kulturbundovska lojalnost.⁶¹² Nekateri člani celjskega Kulturbunda so se skupaj z drugimi folksdojčerji pričeli pripravljati na kratkotrajni (začasni) umik na varno v prostor Gradca. Umikanje celjskih Nemcev se je začelo 31. marca in trajalo še nekaj

⁶⁰⁶ FNRJ, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 19. Celjski odvetnik dr. Georg Skoberne je v predinvazijskem obdobju prebegnil v Gradec, kjer je bil podrobno seznanjen z načrti nemškega napada na Jugoslavijo in kasnejšimi nasilnimi deportacijami narodnozavednega in politično aktivnega slovenskega prebivalstva. Ob napadu je sodeloval z nemškimi bojnimi četami in se vrnil na slovensko ozemlje. FNRJ, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 19.

⁶⁰⁷ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Protinemške demonstracije v Mariboru dne 27. 3. 1941«, 2. 4. 1941.

⁶⁰⁸ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Protinemške demonstracije v Mariboru dne 27. 3. 1941«, 2. 4. 1941; »Zapisnik«, 29. 3. 1941.

⁶⁰⁹ AJ-14, fasc. 27, opis 71, Pov. II. št. 560/1, 3. 4. 1941, str. 1.

⁶¹⁰ Toda ne povsod in ne vsi. Ptujski Nemci so v prvih aprilskih dneh tik pred invazijo v belih nogavicah in škornjih korakali in izzivali po ulicah. Prim. Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 43.

⁶¹¹ Roš, »Celjski dnevnik 1941«, str. 148–149.

⁶¹² Roš, »Celjski dnevnik 1941«, str. 149; Žižek, »Še nikoli nismo bili tako mladi ...«, str. 85.

dni v aprilu.⁶¹³ Med njimi je bil kulturbundovec in celjski brivski mojster Edward Paidasch, ki je ob obisku pastora Maya 29. marca zvečer prejel ponarejeni potni list na ime Bayermann. May, ki je bil istega dne na nemškem konzulatu v Ljubljani, mu je povedal, da mora zaradi ogroženosti (nemško vojaško in politično vodstvo je namreč medtem že pripravljalo načrte za napad) nemudoma zapustiti državo in oditi v Gradec. Odpotoval je z ženo in otroki.⁶¹⁴ Še pred tem so na veliko razprodajali nakopičena živila, pripravljena za prihajajočo vojno.⁶¹⁵ V Gradcu jim je množica ljudi nudila pomoč v obliki toplih obrokov, živilskih kart, stanovanj in nekaj denarja za prvi dan.⁶¹⁶ Pri tem ni šlo za neorganiziran beg Nemcev iz Jugoslavije, temveč vsaj pri vodilnih funkcionarjih Kulturbunda in drugih sodelavcih nemških obveščevalnih služb za dobro načrtovano in izpeljano politično akcijo, ki je nacistični Nemčiji služila kot del predpriprav na invazijo.⁶¹⁷ Prav tako je šlo za taktično potezo in ustvarjanje vtisa o njihovem preganjanju. Paidasch je o dogajanju v Gradcu in prejetih navodilih Carstanjena o pripravah na načrtovano zasedbo slovenske Štajerske zapisal: »Sestavljali smo liste, risali zemljevide ... Preselitev savskega in obsoteljskega pasu je dogovorjena ...«⁶¹⁸

Čeprav je Cvetkovičeva politično šibka vlada (popolnoma odvisna od podpore Pavla) v svoji naklonjeni nevtralnosti močno popuščala, ni bila naivna⁶¹⁹ in je z vojno tako ali drugače vendarle računala. Tako je imela do konca marca približno 600.000 uniformiranih mož.⁶²⁰ Do 27. marca 1941, ko so se v Beogradu zaradi državnega udara odvile notranjepolitične spremembe, je Jugoslaviji uspelo vpoklicati na orožne vaje približno 600.000 oz. slabo tretjino⁶²¹ vseh vojaških obveznikov. Po državnem udaru popolna mobilizacija ni bila

⁶¹³ Marđetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, str. 48–49.

⁶¹⁴ Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 430–431.

⁶¹⁵ Roš, »Celjski dnevnik 1941«, str. 150.

⁶¹⁶ Arhiv MNZC, fasc. 18, mapa 9, »Eduard Paidasch, *Ablauf der Ereignisse von 25. März 1941–16. April 1941 in Cilli*«.

⁶¹⁷ Marđetko, *Trdnjava na jugu tretjega rajha*, str. 49; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 133.

⁶¹⁸ Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 432.

⁶¹⁹ V prid temu govorijo tudi splošni zaščitni ukrepi, ki jih je ob koncu tridesetih let 20. stoletja jugoslovanski minister za vojsko in mornarico izdajal v čedalje večjem številu in so se nanašali na državljane Kraljevine Jugoslavije. Takšni sta bili denimo uredbi o zaščiti prebivalstva v vojnem času (april 1939) in zaščiti pred zračnimi napadi (maj 1939). Šorn, »Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini«, str. 28.

⁶²⁰ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 117.

⁶²¹ Na podlagi zadnjih jugoslovanskih vojnih načrtov (»*Plan za koncentraciju snaga za ratni plan R-41*«) je razvidno, da je mobilizacija predvidevala približno 1.700.000 vpoklicanih vojakov (1,2 milijona operativnih enot, 500.000 mož pa v okviru rezervnih oddelkov) in 600.000 (po nekaterih virih celo do 900.000) glav živine. Med mobilizirance kraljeve vojske so se uvrstili tisti obvezniki, ki so bili znotraj starostnega razpona 20–55 let in telesno in mentalno sposobni za boj. Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije*, str. 199–200, 203; Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 216; Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 142.

izvedena takoj in javno, temveč sprva v obliki tajnega oziroma splošnega občega aktiviranja, ki naj bi trajalo približno sedem dni. Do invazije 6. aprila so vpoklicali največ 250.000 dodatnih vojakov, kar je bilo znamenje popolne odpovedi nove pučistične oblasti.⁶²² Razlog za pasivnost in nižjo številko se skriva v demobilizaciji precejšnjega števila obveznikov, ki so po podpisu pristopne listine k trojnemu paktu odšli domov, ter strahu pred političnimi posledicami in predvsem nepotrebnim izzivanjem Hitlerja.⁶²³ Nihče v jugoslovanskem vojaškem vrhu si namreč ni želel vojne s Hitlerjem, zato se je država trudila po čim bolj miroljubnih poteh obvladati in po številnih diplomatskih kanalih zadržati naraščajoče zunanje pritiske.⁶²⁴ 29. marca je vlada odredila, naj se javna (torej najhitrejša) mobilizacija sploh ne izpelje. Predvidevali so postopno splošno aktiviranje s pričetkom 3. aprila. Javno objavljena mobilizacija naj bi v Jugoslaviji leta 1941 trajala 6–12 dni, tajna pa še 3–4 dodatne. Splošno mobilizacijo je Simovićeva vlada ukazala šele dan po napadu, 7. aprila, ko je bila fronta v Makedoniji že v razkroju.⁶²⁵ Ob koncu marca in v prvih aprilskih dneh so nemški diplomati in drugi predstavniki rajha pričeli z umikanjem iz Jugoslavije, čemur je 3. aprila pozno popoldan sledil še odhod nemškega konzula iz Ljubljane.⁶²⁶

4.8 Zadnji subverzivni zamah Kulturbunda do 6. aprila 1941

Nacisti so se po Hitlerjevem ukazu 27. marca 1941 (vojaško uničenje Kraljevine Jugoslavije)⁶²⁷ začeli nemudoma pripravljati na invazijo. V sklop poslednjih priprav so

⁶²² Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 118, 139–142.

⁶²³ Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 37; Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije*, str. 219, 224; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 6, 64.

⁶²⁴ Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije*, str. 224–225.

⁶²⁵ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 118, 140.

⁶²⁶ *Slovenec*, »Ne nasedajte bajžam, ki jih trosijo sumljivi ljudje, marveč hladno nadaljujte svoje opravke«, str. 1; »Korektna izjava nemškega konzula«, 5. 4. 1941, str. 2.

⁶²⁷ V zgolj 24 urah pripravljeni operativni načrt za napad na Jugoslavijo je oblikovalo vrhovno poveljstvo nemških oboroženih sil (v nadaljevanju: *Oberkommando der Wehrmacht* / OKW) v Hitlerjevi direktivi št. 25. Kljub neposrednim oznanilom nove vlade o pripravljenosti spoštovanja vseh mednarodnih pogodb prejšnje vlade je prvi državnik nemškega rajha ostajal neomajen. Primarni vojaški cilj in veliko strateško ozadje (zgodnja sprožitev napada na Sovjetsko zvezo in kasnejši dokončni obračun s »Churchillovo otoško trdnjavo«) sta bila zanj več kot jasna in preveč pomembna. Popolna vojaška in politična umiritev napetih situacij na Balkanskem polotoku ter povsem nevtralna Jugoslavija (in s tem zavarovanje desnega armadnega boka nemške vojske – že uperjene proti prvi državi socializma) je bila zato v širšem kontekstu nujna. Medtem ko je v veliki tajnosti premeščal svoje čete na vzhodne meje rajha, se je ves razjarjen zgolj nekaj ur po usodnih beograjskih dogodkih odločil še zdrobiti uporniško Jugoslavijo (državni udar je namreč sprejel kot osebno žalitev in simbol jugoslovanske nezvestobe rajhu). Izdani direktivi št. 25, ki je velevala čim hitrejšo in brutalno uničenje kraljevine, je sledila še direktiva, v kateri je Hitler svojim satelitom začrtal še vojaško vlogo. Šifra za napad (*Unternehmen 25*) je bila izdana 6. aprila 1941. Uradne vojne napovedi ni bilo. Usoda Jugoslavije je bila zapečaten, njen vojaški polom je postal popolnoma neizbežen. Dimitrijević, *The royalist resistance in the North-Western Serbia*, str. 34; Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 222; Klanjšček, Ferenc,

vključili še intenzivnejše obveščevalne dejavnosti petokolonskih⁶²⁸ organizacij, ki so sovražniku izdajale tajne, pomembne in občutljive podatke o razmerah v državi. Ob koncu marca 1941, ko so na podlagi poziva nemškega konzulata v Ljubljani proti nekdanji Avstriji ob pomoči Abwehrove organizacije *Jupiter* z vlaki že migrirali nekateri člani nemške manjšine (nekateri se po končani invaziji na okupirano slovensko področje vrnejo v vloge županov in vodij krajevnih sekcij Štajerske domovinske zveze), so iz lokalnega slovenskega okolja v Gradec povabili vodilne naciste, člane vodstev Kulturbunda, petokolonske, najboljše vohune in člane začasno ilegalne *Auslands-Organisation Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (AO NSDAP)⁶²⁹ s slovenskega Štajerskega. Na teh srečanjih so bile številnim dodeljene funkcije vodnikov (*Sonderführer*), prevajalcev in inštruktorjev nemškim invazijskim enotam. Tisti, ki so imeli težave pri pridobivanju potnih listov, so si lahko slednje brez večjih težav pridobili v Rogaški Slatini in Dobrni.⁶³⁰ V Gradcu, kjer so se srečali z znanci, ki so že prej pobegnili v rajh, so sejali lažnivo paniko, kako so morali zbežati pred Slovenci. V resnici pa so prišli pomagat pri dokončnem urejanju zaupnega gradiva (predvojnih aretacijskih spisov zavednih Slovencev), ki so ga pošiljali v rajh že več let, in se pripraviti na zasedbeno akcijo.⁶³¹ Pooblaščenec za jugoslovanske Nemce je bil major Kleuzner v Celovcu.⁶³² Nekaj oboroženih in z ostalim občutljivim materialom opremljenih Nemcev je v obeh smereh poskušalo prestopiti državno mejo in vstopiti v jugoslovanski oz. nemški prostor ilegalno. Številni so bili ujeti.⁶³³ Tik pred napadom je izdajalsko kolesje pete kolone, ki naj bi bila močno zastopana celo na vodilnih položajih pri jugoslovanskem divizijskem poveljstvu v Ljubljani, mlelo dalje. Vojaški obvezniki, ki bi morali biti pozvani

Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 33; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 50–54, 65; Ridgway in Smith, *Historical Study*, str. 29–30; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 742.

⁶²⁸ Pred drugo svetovno vojno Nemci in pristaši nacizma, ki v nemški državi podtalno delujejo za nacistične interese. Pripadnik pete kolone se je imenoval petokolonski. Izraz je nastal v času španske državljanske vojne (1936–1939) in je pomenil sodelavce in plačance (torej izdajalce) zunanjega sovražnika v lastni državi. Frankistični general Emilio Mola je bil prvi, ki ga je uporabil, ko je med napadom na Madrid po radiju sporočil republikancem v mestu, da ima ob štirih armadnih kolonah v Madridu še dodatno peto kolono. Slednja se je nanašala na mrežo tajnih agentov, ovaduhov in izdajalskih frankističnih simpatizerjev, ki so operirali v mestu. Keber, *Slovar slovenskih frazemov*, pridobljeno 28. 9. 2024 na naslovu https://fran.si/192/janez-keber-frazeoloski-slovar-slovenskega-jezika/4216082/T4MVC_System_Web_Mvc_ActionResult; *Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*, pridobljeno 6. avgusta 2023 na naslovu <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=kolona&hs=1>.

⁶²⁹ Franz Neuhausen, znanec Hermannu Göring iz časa prve svetovne vojne, je do začetka leta 1941 v jugoslovanskem prostoru vzpostavil krajevne skupine AO NSDAP v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Mariboru, Celju, Osijeku, Novem Sadu, Sarajevu, Banja Luki, Splitu, Zrenjaninu, Subotici in Dubrovniku. Pod svoj vpliv je želel spraviti tudi Kulturbund, a se mu je poskus izjalovil. Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 277–279.

⁶³⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Friderik Steinböck«; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 248, 263; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131.

⁶³¹ Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 430.

⁶³² AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Zapisnik«, 3. 6. 1938, str. 4.

⁶³³ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 5. 4. 1941; 28. 3. 1941.

v kraljeve oborožene sile, niso prejeli mobilizacijskih pozivnic. Drugi so prejeli napačne. Tako je bil pehotni vojak pozvan v artilerijo, artileristi v vojaške pekarnice ipd. Zmeda in sabotaža sta bili popolni.⁶³⁴ To je bilo možno, ker je Jugoslavija takrat izvajala tajno mobilizacijo oz. t. i. splošno aktiviranje, zato se je lahko vnašala velika zmeda, ker ni bilo javno oznanjene mobilizacije.⁶³⁵

Navkljub dejstvu, da je nacistična Nemčija začela z intenzivnimi pripravami na pogon svojega vojaškega stroja proti Jugoslaviji, je čez jugoslovansko ozemlje skozi Maribor v sklopu priprav na operacijo Barbarossa še v začetku aprila v Romunijo hkrati dnevno še vedno pošiljala okoli 50 vagonov streliva in drugega vojaškega materiala za napad na Sovjetsko zvezo.⁶³⁶

Do 6. aprila 1941 je bilo v Gradcu sklicanih več takšnih tajnih sestankov, kjer so bili nacistom predani skrajno občutljivi, zaupni in ključni zaupni podatki iz številnih sfer delovanja jugoslovanske države. Pogovarjali so se o razmerah v državi, moči, nastanjenosti in premikih jugoslovanskih bojnih enot, o prometnih in telekomunikacijskih povezavah, vojni industriji in pripadajočih objektih, o Nemcem in nacizmu prijaznih in sovražnih organizacijah, prebivalcih, društvih, uradih, podjetjih in ustanovah ter politično in ideološko zanesljivih ljudeh (t. i. predvojnih zaupnikih oz. »Vertrauungsmänner«), na katere se bodo lahko pri pridobitvi informativne slike o razmerah na Spodnjem Štajerskem zanesli po vdoru v Jugoslavijo in katerih sezname (»Vertrauensmännerliste der Untersteiermark«) s 1066 imeni je graški Pokrajinski obmejni urad NSDAP objavil v knjigi.⁶³⁷ Med njima sta bila denimo pripadnika vodstvene strukture Kulturbunda (tajnik osrednjega vodstva Kulturbunda za Slovenijo dr. G. Grill in tajnik okrožnega mestnega odbora za Maribor–mesto dr. O. Badl), ki sta postala zaupnika nemške varnostne službe.⁶³⁸ Zadnja tajna srečanja v Gradcu in tamkajšnje pogovore tik pred nemškim napadom je v veliki meri omogočilo predvojno subverzivno delovanje krajevnih sekcij Švabsko-nemške kulturne zveze.⁶³⁹

⁶³⁴ Roš, »Celjski dnevnik 1941«, str. 149–150.

⁶³⁵ Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto dne 1. 6. 2024.

⁶³⁶ AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Orožje in municija za Jugoslavijo in Romunijo, transport«, 2. 4. 1941, str. 1.

⁶³⁷ ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, »O pripravah načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske«, »*Vestnik*«, 26. 4. 1946; Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznam zaupnikov graškega Gaugrenzlandamte v naših krajih«, str. 1–56; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131–132; Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 107–108.

⁶³⁸ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 1.

⁶³⁹ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 5.

Slika 15: Izdane smernice, namenjene kulturbundovcem, nacističnim poročevalcem, vohunom, petokolonašem in drugim simpatizerjem pri izvajanju predvojnega popisovanja. Poslana poročila so bila temeljita, podrobna in sistematična.

Ämter
Bezirkshauptmannschaft, Gericht, Finanzamt, Gendarmerieposten, Gemeinde, Post, Bahn, Steueramt, Arbeitsbörse, Pensionsfond, Putnik.
erforderliche Daten: Beamtenschaft, Leiter und Inhaber besonderer Funktionen. Besitzstand der Ämter, (Elektrizitätswerke, Schlachthallen, Gemeindehäuser, Waldbesitzungen usw.

Schulen (Art der Schule, Zahl der Klassen, Schullehrer und Lehrkräfte.

Geldinstitute deren Haus- und Grundbesitz, Beteiligungen an Unternehmen, Investitionen (auch Sparkassen), Direktoren u. Beamte.

Gasthäuser Angabe der Besitzer, beiläufige Größe der Gaststätten, genaue Lage.

Kaufläden Vermögensangabe, Besitzer oder Pächter, seit wann Inhaber, Vermögensstand Geschäftsleiter und leitende Angestellte, Wert des Lagers. Apotheken. Zustand und wann erworben.

Gewerbetreibende wie oben

Spitäler und Ärzte

Slowenische Vereine Besitzstand, führende Personen wie Obmann, Kassier, Sekretär und deren Stellvertreter, eventuell wichtige Hintermänner, Ziel und Zweck der einzelnen Vereine.

Pfarrer und Klöster und deren Besitz, sowie Besitz klerikaler Vereinigungen und klerikal gesinnter Gesellschaften.

Hausbesitzer Angabe der Hausverwendung, Zustand desselben, genaue Angaben des Besitzers und wann von ihm erworben.

Gemeindepläne

Kulturelle Einrichtungen Theater und Liebhaberbühnen, Kino, Bücherei, Lesehallen, Museen und deren leitende Persönlichkeiten

Vir: AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch«.

Zaposlene ljudi in lastnike so lokalni kulturbundovski člani po izdaji navodil za popisovanje (zgoraj) že v predvojnem času popisali po najpomembnejših zaposlitvenih sektorjih, ustanovah in lokalnih področjih ⁶⁴⁰ družbe. ⁶⁴¹ Gostilniški obrati so denimo prejeli

⁶⁴⁰ Gospodarstvo, industrijski obrati, zdravstvo, elektrarne, občina, občinska uprava in pripadajoče uradništvo, orožništvo, cestna in železniška prometna infrastruktura, gasilstvo, bančništvo, šolstvo in učiteljski kader, pošta, cerkev, gostilniški lokali z možnostjo nočitev, slovenska društva, organizacije, stranke, zveze z narodnozavednimi Slovenci in drugo.

⁶⁴¹ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., 27. 3. 1941.

naslednje ocene: »nemški« (črka d), »Nemcem prijazen« (dfr) in »slovenski« (da).⁶⁴² Graški nacistični uradniki so bili od posameznih kulturbundovskih celic že do leta 1939 obveščeni celo o podatkih glede zadovoljive prehranske preskrbe slovenskega prebivalstva na mikroravni posameznih okrajev, občin in manjših naselij.⁶⁴³ Ustvarjali so se prvi osnovni pregledni predvojni spiski ljudi z dodeljenimi političnimi karakteristikami (»nasprotniki Nemcev« – A, »nevarni Nemcem« – B, »voditelji slovenskega gibanja« – C in »politično nesamostojni« – D) ter nasveti in izselitvenimi predlogi zoper njih. Ob papirnatih robovih so bili dodani sproti komentarji in zabeležke: »Fluchtgefahr« (nevarnost pobega) ali »sofort zu aretieren« (takoj aretirati).⁶⁴⁴ O odločilnem in za slovensko narodnozavedno skupnost uničujočem vplivu Kulturbunda priča izjava zdravnika iz Slovenske Bistrice dr. Jagodiča, kateremu je visoki nemški uradnik inšpektor Hans Glaser leta 1942 izjavil, da je bil izselitveni predlog formalnopravno zadovoljiv in pravnomočen, če sta ga poleg glavnega prijavitelja podpisala še dodatna dva člana.⁶⁴⁵ Kasnejši občinski komisar v Slovenski Bistrici Glaser je slednje pojasnil takole: *»Kulturbund je že v Jugoslaviji sestavljal predloge za izselitev. Predlog je lahko dal samo en član Kulturbunda, vendar sta morala vanj privoliti in ga podpisati še dva druga člana Kulturbunda, da je bil pravnomočen. /.../ Vsi predlogi za izselitev so bili izdelani že leta 1939 in 1940, tako da so čakali v Gradcu pripravljeni že decembra 1940 na izvedbo«*.⁶⁴⁶

Najbolj znani nacistični poročevalci, popisovalci in vohuni (Josef Baumann oz. »Drann«, Stefan in Punti) so poročila o ustanovah, organizacijah, zvezah, podjetjih ter narodnozavednih (nemštvu in nacizmu sovražnih) Slovencih ter nacističnih simpatizerjih redno pošiljali Stigerju (»Karlu Stefanu«) v Gradec na sedež *Südostdeutsches Institut*, kjer so kasneje nastajali tajni obveščevalni sezname. Ob imenih so dodajali grozljive posamezne ocene v rimskih številkah. Iz pripravljenih navodil za prebiranje tozadevnih spisikov z dne 27. marca 1941 (na dan beograjskega vojaškega puča) je razvidno, da sta oznaki »I« in »I!« pomenili označbo za skupne sovražnike nemškega rajha (v nacističnem žargonu »najgnusnejše agitatorje proti rajhu – prevarante, spletkarje, prašiče, zastrupljevalce

⁶⁴² ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3.

⁶⁴³ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131–132; Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 107–108).

⁶⁴⁴ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 5–6; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3.

⁶⁴⁵ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 7.

⁶⁴⁶ ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, »O pripravi načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske«, »Vestnik«, 26. 4. 1946.

vodnjakov oz. splošno nevarne ljudi«), ki se jih je treba znebiti in izkoreniniti iz družbe z enim zamahom. Z »II« so bili označeni Slovenci s šibkim in narodnozavednim netrdnim karakterjem, pri katerih je potreben poskus spreobrnitve. Pod »III« so bili definirane tri skupine ljudi: Slovenci, ki se obnašajo mirno z naklonjenim (prijateljskim) odnosom do Nemcev, popolnoma lojalni Slovenci v odnosu do Nemcev in člani Kulturbunda. Stiger je bil nad prejeto dokumentacijo navdušen, a je obenem potarnal, da bi morali vsi poročevalci svoje delo opravljati tako dobro kot Baumann.⁶⁴⁷ Baumanovi predvojni predlogi po ubijanju in iztrebljanju z enim zamahom so bili po prihodu okupatorjeve vojske ter namestitvi upravnih in policijsko-represivnih organov v najkritičnejših trenutkih slovenske narodne zgodovine dejansko upoštevani in uresničeni.⁶⁴⁸

Vsi podatki so bili zatem posredovani na *Südostdeutscher Institut* in *Gaugrenzlandamt* v Gradec, kjer so se po vojni odkrili podrobni referati, študije in pregledni elaborati za posamezne slovenske sreze o tamkajšnjem gospodarskem, upravnem, kulturnem, političnem, demografskem, sodiščnem, društvenem, zdravstvenem, šolskem, cerkvenem in vsakdanjem življenju ter položaju. V teh elaboratih so se skrivali že omenjeni sezname javno in politično delujočih oseb z navedbo njihove narodnostne pripadnosti ter politične usmerjenosti in opredeljenosti do nacionalsocializma.⁶⁴⁹ Prejete spiske, poročila in izjemno količino ostalega nabranega gradiva so sistematično urejali in analizirali, preverjali ter jih usklajevali zlasti s svežimi informacijami, ki so bile pod okriljem poslednjega sklopa invazijskih priprav in še intenzivnejše obveščevalne dejavnosti pridobljene v t. i. »predinvazijskem obdobju« (razdobje med 27. marcem in 6. aprilom 1941) na zadnjih tajnih sestankih v Gradcu. S pomočjo tovrstnih informacij so bili že v dneh pred vojno v Gradcu in Berlinu (preko RSHA) ustvarjeni natančni aretacijski spiski domnevno sumljivih in nevarnih ljudi (vodilno slovensko izobraženstvo ter politično, versko, družbeno, kulturno in gospodarsko aktivnih in narodnozavednih Slovencev), po katerih so se ravnale nemške okupacijske oblasti po prevzemu občinskih uprav. V skladu s temi vnaprej pripravljenimi sezname, ki so bili po invaziji predani gestapovski policiji, je bilo priprtih in izgnanih ogromno Slovencev.⁶⁵⁰ Po nekaterih navedbah so ti spiski pomenili zapečateno usodo

⁶⁴⁷ AMNOM, fond SODI, Iz arhiva graškega »Südost Instituta«: »Zeichenerklärung beim Namensverzeichnis«.

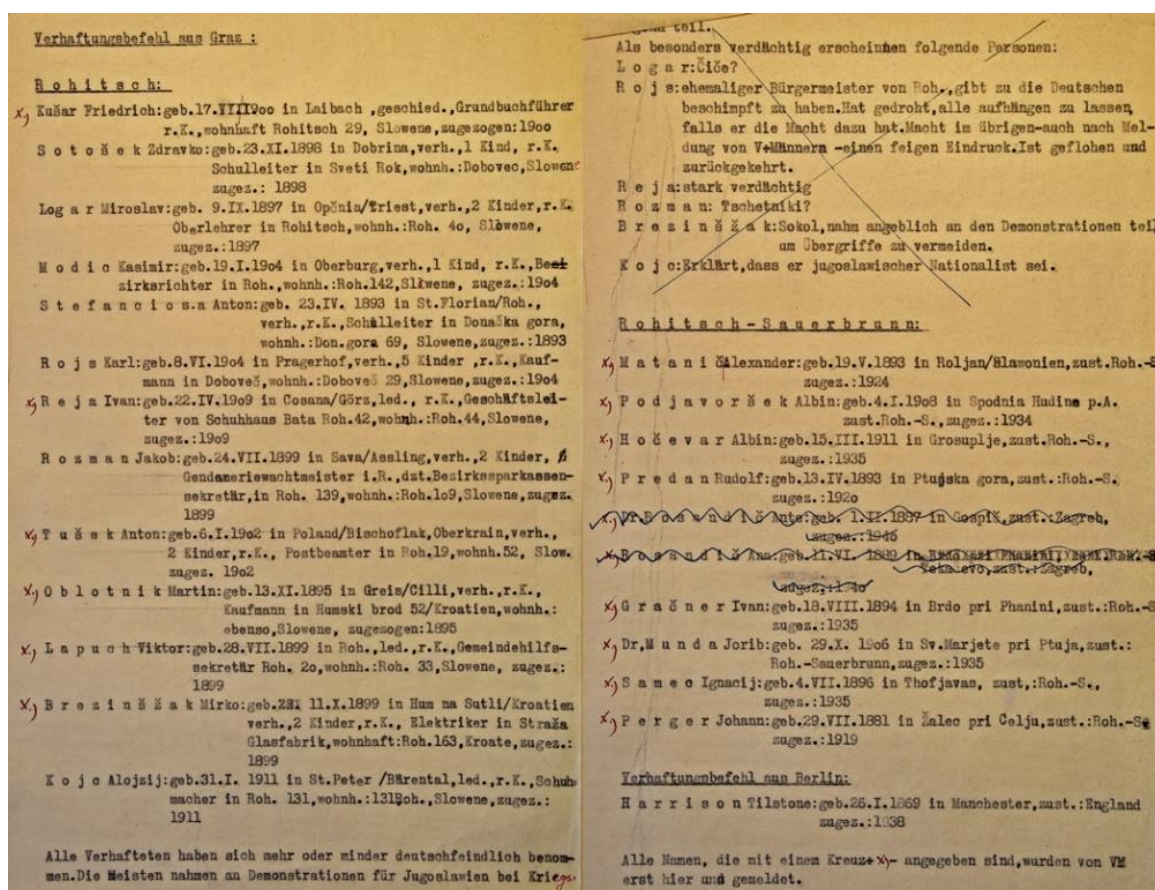
⁶⁴⁸ Siter, »The Subversiveness of the Kulturbund in the Geographical Triangle«, v postopku izdaje.

⁶⁴⁹ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politická uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund)«, str. 6; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3.

⁶⁵⁰ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131–132; Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 107–108; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3.

približno 14.000–20.000 prisilno izgnanih Slovencev iz Spodnje Štajerske v Srbijo in na Hrvaško ter »samovoljno« bežečih, kot si je to razlagal okupator.⁶⁵¹ Slednje je potrdil član vodstva Kulturbunda v Celju in kasnejši okupatorjev celjski župan Robert Himmer, ki je avgusta 1941 zapisal, da so prve aretacije in sledeče deportacije v aprilu in maju 1941 izvedli po vnaprej (v rajhu) sestavljenih imenskih seznamih, katerih zaupno gradivo so v Spodnji Štajerski pripravljali folksdojčerci, kulturbundovci in petokolonaši na temelju dolgoletnih opazovanj in političnih izkušenj.⁶⁵² Prve aretacije so marsikje izvajali člani Švabsko-nemške kulturne zveze, kasneje pa nemška varnostna policija in orožništvo.⁶⁵³

Slika 16: Aretacijski spisek iz Gradca za prebivalce Rogatca in Rogaške Slatine. Povsem spodaj je bilo še pripisano, da so se vsi jasno izkazali za Nemcem sovražne, katerih večina se je 27. marca 1941 udeležila demonstracij proti vstopu Jugoslavije v trojni pakt.

Vir: ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 77, »Verhaftungsbefehl aus Graz: Rohitsch«.

⁶⁵¹ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politische uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 6–7.

⁶⁵² Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 429–434.

⁶⁵³ Fürst in Kokalj Kočevar, »Slovenski izgnanci 1941–1945«, str. 23.

Celo temelje zloglasnim Himmlerjevim smernicam in njihovim poglavitnim točkam za izselitev tujih narodnih elementov iz Spodnje Štajerske z dne 18. aprila 1941 so postavili člani Kulturbunda s svojo predvojno subverzivnostjo.⁶⁵⁴ Sredi julija 1941 je namreč šef urada za utrditev nemštva v Celju Kojzer pisal šefu Personalnega oddelka Štajerske domovinske zveze in vodji celjske celice *Heimatbunda* Himmerju: »*Opozarjam Vas, da se sledeče, svoječasno od KB (Kulturbund, op. a.) za Srbijo predlagane osebe, še vedno niso bile izseljene, temveč so na prosti nogi, čeprav sem njihovo posest že zavaroval in jo upravljam. Da se ta izselitev izvrši z drugim valom, Vas prosim, da predlagate, ali je ta selitev predlagana tudi z Vaše strani. /.../*⁶⁵⁵ O pomembnosti slovenske Štajerske za nacistični aparat veliko pove dejstvo, da so bili aretacijski spiski najtemeljitejši, najpodrobnejši, najcelovitejši in najnatančnejši ravno za prostor Spodnje Štajerske, kjer so bile podrobnosti izdelane do največjih potankosti – celo na mikronivoju posameznih zaselkov, vasi in naselij. Aretacijske in deportacijske sezname so kulturbundovci zaradi lastnega interesa in škodoželjne koristi namerno povečevali, saj so upali, da bodo s premoženjem, ki bo deportirancem zaplenjeno, obogateli. Več kot polovico vseh imen predstavljajo štajerski Slovenci. Drugod so se tozadevni sezname ustvarjali zgolj za večja jugoslovanska mesta (Zagreb, Sarajevo, Beograd in Niš). Poleg dejstva, da je bila na Slovenskem mreža zaupnikov in informatorjev najaktivnejša, ter geografske bližine Gradca (in posledično najbolj povezanih in najmočnejših stikov) je to med drugim posledica dolgoletnega uspešnega sodelovanja celic Kulturbunda in političnih izkušenj nemške manjšine na slovenskem Štajerskem z graškimi nacističnimi ustanovami. Nemška spodnještajerska manjšina je bila z najmanjšimi oz. minimalnimi izjemami kulturno in politično organizirana v Kulturbundu ter tako vpletena v njegovo predvojno pronacistično subverzivno aktivnost na Slovenskem.⁶⁵⁶

Oba pripravljala obveščevalna in poročevalna centra v Gradcu (*Südostdeutscher Institut in Gaugrenzlandamt* z naslova Leonhardstrasse 59)⁶⁵⁷ ter nemška graška varnostna služba

⁶⁵⁴ ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, »O pripravi načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske«, »*Vestnik*«, 26. 4. 1946.

⁶⁵⁵ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 7.

⁶⁵⁶ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 7; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3; Škerl, »Nacistične deportacije«, str. 774–778.

⁶⁵⁷ SODI se je bolj ukvarjal z znanstvenim prepričevanjem in utemeljevanjem aneksionističnih teženj nacističnega režima, *Gaugrenzlandamt NSDAP* pa s političnim novačenjem in vpletanjem slovenskega nemštva, kajti obe njegovi izpostavi v Celovcu in Gradcu sta delovali pod okriljem *Gauleiterjev* (vodij *gauov*) NSDAP za avstrijsko Koroško in Štajersko. Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, str. 7. Jugovzhodni

(*Sicherheitsdienst*) so osnovno gradivo za tozadevne imenske sezname o zavednih, Nemcem, nemštvu in nacizmu nenaklonjenih oz. protinacističnih in po letu 1914 na slovensko Štajersko priseljenih oseb (ki se jih bo po nemški zasedbi slovenskega prostora treba znebiti z aretacijami, izgoni in konfiskacijami) na osnovi delovanja nacističnih vohunskih poročevalcev, široko razvejane vohunske mreže ter pomoči krajevnih izpostav Švabsko-nemške kulturne zveze prejemale, urejali in obdelovali že vsaj od leta 1938.⁶⁵⁸ Preko Kulturbunda je nemška manjšina že leto dni pred aprilsko invazijo predložila graškima *Nemškemu jugovzhodnemu inštitutu* in *Deželnemu obmejnemu uradu* načrt o izselitvi in zaplembi vodilnih slovenskih Štajercev z namenom ukinjanja slovenske uprave in same germanizacije.⁶⁵⁹ Sezname so bili izdelani do konca leta 1940, pozneje so bili še zgolj dopolnjevani. Obenem so iz skorajda izključno kulturbundovskih vrst pripravljali sezname predvojnih zaupnikov (po vojni predloženi Mednarodnemu sodišču v Nürnbergu), na katere so se obračali predstavniki nemških ustanov iz tujine pri svojih potovanjih po Spodnji Štajerski. Delo je bilo dokončno zaključeno v aprilu 1941, tik pred napadom.⁶⁶⁰ Organizacije

nemški inštitut pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena se je oblikoval iz nekdanjih pangermanskih avstrijskih združenj Südmark in Schulverein (dunajsko Nemško šolsko društvo), v katerih so bili zbrani nemškonacionalni krogi. Gaugrenzlandamt označuje Deželni obmejni urad s sedeži v Gradcu in Celovcu kot najpomembnejšo organizacijsko strukturo Inštituta. Graško izpostavo Deželnega obmejnega urada je vodil Anton Dorfmeister, kasnejši deželni svetnik celjskega političnega okrožja in glavni vodja celjskega okrožja Štajerske domovinske zveze. Obe ustanovi sta imeli vidno vlogo v zločinskih pripravah na napad in zasedbo Jugoslavije. Inštitut je bil preko urada pooblaščenca komisarja rajha za utrditev nemštva, tj. Heinrichom Himmlerjem, povezan s SS garnituro; delo Inštituta pa je bilo prav tako koordinirano s SD in Glavnim uradom za zaščito nemške države (RSHA) v Berlinu pod vodstvom Reinharda Heydricha (in kasneje Avstrijca Kaltenbrunnerja), ki je zaradi inštitutske aktivnosti pripravljal in posedoval tajne spiske s približno 4000 imeni in naslovi jugoslovanskih prebivalcev, ki bi jih bilo treba ob nemški zasedbi nemudoma aretirati. V glavnem gre za Slovence, saj je bila v tem prostoru mreža zaupnikov in informatorjev najaktivnejša, stiki z Gradcem pa najbližji in zatorej najbolj povezani. V predinvazijskih pripravah sta bili najtesneje povezani s folksdojčerji in kulturbundovci (zlasti iz krajeвне celice v Mariboru). Inštitut je že v predvojnem času veljal za osrednji povezovalni člen med spodnještajerskim in tujim (izvenštajerskim) nemštvom. V sklopu njegovega delovanja so se zbirali vsi predvojni obveščevalni podatki, na podlagi katerih so se ustvarjale ozemeljske zahteve v škodo Jugoslavije. Inštitut in njegovi organi so bili v predvojnem obdobju gonilna sila tajnega prejetanja, zbiranja, urejanja, obdelovanja, analiziranja in končnega pripravljanja statističnih, populacijskih in drugih seznamov (nemško in protinemško orientiranih, mislečih in čutečih ljudi) ter aretacijskih, konfiskacijskih, internacijskih in deportacijskih spiskov. Skupni nabor dokumentacije (po vojni so v prostorih Inštituta odkrili okoli 15 debelih zvezkov takšnega gradiva) je bil pripravljen zlasti za slovenski prostor in njegove narodnozavedne, politično aktivne in intelektualne slovenske prebivalce. ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 5; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 433–434; FNRI, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 15–17; Jong, *The German Fifth Column*, str. 228.

⁶⁵⁸ FNRI, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 17; ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3. Po navedbah nameščenca Inštituta za jugovzhod v Gradcu so se tozadevni sezname zbirali in obdelovali v letih 1938–1941. ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 3.

⁶⁵⁹ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 7.

⁶⁶⁰ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 5–6; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 433–434; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 127–128.

Kulturbunda so za potrebe predvidenega prevrata v Jugoslaviji oz. zasedbe slovenske štajerske v obliki snubljenja in novačenja sodelovale celo pri polvojaškem in vojaškem urjenju in izobraževanju folksdojčerjev iz Slovenije v rajhu v terenskih oddelkih SA in Wehrmannschafta (kot neke vrste legija za Spodnjo Štajersko) ter redne nemške vojske. Rekrutacijski projekt je vodil Werner Stiger.⁶⁶¹

Predvojno pronacistično in subverzivno delovanje krajevnih celic Švabsko-nemške kulturne zveze na Slovenskem je bilo torej v vseh pogledih ključno za kasnejšo hitro vojaško, demografsko in politično razgradnjo Kraljevine Jugoslavije kot hitro, efektivno in uspešno vzpostavitev represivnega okupacijskega oblastnega aparata. Brez pomoči kulturbundovskih organizacij Jugovzhodnemu nemškemu inštitutu s svojim Deželnim obmejnim uradom ne bi nikoli uspelo izdelati tako natančnih poročil, seznamov in elaboratov, ki so kasneje hitro, efektivno in krvavo zapečatili usodo številnih več tisoč izobraženih ter narodnozavednih in politično aktivnih Slovencev. Direktno ali indirektno je Kulturbund pripravil temeljno podlago za izgon več deset tisoč Slovencev in konfiskacijo oz. uničenje več sto milijonov vredne lastnine, slovenske literature in tiska, kulturnih spomenikov, šolstva, uprave, sodstva ter društveno-kulturnega življenja. KUZOP je posledično organizacijo razglasil za prvega, glavnega in največjega zločinca v predvojni slovenski Štajerski s kolektivno odgovornostjo pri predvojnem subverzivnem rovarjenju ter kasnejšem uničevanju življenj narodnozavednih Slovencev in raznarodovalnem, ponemčevalnem, genocidnem in represivnem delovanju nacistov v prvih letih okupacije Spodnje Štajerske.⁶⁶² Aleš Marđetko je v svoji bogati zgodovinoepisni študiji o nemški okupaciji Celja dobro povzel takratno stanje: *»Psihoza bližajoče se okupacije se je vse bolj zajedala v vse pore življenja ... Maske so padle, skrivnosti več ni bilo in usode oseb so bile predvidene.«*⁶⁶³ V takšnem vzdušju so prihod nemškega okupatorja pričakala vsa večja slovenska mesta in manjše vasi. Večji del nemške manjšine v Sloveniji je nemško armado veselo sprejel, pozdravil in ji nudil pomoč. V vsem tem pa se premalo izpostavlja vojaški pomen akcij krajevnih sekcij Kulturbunda.⁶⁶⁴

⁶⁶¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 128–129, 131.

⁶⁶² ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 6–9.

⁶⁶³ Marđetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, str. 14.

⁶⁶⁴ Suppan, »Karikatura kot vir modernih stereotipov«, str. 56. Za pregledni prikaz ustvarjanja negativnih stereotipov med Nemci oz. Avstrijci in Slovenci ter nemško-slovenskih odnosov v očeh slovenskih miselnih elit v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja glej še zanimivo dvojezično razpravo slovenskega zgodovinarja (Grdina, »Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit«, str. 91–152).

Zaradi vsega zapisanega je nemogoče razumeti in tolerirati poveljna sprenevedanja, opravičevanja in argumente obsojenih članov Kulturbunda, ki so se med drugim zagovarjali z navedbami, da se niso zavedali prave (veleizdajalske in prevratniške) vloge Švabsko-nemške kulturne zveze, ki jo je organizacija prevzela zlasti po razkolu, radikalizaciji in nacifikaciji. Pripomniti je treba, da je sam šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem v svojem govoru v Mariboru 11. maja 1941 povedal naslednje: *»Če ste morali izbrati ime švabsko-nemškega kulturbunda, ste imeli vendar pri tem jasen cilj, da mora ta organizacija obstati, dokler Vas ne bo firer sprejel v rajh«*.⁶⁶⁵

4.9 Odnos in boj Komunistične partije ter slovenskega prebivalstva

Komunistična partija Slovenije (v nadaljevanju KPS) je samo sebe razglasila za edino borbeno silo proti hitlerjevskim inštruktorjem iz Nemčije in Avstrije ter domačim nacističnim agitatorjem v Sloveniji,⁶⁶⁶ kar sicer ne drži.

Marinko je na II. kongresu KPS obtožil sprva spravljivo in prizanesljivo ter kasneje odkrito pronacifašistično politiko kraljeve oblasti do nacifašistične ideologije in dodal, da si je Partija vzela legalno pravico do boja proti hitlerizmu preko preganjanja hitlerjanske noše, mobilizacije prostovoljcev, izvrševanja protinacifašistične propagande, identificiranja in razkrinkanja petokolonašev v državnem aparatu ter meščanskega tiska in vladnega radia, ki so leta 1933 še prav tako pisali proti Hitlerju, a so sčasoma zamenjali ton glasu.⁶⁶⁷ Po aneksiji Avstrije je nastala v javnosti odmevna in slikovita karikatura »nacionalna obrambna razglednica« z opozorilno sporočilnostjo pred nacifašistično nevarnostjo arhitekta Vlasta Kopača izpod založništva takrat ilegalne Komunistične partije Slovenije. Italijanskega in nacističnega diktatorja je upodobila v obliki zloveščih okostnjakov. Hitlerja natančneje je naslikala kot smrtoglavca z značilno prečo na glavi in brki, ki sega preko Karavank v Slovenijo in grozi s svojo koščeno roko nad prostorom Jesenic, Ljubljane, Maribora in Trbovelj ob podpori letal, topov in vojakov s plinskimi maskami. Pri tem mu pomaga

⁶⁶⁵ ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, »O pripravi načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske«, »Vestnik«, 26. 4. 1946.

⁶⁶⁶ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 161, 165.

⁶⁶⁷ Prav tam.

Mussolini, ki z bajoneti ogroža zahodno Slovenijo in severozahodno Hrvaško. Karikatura se je izkazala za zelo realno napoved kasnejšega časa.⁶⁶⁸

Slika 17: V sklop komunističnega propagandnega boja proti nacizmu, hitlerizmu in Kulturbundu sodi leta 1937 v Ljubljani izdana partijska brošura z naslovom **Hitlerjevci v Sloveniji**, s katero je želela Partija razkrinkati in zlasti opozoriti na hitlerjansko propagando in delovanje pete kolone v Sloveniji ter bližajočo se katastrofo. Kmalu po izidu se je uvrstila na seznam prepovedanih del.

Vir: *Hitlerjevci v Sloveniji*.

⁶⁶⁸ Suppan, »Karikatura kot vir modernih stereotipov«, str. 66–67; Grdina, »Simboli v realnosti slovensko-avstrijskih odnosov«, str. 766.

Zavedna slovenska narodna skupnost in slovenski rodoljubi (zavedno uradništvo, učiteljstvo in slovenska društva) prav tako niso mirovali in so proti dogajanju v Kulturbundu ob pasivnosti in vidnem popuščanju (med drugim v obliki premilih kazni) jugoslovanskih državnih oblasti prožili odpor.⁶⁶⁹ Celjski in drugi spodnještajerski Nemci so že leta 1933 pod zavihkom nosili značke s kljukastimi križi in si denimo v svoje pohodne palice vrezovali svastiko. Mnogi so javno pozdravljali z nacističnim pozdravom (kvišku iztegnjeno oz. privzdignjeno roko in vzklikom »Heil Hitler«) in se drli »Deutschland über alles!«.⁶⁷⁰ To je podžgalo protiukrepe, prijavljanje višjim oblastnim instancam in splošni odpor proti celotnemu nemštvu. Ob 25. obletnici septembrskih dogodkov⁶⁷¹ septembra 1933 so na Ptuj premazali tablične napise na mnogih nemških trgovinah, hišah in gostilnah. Izvajale so se popisne, trosilne in politično odmevne listkovne akcije.⁶⁷² Podobno se je zgodilo maja 1934, ko so ljubljanski akademiki takoj po sklenitvi nemško-jugoslovanske trgovinske pogodbe kljub orožniškemu varovanju hiš ptujskih Nemcev in nemškutarjev premazali nemške tablične označbe. Tokrat so morali zaradi storjenega dejanja kazni poravnati v manjših denarnih zneskih.⁶⁷³ Ptujsko sokolsko društvo (ustanovljeno leta 1908) z močnim narodnoobrambnim karakterjem je za svoje člane uvedlo celo tečaje streljanja ter prirejalo borbene vaje, tekmovanja v streljanju in metanju granat. Pod okriljem »sokolske pripravljenosti« so ob Hitlerjevih rojstnih dnevih onemogočali izobešanje nemških zastav in kurjenje kresov.⁶⁷⁴ Protikulturbundovske akcije sokolskih in komunističnih pripadnikov so se izvršile tudi v zasavskih revirjih, kjer se je ob Hitlerjevem rojstnem dnevu podnevi in ponoči patroljiralo po tamkajšnjih dolinah. Na Mrzlici, Kalu in Sv. Planini so se z namero preprečitve manifestacij Kulturbunda in kurjenja kresov postavile oborožene straže.⁶⁷⁵

Protinemški odporniški boj se je na nacionalnem nivoju projiciral tudi na področju kulture s petjem in širjenjem slovenskih pesmi. To je bilo še posebej očitno med okupacijo slovenskih dežel kot oblika ohranjanja slovenske narodne zavesti in identitete ter sočasnega širjenja kolektivnega spomina in promocije o slovenstvu.⁶⁷⁶ Izražalo se je ogorčenje, pisale so se

⁶⁶⁹ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Spomini na leta 1939, 1940 in 1941«, str. 1; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 220–221; Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 25.

⁶⁷⁰ *Pohod*, »Celje«, 29. 7. 1933, str. 3; Arhiv MNZC, fasc. 18, »Spomini na leta 1939, 1940 in 1941«, str. 1.

⁶⁷¹ Prim. »Septembrski dogodki 1908«, ur. Bojan Terbuc, 1998.

⁶⁷² Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 37.

⁶⁷³ *Pohod*, »Ptuj: naša sramota«, 12. 5. 1934, str. 3.

⁶⁷⁴ Chomici, *Atletika – kraljica športa na Ptuj*, str. 35–36.

⁶⁷⁵ Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 121.

⁶⁷⁶ Grabovec, Pisk in Friš, »Slovenske pesmi kot nosilke narodne identitete«, str. 173–174.

spomenice,⁶⁷⁷ v slovenskem časopisnem tisku so se vrstili pozivi k skupni obrambi in odporu proti širjenju hitlerjanstva, nacistični propagandi in hujskanju ter kulturbundovski dejavnosti (*»Saj je ravno Kulturbund tisti, ki povzroča in dela gonjo proti Slovencem.«*⁶⁷⁸), prihajalo je do medsebojnih pretepov in slovenskih protidemonstracij, organiziranja varnostnih patrolj in fizičnih spopadov z Nemci, poskušali so se preprečiti ustanovni sestanki, skupščine in zborovanja, v javnosti so se razmnoževali sezname in tiskane brošure z razkritimi identitetami (osebnimi podatki – imeni in priimki ter naslovi bivanja) kulturbundovcev. Prav tako se jih je zasledovalo, nadzorovalo in fotografiralo ter za poveljni čas in nove razmere zbiralo obremenilno dokazno gradivo zoper njih. Slovenski domoljubi so se celo zavedali, da ima vlada zvezane roke in bodo morali ukrepati sami.⁶⁷⁹

Odnosi med Slovenci in Nemci so se zaostрили zlasti v času sudetske krize in proženja nacističnega pritiska na Češkoslovaško. Širjenje nacistične propagande, demagogije, agitiranja, izzivanj in napovedi o prihajajoči nemški okupaciji ter zasedbi Slovenije je podžgalo delo narodnoobrambnih organizacij, ki so na temeljih pobude in sodelovanja Komunistične partije Slovenije v nekaterih krajih na slovenskem Štajerskem formirale sekcije akcijskih odborov za obrambo severne meje z obsežnimi akcijami bojkota nemških trgovin, podjetij in obrtnikov ter razmnoževanja spiskov nemških ali nemškutarskih podjetnikov in trgovcev.⁶⁸⁰ Prvi organizirani bojkoti so se začeli poleti 1938 na Ptuj.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ Prim. spomenice Sokolskega društva in Moške podružnice sv. Cirila in Metoda iz leta 1938, naslovljene na Stojadinovića in Korošca. Prim. Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 38.

⁶⁷⁸ *Slovenec*, »Gottscheer Zeitung« in šola v Livoldu«, 19. 4. 1936, str. 6.

⁶⁷⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 157, 220–221.

⁶⁸⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 144–145.

⁶⁸¹ Prav tam, str. 145.

5 VLOGA KULTURBUNDA MED INVAZIJO IN OKUPACIJO

5.1 Opozorila o napadu

Jugoslovansko politično in vojaško vodstvo je ob koncu marca in v začetku aprila 1941 preko jugoslovanskega vojaškega atašeja v Berlinu, polkovnika Vladimirja Vauhnik in delovanja njegove široko razvejane obveščevalne mreže prejelo več trdnih dokazov in oprijemljivih informacij o načrtovani nemški invaziji. Dvakrat v živo, dvakrat preko pisem oz. nastavljenega lističa in enkrat preko skrivnostnega telefonskega klica. Vodilne poveljniške šablone v Beogradu alarmantnim poročilom Vauhnik niso verjele.⁶⁸²

Že dan po puču v Beogradu se je Vauhnik srečal s svojim dobrim znancem in časnikarjem pri *Deutsche Allgemeine Zeitung*, ki mu je sporočil, da je Hitler že 27. marca zvečer na seji svojega ožjega vojnega sveta domnevno izjavil, da bo treba Jugoslavijo vojaško uničiti s hitrim zamahom, če se ne bo nemudoma postavila na nemško stran. Isto popoldne ga je obiskal še prijatelj dr. Sigismund Bernstorff in mu povedal, da je glavni urad gestapa že začel razpirati svoje kartoteke v pripravah na uničevalno delovanje v Jugoslaviji.⁶⁸³ Prvega aprila je Vauhnik prejel pošto s pismi,⁶⁸⁴ v katerih je bila izkazana Hitlerjeva namera o neizproslem maščevanju nad jugoslovansko deželo v naslednjih desetih dneh. Istega dne okoli 18. ure je v Vauhnikovi pisarni zazvonil telefon, kjer se je zaradi atašejeve odsotnosti (v trenutku klica se je odpravljal proti jugoslovanskemu poslaništvu k dr. Andriću) javil letalski major Pupis, vodja prevzemne komisije in namestnik polkovnika.⁶⁸⁵ Na drugi strani slušalke se je skrivnostni klicatelj majorju predstavil za »velikega prijatelja Jugoslavije«⁶⁸⁶ in naznanil,

⁶⁸² Vauhnik, *Pod krinko: 1. Na preži za Hitlerjevimi vojnimi načrti*, str. 168–173.

⁶⁸³ Prav tam, str. 167–168.

⁶⁸⁴ Vauhnik v svojih spominih (verzija slovenskega prevoda, ki je izšla leta 2018 pri založbi Modrijan) navaja, da bi to lahko bil nekdo, ki so ga v Jugoslaviji lepo sprejeli, hkrati pa je povezan z najvišjimi organi. Sum vrže na dva polkovnika (takrat že štabna generala), ki ju je gostil v letu 1939 in ju kasneje ni več videl. Vauhnik, *Pod krinko: 1. Na preži za Hitlerjevimi vojnimi načrti*, str. 169.

⁶⁸⁵ Prav tam, str. 168–169.

⁶⁸⁶ V nekoliko spremenjenih oz. potvorjenih spominih jugoslovanskega vojaškega atašeja, izdanih po prvotni emigrantski izdaji (1965), je izkazan sum, da je 1. aprila v njegovo pisarno klical Goringov načelnik štaba Luftwaffe, general Hans Jeschonnek, za katerega se v neakademskih krogih navaja, da je bil slovenskega rodu (čeravno je bil poljskega). V že zgoraj omenjeni točnejši Modrijanovi verziji slovenskega prevoda spominov se ataše norčavo posmehuje in pravi, da bi lahko bil skrivnostni klicatelj (ta je na Vauhnikovo začudenje novico, ne glede na gotovo nemško prisluškovanje, sporočil kar po javnem telefonu) eden izmed članov Hitlerjevega devetčlanskega ožjega kroga najvišjih funkcionarjev, ki so bili prisotni 27. marca 1941 na vojaškem zasedanju v Berlinu, ko je Hitler sprejel odločitev o napadu na Jugoslavijo. Igor Grdina na temeljih opiranja na spomine Vladimirjevega brata Miloša argumentirano navaja, da bi bil lahko nepoznani informator

»da bo v nedeljo, 6. aprila, ob svitu Jugoslavija napadena. Pred vdorom bo prišlo do hudih bombnih napadov in predvsem Beograd bo stolčen v prah in pepel«. ⁶⁸⁷ 2. aprila ponoči je Vauhnik v Berlinu v bližini svojega stanovanja našel še nastavljeni listič s pripisom: »Konferenca ravno končana; za napad na Jugoslavijo dokončno določen 6. april. Obsežen napad z vzhoda iz Bolgarije in s severa iz Madžarske. Naj vas v tej težki preizkušnji spremlja božji blagoslov in moje srčne želje ...«. ⁶⁸⁸ Vauhnik v tem slučaju ve, za koga gre, a je informatorju s svojo dosmrtno častno besedo obljubil, da tega podatka ne bo predal naprej. ⁶⁸⁹ In ga nikoli ni. Zgodaj zjutraj 2. aprila je bil Beograd o vsem tem že obveščen. ⁶⁹⁰ Premier in generalštabni načelnik Simović se je še naprej oklepal zmotne zablode o zadovoljivi količini časa za morebitne priprave na napad. Do tajne mobilizacije je prišlo 3. aprila, šele dan po napadu pa je bila slednja javno objavljena in spremenjena v splošni vojaški vpoklic, ko je novoimenovani kralj Peter II. izdal razglas o vojni napovedi Nemčiji. ⁶⁹¹

Hitlerjeva Nemčija si je do napada na Jugoslavijo pokorila že skoraj celotni evropski celinski blok in se je zdela nepremagljiva. Wehrmacht je za vojaško kampanjo v Jugoslaviji namenil 24 elitnih nemških divizij, dodatnih pet jih je ob napadu ostajalo v operativni rezervi OKW v Avstriji. Italijani so za napad prispevali še dodatnih 23 divizij, Madžari pa 5. Osne sile in njene nacifašistične članice so torej v skupnem seštevku za *Blitzkrieg* proti kraljevini namenile 52 aktivnih divizij, medtem ko je jugoslovanska kopenska vojska v začetku aprila razpolagala s približno 30 divizijami – nepripravljenimi na boj, slabo usposobljenimi, izurjenimi, neizkušenimi in nepopolno mobiliziranimi. ⁶⁹² Od tega so nemške divizije veljale za hrbtenico moderne invazijske sile in so bile najbolj oborožene, opremljene in izurjene,

Waldemar Pabst (zaradi nujne potrebe po hitri in učinkoviti izpeljavi logističnega spektra invazijskih priprav) s svojo veliko mrežo. Pabst je imel še iz predvojnega obdobja neporavnane račune s Hitlerjem. Vedel je, da je Vauhnik še njegov zadnji kanal z Zahodom. Vauhnik, *Nevidna fronta: spomini jugoslovanskega vojaškega atašaja*, str. 238; Vauhnik, *Pod krinko: 1. Na preži za Hitlerjevimi vojnimi načrti*, str. 169–171; Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto 19. 6. 2024.

⁶⁸⁷ Vauhnik, *Pod krinko: 1. Na preži za Hitlerjevimi vojnimi načrti*, str. 168–169.

⁶⁸⁸ Prav tam, str. 170–171.

⁶⁸⁹ Prav tam, str. 171. Morda gre za aktivnega privrženca nemškega odporniškega gibanja.

⁶⁹⁰ Vauhnik, *Nevidna fronta: spomini jugoslovanskega vojaškega atašaja*, str. 155–158; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 507.

⁶⁹¹ Barefield, *Overwhelming Force, Indecisive Victory*, str. 13–14; Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije*, str. 229–234, 251–252, 266.

⁶⁹² Tomasevich, *War and Revolution: The Chetniks*, str. 65; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 34; Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 222. Romunske in bolgarske vojaške enote v invaziji niso prisostvovali, sta pa vladi obeh držav dovolili neomejen prehod nemških enot čez njihovo državno ozemlje, za kar sta bili nagrajeni s precejšnjimi teritorialnimi pridobitvami. Romunija je morala zavarovati svoje meje z Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, Bolgarija pa je bila primorana predstaviti glavnino svojih čet vzdolž turško-bolgarske meje. Tomasevich, *The Chetniks*, str. 54–55, 65–67; <http://der-fuehrer.org/reden/english/wardirectives/directives.html> (dostop september 2019).

vodili pa so jih izkušeni generali, ki so zasloveli v vojaških kampanjah na Poljskem, Danskem, Norveškem in na zahodu na Nizozemskem, v Belgiji ter Franciji. Dve petini nemških divizij sta bili celo v povsem oklepni ali motorizirani podobi z ogromno prebojno močjo in velikimi manevrskimi sposobnostmi.⁶⁹³ Nemške kopenske operacije na Balkanu je podprl 8. letalski korpus (*Fliegerkorps VIII* pod poveljstvom Wolframa von Richthofena) s 414 letali in 4. zračna flota (*Luftflotte 4*) generalpodpolkovnika Alexandra Löhra⁶⁹⁴ s 576 letali v bazah v osrednji Avstriji (okolica Gradca in Dunaja), Romuniji ter Madžarski s sedežem na Dunaju. Še dodatnih 168 letal pa je bilo v postopku premeščanja v bližino jugoslovanskih meja s Sicilije, kjer je deloval 10. letalski korpus.⁶⁹⁵ Skupno je tabor sil osi namenil okoli 2200 letal (napram nekaj več kot 400 konvencionalnim jugoslovanskim), od tega največ nacistična Nemčija z nekaj več kot 1500 letali (od tega več kot 600 za pokrivanje najsevernejših predelov Jugoslavije), Italijani so prispevali 670 letal, manjše število zračnih sil pa so dodali še Madžari.⁶⁹⁶

Kolesje druge svetovne vojne se je 6. aprila 1941 ob 4. uri zjutraj premaknilo še proti Kraljevini Jugoslaviji. Koncentrična nemška invazija iz petih smeri – Italije (vključujoč Albanijo), Avstrije, Madžarske, Romunije in Bolgarije – je zabila kline v razpored jugoslovanskih armadnih sil. Vojaška kampanja proti Jugoslaviji (*»Unternehmen 25«* oz. *Podvig* ali *Projekt 25*⁶⁹⁷), ki je bila še manj kot dva tedna pred nenapovedano nemško invazijo članica trojnega pakta, se je začela s silovitim bombnim teroriziranjem pomembnejših mest (Split, Mostar, Sarajevo, Podgorica, Kotor, Bitola in Beograd) in ključnih strateških lokacij.⁶⁹⁸ Kot uverturo v katastrofo so nemške zračne sile izvršile operacijo *»Strafgericht«* (Kaznovanje) in v večdnevni valovih silovito bombardirale odprto in nebranjeno mesto

⁶⁹³ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 65.

⁶⁹⁴ Avstrijcu Alexandru Löhru je od beograjskega državnega udara v najkrajšem možnem času v zgolj desetih dneh za potrebe zračnih operacij nad Jugoslavijo uspelo vzpostaviti popolnoma pripravljeno letalsko floto, ki je svoja letala pripeljala celo iz Afrike, Francije in Sicilije. Bil je med glavnimi odgovornimi pri bombardiranju Beograda 6. aprila 1941. Ob koncu vojne, 9. maja 1945, je v bližini Topolšice podpisal kapitulacijo njegove armadne skupine E oz. vseh nemških čet na Balkanu. Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 109; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 999–1000; Mitcham, *The Rise of the Wehrmacht*, str. 391–393.

⁶⁹⁵ Shores, Cull in Malizia, *Air war for Yugoslavia, Greece and Crete*, str. 172; Ridgway in Smith, *Historical Study*, str. 39.

⁶⁹⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 65; Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 216, 222; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 34; Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije*, str. 248–249, 269–271, 274.

⁶⁹⁷ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 121.

⁶⁹⁸ Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 36.

Beograd, ki je izgubilo 47 % mestne infrastrukture in nekaj več kot 17.000 ljudi.⁶⁹⁹ Po končanem bombardiranju je bilo mesto kot najpomembnejši center jugoslovanskega živčevja popolnoma razdejano in uničeno, ljudstvo pa demoralizirano. Porušena prestolnica je paralizirala celotno državo in močno pospešila kaotični poraz kraljevih oboroženih sil. Bojno težišče nacističnih letal se je zatem preusmerilo v podporo prodiranja nemške kopenske vojske.⁷⁰⁰ Glede na to, da je bila fronta na jugovzhodu v Makedoniji ob padcu Skopja 7. aprila 1941 že drugi dan vojne resno zamajana, in glede na sledeče popuščanje obrambe v hrvaški Podravini so se jugoslovanske obrambne enote na Slovenskem upirale bolj uspešno. Nemci so namreč za 15 kilometrov dolg preboj od državne meje do Maribora potrebovali več kot dva dneva. Večje uspehe je nemška vojska v prvih dneh vojne na Slovenskem zabeležila le v skrajnem vzhodnem delu države v Prekmurju, kjer jugoslovanska vojska ni prožila aktivne obrambe.⁷⁰¹

⁶⁹⁹ Shores, Cull in Malizia, *Air war for Yugoslavia, Greece and Crete*, str. 178, 195–199, 208; Beevor, *The Second World War*, str. 193; Mitcham, *The Rise of the Wehrmacht*, str. 395. Končne ocene o številu mrtvih kot posledici bombardiranja se močno razlikujejo in so še danes predmet polemičnih debat. Najpogostejši oceni, tj. številki 17.000 mrtvih civilistov pod ruševinami Beograda, zagovarja tudi študija ameriškega vojnega oddelka. Ridgway in Smith, *Historical Study*, str. 49. V določenih publikacijah lahko zasledimo domneve o več kot 20 tisoč ubitih. Anić in Bogdanović-Đurić, *Druga svetovna vojna 1*, str. 222. Angleški vojaški zgodovinar Antony Beevor v zvezi z bombardiranjem Beograda trdi, da je nemogoče podati točno in dokončno oceno o številu padlih civilistov. V svojem delu navaja, da se številke gibljejo med 1500 in 30.000 mrtvimi, po njegovem prepričanju pa je najverjetnejše število nekaj več kot 14.000 mrtvih. Beevor, *The Second World War*, str. 193. Gordon Corrigan navaja, da je številka 17.000 po vsej verjetnosti močno pretirana. Corrigan, *The Second World War*, str. 132.

⁷⁰⁰ Ridgway in Smith, *Historical Study*, str. 50.

⁷⁰¹ Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 121–122; Grdina, »Priti pod enega okupatorja«, str. 102.

Slika 18: Propagandna fotografija nemške Luftwaffe o bombardiranju ključnih mostišč na reki Donavi v Beogradu. Fotografija je bila objavljena 29. aprila 1941 v nemški časopisni reviji *Der Adler*. V uvodnem dnevu vojne je že v zgodnjih jutranjih urah med bombardiranjem jugoslovanske prestolnice, zasut med ruševinami svoje hiše, preminil slovenski minister za gradnjo, Korošecv najtesnejši zaupnik in naslednik dr. Franc Kulovec.

Vir: <http://www.balkanwarhistory.com/2017/11/the-german-destruction-of-belgrade-in.html>, pridobljeno 6. marca 2023; *Jutro*, »Dr. Fran Kulovec«, 7. 4. 1941, str. 1.

V jugoslovansko vojsko mobilizirani folksdojčerski rekruti so namerno širili lažne govorice med četami in izbijali njihovo vojno moralo ter dezertirali ob prvem stiku z napredujočo nemško vojsko. Medtem ko so se predajali, so vpili »Heil Hitler« in s tem povzročali zmedo med jugoslovanskimi vojaki.⁷⁰² Ironija zmešnjave je bila popolna. Ob aprilski invaziji so številni kulturbundovci postali invazijskim enotam pomočniki v naslednjih oblikah: od terenskih vodnikov (nudenje osnovne pomoči pri lažji orientaciji), prevajalcev kažipotnih in tabličnih slovenskih napisov do inštruktorjev in oboroženih pomožnih policijskih (*Hipo* ali *Hilfspolizei*), stražnih ali vojaških enot pri začetnem (začasnem) zagotavljanju mestnega reda in discipline. Naštete funkcije so jim bile podeljene na tajnih graških sestankih v

⁷⁰² Jong, *The German Fifth Column*, str. 228.

predinvazijskih dneh.⁷⁰³ Nekateri kulturbundovci, ki so še pred napadom prebegli iz Jugoslavije, so se v Celovcu udeležili posebnih pripravljalnih tečajev in se ob napadu pridružili nemškim četam kot pripadniki policijskih enot in SA oddelkov.⁷⁰⁴ Zlasti v večjih slovenještajerskih mestih (Ptuj, Maribor, Slovenska Bistrica, Celje ...) je okupator po prihodu nemških vojaških enot začel s takojšnjo implementacijo ukrepov, ki so jih že v predvojnem času pripravili člani Kulturbunda.⁷⁰⁵ Slednji so takoj po zasedbi v različnih vlogah in funkcijah sodelovali pri splošni implementaciji represivne raznarodovalne, ponemčevalne in genocidne nacistične politike nad Slovenci,⁷⁰⁶ ko so kot dobri lokalni poznavalci krajev in krajevnih razmer gestapovce (slednji so imeli s seboj podrobne imenske kartoteke s seznamami, opisi in osebnimi podatki), nemško policijo, orožnike in druge oddelke (SA in SS) vodili po ulicah ter jih usmerjali in kazali na stanovanja zavednih slovenskih prebivalcev, ki so se že v predvojnem obdobju znašli na spiskih za aretacije in izselitve. Slednje, kot je bilo že večkrat poudarjeno, so še pred napadom prav tako pripravili in dostavili nacističnim oblastem domači kulturbundovci. Ob vsakem vdoru v stanovanje je bil zraven en kulturbundovec, ki je osebno potrdil identiteto osumljene slovenske žrtve. Za tovrstne akcije so bili na tritedenskih usposabljanjih v Gradcu, kjer so prejeli oborožitev. Kasneje so sodelovali v vlogi oboroženih stražnikov v prehodnih in zbirnih taboriščih, kjer so pazili, nadzorovali ter zlasti v Celju celo pretepali in mučili ujete Slovence. V meljski vojašnici so denimo nekateri člani Kulturbunda sodelovali pri pripravi hrane, ki so jo namerno kradli in zapornikom zmanjševali predvidene obroke hrane.⁷⁰⁷ Tekom gestapovskega zasliševanja jim je dokazano sodelovanje pri ugotavljanju zapornikove preteklosti.⁷⁰⁸

⁷⁰³ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 53, 57.

⁷⁰⁴ FNRI, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 16.

⁷⁰⁵ Chomicki, Podbersič in Friš, »Nemška okupacija in organizacija Štajerske domovinske zveze«, str. 505, 512; Chomicki, Podbersič in Friš, »»Vse, kar je lahko nemštvu na poti, mora izginiti««, str. 92.

⁷⁰⁶ Več o tem glej pričujočemu glavnemu poglavju pripadajoče podpoglavje, kjer je podrobneje razdelana njihova kasnejša vloga in dodeljene funkcije znotraj strukture Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze kot glavnega smotra nacistične represivne, raznarodovalne, ponemčevalne in etnocidne aktivnosti v zasedeni Sloveniji.

⁷⁰⁷ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije...«, str. 8, 15–18, 20, 23.

⁷⁰⁸ Ferenc, *Raznarodovanje*, str. 159.

Slika 19: Domišljena karikatura ljudožerca Hitlerja v kontekstu nacistične pokoritve evropskega celinskega bloka. Upodobitev na plakatu je nastala po zmagi nad Jugoslavijo že v času spopada s Sovjetsko zvezo.

Vir: TNA, MFQ 1/525/3, »Maneater«, 1939–1945.

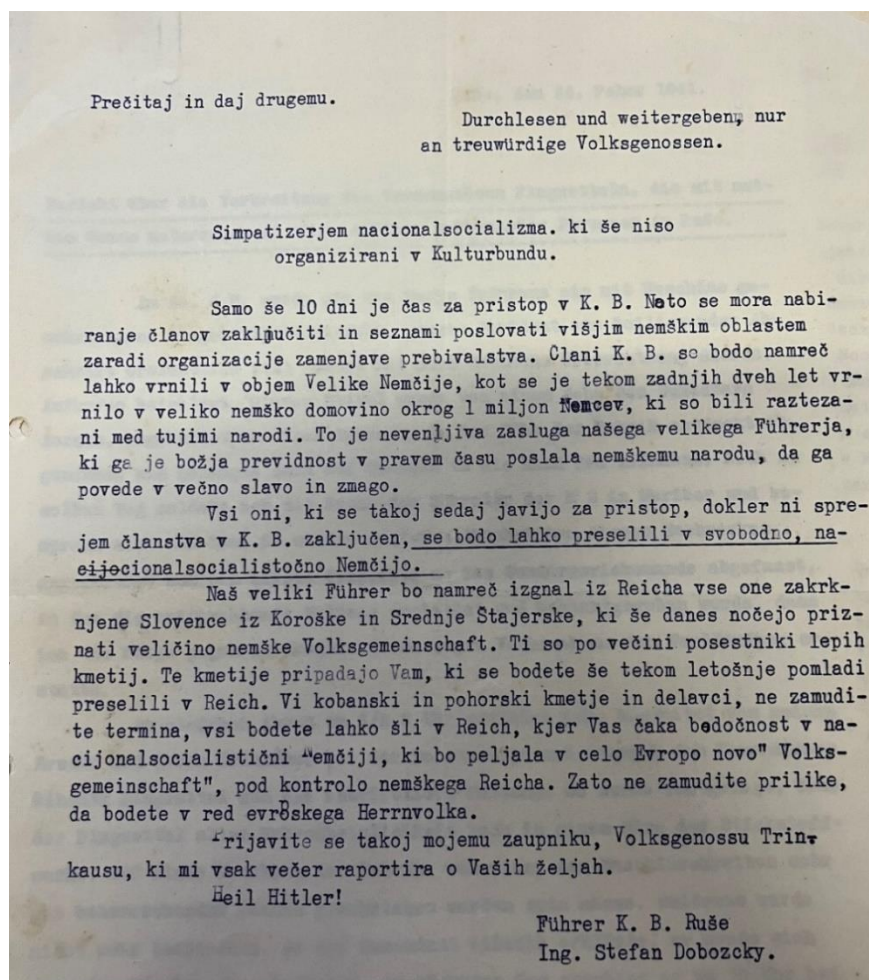
Po zasedbi slovenskega ozemlja, prevzemu občinskih uprav in vzpostavitvi okupacijskega oblastnega aparata so jim bile znotraj posameznih okupacijskih občin kot nagrada in zahvala za opravljeno predvojno delo dodeljene pomembne funkcije v raznih zasedbenih uradih, zvezah, organizacijah, društvih in drugi pomembni položaji v upravnem in gospodarskem aparatu ter paravojaških silah in celo enotah SS.⁷⁰⁹ Po napadu je večina kulturbundovcev okupacijo pozdravila,⁷¹⁰ se je razveselila in jo razglasila za »osvoboditev izpod srbskega

⁷⁰⁹ Siter, »Švabsko-nemška kulturna zveza«, str. 141, 151.

⁷¹⁰ Celo v odmaknjenih in kulturbundovsko manj aktivnih Jesenicah in Tržiču so kulturbundovci ob prihodu nemške vojske pripravili teren in izobesili zastave z nacističnim kljukastim križem. Bertonselj – Johan, »Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske leta 1941«, str. 372.

jarma«. ⁷¹¹ Ni pa nujno, da so se pozneje popolnoma vsi strinjali z implementacijo nacističnega terorja. ⁷¹² Še v začetku invazije in kmalu po njej so sledili zadnji pozivi predsednikov krajevnih sekcij Kulturbunda nacističnim simpatizerjem k pridružitvi v Kulturbund z obljubami, da jim bo omogočena direktna vključitev v novi nemški red in prevzem zaplenjene lastnine slovenskega prebivalstva. ⁷¹³

Slika 20: Poziv predsednika Kulturbunda v Rušah Stefana Dobozckyja k takojšnji včlanitvi z obljubami o življenju v svobodni nacionalsocialistični Nemčiji in dodelitvi zaplenjenih slovenskih kmetij in pripadajočih posesti.

Vir: AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Simpatizerjem nacionalsocializma, ki še niso organizirani v Kulturbundu«.

⁷¹¹ *Marburger Zeitung*, »Die Machtergreifung in Marburg«, 9. 4. 1941, str. 1; Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik*, dok. št. 10, »Aufsatz »Geschichtliche Wende« über den Einzug der deutschen Wehrmacht in Maribor am 8. April 1941«, 9. 4. 1941; dok. št. 12, »Aufruf des Gauführers des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes Hans Baron ...«, 9. 4. 1941.

⁷¹² Nečak, »Nemci« v Sloveniji 1938–1948«, str. 357.

⁷¹³ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Simpatizerjem nacionalsocializma, ki še niso organizirani v Kulturbundu«.

Glavni vodja Kulturbunda Johann Baron je v enem izmed svojih govorov v letu 1941 povedal: »Leta 1937 smo ustanovili brezkompromisno borbena organizacijo KB, ki je združila vse nemštvo v eno strnjeno enoto, ki je bila država v državi, in ki je pred vkorakanjem nemške armade prevzela oblast v svoje roke. Izšli smo iz boja in stiske v novo življenje, v življenje obnove in službe na nemškem narodu.«⁷¹⁴ Iz njegove trditve se zrcalita vloga kulturbundovskih organizacij v času trajanja nemške invazije na Jugoslavijo ter kontinuiteta predvojne paravojaške aktivnosti.

5.2 Vloga Kulturbunda na vzorčnem primeru Celja in Maribora

Kulturbundovci so v vseh slovenještajerskih okrajih vzpostavili komunikacijske centrale za vzdrževanje zveze z vodilno izpostavo Kulturbunda v Mariboru.⁷¹⁵ Člani mariborske sekcije SDKB tik pred invazijo niso poskrili zgolj orožja, temveč tudi tiste Nemce, ki so ignorirali mobilizacijske pozive v jugoslovansko vojsko.⁷¹⁶ 7. aprila ponoči se je ob Dravi med Kamnico in Svetim Petrom zaslišalo streljanje, ki je trajalo kakih šest ur. Med Mariborčani, poskritimi po kletih, je odjeknila novica o izdaji. Na umikajočo se jugoslovansko vojsko spočetka niso streljali nemški vojaki, temveč domači kulturbundovci.⁷¹⁷ V prestolnici slovenske Štajerske so se domači Nemci ob pričetku invazije strnili v vojaške oddelke mariborskega Kulturbunda (*Selbstschutz* pod organizatorstvom Romana Pelikana), ki je bil prek ilegalne radijske postaje v stalni komunikaciji s prodirajočimi invazijskimi enotami severno od mesta. 7. aprila⁷¹⁸ je pastor Johann Baron (pokrajinski vodja Kulturbunda za Dravsko banovino) mariborskemu podžupanu Franju Žebotu zagrozil, da bodo za vsakega ubitega mariborskega Nemca usmrtili deset Slovencev. Žebot je pod silnimi pritiski privolil, naj se moštvo Kulturbunda dodeli mestni policiji. Z orožjem in strelivom v rokah so se zbrali pred policijskim poslopjem in pričeli z razoroževanjem jugoslovanskih vojakov, ki so bili prepočasni pri umikanju čez Dravo.⁷¹⁹ Z razrezanjem vžigalnih vrvic so preprečili popolno uničenje dravskih mostov.⁷²⁰ Še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske so bile

⁷¹⁴ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 6.

⁷¹⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 264.

⁷¹⁶ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136.

⁷¹⁷ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 13.

⁷¹⁸ Ferenc navaja 6. april 1941 (Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136).

⁷¹⁹ AMNOM, Rudolf Holzer, 53–54; ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, Lista št. 3, str. 1–6; Jong, *The German Fifth Column*, str. 218.

⁷²⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 264.

kulturbundovcem formalnopravno izdane dovolilnice za posedovanje in nošenje orožja.⁷²¹ Orožje je bilo nemški manjšini in kulturbundovcem v Mariboru in bližnjem okolišu v veliki tajnosti dobavljano iz obmejnega področja že vsaj od aprila 1940.⁷²²

Slika 21: Dovolilnice za nošenje in posedovanje orožja, izdane celjskim folksdojčerm in kulturbundovcem 13. aprila 1941, ko so okupatorji že v celoti zasedli slovensko ozemlje. Nekateri celjski Nemci so se sredi aprilske vojne povezali v t. i. varnostno moštvo (Sicherheitsmannschaft).

Vir: SI_ZAC/0070, t. e. 1, sign. 5, »Dovolilnice za nošenje orožja članom Kulturbunda«, 13. 4. 1941.

⁷²¹ SI_ZAC/0070, t. e. 1, sign. 5, Dovolilnice za nošenje orožja članom Kulturbunda, 13. 4. 1941.

⁷²² AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 2.

V Mariboru so kulturbundovci zavzeli magistrat, izobesili nacistične zastave,⁷²³ odstranili rdeče slovenske hišne tablice (in jih uničili)⁷²⁴ in že 7. aprila mestno središče polepili z dvojezičnimi lepaki z opozorilnim razglasom, da se ob prihodu nemških vojakov v mesto ne sme nihče pojaviti na ulicah ali ob oknih. Odredili so policijsko uro ob 21. uri zvečer in zadrževanje na ulicah prepovedali skupinam, večjim od dveh oseb. Oboroženi in z nasajenimi bajoneti so nato patroljirali po mestu.⁷²⁵ V sodelovanju z domačo nemško policijo so začasno prevzeli še kaznilnico in sodni zapor, kamor so vozili aretirance že od 11. aprila. Paznik in kulturbundovec Ivan Lešnik je dotedanjemu upravniku kaznilnice zatrjeval, da ima pooblastilo nemškega vojaškega poveljstva o prevzemu kaznilnice. Jetnike, ki so v predvojnem obdobju delali za nacizem in Hitlerja (nekaj je bilo priprtih kulturbundovcev), so izpustili na prostost.⁷²⁶ Kjerkoli so identificirali zavednega Slovenca, so ga pretepli.⁷²⁷ Ravno na podlagi pobude kulturbundovcev so bile v Mariboru in drugod izvedene prve aretacije zavednega slovenskega prebivalstva.⁷²⁸

V noči na 8. april 1941 se je želelo vodstvo Kulturbunda, ki je medtem že prevzelo mestno upravo, z osebnimi avtomobili odpeljati k prodirajoči nemški vojski. Zaradi minirane ceste je bil ta načrt vendarle opuščen.⁷²⁹ Zatem so odšli pri kolovozih Jakobskega dola invazijski vojski naproti in kričali: »*Maribor je svoboden. Otel smo vam ga iz srbskih rok!*«⁷³⁰ Čeravno je nemška vojska v Maribor vkorakala že 8. aprila dopoldne, so oboroženi kulturbundovci policijsko službo opravljali do 24. aprila. Že omenjeni pastor Baron je komandantu prvega nemškega bataljona iz 132. nemške pehotne divizije, ki je zasedel štajersko prestolnico, 8. aprila popoldne pred kavarno Rotovž predal raport, Hitlerju pa poslal pozdravno in zahvalno brzojavko. Naslednjega dne zvečer je prenehal policijski kondominij med jugoslovansko policijo in kulturbundovci. V noči s cvetne nedelje na veliki ponedeljek je bilo iz vrst Kulturbunda formirano domače stražno nemško moštvo (»*Deutsche Mannschaft*«) v moči

⁷²³ Iz tega časa izvira znana fotografija mariborskih kulturbundovcev na balkonu Rotovža ob prevzemu oblasti, ko izobesijo prvo hitlerjansko zastavo. Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 61; Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I. knjiga, str. 112.

⁷²⁴ Nove nemške zelene tablice je izdelala in priskrbela Westnova celjska tovarna. Vončina, »*Oštevilčenje hiš v Mariboru*«, str. 149. Kulturbundovci so še pred uvedbo civilne uprave odpravljali slovenske napise ali ukazali njihovo odstranitev s spremljajočimi kazenskimi grožnjami. Ferenc, *Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, str. 47.

⁷²⁵ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57–61; Vončina, »*Oštevilčenje hiš v Mariboru*«, str. 149.

⁷²⁶ Guštin, *Za zapahi*, str. 33, 101. Povzeto po: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 79; Filipič, »Politični zaporniki v moški kaznilnici«, str. 267; Čamernik, *Spomini na sodne zapore*, str. 24–25.

⁷²⁷ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 13.

⁷²⁸ Škerl, »Nacistične deportacije«, str. 771.

⁷²⁹ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 12–13.

⁷³⁰ Prav tam, str. 13.

300 mož, ki je pod vodstvom Pfrimerja prevzelo mariborsko policijsko oblast, razorožilo jugoslovansko orožništvo, zaseglo urade in povsod izobesilo nemške zastave.⁷³¹ Njihove škornje so jim že pred invazijo izdelali in pripravili kulturbundovci.⁷³²

Kakor je kulturbundovec Brandstette v Mariboru prevzel funkcijo okupacijskega župana ter Pfrimer mariborsko policijo, so tudi v drugih slovenskih mestih vodilni člani in funkcionarji krajevnih kulturbundovskih sekcij med umikanjem oboroženih sil Kraljevine Jugoslavije in še pred prihodom nemške vojske (in kasnejšo formalnopravno vzpostavitev okupacijske uprave) prevzemali oblast. Podobno se je dogajalo v primeru lotevanja občinske uprave in nameščanja okupacijskega županstva v Celju (Robert Himmer), Kočevju, Slovenj Gradcu (H. Schuller), Ljutomeru (M. Herndl), Sevnici (E. Grutschreiber), na Ptuj (Franz Celotti in Albert Scharner),⁷³³ v Ormožu (Ivan Remšnik iz ormoške elektrarne),⁷³⁴ Rogaški Slatini (Miglič) in Rogatcu (Kolterer),⁷³⁵ v Rušah, Ljutomeru, Hrastniku⁷³⁶ in drugje.⁷³⁷ Že pred prihodom prvih nemških izvidnic so kulturbundovci oblast prevzeli v Novem mestu⁷³⁸ in na Kočevskem, kjer so še pred prihodom italijanskih enot razorožili orožnike, policiste in vojake ter jih pozaprli.⁷³⁹ Ponekod so – zanje častno – župansko funkcijo prevzeli za dlje časa, ponekod samo začasno.⁷⁴⁰ Na Kočevskem so želeli posamezni člani Kulturbunda nekatere politično izpostavljene Slovence obesiti v kleti gostilne Harde.⁷⁴¹ Po pričevanju

⁷³¹ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 6; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57–61, 64–65; ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 7; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136.

⁷³² ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 4.

⁷³³ Prim. Chomicki, Podbersič in Friš, »Nemška okupacija in organizacija Štajerske domovinske zveze v Ptujem okrožju«, str. 512; Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 45 in Žižek, »Druga svetovna vojna na Ptujem«, str. 51.

⁷³⁴ Trop, »Ormož(ani) in 2. svetovna vojna«, str. 81.

⁷³⁵ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 111; Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 70–75.

⁷³⁶ Prim. Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 102. V širšem Zasavju so kulturbundovci nemške vojake sprejeli nadvse toplo in svečano (k temu so lokalno prebivalstvo pozivali že nekaj ur pred prihodom okupatorjevih vojakov), jih objemali, vabili na domove in gostilne ter pozdravljali s »Heil Hitler«. V Hrastniku jih je pozdravil direktor steklarne inženir Heinrich Findeisen, v Trbovljah pred novo občinsko stavbo trboveljski lekarnar mag. Franc Pecharz, v Zagorju pred ženino lekarno pa dr. Leo Scheichenbauer, ki je bil med letoma 1926 in 1931 namestnik voditelja nemškega političnega in gospodarskega združenja za Slovenijo, od leta 1929 naprej pa namestnik vodje Švabsko-nemške kulturne zveze v Mariboru. Vsi našteti so bili povezani z delovanjem Kulturbunda v Zasavju (s sedežem celice v Hrastniku) in so ob vzpostavitvi zasedbene uprave prevzeli funkcije okupacijskih županov. Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 102–103, 107.

⁷³⁷ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 6; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136–138.

⁷³⁸ Jogan, »Pravni vidiki delovanja in ravnanja Marka Natlačenca«, str. 274. Povzeto po: Saje, *Belogardizem*, str. 34.

⁷³⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 264.

⁷⁴⁰ Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 106.

⁷⁴¹ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 145.

Henrika Dralke⁷⁴² so na Kočevskem, natančneje v Podstenicah, člani Kulturbunda postavljali vislice za obešanje narodnozavednih Slovencev. Ostanki vislic so bili vidni še po vojni. Prav tako so v Podstenicah ob umikanju jugoslovanske vojske razoroževali njene vojake. Tiste, ki niso želeli izročiti orožja, so po navedbah Dralke pobili.⁷⁴³ V Brežicah so kulturbundovci in nemčurji ob vojaški predaji mesta z ramenskega predela vojaških uniform dveh jugoslovanskih častnikov populili vojaške insignije in čine ter jima odvzeli sablji in ju prelomili.⁷⁴⁴ Ljubljansko vodstvo Kulturbunda je 11. aprila banu Marku Natlačenu pomagalo pri navezavi stikov z nemškim vojaškim poveljstvom v Celju. Na podlagi kulturbundovskega posredovanja se je srečal z nemškim oficirjem za zvezo in generalom Lanzem.⁷⁴⁵

Slika 22: Člani Kulturbunda v Mariboru aprila 1941 prevzemajo oblast od tamkajšnje jugoslovanske policije.

Vir: [https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_\(Yugoslavia\)\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_(Yugoslavia))), pridobljeno 21. 9. 2023.

⁷⁴² Pričevalec Henrik Dralka je bil rojen leta 1927 v Starih Žagah pri Novem mestu, kjer je bil decembra 2023 izveden intervju. Za pripravljenost in izkazano voljo pri pogovoru izrekam njemu in njegovi ženi iskreno zahvalo in globoko spoštovanje.

⁷⁴³ Henrik Dralka, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter. Avdioposnetek hrani avtor.

⁷⁴⁴ Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 517.

⁷⁴⁵ Jogan, »Pravni vidiki delovanja in ravnanja Marka Natlačena med okupacijo«, str. 277. Povzeto po: Biber, »Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji«, str. 47; Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, prva knjiga, str. 50–51.

Nemške, italijanske in madžarske sile so do 11. aprila, v zgolj šestih dneh vojne, vojaško poteptale bežeče jugoslovanske oddelke na slovenskem ozemlju, kjer so se boji končali že v noči na 11. april. Do 12. aprila je vojska nacistične Nemčije že v celoti zasedla vnaprej predvideni kos slovenskega ozemlja, Italijani so to storili do 15. aprila, ko so prodrli do Novega mesta.⁷⁴⁶ Za brezpogojno kapitulacijo jugoslovanskih oboroženih sil je bila izbrana zgradba nekdanjega češkoslovaškega poslaništva pri Beogradu, kjer so delegate poražencev pričakali italijanski, madžarski in bolgarski diplomatski in vojaški predstavniki ter nemški armadni general Maximilian von Weichs – poveljnik 2. armade in glavni pogajalec na strani zmagovalcev. Kapitulacija je bila podpisana 17. aprila 1941 ob 21. uri, v formalnopravno veljavo⁷⁴⁷ pa je stopila naslednjega dne, tj. 18. aprila ob 12. uri po srednjeevropskem poletnem času. Nemčija je potrebovala zgolj 12 dni, da je po vzoru poljske, skandinavske in francoske kampanje vojaško in politično poteptala še Jugoslavijo, ki je bila na vojaško agresijo Hitlerjeve ekspanzionistične politike slabo pripravljena. Nemška zmaga je bila navidezno v vseh pogledih popolna: 151 mrtvih, 392 ranjenih in 15 pogrešanih.⁷⁴⁸

Slika 23: Zajeti oficirji Kraljevine Jugoslavije aprila 1941 na poti v vojno ujetništvo Tretjega rajha, v katerem se je znašlo več kot 340 tisoč jugoslovanskih ujetnikov.

Vir: Fototeka MNZS, foto: LwKriegsbericht Penz, inv. št. Pk. Lw. 6-720-1; Mitcham, *The Rise of the Wehrmacht*, str. 397.

⁷⁴⁶ Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 44–46; Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije*, str. 397.

⁷⁴⁷ Vprašanje, če je bila kapitulacija veljavna, glede na to, da so Nemci že prej zajeli vrhovno komandaturo jugoslovanskih oboroženih sil. Tovrstne dokumente lahko namreč podpisujejo zgolj svobodni zastopniki. General Kalafatović namreč ob izdaji opolnomočja podpisnikom brezpogojne vdaje jugoslovanske vojske ni bil več v vlogi svobodnega odločanja, o čemer je bila seznanjena tudi kraljevska vlada. Grdina, *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*, str. 142–143.

⁷⁴⁸ Mitcham, *The Rise of the Wehrmacht*, str. 397.

5.2.1 Kulminacija aktivnosti Kulturbunda: Hitler v Mariboru

14. aprila 1941 (začetek civilne uprave na Spodnjem Štajerskem) je imel Johann Baron govor na svečani slovesnosti v Mariboru ob prihodu šefa spodnještajerske civilne uprave dr. Siegfrieda Uiberreitherja. Vrh mariborske kulturbundovske aktivnosti je bil zaokrožen ob koncu aprila 1941, ko so sodelavci Kulturbunda pomagali pri pripravah na veličastni sprejem Hitlerja ob njegovem nepričakovanem in nenapovedanem obisku Maribora 26. aprila 1941.⁷⁴⁹ Za nemški del zasedene Slovenije, za katerega je nacistični okupator predvidel čim hitrejšo formalnopravno priključitev v Tretji rajh, je Hitler še pred prihodom v Maribor z izrekom famoznega naročila »*Machen Sie mir dieses Land deutsch, so deutsch, wie die übrige Steiermark*« (v nekoliko poenostavljenem slovenskem prevodu »Napravite mi to deželo zopet nemško«⁷⁵⁰) priznal, da okupirani prostor takšen dotlej ni bil.⁷⁵¹

V prestolnici slovenske Štajerske si je ogledal oba porušena mostova (železniški in takrat Državni, danes Stari most), kjer je nastala prva paleta slavnih fotografij Hitlerja in njegovega najožjega spremstva v Mariboru. Z Glavnega trga so Hitlerja odpeljali še na Slomškov trg in v mestni grad, takrat in še danes sedež muzeja, kjer se je takrat z njim kot nekdanji in povojni direktor muzeja in dober muzealec rokoval Franjo Baš. V svečani (oz. viteški) dvorani je Hitler na krajšem srečanju sprejel vodilne predstavnike mariborskih (in kočevskih⁷⁵²) Nemcev in člane vodstva mariborske sekcije Kulturbunda ter funkcionarje

⁷⁴⁹ Iz ohranjenega arhivskega gradiva (ARS, AS 1749, Josip Rus) je v povezavi s slavnostnim sprejemom Hitlerja v Mariboru zabeležen še smešen in za Nemce ponižujoč incident, ko je Hitler z nekaj besedami nagovoril enega izmed protokolarno določenih otrok, ki pa mu zaradi neznanja nemščine ni znal odgovoriti. ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije...«, str. 4–5.

⁷⁵⁰ V povezavi z izrekanjem enega Hitlerjevih najznamenitejših stavkov oz. ukazov, povezanih z drugo svetovno vojno na slovenskih tleh (tj. usodo slovenskega ozemlja), nekateri zgodovinarji, celo iz uglednih akademskih krogov, še danes vztrajno ponavljajo že zdavnaj znanstveno zavrnjeno trditev, da je ta stavek izrekel Hitler ob dopoldanskem obisku Maribora. O tem je v številnih svojih delih pisal že Tone Ferenc v davnih sedemdesetih letih, ko navaja, da je bilo Uiberreitherju to naročilo predano že ob koncu marca ali v začetku aprila 1941. Ko je šef spodnještajerske civilne uprave 28. aprila v Mariboru govoril članom SA, je ponovil: »*Ko mi je führer pred več kot tremi tedni naročil, naj našo Spodnjo Štajersko zopet vključim v našo ožjo domovino, in ko mi je takrat rekel: »Napravite mi to deželo zopet nemško!« in ko mi je dalje rekel, da mi bo v tej deželi izročil vso oblast, sem se zavedel, da mi je naložena velika odgovornost*«. Šefu gorenjske civilne uprave Kutscheri je Hitler dal identično naročilo. Prim. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 142. Javnega govora na balkonu mestne hiše (rotovža), kar je sicer znana in splošno razširjena zlasti mariborska urbana legenda, prav tako ni nikoli imel. Na omenjenem balkonu so bili takrat člani vodstvene strukture mariborske sekcije Kulturbunda. Več o vzrokih, širšem pomenu in poteku Hitlerjevega obiska glej članek Borisa Hajdinjaka, objavljen 16. aprila 2016 v Večerovi sobotni prilogi: Hajdinjak, »Hitler v Mariboru«, *Večer: V soboto*, 16. 4. 2016, str. 22–25 ter njegov nastop na znanstveni konferenci Študijskega centra za narodno spravo in Parka vojaške zgodovine Pivka »Tragedija 1941: simpozij ob 80. obletnici začetka II. svetovne vojne v Sloveniji«, kjer je predaval z referatom »Hitlerjev obisk Maribora: potek, motiv in posledice«. https://www.youtube.com/watch?v=J_7eYQMzZhQ&t=20657s (05:43:45–06:07:40), pridobljeno dne 12. 6. 2024.

⁷⁵¹ Grdina, »Simboli v realnosti slovensko-avstrijskih odnosov«, str. 766.

⁷⁵² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 300.

sveže vzpostavljene okupacijske civilne uprave.⁷⁵³ Evangeličanskemu pastoru Johannu Baronu in njegovim sodelavcem se je javno zahvalil za uspešno vodenje Kulturbunda in učinkovito petokolonsko dejavnost na slovenskem Štajerskem pred aprilom 1941; kočevskim Nemcem pa je v njihovi prisotnosti ob navzočnosti Uiberreitherja obljubil, da jih bodo preselili v nemško okupacijsko cono oz. obsotelsko-obsavski kolonizacijski pas še v letu 1941.⁷⁵⁴ Zatem je Hitlerju na grajskih stopnicah dekliški pevski zbor zapel – v kontekstu vojnih dogodkov in uspešne nemške invazije – osmišljeno štajersko deželno himno »Dachsteinlied«. Na grajskem dvorišču je Hitlerju poročal in salutiral član *Hitlerjugenda*. Vmes se je med prebivalci že razvedelo, da je nemški *führer* v njihovem mestu, zato so na fotografijah njegovega odhoda iz Maribora (proti Gradcu) že razvidne razvnete množice navdušenih privržencev, ki veselo pozdravljajo in mahajo Hitlerju v slovo.⁷⁵⁵

Istega dne, ko se je Hitler odpeljal iz železniške postaje pri Mönichkirchnu ob meji med Spodnjo Avstrijo in Štajersko (kjer je bil na posebnem vlaku njegov glavni štabni sedež v času invazijskih operacij nemške vojske na Balkanu) do Špilja in nato z avtomobilom v spremstvu Uiberreitherja čez Šentilj in košaški klanec v Maribor,⁷⁵⁶ je bila v Vidmarjevi vili v Rožni dolini v Ljubljani ustanovljena Osvobodilna fronta slovenskega naroda.⁷⁵⁷ Tri dni zatem pa je v okupiranem Mariboru stekla prva akcija proti nacistični okupacijski upravi, ko so lokalni člani SKOJA in deloma komunisti pri Volkmerjevem prehodu zažgali dva avtomobila nemške geodetske uprave (današnji Hotel Orel/Adler).⁷⁵⁸

5.3 Inkorporacija v Štajersko domovinsko zvezo in Koroško ljudsko zvezo

Zasedeno slovensko etnično ozemlje je bilo aprila 1941 razkosano in razdeljeno med štiri okupatorje (nacistična Nemčija, fašistična Italija ter nemški satelitski zaveznici Madžarska

⁷⁵³ Hajdinjak, »Hitler v Mariboru«, *Večer: V soboto*, 16. 4. 2016, str. 22; Hajdinjak, »80 let od Hitlerjevega obiska v Mariboru, Youtube: https://www.youtube.com/watch?v=uzgv6_KxnUg, pridobljeno dne 12. 6. 2024.

⁷⁵⁴ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 152; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57–61, 64–65; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136, 300, 584.

⁷⁵⁵ Hajdinjak, »Hitler v Mariboru«, *Večer: V soboto*, 16. 4. 2016, str. 22–23; Hajdinjak, »80 let od Hitlerjevega obiska v Mariboru, Youtube: https://www.youtube.com/watch?v=uzgv6_KxnUg, pridobljeno dne 12. 6. 2024.

⁷⁵⁶ Hajdinjak, »80 let od Hitlerjevega obiska v Mariboru, Youtube: https://www.youtube.com/watch?v=uzgv6_KxnUg, pridobljeno dne 12. 6. 2024; Hajdinjak, »Adolf Hitler v Mariboru«, <https://www.muzej-nz.si/si/blog/kabinet-cudez/1488-Adolf-Hitler-v-Mariboru>, pridobljeno dne 12. 6. 2024.

⁷⁵⁷ Deželak Barič, »Komunistična partija Slovenije«, str. 40–41.

⁷⁵⁸ Hajdinjak, »80 let od Hitlerjevega obiska v Mariboru«, Youtube: https://www.youtube.com/watch?v=uzgv6_KxnUg, pridobljeno dne 12. 6. 2024.

in Neodvisna država Hrvaška) in pet različnih mejnih območij, ki so na prisvojenem ozemlju vzpostavili svoje upravne pokrajinske enote (okupacijske cone) z meddržavnimi varovanimi okupacijskimi mejami.⁷⁵⁹ Z razkositvijo Dravske banovine je bila razbita nemška narodna manjšina: ljubljanski in kočevski Nemci so bili pripojeni Italiji, Nemci v Murski Soboti in okolici pod Madžarsko, največji del pa pod nemškim rajhom v okviru dveh zasedbenih con.⁷⁶⁰

Hitlerjeva Nemčija je dobila kmetijsko in industrijsko največji, najbogatejši in najrodovitnejši kos osvojene slovenske ozemeljske pogače. Nemški del zasedenega slovenskega ozemlja je bil sestavljen iz slovenske Štajerske (z večjimi mesti Mariborom, Celjem in Ptujem), severnega dela Dolenjske, skoraj vse Gorenjske z mestoma Kranjem in Jesenicami (metalurška industrija), Mežiške doline, območja Dravograda, občine Jezersko, severnega predmestja Ljubljane,⁷⁶¹ Zasavja z rudniki premoga in gozdovi, nekaj vasi v severozahodnem delu Prekmurja (Očinje, Serdica, Kramarovci in Fikšinci) in začasno celo zahodnih predelov Hrvaškega Zagorja⁷⁶² in Kumrovca. Na 9620 km² s 775.000 prebivalci je bil upravno, politično in ozemeljsko povezan v dvečasni okupacijski coni: Spodnjo Štajersko⁷⁶³ (na jugu povečana in razširjena čez Savo z 90 km dolgim in 10–15 km širokim pasom) s sedmimi okrožji ter t. i. zasedeno območje Koroške in Kranjske (Gorenjska z Mežiško dolino), pojmovano kot Južna Koroška.⁷⁶⁴ Šlo je za podoben zasedbeni sistem kot v primeru Alzacije, Lotaringije in Luksemburga v letu 1940.⁷⁶⁵

Okoli 90 % osebja nemškega okupacijskega upravnega aparata v zasedeni Sloveniji je izviralo iz sosednje Avstrije. Kot je študija doslej že dokazala, so osnovne propagandne in dejanske izvedbene načrte za nemško zasedbo slovenskega ozemlja že v predvojnem

⁷⁵⁹ Siter, »Reka Sotla kot okupacijska meja«, str. 142.

⁷⁶⁰ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 145.

⁷⁶¹ Severni predmestni predeli Ljubljane (pod nemško okupacijo), ki so sestavljali povezano naravno zaledje skupaj s samim mestom (do septembra 1943 pod italijansko okupacijo), so bili poljedelsko in kmetijsko za Ljubljano zelo pomembni. Nemška zasedba tega prostora je kasneje ljubljanskemu mestnemu jedru povzročala številne preglavice na področju oskrbe z elektriko, kurjavo, surovinami in energijo. Prim. Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*, str. 43; Godeša, *Z vsako prelomnico*, str. 187.

⁷⁶² V povezavi z začasno okupacijo zahodnih predelov Hrvaškega Zagorja (zlasti občine Hum na Sotli) ter njenimi vzroki, pomenu in posledicah glej: Siter, »Reka Sotla kot okupacijska meja«, str. 141–151.

⁷⁶³ Nacistična zasedbena pokrajina oz. upravna okupacijska cona Spodnja Štajerska (*Untersteiermark*).

⁷⁶⁴ ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 1, 8; Siter, »Reka Sotla kot okupacijska meja«, str. 142, 146–147; Šorn, »Life in Occupied Slovenia«, str. 158–159; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 50–52; Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 145; Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, str. 51; Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*, str. 43.

⁷⁶⁵ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 146.

obdobju pripravili člani pete kolone na čelu s kulturbundovskimi organizacijami pod krovno koordinacijo avstrijskih centrov s sedežem v Gradcu.⁷⁶⁶ Do 14. aprila je nemški del zasedene Slovenije spadal pod upravo nemške kopenske vojske (*Oberkommando des Heer*). Njen glavni poveljnik generalfeldmaršal Walther von Brauchitsch je imel tako v prvih dneh okupacije upravni nadzor nad vsemi zasedenimi slovenskimi pokrajinami, kjer se je gibala nemška vojska. 14. aprila 1941 je bila na podlagi dveh podobnih Hitlerjevih dekretov v nemškem delu zasedene Slovenije po vzoru nekdanjih avstrijskih pokrajin vzpostavljena civilna uprava, ki jo je na Spodnjem Štajerskem iz poslopja realke v Mariboru vodil štajerski gauleiter NSDAP in državni namestnik (*Reichsstatthalter*) dr. Siegfried Uiberreither,⁷⁶⁷ v zasedbenem območju Koroške in Kranjske pa Franz Kutschera na Bledu (od decembra 1941 dalje dr. Friedrich Rainer).⁷⁶⁸ Oporni steber operativnega smotra spodnještajerske civilne uprave so tvorili člani Kulturbunda.⁷⁶⁹

Italijanski okupator je vzhodno od rapalske meje zasedel Ljubljano z okolico do reke Save in večji del Dolenjske ter vzpostavil t. i. Ljubljansko pokrajino, ki jo je formalnopravno priključil h Kraljevini Italiji.⁷⁷⁰ Po zasedbi je ob koncu aprila in v začetku maja 1941 prišlo do številnih manifestacij in demonstracij prebivalcev Dolenjske in Notranjske, ki so si želeli nemške zasedbe in priključitve k Tretjemu rajhu in so bili torej v političnem, gospodarskem in upravnem smislu pripravljeni na sprejetje popolne podreditve nemškemu gospodarju. Manifestacije proti Italijanom so se odražale zlasti v izobešanju nacističnih zastav, praznovanju Hitlerjevega rojstnega dne, zahtevah po privilegiranosti v primerjavi s Slovenci, ohranitvi lastnih organizacij in polvojaških oddelkov ter nošenju orožja. Do največjih demonstracij je prihajalo v Št. Rupertu, Novem mestu in Mirni oz. Trebnjem na Dolenjskem – torej v krajih v bližini nemškoitalijanske okupacijske razmejitvene meje. Med manifestatorji in demonstranti je bilo veliko kulturbundovskih članov.⁷⁷¹

14. in 15. aprila sta bila na dveh sestankih Uiberreitherja v Mariboru prisotna njegov zasedbeni akcijski štab in mariborsko pokrajinsko vodstvo Kulturbunda. Na srečanjih so potrdili in izdali javno razglasitev formalnopravne ustanovitve Štajerske domovinske

⁷⁶⁶ ARS, AS 1827, t. e. 73, »Prevodi aktov iz Štajerske in Gorenjske«, str. 1–2, 8.

⁷⁶⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 138–140, 143.

⁷⁶⁸ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 146.

⁷⁶⁹ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 10.

⁷⁷⁰ Mikša, Siter, Repe et al., »Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha 1941–1945«, pano 2.

⁷⁷¹ Ferenc, *Odpornišтво*, str. 46.

zveze.⁷⁷² 10. maja je šef okupatorjeve civilne uprave za Spodnjo Štajersko v *Štajerskem gospodarju* (prejšnji *Slovenski gospodar*), ki ga je urejal znani kulturbundovec Friedrich Golob,⁷⁷³ izdal ustanovitveni odlok o vzpostavitvi štajerskega Heimatbunda na področju Spodnje Štajerske.⁷⁷⁴ Na vodilnem čelu organizacije (zvezno vodstvo ali »*Bundesführung*«) v funkciji vrhovnega zveznega vodje (»*Bundesführer*«) je bil potrjen nekdanji nadučitelj SA-*Standartenführer* in Gaurat Franz Steindl – v predvojnem času vodja organizacijskega urada v pokrajinskem vodstvu NSDAP za Štajersko. Za njegovega namestnika je bil za krajši čas določen Johann Baron, dotedanji pokrajinski vodja Kulturbunda za Slovenijo, a do tega ni prišlo.⁷⁷⁵ 3. maja je *Štajerski gospodar* napovedoval, da bo zveza ustanovljena v najkrajšem možnem času, zbiranje prijav za vstop v *Steirischer Heimatbund* pa naj bi potekalo že v prihodnjih dneh.⁷⁷⁶ Zraven je bilo izraženo še pričakovanje, /.../ »da ne bo niti enega poštenega Štajerca, ki bi ostal ob strani, temveč bodo vsi brez pridržka vstopili v *Steirischer Heimatbund*. Kdor ostane izven Heimatbunda, se izreka za one Slovence, ki so odgovorni za strahovlado v zadnjih 23 letih /.../ Kdor ostane izven narodne skupnosti, ne bo imel več obstanka na Spodnjem Štajerskem«.⁷⁷⁷ Klavrna usoda nevpisanih je bila s tem jasno izpovedana. Ideološko impregnirani nacisti so se pogostoma motili, toda ne pri tej trditvi. Samo v prvem krogu – v času najhujšega terorja – se je v zvezo vpisalo približno 95 % prebivalcev Spodnje Štajerske.⁷⁷⁸ Nemški okupator je slovensko prebivalstvo najprej razdelil na Vindišarje ali Vende, kasneje v okviru razpihovanja deželnega patriotizma pa na »domu zveste Štajerce«.⁷⁷⁹

10. maja je šef civilne uprave izdal ustanovitveni odlok o vzpostavitvi *Heimatbunda* na območju Spodnje Štajerske. Na vrhu organizacije je bil dokončno potrjen Steindl, odlok pa je med drugim ugasnil upe tistih, ki so se zavzemali za ustanovitev NSDAP na Spodnjem Štajerskem.⁷⁸⁰ Štajerska domovinska zveza je predstavljala največjo in najvplivnejšo

⁷⁷² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 745. Več o ponemčevalno-raznarodovalnem delovanju, organiziranosti in vlogi Štajerske domovinske zveze glej v: Ferenc, »Politične in državljanske kategorije«, str. 69–124; Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski«, str. 81–156; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 744–759 (v pošteev pridejo še preostala poglavja in pripadajoče podenote); Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 78–118.

⁷⁷³ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 10.

⁷⁷⁴ *Štajerski gospodar*, 10. 5. 1941, str. 1, »Odredba o ustanovitvi organizacije Steirischer Heimatbund«.

⁷⁷⁵ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 745–746.

⁷⁷⁶ *Štajerski gospodar*, »Treba je jasne opredelitve«, 3. 5. 1941, str. 8, 16.

⁷⁷⁷ *Štajerski gospodar*, »Treba je jasne opredelitve«, 3. 5. 1941, str. 4.

⁷⁷⁸ *Štajerski gospodar*, »Veličastna zmaga štajerske miselnosti«, 7. 6. 1941, str. 1.

⁷⁷⁹ Ferenc, »Položaj slovenskega naroda ob okupaciji«, str. 858.

⁷⁸⁰ *Štajerski gospodar*, »Odredba o ustanovitvi organizacije Steirischer Heimatbund«, 10. 5. 1941, str. 1.

raznarodovalno in ponemčevalno nacistično politično organizacijo na Spodnjem Štajerskem (pravzaprav je bila edina dovoljena politična organizacija na slovenskem Štajerskem v času okupacije), kjer je delovala kot nadomestek stranke NSDAP.⁷⁸¹ Na zasedenem območju Koroške in Kranjske je bila nekoliko kasneje, 24. maja 1941, ustanovljena Koroška ljudska zveza, ki je delovala po enakem načelu kakor SHB na Spodnjem Štajerskem.⁷⁸² Tudi na območju Gorenjske in Mežiške doline so bili predvojni člani SDKB po izjemno hitrem postopku vključeni v Koroško ljudsko zvezo.⁷⁸³ Mnogi kulturbundovci z obeh okupiranih področij so prodrli v vodstvene pore obeh raznarodovalnih institucij, večje število jih je prešlo v *Heimabund*.⁷⁸⁴ Vodja Wehrmannschafta Koroške ljudske zveze je avgusta 1944 poročal, da je bilo avgusta 1941 na Gorenjskem (brez Mežiške doline) 168 članov Kulturbunda,⁷⁸⁵ ki so bili poleg Koroške ljudske zveze vzporedno inkorporirani še v lokalne vodstvene strukture njenega oboroženega paravojaškega krila, tj. v *Wehrmannschaft*.⁷⁸⁶

⁷⁸¹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 79–80.

⁷⁸² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 759–760.

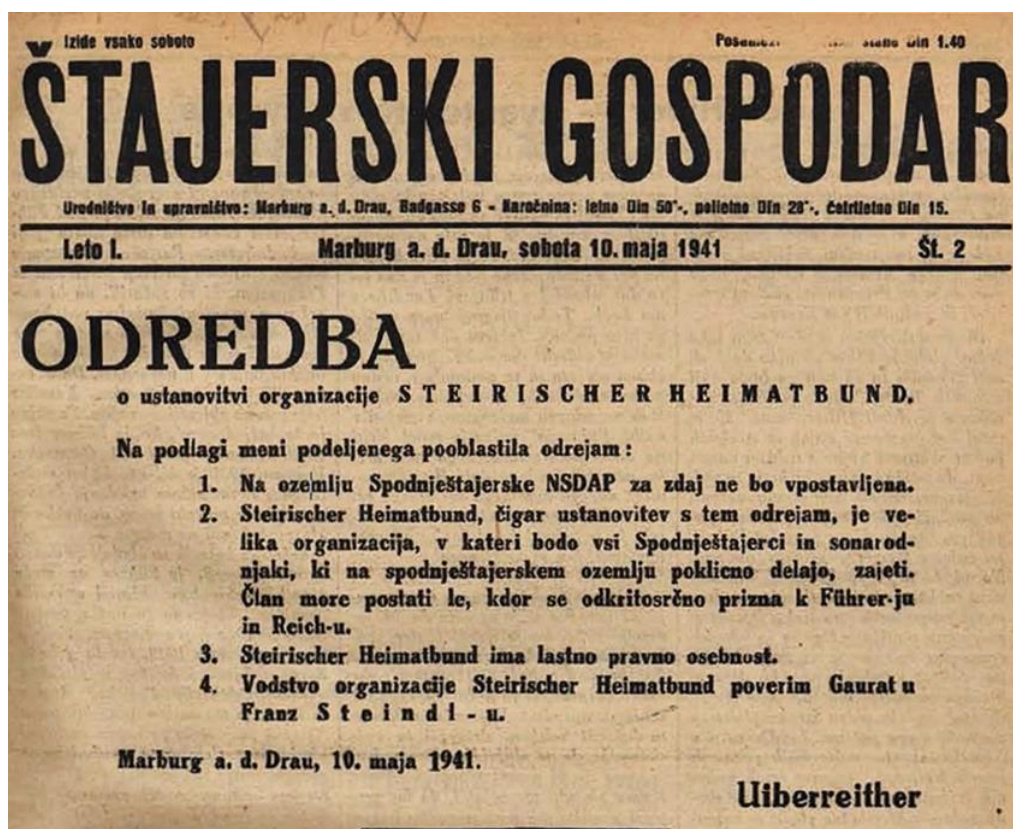
⁷⁸³ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 149.

⁷⁸⁴ Ferenc, *Raznarodovanje*, str. 96.

⁷⁸⁵ Številčne ocene se zelo razlikujejo. Tone Ferenc v publikaciji *Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav* za Gorenjsko navaja 394 moških članov Kulturbunda (glej str. 50). Posledično je primanjkovalo zanesljivega kadra za upravne, politične in druge organe.

⁷⁸⁶ Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski«, str. 143.

Slika 24: Razglas Uiberreitherjevega odloka o ustanovitvi SHB. Včlanitev naj bi pomenila odkrito priznavanje pripadnosti nemškemu rajhu in njegovemu voditelju Adolfu Hitlerju, pravzaprav pa ni bilo niti nobene druge izbire.

Vir: *Štajerski gospodar*, »Odredba o ustanovitvi organizacije Steirischer Heimatbund«, 10. 5. 1941, str. 1.

11. maja 1941 (dan po ustanovitvi SHB) je Uiberreither na veliki svečanosti v Mariboru Kulturbund na slovenskem Štajerskem v celoti sprejel v SHB (aprila 1941 je bilo na Spodnjem Štajerskem v Kulturbund vpisanih 10.818 odraslih Nemcev), jim izrekel zahvalo in jim obljubil, da bodo v organizaciji zasedli najpomembnejše položaje.⁷⁸⁷ V zahvali je povedal: *»Izročam vam iz globine svojega srca firerjevo zahvalo za vaše delo. Vem, da je mnogo ljudi dolgo prinašalo mnoge tihe žrtve (...) Vi, člani Švabsko-nemške kulturne zveze, boste zdaj kot prednja straža, kot kristalizacijsko jedro Štajerske domovinske zveze zasedli pomembna vodilna mesta«*.⁷⁸⁸ Kulturbundovci so torej postali prvi člani *Heimatbunda* in so

⁷⁸⁷ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 148; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 753–754.

⁷⁸⁸ *Marburger Zeitung*, »Feierstunde der Untersteiermark ...«, 12. 5. 1941, str. 5; Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik*, dok. št. 55, »Bericht von der Überführung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes ...«, 11. 5. 1941.

tvorili jedro njegovega ponemčevalnega in raznarodovalnega ogrodja.⁷⁸⁹ Podobno se je zgodilo na Gorenjskem in v Mežiški dolini.⁷⁹⁰ Dodano je še bilo, da so bili glavni cilji in naloge Švabsko-nemške kulturne zveze doseženi.⁷⁹¹ Sam Uiberreither je tako razkril predvojno subverzivnost kulturbundovskih organizacij in njihovih članov.

Kulturbundovske krajevne sekcije in natanko 10.818 članov (odraslih Nemcev) iz Spodnje Štajerske⁷⁹² so bili v razdobju med 11. in 19. majem 1941 v celoti inkorporirani in sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo s takojšnjo dodelitvijo rdečih članskih izkaznic (legitimacij),⁷⁹³ s čimer so postali trajni (oziroma stalni ali dokončni) člani SHB (*endgültige Mitgliedschaft*), po odredbi državnega sveta za obrambo z dne 14. oktobra 1941 pa so pridobili polnopravno stalno nemško državljanstvo (*Deutsche Staatsangehörige*).⁷⁹⁴ Po odloku notranjega ministra o državljanstvu v zasedenih slovenskih pokrajinah z dne 10. februarja 1942 je bilo članstvo v Kulturbundu pomembnega značaja, kar naj bi se še posebej upoštevalo.⁷⁹⁵ Svojo pripadnost in zvestobo so Hitlerju, nemškemu rajhu in nasploh nemštvu z organizirano in sistematično subverzivno petokolonsko pronacistično dejavnostjo dokazali že v predvojnem obdobju. Njihovi dokumenti za sprejem v *Heimabund* so bili zato obravnavani takoj. Ni jim bilo treba stopiti pred posebne sprejemne (imenovane tudi leteče) komisije, ki so na podlagi rasnih, narodnostnih in dednozdravstvenih pregledov Slovencem dajale rasne in politične ocene, katerih ustreznost je veljala za predpogoj pri včlanitvi v SHB, ki je bila osnovni pogoj pri pridobivanju nemškega državljanstva.⁷⁹⁶

⁷⁸⁹ ARS, AS 1827, šk. 73, »Delovanje »Festigung«-e in »Heimabund«-a, 28. 5. 1945, str. 3.

⁷⁹⁰ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 149.

⁷⁹¹ *Marburger Zeitung*, »Feierstunde der Untersteiermark ...«, 12. 5. 1941, str. 5

⁷⁹² Maribor – mesto: 4932 članov; Maribor – dežela: 1857 članov; Ljutomer (z Apaško kotlino): 2470 članov; Celje: 1017 članov; Ptuj: 542 članov. ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 2.

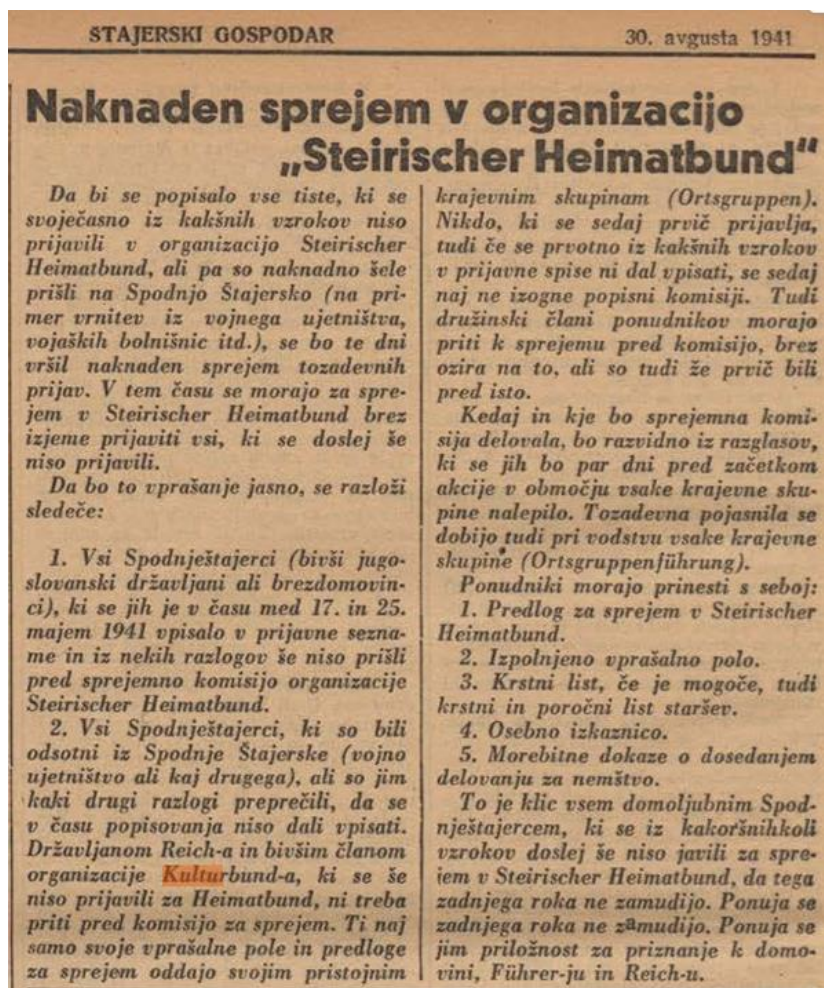
⁷⁹³ Temeljni pogoji za njeno pridobitev so bili: obvladanje pisave in govora v nemškem jeziku, ponemčena priimek in ime ter aktivno sodelovanje v Heimabundu oziroma njegovih številnih formacijah: Wehrmannschaft, Deutsche Jugend, Amt Frauen itn. Predlog za dokončno članstvo in pridobitev rdeče članske legitimacije so s priloženimi pojasnili podajali lokalni »Ortsgruppenführerji« (vodje krajevnih izpostav SHB), ki so bili običajno župani okupacijskih občin. *Štajerski gospodar*, »Bundesführer Franz Steindl: Jasne politične fronte na Spodnjem Štajerskem«, 29. 11. 1941, str. 4. Tone Ferenc še dodaja, da sta morala stalno članstvo v Štajerski domovinski zvezi (rdeče legitimacijske izkaznice) za nekega kandidata jamčiti dva Nemca, ki sta že bila člana. Ta praksa se je potem v letih 1943 in 1944 omilila. Ferenc, »Slovenci in leto 1941«, str. 157.

⁷⁹⁴ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 2; *Marburger Zeitung*, »Feierstunde der Untersteiermark ...«, 12. 5. 1941, str. 5; Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik*, dok. št. 55, »Bericht von der Überführung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes ...«, 11. 5. 1941; dok. št. 153, »Verordnung des Ministerrats ...«.

⁷⁹⁵ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 245–246.

⁷⁹⁶ Ferenc, »Politične in državljske kategorije«, str. 78–79, 121; Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 148.

Slika 25: Pri dodatnem pozivu za vpis v *Heimatbund* so pri drugi točki omenjeni nekdanji člani Kulturbunda, katerim je bilo pojasnjeno, da se jim ni treba zglašiti pred sprejemno komisijo.

Vir: *Štajerski gospodar*, »Naknaden sprejem v organizacijo »Steirischer Heimatbund«, 30. 8. 1941, str. 12.

Nacisti so še sklenili, da bodo v vodstvu SHB in KLZ v glavnem spodnještajerski Nemci, predvsem nekdanji voditelji in funkcionarji SDKB (na slovenskem Štajerskem brez Hansa Barona), folksdojčerjev in *Auslandsorganisation NSDAP*.⁷⁹⁷ Izmed sedmih okrožnih vodij Štajerske domovinske zveze so bili štirje bivši funkcionarji Kulturbunda. Številni ostali kulturbundovci so prevzeli pomembne funkcije v zveznih, okrožnih in krajevnih vodstvenih strukturah.⁷⁹⁸ Tiste, ki so se izkazali pri delu v SHB in KLZ ali okupatorjevem oblastnem

⁷⁹⁷ Ferenc, »Politične in državljanske kategorije«, str. 84; Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 65.

⁷⁹⁸ Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 65.

upravnem aparatu, so postopoma sprejeli v NSDAP.⁷⁹⁹ KUZOP v poročilu ugotavlja, da se seznami z imeni vodilnih kulturbundovskih članov na Spodnjem Štajerskem bolj ali manj prekrivajo s spiski članov spodnještajerske nemške manjšine, ki jih je Uiberreither 12. novembra 1943 svečano sprejel v NSDAP.⁸⁰⁰ Žnidarič trdi, da naj bi domači spodnještajerski Nemci tako ali drugače v oblastnem aparatu prevzeli približno 80 % vseh funkcij.⁸⁰¹

Vpoklicani so bili celo v opravljanje dela za različne preselitvene in druge komisije pri ŠDZ in KLZ, kjer so imeli v vlogi komisijskih članov ali celo komisijskih šefov kot največji poznavalci domačega okolja in krajanov glavno besedo pri političnem in narodnostnem ocenjevanju ljudi, od česar je bila ob dodatnem upoštevanju dodeljenih rasnih ocen odvisna usoda slovenskih družin in posameznikov. Tako so imeli precejšnjo veljavo pri označevanju vedenja priseljencev po letu 1914 ter določanju, kdo lahko na spodnještajerski zemlji ostane in kdo mora oditi oziroma koga morajo izgnati. Prav tako so imeli pomembno vlogo v sledečem si plenjenju in konfiskacijah zaplenjene imovine izgnancev.⁸⁰² Sodelovanje članov Kulturbunda (zlasti iz Maribora, Brežic in Krškega) je zabeleženo še pri pripravi načrtov za izseljevanje Slovencev iz hrvaško-slovensko obmejnega izselitvenega oz. kolonizacijskega pasu, ki je takrat potekal v prostoru Spodnje Štajerske vzdolž mejne reke Sotle,⁸⁰³ takrat okupacijske oz. državne meje med nemškim rajhom in NDH.⁸⁰⁴ V zvezi s tovrstno izselitveno akcijo je bila že leta 1938 delegacija brežiških nemškutarjev (Avgust Pajdaš, I. Pinterič, Ivan Dekosta in Feliks Bogovič) na obisku pri Hitlerju v Gradcu, kjer so ga prosili, naj v primeru vojne med Jugoslavijo in Nemčijo iz brežiškega in krškega okraja izseli vse Slovence, na njihove domove pa naj pridejo Kočevarji.⁸⁰⁵ De Jong na podlagi pregledanega gradiva jugoslovanske komisije za vojne zločine navaja, da so bili ob Hitlerjevem obisku Gradca marca 1938 pri *führerju* vodilni člani Kulturbunda na Slovenskem, ki so mu predlagali, naj v primeru vojne med Nemčijo in Jugoslavijo iz slovenskega prostora odstrani (deportira) celotno slovensko populacijo.⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 148.

⁸⁰⁰ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politčna uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 2.

⁸⁰¹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 64–79, 128–134.

⁸⁰² ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schiffrer«; Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 149–150; ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 10–12.

⁸⁰³ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 12.

⁸⁰⁴ Siter, »Reka Sotla kot okupacijska meja«, str. 141–164.

⁸⁰⁵ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 12.

⁸⁰⁶ Jong, *The German Fifth Column*, str. 228.

S plenjenjem in sežiganjem slovenskih knjig, tiskanih del, rokopisov in razglednic ter uničevanjem slovenskih javnih knjižnic so sodelovali še pri uničevanju slovenske kulture, besede in jezika ter s tem slovenske nacionalne identitete.⁸⁰⁷

Slika 26: Seznam sprejetih kulturbundovcev v NSDAP.

<u>Osrednje vodstvo KB:</u> Ivan Baron, senjor evang. cerkve v Mariboru, ki pa ni bil sprejet v NSDAP).		
dr. Blanke Oton	Loerber Oton	ing. Rungaldier Erwin
dr. Brandstetter Franz	ing. Luhn Josip	<u>Ostrožje Maribor-mesto:</u>
Frankl Imigard,	Marko Mimi	Klingberg Josef
dr. Gozani Leon	ing. Miglitsch Ernst	Holzer Rudolf
Graber Marija	Peteln Josip	ing. Frankl Ferdinand
dr. Grill Gottfried	Pfirmer Julij	Steinšek Hans,
Hetzl Ernst	dr. Sabadosch Karl	Frisch Herman
Jeglitsch Reinhold	Schmiderer Marjeta	Wernigg Oskar
dr. Wieser Karl	dr. Seday Herman	Wiesthaler Oton
Koschitz Oton;	Wenko Albert	Wegscheider Hans
Kurzmann Oskar	Baumartner Egon	

Vir: ARS, AS 1164, šk. 26, a. e. 1228, mapa 127.

⁸⁰⁷ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 13.

Slika 27: Seznam sprejetih kulturbundovcev v NSDAP.

Peteln Erih Skrabl Feliks Studentschnigg Henrik Stanzer Josef Korada Johann Luschnik Anton Simschek Josef Dadiou Oton Pasching Alois dr. Letner Hans Fischbach Rudolf Kager Franc Kiffmann Karl Rochl Hans Ruprich Norbert Schweder Adolf Pongratschitsch Max dr. Galle Gerhard Iwanuscha Bruno Dasko Anton dr. Badl Oton Pelikan Roman Pecharda Henrik Morautschnig Othmar Jager Dora Siege Bertha, Mascher Rosa Anrather Peter Frisch Max Girstmayer Franc	Jelenz Sepp Kulich Hans, Ing. Ledl Hans dr. Meglitsch Emil Paidasch Edo Petritschek Erwin dr. Koberne Georg Wrentschütz Meinhardt
<u>Okrožje Maribor-okolica:</u>	<u>Okrožje Trbovlje:</u>
Ambrosch Kleonora ing. Debocky Karl, Egger Albert Heinrich Othmar Henaus Josef Huber Franc Jamer Wilhelm Jeglitsch Karl Klein Peter Lukas Ferdinand Mesneretz Robert Schuligoj Hans Szazdonig Hans Zaerk Oton	Findeisen Heinrich Gotz Raimund Mg. Peharz Franz dr. Scheichelbauer Leon
<u>Okrožje Celje:</u>	<u>Okrožje Ptuj:</u>
Erker Herbert Hinner Robert Hofmann Wilfried Hotko Maria Jelenz Johann	Kresnig Josef Scharner Albert, Goschnig Konrad dr. Kall Adolf ing. Celletti Franz Strauchill Hans Wratschko Josef Reich Rudolf Blanke Erna Scharner Berta Schoschterschitsch Herman dr. Celletti Grete Wallner Leopold Filipitsch Leopold Urban Josef Jautt Rudolf Prelog Hermann Artenjak Rudolf Slawitsch Franc Strous Franz Meditz Wilhelm <u>Okrožje Ljubljana:</u> Baumann Johann Haring Hans Hoenigmann Wolfgang dr. Hoetzl Rudolf Dr. Herr Adam ing. Nemetz Roman Simentachitsch Hans Wisniak Feliks

Vir: ARS, AS 1164, šk. 26, a. e. 1228, mapa 127.

Kulturbundovci in drugi, ki so se pri »osvobajanju« Spodnje Štajerske oziroma delovanju proti Kraljevini Jugoslaviji izkazali že v času med svetovnima vojnama, je aparat Uiberreitherjeve spodnještajerske civilne uprave pri Ottu Meissnerju (državnemu ministru in šefu predsedniškega kanclerstva *führerja* in kanclerja v Berlinu) predlagal za posebna nacistična odlikovanja in nagrade. Med njimi nekdanjega voditelja kulturbundovske mladine Rudolfa Holzerja.⁸⁰⁸ Nekateri so se materialno okoristili. Član Kulturbunda v Ljubljani Alfred Ruda je denimo za dobro opravljeno predvojno delo od okupatorjeve uprave prejel v dar Vilo Pintar na Bledu, ki je bila poprej last jugoslovanskega državljana.⁸⁰⁹ Nekateri so bili deležni bolj preprostih bonitet, kot je denimo redno prejemanje svežega mleka tekom vojne.⁸¹⁰

Z inkorporacijo Kulturbunda in njegovih članov v Štajersko domovinsko zvezo je bila Švabsko-nemška kulturna zveza formalnopravno razpuščena in ukinjena. Po svoji notranji in zunanji strukturi (poveljniška zasnova, organizacijska zgradba, personalna zasedba) ter nalogah, smernicah, aktivnostih in programu ob vzpostavljanju okupacijske uprave in oblikovanju nove politične organizacije je *Heimattbund* predstavljal pravnega naslednika in organično nadaljevanje Kulturbunda (v sicer spremenjenih razmerah),⁸¹¹ kar bo podrobneje dokazano v naslednjem poglavju. Še posebej v začetnih letih zasedbe se je SHB tekom svoje organizacijske izgradnje naslonil na že oblikovano predvojno strukturo Kulturbunda.⁸¹²

5.4 Primerjave med SHB in SDKB

V vrhovnem vodstvu zveze so bili za razliko od najvišjih položajev v civilni upravi spodnještajerski Nemci, zlasti nekdanji vodje in funkcionarji Kulturbunda ter »*Auslandorganisation der NSDAP*«. ⁸¹³ Horizontalna struktura SDKB je bila nadvse podobna notranji zgradbi SHB. Krajevne skupine obeh organizacij (teritorialno so večinoma pokrivale meje okupacijskih občin) so bile razčlenjene v celice, ki so se naprej delile v

⁸⁰⁸ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, str. 1–3. Ti dokumenti v veliki meri dokazujejo ilegalno delo v razdobju prepovedi delovanja in subverzivno aktivnost Kulturbunda ter predvojno povezanost Švabsko-nemške kulturne zveze z VDA (*Volksbund der Auslanddeutschen*), SD in *Schulverein Südmärk*.

⁸⁰⁹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ruda Alfred«.

⁸¹⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schifferer«.

⁸¹¹ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 2, 4.

⁸¹² Mikuž, Pregled zgodovine NOB, prva knjiga, str. 68.

⁸¹³ ARS, AS 1827, šk. 73, Obrazložitev; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 757–758.

bloke.⁸¹⁴ *Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev* (KUZOP) je napravila izčrpno pregledno analizo notranje strukture in organizacijske zgradbe Švabsko-nemške kulturne zveze in Štajerske domovinske zveze kot njene pravne organizacijske naslednice, ustanovljene maja 1941. Shema njune vertikalne in horizontalne organizacijske strukture je bila v glavnih karakterističnih značajih zelo podobna; ugotovljene so bile številne ključne vzporednice.⁸¹⁵

Analiza vodstvene strukture razkriva, da je bila zgradba pokrajinskega vodstva (*Gauleitung*) Kulturbunda izenačena z zveznim vodstvom (*Bundesführung*) Štajerske domovinske zveze, ki je bila že od spočetka organizirana po okrožjih in ne okrajih, kar je sovpadalo z organizacijsko zgradbo NSDAP. Kulturbundovska okrožna vodstva (*Kreisleitung*) so bila enaka okrožnim vodstvom (*Kreisführung*) *Heimabunda*. Krajevne skupine (sekcije) Kulturbunda so bile izenačene s krajevnimi skupinami (*Ortsgruppe*) *Heimabunda*, ki pa so se pri SHB v nadaljnjem hierarhičnem prerezu delile še na celice (*Zellen*; vodja celice: »Zellenführer«) in bloke (*Blocken*; vodja bloka: »Blockführer«) kot najmanjše organizacijske oz. politične enote. Vodjam celic in blokov so pomagali še njihovi pomočniki: »Zellenhelferji« in »Blockhelferji«.⁸¹⁶

Tudi notranja organizacijska struktura, porazdelitev dela in izvajanje aktivnosti so med obema organizacijama sovpadali. Pri obeh institucijah so bili za posamezna področja in panoge zadolženi in odgovorni posamezni uradi: narodnopolitični, organizacijski, propagandni, kulturni, rasnopolitični, socialni, ženski, mladinski, razsodišče ipd. Temeljna razlika pri mladinskih aktivnostih znotraj obeh institucij je bila, da je bila mladinska vzgoja pri kulturbundovskih krajevnih sekcijah, ki so imele samostojna nemška pevska, cerkvena, športna, telovadna in gimnastična društva (zlasti denimo v Mariboru, Celju in Ptuj), vodena ločeno in je bila organizacijsko samostojna panoga. Številna tovrstna društva so že imela v sebi hitlerjanski naboj in prepojenost z nacionalsocialistično ideološko mentaliteto, katerim je bila že v predvojnem obdobju dokazana subverzivna protijugoslovanska izdajalska

⁸¹⁴ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 79–80.

⁸¹⁵ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 1.

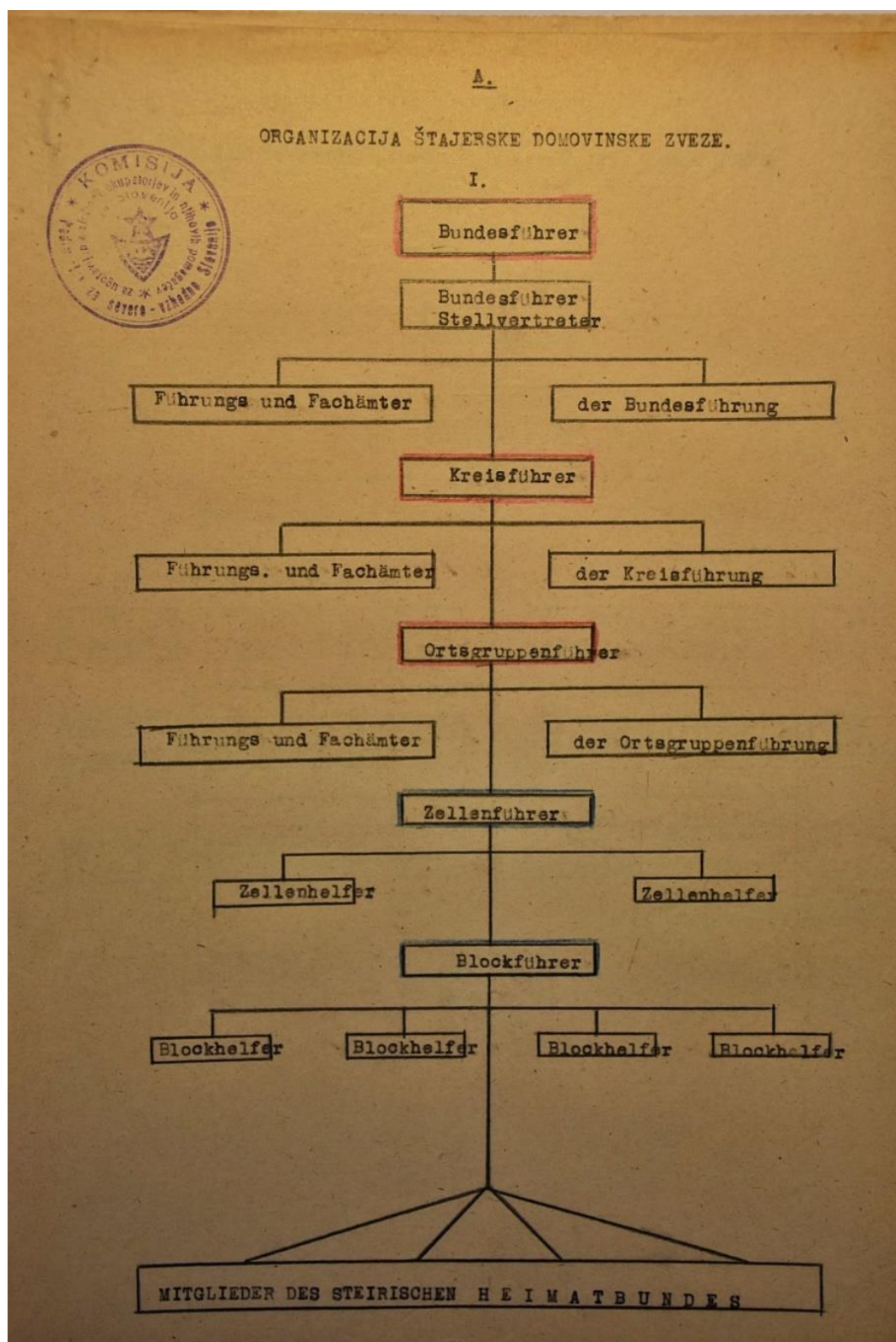
⁸¹⁶ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 1; ARS, AS 1827, šk. 73, *Obrazložitev*, »Organizacija Štajerske domovinske zveze«; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 757–758.

aktivnost, ki je bila kasneje vidno pohvaljena v uradnem okupatorjevem časopisnem tisku.⁸¹⁷ Uradno samostojen, a po kulturbundovskih navodilih in smernicah voden (in financiran) je bil denimo predvojni tisk nemške manjšine z osrednjim uradnim časopisnim glasilom celjskega in nasploh vsega nemštva na slovenskem Štajerskem – tj. »Cillier Zeitung« (po letu 1929 preimenovan v »Deutsche Zeitung« s sedežem v Celju), ki se je po letu 1938 premestil v Zagreb in je odtlej izhajal kot poltednik »Deutsche Nachrichten aus Slowenien«.⁸¹⁸

⁸¹⁷ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politická uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 1–2.

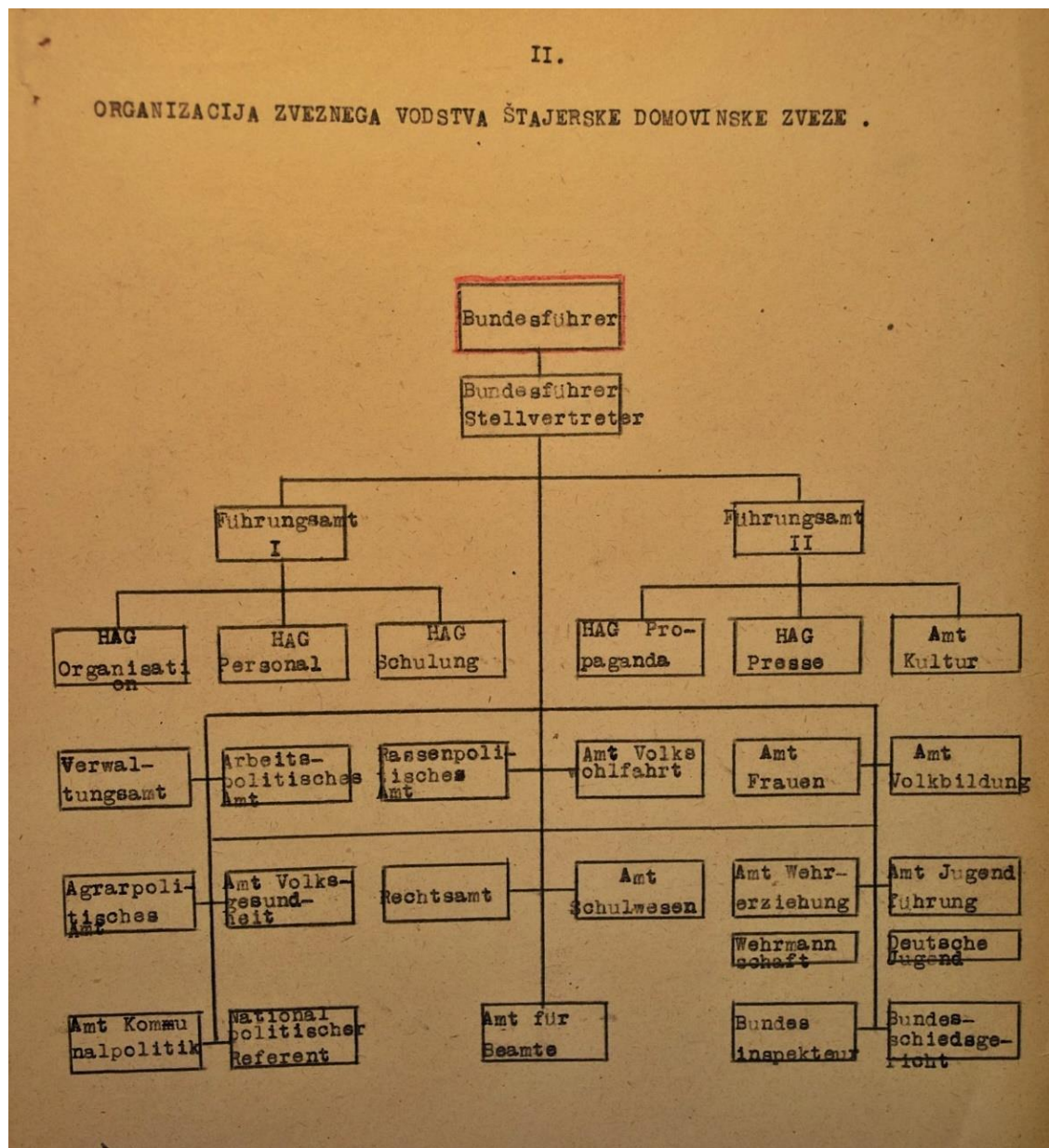
⁸¹⁸ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politická uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 2.

Slika 28: Shematski prerez hierarhije in organizacijske zgradbe SHB. Na vrhu je bil zvezni vodja, povsem spodaj pa pomagači vodij celic in blokov. Vsi so bili seveda člani zveze.

Vir: ARS, AS 1827, šk. 73, Obrazložitev, »Organizacija Štajerske domovinske zveze«.

Slika 29: Shematski prikaz organizacijske strukture zveznega vodstva SHB, razdeljenega na dva vodstvena urada (Führungsamt I in II) z glavnimi delovnimi področji (Hauptarbeitsgebiet / HAG) s posameznimi pododdelki ter strokovne urade (Fachamt).

Vir: ARS, AS 1827, šk. 73, obrazložitev, »Organizacija zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze«.

5.5 Kulturbundovci v SHB, KLV in civilni upravi ter nižjih šablonah

Kakor je bilo že omenjeno, so nacisti po koncu aprilske invazije, razkosanju slovenskega ozemlja ter vzpostavitvi civilne okupacijske uprave velik del višjega administrativnega sloja in zvezne vodstvene strukture *Heimabunda* zgradili na nekdanjih položajno visoko umeščenih funkcionarjih in članih Kulturbunda.⁸¹⁹ Slednje označuje iskrenost Uiberreitherjevih besed, ko je v svojem govoru označil Kulturbund za kristalizacijsko jedro Štajerske domovinske zveze.⁸²⁰ Pri prehajanju iz Kulturbunda v Štajersko domovinsko zvezo je bilo pogosto pretakanje kompatibilnih višjih funkcijskih položajev na nivoju okrožnega ali pokrajinskega vodstva iz kulturbundovske v zveznovodstvene *heimabundovske* struje. Nekateri poznani in vidnejši člani Kulturbunda, ki so kot pomembni funkcionarji svoje delo nadaljevali v najvišjih vodstvenih šablonah (zveznem oz. osrednjem vodstvu) Štajerske domovinske zveze, so bili:⁸²¹

- **Koschitz:** pred aprilom 1941 sourednik »Deutsche Nachrichten«, po okupaciji vodja oddelka časnikarstva v osrednjem vodstvu *Heimabunda*;
- **Josef Peteln** (znan kot Pipa Peteln, priznan mariborski slikar in rotarijec⁸²²): pred letom 1941 referent za kulturo v kulturbundovskem deželnem vodstvu, po okupaciji referent za kulturo v zveznem vodstvu *Heimabunda*;
- **Gr. Schmiderer:** pred 1941 voditeljica žensk v pokrajinskem vodstvu Kulturbunda, po okupaciji je prevzela isto funkcijo v vodstvu *Heimabunda*;
- **K. Sabadosch:** pred 1941 zdravstveni referent v okrožnem vodstvu Kulturbunda za Maribor – deželo, po okupaciji zdravstveni referent v zveznem vodstvu *Heimabunda*;
- **Dr. Fr. Brandstätter:** pred 1941 pravni referent pokrajinskega vodstva Kulturbunda, kasneje pravni referent v zveznem vodstvu *Heimabunda*;

⁸¹⁹ Ferenc, »Politične in državljanske kategorije«, str. 84.

⁸²⁰ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 8.

⁸²¹ Delni seznam temelji na odkritih arhivskih dokumentih v arhivu Muzeja novejšje zgodovine Celje in Arhivu Republike Slovenije (AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, Lista št. 3, str. 1–7), kjer je vsega skupaj 32 imen znanih funkcionarjev, pri katerih je dokazana in izsledljiva neposredna povezava med njihovim subverzivnim kulturbundovskim delom in medvojno aktivnostjo oz. zasedbo pomembnih funkcij med zaposlitvijo v nemški okupacijski upravi.

⁸²² Iskra, »Likovna umetnost v Mariboru«, str. 825–857.

- **Dr. Leo Gozani:** v letih 1931–1935 prvi predsednik (*Obmann*) krajevnih sekcij Kulturbunda v Mariboru, pozneje v obdobju formalnoppravnega razpusta in ukinitve je deloval podtalno v ilegali. Po obnovi Kulturbunda se je v septembru 1939 zaposlil kot kulturbundovski pooblaščenec za politične zadeve; pred letom 1941 je bil še pravni referent kulturbundovskega okrožnega vodstva za Maribor – okolica, zatem vodja razsodišča pri zveznem vodstvu *Heimatbunda*;
- **Klingberg:** pred letom 1941 predsednik Kulturbunda za okrožje Maribor – mesto, po invaziji okrožni vodja *Heimatbunda*;
- **Karl K. Dobocky:** pred okupacijo podpredsednik Kulturbunda, po napadu okrožni vodja *Heimatbunda* v okrožju Maribor – okolica;
- **Roman Nemetz:** pred invazijo vodja mladine Kulturbunda, z okupacijo okrožni vodja *Heimatbunda*;
- **Reinhold Bühl:** vodja mladine (*Jugendführer*) v ilegalnem času, kasneje okrožni vodja (*Gaujugendführer*) nemške mladine pri Kulturbundu za Dravsko banovino in Spodnjo Štajersko;
- **Rudolf Holzer:** v vlogi *Jugendführerja* pri Kulturbundu vpliven organizator nemške mladine, velik zbiratelj statističnega gradiva o nemštvu in Nemcih za Maribor in druge spodnještajerske kraje; med vojno je delal kot uradnik v statističnem uradu spodnještajerske civilne uprave;
- **Albert Egger:** med razpustom in po obnovitvi je na teritoriju Maribora deloval v krajevni kulturbundovski skupini; zraven tega je vodil posle urada za zaposlovanje Švabsko-nemške kulturne zveze v prostoru Dravske banovine;
- **Oskar Werbnigg:** športni vaditelj pri klubu Rapid. V organizaciji Švabsko-nemške kulturne zveze je skrbel za športno in vojaško usposabljanje oddelkov samozaščitnega moštva (*Selbsschutzmannschaft*);
- **Robert Himmer (1890, Beljak):** nekdanji organizacijski vodja Kulturbunda za celjsko okrožje; po zasedbi v akciji pri podeželskih občinah okrožja Celje in vzpostavljanju županskih uradov. Kasneje uradni nemški župan okupacijske občine Celje in vodja glavnega delovnega področja personala pri okrožnem vodstvu *Heimatbunda*;
- **Dr. Gerhard May (1898, Gradec):** nekdanji celjski okrožni vodja Švabsko-nemške kulturne zveze, vodja krajevne skupine Kulturbunda v Celju, vodja in pokrovitelj folksdojčerjev v okrožju Celje. Med okupacijo nacionalnopolitični referent okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze in kulturni referent mesta Celje;

- **Edo Paidasch (1900, Brežice):** frizer iz Celja, zadnji moštveni vodja SDKB in športni poverjenik; po okupaciji v akciji pri podeželskih občinah okrožja Brežice in postavljanju županov. Zatem vodja vodstvenega urada II pri okrožnem vodstvu Celje štajerskega *Heimabunda*. Aprila 1938 je bil sprejet pri Hitlerju v Gradcu, kjer je prejel navodila za celovito izvrševanje nemške propagande v celjskem okolišu;
- **Otto Wiestaler:** uradnik v referatu Kulturbunda za gospodarska vprašanja; na Spodnjem Štajerskem je opravil gospodarski popis in pripravil statistiko gospodarskih subjektov. Med vojno je bil zaposlen na uradu za utrjevanje nemštva kot svetovalec in sodelavec;
- **Gottfried Grill:** *Gaugeschäftsführer* SDKB oz. okrožni zadolženec za delovanje in poslovanje Kulturbunda na Spodnjem Štajerskem;⁸²³

V najvišji vodstveni strukturi štajerskega *Heimabunda* lahko poleg kulturbundovcev izsledimo še nekatere voditelje in zaupnike Deželnega obmejnega urada in Jugovzhodnega inštituta v Gradcu. Celotnemu tozadevnemu prelivanju je bil skupni imenovalac Kulturbund, ki je že v predvojnem obdobju vršil izdajalsko sodelovanje z obema graškima nacističnima ustanovama. Iz slednjih se je v času okupacije v novoustanovljeno *heimabundovsko* formacijo zlilo znatno število ključnih nacističnih funkcionarjev. Ti so bili zlasti Helmut Carstanjen, Anton Dorfmeister, H. Suette, H. Braumüller, Franz Tutto, W. Waluschek-Wallfeld, M. Stroll-E. Engelhardt in drugi.⁸²⁴ Odkriti arhivski dokumenti jasno ponazarjajo prepletenost in vpletenost kulturbundovcev v nacistično okupacijsko upravo. V odločanju so imeli sicer redkokje vodilno besedo (pravih vodij in odločevalcev iz Kulturbunda je bilo bolj malo), hierarhično pa so bili vsekakor na drugem nivoju, takoj za glavnimi funkcionarji. Uradni župan celjske okupacijske občine Robert Himmer je bil kasneje v okupacijski strukturi uvrščen najvišje, a je bil podrejen *Kreisleiterju* Dorfmeisteru z Gradiščanskega. Ostali so bili večinoma funkcionarji, ki so prispelim vodjem iz Avstrije zagotovili učinkovitost in prožnost delovanja zasedbenega aparata.

⁸²³ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 8; AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, Lista št. 3, str. 1–7; Arhiv MNZC, fasc. 22, mapa IX, Tajni arhiv: May dr. Gerhart, Robert Himmer in ostali – Predlog za podelitev vojnega zaslužnega križca II. reda – karakteristike, str. 1–2; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 406.

⁸²⁴ ARS, AS 220, t. e. 8, »II: Politična uprava na Spodnjem Štajerskem (Schwaebisch Deutscher Kulturbund), str. 8.

Nekdanji člani krajevnih kulturbundovskih sekcij se sčasoma niso znašli samo v uradih, pisarnah in drugih administrativnih prostorih Štajerske domovinske zveze, temveč so se pojavili še v drugih oblastvenih organih nacistične okupacijske uprave v zasedeni Sloveniji. Prelivanje ni potekalo samo in izključno v pore Štajerske domovinske zveze kot njene pravne naslednice, temveč v širok spekter ostalih organizacij, zvez, društev in ustanov, ki so skupaj tvorile jedro lokalne okupacijske uprave. Nižje rangirani kulturbundovci so bili v zahvalo za opravljeno preteklo delo nagrajeni z nižjimi uradniškimi funkcijami znotraj okupacijskega oblastnega aparata na nivoju posameznih okrajev oz. okupacijskih občin. Na območju zasedene Slovenije so sodelovali v lokalnem vodstvu Wehrmannschaf⁸²⁵, v katerem so prevzemali v glavnem podčastniške funkcije.⁸²⁶ Sčasoma so se s pretakanjem čez različne organizacije med vojno mnogi znašli v različnih paravojaških oboroženih formacijah – celo v boju z narodnoosvobodilnim odporniškim gibanjem.⁸²⁷ Slovenski partizani so proti kulturbundovcem prav tako uvedli zasledovalno in eliminacijsko politiko.⁸²⁸ Na nekaterih zasedenih območjih so nekateri člani Kulturbunda sodelovali pri zagotavljanju in spoštovanju javnega reda in miru, kar so dosegali z nočnimi patroljnimi obhodi.⁸²⁹ Kulturbundovci so kasneje v koncentracijskih taboriščih in zaporih (na Slovenskem denimo v Begunjah na Gorenjskem in Starem piskru v Celju) sodelovali celo pri straženju in pretepanju Nemcem neprijaznih elementov in Judov.⁸³⁰

⁸²⁵ Izraz Wehrmannschaft se navezuje na nemško vojaško tradicijo v smislu vojaško pripravljenega naroda, v rabi pa je bil že v prejšnjih stoletjih. Vermanšaft (poslovenjena oblika izvirnega nemškega izraza) oziroma »obrambno moštvo« označuje polvojaško pomožno oboroženo krilo, ki je bilo na Spodnjem Štajerskem ustanovljeno v okviru Štajerske domovinske zveze (vplivna ter ključna raznarodovalna in germanizatorska organizacija nacistov na zasedenem slovenskem Štajerskem), in strukture *Sturmabteilung* – krovne organizacije Wehrmannschaf⁸²⁵. Posledično je bil njen uradni naziv »SA-Wehrmannschaft des Steirischen Heimatbundes«. Pripadnik vermanšaf⁸²⁵ je bil verman oziroma »Wehrmann« v nemškem izvirniku. Zorko, *Wehrmannschaft v boju*, str. 13–15, 19–20.

⁸²⁶ Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski«, str. 143; Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 149; Siter, »Švabsko-nemška kulturna zveza«, str. 141–142, 160.

⁸²⁷ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ruda Alfred«, str. 1–2. Alfred Ruda je bil rojen leta 1901 na Dunaju. Pred nemško invazijo na Jugoslavijo je bil član krajevne sekcije Kulturbunda v Ljubljani, leta 1942 je pristopil v NSV, spomladi 1944 je postal član NSKK, zatem pa je dobil v roke orožje (revolver). Maja 1945 se je pridružil *Volkssturmu* in prejel puško. ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ruda Alfred«, str. 1–2. Člani ljubljanske kulturbundovske družine Korn so na določeni točki delovali v SA in *Volkssturmu*. ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski KB: Ljubljanska družina Korn«.

⁸²⁸ Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 154.

⁸²⁹ Krizman, *Pavelič između Hitlera i Mussolinija*, str. 135. Krizman piše, da so neke noči kulturbundovci pri pregledovanju sumljive mestne četrti zamenjali ustaške oborožene oddelke s protinemškimi elementi. Prišlo je do streljanja, v katerem je življenje izgubil en Nemec. Na obeh straneh je bilo več ranjenih. Krizman, *Pavelič između Hitlera i Mussolinija*, str. 133.

⁸³⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ruda Alfred«, str. 1–2; Krizman, *Pavelič između Hitlera i Mussolinija*, str. 133–135; Arhiv MNZC, mapa XIII, str. 1–2.

6 KULTURBUNDOVSKE CELICE NA SLOVENSKEM

6.1 Statistika, organigrami, socialna sestava ter operativa okrožij in celic

Zametki kasnejšega uradnega Statističnega urada Kulturbunda v Dravski banovini (*Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft*) pod vodstvom Rudolfa Holzerja so bili tlakovani s sistematičnim popisovanjem v letih 1933–1935.⁸³¹ Zatem so sledili podtalno delovanje (do 1939) in ustanovitvi dveh ilegalnih statističnih izpostav v Celju (1936) in 1. februarja 1937 v Mariboru, kjer je bil prisoten pastor Johann Baron. Vodil ju je nekdanji voditelj ilegalne mariborske mladine Rudolf Holzer, pomagala pa sta mu takratni ilegalni mladinski voditelj Kulturbunda ing. Ferdinand Frankl in Karl Kiffman. Z vodjo (*Gauführer*) pokrajinskega vodstva Kulturbunda za Dravsko banovino (s sedežem v Mariboru) Johannom Baronom so se zaradi njegovega ilegalnega značaja dogovorili, da bodo po potrebi njegovo delo prikazali kot »Sippenforschung«, kar je bilo storjeno ob hišni preiskavi pri Hansu Stoinscheggju (zaupniku celjske obveščevalne službe) iz Rogaške Slatine in Stoinscheggovi aretaciji marca 1940 v Beogradu.⁸³² Pri Holzerju se je v letih legalnega in ilegalnega delovanja centra nabralo ogromno statističnega in drugega popisnega gradiva.⁸³³ Zbrani podatki Statističnega urada Kulturbunda predstavljajo verodostojen in zanesljiv zgodovinski vir in so zagotovo vsaj približno (če že ne popolnoma) natančni. Popisovalni center je bil namreč ustanovljen za notranje potrebe Švabsko-nemške kulturne zveze v Dravski banovini (primarno za izdelavo popisa imetja slovenskih Nemcev) brez promocijskih oz. propagandnih nagibov. A ker je bil že to čas vključevanja Slovencev v kulturbundovske organizacije, ti statistični sezname poleg Nemcev vključujejo neugotovljivo število Slovencev.⁸³⁴

S formalnopravno oblastveno obnovo delovanja Kulturbunda v Sloveniji jeseni 1939 je bila 8. novembra 1939 ponovno vzpostavljena izpostava Kulturbunda v Mariboru. Sredi marca

⁸³¹ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«.

⁸³² AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«, »Einführung«, str. 1–12; Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 13. Stoinschegg je bil zaradi veleizdaje in vohunstva v Beogradu obsojen na 15 let ječe; Stiger, ki je 6. maja 1940 z avtomobilom še pravočasno zbežal preko Madžarske v Gradec, pa na smrt z obešenjem ali alternativno 20 let težkega prisilnega fizičnega dela. Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940. str. 1; »Lebenslauf«, str. 2.

⁸³³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 21.

⁸³⁴ Prav tam, str. 22, 311.

1940 pride do prvega uradno dovoljenega srečanja kulturbundovskih statistikov. Datum prvega uradnega statističnega dne (19. oktober 1940) velja za dan formalnopravne vzpostavitve Holzerjevega statističnega urada pokrajinskega vodstva Kulturbunda za Dravsko banovino v Mariboru, ki je prešel iz podtalnega v zakonsko dopustno delovanje. Zbiral je statistične podatke in pripravljal evidence o številu kulturbundovskih članov in Nemcev v Sloveniji, nadzoroval članstvo v Kulturbundu (zlasti člane nezanesljivega in omahljivega značaja) ter pošiljal nemškim oblastem politične karakteristike in ocene. Tako ni imel zgolj vloge zbiranja, pripravljanja, analiziranja in sistematiziranja statističnih podatkov, temveč je sam sebi služil kot notranja društvena policija.⁸³⁵

Statistični urad Kulturbunda je v letih 1940–1941 v Mariboru priredil tri uradna zborovanja statistikov. Prvi statistični dan je potekal 19. oktobra 1940 pod vodstvom Johanna Barona (*Gauführer*), Gottfrieda Grilla (*Gausekretär*) in Rudolfa Holzerja (*Gauamtswalter für Statistik*). Posamezna okrožja so zastopali vodilni okrožni statistiki (Erich Greiner, Celje; Herbert Erker, Kočevje; Walter Wutti, Ljubljana; Max Kalb, Ptuj in Rudolf Holzer, Maribor), ki so imeli pod sabo statistične referente, pristojne za posamezne celične izpostave. 8. decembra 1940 se je pod vodstvom Holzerja, Grilla in Baumgartnerja (*Kreissekretär*) izvršilo drugo statistično zborovanje, kjer so okrožja zastopali naslednji vodilni statistični popisovalci: Sepp Jellenz (Celje), Lackner (Kočevje; oproščen, nadomeščal ga je Wutti) in Wutti (Ljubljana), Kalb Max (Ptuj) in Holzer (Maribor). Zadnje (tretje) zborovanje kulturbundovskih statistikov je potekalo 19. januarja 1941.⁸³⁶

⁸³⁵ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«.

⁸³⁶ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 20, 29, 38.

Tabela 1: Statistična tabelna preglednica članstva v Kulturbundu, njegovih voditeljev (Obmann) ter datumov formiranja in razpustov celic za posamezna okrožja in pripadajoče okraje v prostoru Dravske banovine. Podatki temeljijo na zadnjem (tretjem) statističnem popisu Kulturbunda za slovenski prostor z dne 19. januarja 1941.

Okrožja in pripadajoči okraji	Število članov (1941)	Ustanovitve in razpusti	Predsedniki oz. vodje (Obmann) in namestnik (Obmannstellvertreter)	Referenti
<i>Pokrajinsko vodstvo za Dravsko banovino (Maribor)</i>			Johann Baron (pastor in vodja protestantske cerkve v Sloveniji)	?
<i>Okrožje Celje</i>	949		Dr. Gerhard May	?
Celje (mesto)	681	Ustanovitve: 27. 7. 1931 & 26. 2. 1940 (ali 9. 3. 1940) Razpusti: julij 1936	Dr. Walter Riebl (julij 1931–1933) Werner Stiger (1933–julij 1936) Dr. Gerhard May	Dr. Georg Skoberne
Rogatec	92	Ustanovitve: oktober 1940	Karl Kolterer Namestnik: Alois Preaz (trgovec)	Tajnik: Karl Jelovšek (trgovec in tovarniški uradnik); blagajnik: Leopold Hasenbüchel
Hrastnik	98	Ustanovitve: oktober 1940	Ing. Heinrich Finteisen	?

Slovenske Konjice	78	Ustanovitve: marec 1933 in december 1940 Razpusti: 1934	August Radič	Ladislaus Walland
Okrožje Ljubljana	518		Ing. Gustav Tönnies	?
Ljubljana (mesto)	441	Ustanovitve: 1. 1932, 2. 11. 1940 Razpusti: marec 1936	Hermann Brandt, dr. August Schweiger in ing. Gustav Tönnies (podjetnik). Namestnik Tönniesa: dr. Erich Zeschko (industrialec) in dr. Franz Schley (odvetnik).	Dr. Franz Schley
Tržič	77	Ustanovitve: 30. 12. 1940	Nikolaus Klementz	?
Okrožje Maribor	4302		Josef Klingberg	?
Maribor (mesto)	2211	Ustanovitve: 27. 7. 1931 in 8. 11. 1939 Razpusti: 15. 10. 1935	Otto Badi (odvetnik), dr. Lothar Mühleisen in Josef Klingberg (bančni uradnik)	Dr. Franz Brandstätter (odvetnik)
Dravograd	70	29. 12. 1940	Anton Tadina	?
Guštanj	82	22. 12. 1940 (ali 30. 12. 1940)	Emil Kramer	?

Radlje	255	Ustanovitve: 3. 12. 1939 (ali 9. 12. 1939) Razpusti: 7. 5. 1935	Otto Zmork (trgovec z lesom in posestnik)	Ignaz Petrovič
Muta	171	Ustanovitve: 4. 11. 1939	Hans Skazedonig (ključavničar)	Karl Gross
Pobrežje	443	Ustanovitve: 4. 8. 1940 (ali 3. 8. 1940)	Max Pongračič	?
Slovenska Bistrica	106	Ustanovitve: 12. 2. 1940 ali 24. 2. 1940	Vodja: Anton Arsenscheg (kovač) Namestnik: Franz Baumann (hotelir)	Franz Neuhold (trgovec) / Anton Arsenscheg
Slovenj Gradec	61	Ustanovitve: 16. 12. 1939 (ali 30. 12. 1939)	Vodji: Josef Hernaus (učitelj) in Hans Schuller (gostilničar) Namestnik: Franz Lobe	Hans Rosenzopf
Sveti Lovrenc na Pohorju	104	Ustanovitve: april 1939	Josef Schilhan	Josef Schilhan
Sladki Vrh	174	Ustanovitve: 1940	Rudolf Mayerhof	?
Studenci	502	Ustanovitve: 9. 11. 1939 (ali 18. 11. 1939)	Vodja: Ing. Ferdinand Frankl Namestnik: Friedrich Schunko	Adolf Scheweder
Vuzenica	64	Ustanovitve: 4. 11. 1939	Vodja: Josef Hölbl (posestnik) Namestnik: Kaspar Reinhard	Lukas Ferdinand

Rače	59	Ustanovitve: 12. 1. 1941 (ali 18. 1. 1941)	Ing. Richard Wagner	?
Ruše	?	?	Ing. Stefan Doboczky	?
Šentilj	?	?	?	?
Trate	?	?	?	?
Cmurek	?	Ustanovitve: 30. 1. 1941	Felix Wissiak	?
Okrožje Ptuj	1594		Josef Wressnig	?
Ptuj (mesto)	238	26. 8. 1931	Josef Wressnig (uradnik nemške hranilnice)	Dr. S. v. Fichtenau
Ormož	118	3. 1. 1941 (ali 11. 1. 1941)	Dr. Aribert Brodar	?
Gornja Radgona	/	Ustanovitve: 18. 3. 1941 (ali 29. 3. 1941)	Lisl Pibernik	?
Apače	približ no 470	3. 11. 1940 (ali 9. 11. 1940)	Dr. Rudolf Hötzl	?
Žiberči	408	16. 3. 1940 (ali 23. 3. 1940)	Hans Baumann	Johann Polz
Konjišče	545	Ustanovitve: 1940	Felix Wissiak	?
Serdica	285	Ustanovitve: 21. 12. 1939 (ali 23. 12. 1939)	Karl Bütschek	?

		Razpusti: maj 1940		
Fikšinci	/	November 1940	Drawetz Philipp	?
Murska Sobota	/	1940	?	?
Okrožje Kočevje	4214		Josef Schober	?
Kočevje (mesto)	417	Ustanovitve: 1922, 1928, avgust 1931 in 22. 6. 1939 Razpusti: 1924, marec 1936	Dr. Hans Arko (odvetnik), Ferdinand Perz in Josef Schober (prokurist lesnega podjetja)	Dr. Richard Rom
Dolga vas – Livold	180	Razpusti: september 1936 Ustanovitve: 30. 4. 1939	Hans Lackner	?
Planina	140	?	?	?
Dolnja Topla Reber	128	Razpusti: september 1936	Franz Grill	?
Dolnja Briga	78	?	Alois Mallner	?
Gotenica	96	?	Josef Michitsch	?
Grčarice	124	?	Josef Primosch	?
Knežja Lipa	91	30. 4. 1939	Johann Lackner	?
Kočevska Reka	392	?	Leopold Schlindra in Rudolf Högler	?

Koprivnik	392	?	Josef Meditz	?
Mozelj	304	?	Alois Stalzer	?
Nemška Loka	75	Ustanovitve: 30. 4. 1939 Razpusti: april 1936	Heinrich Loske	?
Onek	80	30. 4. 1939	Ferdinand Skieber	?
Borovec	90	?	?	?
Poljane	88	?	Franz Majhin	?
Blatnik	73	?		?
Stara Cerkev	469	Razpusti: marec 1936	Erwin Petsche	?
Stari Log	405	?	Erwin Hönigmann	?
Šalka vas	176	30. 4. 1939	Franz Kropf	?
Zajčje Polje	88	?	Matthias Haas	?
Spodnji Log	82	?	?	?
Željne	101	?	Franz Samida	?
Polom	145	?	Josef Eppich	?
Draga	/	/	/	/
Črmošnjice	/	/	/	/

Vir: ARS, AS 1164; AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«; »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 44; »Dr. Karl Kieser / »Zadeva: osebni podatki«; »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, Lista št. 3, str. 5; Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Pettau«; *Deutsche Nachrichten*, »Ein Jahr neuer Kulturbund«; 29. 12. 1940; ARS, AS 68, f. 16/2; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–57, 395; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 122; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*.

Članska statistika iz vseh treh zborovanj kaže, da je bil *Kreis SDKB Marburg* (Maribor) po številu članov z malenkost več kot 4300 kulturbundovci najmočnejše in največje okrožje v Dravski banovini. Temu je bilo po številkah zelo blizu kočevsko okrožje (*Kreis SDKB Gottschee*) z nekaj več kot 4200 kulturbundovci, zatem je sledil *Kreis SDKB Pettau* (Ptuj) z malo manj kot 1600 članskimi privrženci in celjsko okrožje z 949 člani. Najmanj članskih podpornikov je bilo v *Kreis SDKB Laibach* (Ljubljana) z malce več kot 500 člani.⁸³⁷ Kulturbundovskih okrožnih vodstev je bilo v letu 1941 pet (mariborsko okrožje pod vodstvom bančnega uradnika Josefa Klingberga, celjsko pod vodstvenim okriljem protestantskega pastora dr. Gerharda Maya, ptujsko pod uradnikom nemške hranilnice Josefom Wresnigom, kočevsko pod prokuristom lesne tvrdke Josefom Schoberjem in ljubljansko pod podjetnikom ing. Gustavom Tönniesom). Nad okrožji je bilo pokrajinsko vodstvo Kulturbunda za Dravsko banovino (s sedežem v Mariboru) pod vodstvom *Gauführerja* Johanna Barona, pastora in vodjo protestantske cerkve v Sloveniji.⁸³⁸ V marcu 1941 je v omenjenih petih okrožjih operiralo 52 krajevnih skupin, v katerih je bilo sredi januarja 1941 včlanjenih vsaj 12.268 kulturbundovcev. Preostalih 10.703 Nemcev takrat še ni pripadalo članstvu vsenemške krovne organizacije.⁸³⁹ Prevladovala so mlajše starostne skupine (do 40 let) in široko zastopane poklicne skupine: kmetje, obrtniki, trgovci, industrialci, delavci in intelektualci. Za razliko od navedenih poklicnih slojev, ki so bili v članstvu najbolj zaželeni, pa je bilo manj posluha za morebitne včlanitve med privatniki, najemjemalci, upokojenci, hišnimi gospodinjami in lastniki hiš ali stanovanj.⁸⁴⁰

Franjo Baš⁸⁴¹ je na temeljih izčrpne analize socialne sestave nacionalsocialističnih voditeljev v Kulturbundu ugotovil, da so kulturbundovske vodje (*Obmanni*) izvirali iz skoraj vseh družbenih plasti in vseh stanov slovenještajerskega nemštva (izobraženstva, obrtništva, zasebnega nameščenstva in posestnikov) z izjemo trgovskega in delavskega, ki je prevladovalo zgolj na Ptuju, kjer so voditelji prihajali iz podeželskega meščanstva (sloj zemljiških posestnikov in trgovcev). Kakor navadni člani so bili vodje po starosti mlade skupine posameznikov (izrazita posledica zmage mladih Nemcev v razkolnem boju), ki so

⁸³⁷ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 41.

⁸³⁸ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft.

⁸³⁹ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 102.

⁸⁴⁰ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft; »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 42.

⁸⁴¹ Franjo Baš je bil od 11. januarja 1946 zaposlen kot kustos v muzeju v Mariboru in je imel zato vpogled v arhiv Jugovzhodnega nemškega inštituta. FNRJ, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca*, str. 17.

v mladostniških letih doživeli nemška prizadevanja in napore prve svetovne vojne in so v vzhajajočem nacionalsocializmu odkrili priložnost za svoje prerojenje. Prevladovali so mlajši od 40 let, starejših od 70 let je bilo zelo malo.⁸⁴²

6.1.1 Mariborsko okrožje

Pokrajinski obmejni urad (*Gaugrenzlandamt*) v Gradcu je že pred vojno za nekdanje okrajno glavarstvo⁸⁴³ Maribor (desni breg) in Maribor (levi) breg sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem tajnem seznamu, kjer je v skupnem seštevku navedel 227 nemških zaupnikov. Po nekdanjih občinah na desnem bregu so bili razporejeni v naslednji številčnosti: Črešnjevec (1), Fram (2), Hoče (6), Pobrežje (13), Podvelka (5), Poljčane (33), Rače (1), Radvanje (2), Ruše (1), Slovenska Bistrica (22), Spodnja Polskava (7), Studenci (13), Sv. Lovrenc na Pohorju (4), Zgornja Polskava (6). Na levem bregu so bile številke po nekdanjih občinah naslednje: Jarenina (10), Pesnica (1), Selnica ob Dravi (1), Sv. Ana v Slovenskih goricah (4), Sv. Marjeta ob Pesnici (12), Sv. Trojica v Slovenskih goricah (6), Sv. Benedikt (2), Sv. Jakob v Slovenskih goricah (23), Sv. Jurij v Slovenskih goricah (7), Sv. Lenart (11), Sv. Rupert (2), Sv. Ilj v Slovenskih goricah (11) in Velka (21).⁸⁴⁴

Mariborsko kulturbundovsko okrožje (*Kreis SDKB Marburg*) je ob izvajanju prvega uradnega statističnega dne Kulturbunda v Mariboru (19. oktober 1940) zajemalo devet celičnih podružnic Kulturbunda: Maribor – mesto z okolico (1725 članov), Studenci (347), Muta (157), Lovrenc (70), Radlje ob Dravi (208), Pobrežje (262), Vuzenica (60), Slovenska Bistrica (110) in Slovenj Gradec (53).⁸⁴⁵

Do izvajanja drugega statističnega popisovanja 8. decembra 1940 v Mariboru so bile v mariborskem okrožju, poleg prej omenjenih, dodatno ustanovljene še naslednje skupine: Maribor (mesto z okolico) se je razširil na štiri okrajne distrikte (1822 članov), »Feistritz« oz. Bistrica (3), Ruše (21), Rače (56), Šentilj (29), Krčevina (141), »Gams« (2), Rošpoh (14), Bresternica (9), Selnica (9), Dravograd (56), Sladki vrh (125) in Ravne na Koroškem

⁸⁴² ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 196; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 103.

⁸⁴³ Ozemlje jugoslovanskih (slovenskih) okrajnih glavarstev se ni v popolnosti prekrivalo ali enačilo s prostorom posameznega kulturbundovskega okrožja.

⁸⁴⁴ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznamei zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Marburg rechtes Draufufer / Marburg linkes Draufufer«.

⁸⁴⁵ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 19. 10. 1940.

(70). Že obstoječim celicam iz prvega popisnega vala se je število članov v primerjavi s sredino oktobra 1940 z izjemno dveh lokacij povečalo (Studenci: 440, Pobrežje: 360; Sv. Lovrenc na Pohorju: 106; Radlje ob Dravi: 230; Muta: 130 – zmanjšanje; Vuzenica: 62; Slovenj Gradec: 58 in Slovenska Bistrica: 107 – zmanjšanje).⁸⁴⁶

Iz podatkov zadnjega (tretjega) zborovanja statistikov Kulturbunda v Mariboru 19. januarja 1941 je razvidno, da je bilo v analiziranem okrožju v skupnem seštevku prisotnih 4302 članov, 3028 Nemcev pa se dotlej v okrožju še ni včlanilo v Kulturbund. Do dodatnih ustanovitev krajevnih skupin ni več prišlo (mesto Maribor s štirimi okrajnimi distrikti je bilo reorganizirano v mesto Maribor), nekatere (predvsem člansko manjše celice) pa so bile v primerjavi z obdobjem drugega popisa razpuščene (»Feistritz«, Ruše, Šentilj, Krčevina, »Gams«, Rošpoh, Bresternica in Selnica). Članstvo v obstoječih iz drugega vala se je v primerjavi s prejšnjima popisoma v glavnem povečalo: Maribor – mesto (2211), Dravograd (70), Ravne na Koroškem (82), Radlje (255), Muta (171), Pobrežje (443), Slovenska Bistrica (106 – minimalno zmanjšanje), Slovenj Gradec (61), Sv. Lovrenc na Pohorju (104 – minimalno zmanjšanje), Sladki Vrh (174), Studenci (502), Vuzenica (64) in Rače (59). Glede Nemcev, ki se še niso včlanili v pripadajoče celice mariborskega kulturbundovskega okrožja, je bilo stanje takšno: Maribor – mesto (1878), Dravograd (30), Ravne na Koroškem (60), Radlje (70), Muta (110), Pobrežje (200), Slovenska Bistrica (65), Slovenj Gradec (35), Lovrenc (10), Sladki Vrh (30), Studenci (500), Vuzenica (15) in Rače (25).⁸⁴⁷

Rudolf Holzer je sredi februarja 1941 obiskal številne celice v mariborskem okrožju in opravil pomembne pogovore z glavnimi krajevnimi kulturbundovskimi člani in funkcionarji, ki so mu predali ključne informacije o tamkajšnjem delovanju izpostav. Gre za ene zadnjih obiskov in pogovorov med vodilnimi predstavniki centralne kulturbundovske statistične centrale in lokalnimi celicami pred nemško invazijo. Za Ravne na Koroškem v svojem poročilu glede številčnosti članov navaja 105 oseb in izpostavlja dobro delo Marie Brisnig. Za Dravograd izpostavlja pomanjkanje kadra in delovno preobremenjenost Tadine, ki je moral opravljati vse delo popolnoma sam, zato so mu v pomoč dodelili še Schuligoja. Za Ruše je poročal o vzpostavitvi »Frauenschafta« in odprtju nemškega vrtca. V Vuzenici

⁸⁴⁶ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 8. 12. 1940.

⁸⁴⁷ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

(kakor na številnih drugih lokacijah) je ugotovil potrebo po pisalnem stroju. V Muti je navedel veliko zanimanje za članski pristop v Švabsko-nemško kulturno zvezo. Ob 171 obstoječih članih naj bi jih bilo dodatnih 150 v vlogi prosilcev še na čakanju za odobritev članstva. V Radljah ob Dravi pod vodstvom Otta Zmorka (po zasedbi sprejetega v NSDAP) omenja olajšano delovanje celice zaradi prisotnosti intelektualcev med njenimi člani. Sredi februarja 1941 je številčna sestava članstva kazala 310 oseb (od tega 60 članov iz vrst mladine in 10 novih prijav). V Slovenj Gradcu z 79 člani sta bila pri ugotavljanju starostne strukture članstva kot glavna problema izpostavljena prevladujoča višja starost članov in pomanjkanje mlajšega kadra.⁸⁴⁸

V mariborskem okrožju so tik pred aprilsko vojno delovale celične izpostave v Mariboru (mesto), Dravogradu, Guštanju, Radljah, Muti, Pobrežju, Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu, Sv. Lovrencu na Pohorju, Sladkem Vrhu, Studencih, Vuzenici, Račah, Tratah in Šentilju.⁸⁴⁹ Zlasti ne gre podcenjevati dejavnosti celic na širšem območju okoli Pohorja in Dravske doline (Radlje, Muta, Vuzenica, Sv. Lovrenc na Pohorju, Ruše, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica in Studenci pri Mariboru),⁸⁵⁰ kjer je delovalo večje število predvojnih zaupnikov⁸⁵¹ – v Radljah 39, Muti 68, Remšniku 18, Ribnici na Pohorju 6, Vuhredu 6, Vuzenici 55, Slovenj Gradcu 35, Hočah 6, Podvelki 5, Slovenski Bistrici 22, Studencih 13 in Sv. Lovrencu 14.⁸⁵²

Tabela 2: Preglednica predvojnih zaupnikov, članov vodstvene strukture Kulturbunda ter vodilnih funkcionarjev osrednjega vodstva Kulturbunda v mariborskem prostoru (mesto Maribor in okolica).

Osrednje vodstvo SDKB:	Ernst Miglitsch
Oton Blanke	Albert Wenko
Franc Brandstetter	Erwin Rungaldier

⁸⁴⁸ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 48.

⁸⁴⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 219.

⁸⁵⁰ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 122.

⁸⁵¹ Za predvojne zaupnike sicer ne moremo samoumevno sklepati, da so delovali že kot nacistični zaupniki, temveč so bili mišljeni bolj kot osebe, na katere se lahko nemška vojska in nacistična uprava zaneseta po prihodu v slovensko Štajersko. Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 122.

⁸⁵² Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Marburg rechtes Draaufer / Marburg linkes Draaufer«.

Irmgard Frankl	Herman Seday
Leon Gozani	Julij Pfrimer
Marija Graber	Karl Sabadosch
Oton Lörber	Marjeta Schmiderer
Mimi Marko	Josip Luhn
Gottfried Grill	Josip Peteln
Reinhold Jeglitsch	Oton Blanke
Karl Kieser	Franc Brandstetter
Oton Koschitz	Ernst Hetzl
Oskar Kurzmann	
<i>Maribor (mesto)</i>	Erih Peteln
Josef Klingberg	Feliks Skrabl
Rudolf Holzer	Gottfried Studentschnigg
Ferdinand Frankl	Henrik Studentschnigg
Hans Stoinscheg	Josef Stanzer
Herman Frisch	Johan Korada
Oskar Werbnigg	Anton Luschnig
Oton Wiesthaler	Josef Simschek
Hans Wegscheider	Oton Dadieu
Egon Baumgartner	Alois Faschnig
Hans Letner	Norbert Ruprich
Rudolf Fischbach	Adolf Schweder
Franc Kager	Max Pongratschtisch
Karl Kiffmann	Gerhard Galle
Hans Rochl	Bruno Iwanuscha
Anton Dasko	Henrik Pecharda
Oton Badl	Othmar Morautschnig
Roman Pelikan	Dora Jager
Bertha Siege	Rosa Mascher
Peter Anrather	Max Frisch
Franc Girstmayer	

Maribor (okolica)	Wilhelm Jarmer
Eleonora Ambrosch	Karl Jeglitsch
Karl Dobočky	Peter Klein
Albert Egger	Ferdinand Lukas
Othmar Heinrich	Robert Messeretz
Josef Henaus	Hans Schuligoi
Franz Huber	Hans Skazedonig
Franz Huber	Oton Zmork

Vir: ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«, str. 26–28.

Maribor

Organizacijsko in administrativno je spadal pod domeno mariborskega okraja (*Kreis*), ki je predstavljal enega izmed petih okrajev znotraj okrožja (*Gau*) Kulturbunda v Sloveniji, v katerem je bilo v marcu 1941 v skupnem seštevku 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.⁸⁵³ Prvi predsednik (*Obmann*) krajevnih sekcij Kulturbunda s sedežem v Mariboru je bil dr. Leo Gozani. Na seznamu predsednikov se pojavi še Josef Klingberg.⁸⁵⁴ Pravila so bila odobrena sredi septembra 1931.⁸⁵⁵ Krajevna izpostava Kulturbunda v Mariboru je bila pod predsedstvom dr. Mühleisena že ob začetku njene ustanovitve v svoji dejavnosti najaktivnejša z velikim številom zaupnikov.⁸⁵⁶

Celica v Mariboru je ob ptujski izpostavi po poročilu varnostnega direktorja za Koroško avstrijskemu državnemu policijskemu uradu ob koncu marca 1934 veljala za najradikalnejšo enoto. Avstrijski generalni konzul in šef avstrijske diplomacije v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberg je sredi junija 1934 po informativnem potovanju po severnih predelih Slovenije poročal, da je bil Maribor poleg Ptuja, Celja, Ljubljane in Kočevja glavno središče nacistične propagande krajevnih izpostav Kulturbunda. Njen načelnik dr. Mühleisen in njegov namestnik pastor Baron naj bi bila izrazito nacistično orientirana. Podobno je konzul zapisal

⁸⁵³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 221.

⁸⁵⁴ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, Lista št. 3, str. 1–2.

⁸⁵⁵ ARS, AS 68, t. e. 41, a. e. 4622, »Pravila«.

⁸⁵⁶ *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 3.

še za veleposestnika na Pragerskem Glantschnigga in Josefa Tscheligija (industrialca in lastnika mariborske pivovarne).⁸⁵⁷

Na desnem bregu sreskega načelstva Maribor je bilo v letu 1940 zabeleženo intenzivno delovanje kulturbundovskih celic v Slovenski Bistrici, Studencih (84 članov), Svetem Lovrencu na Pohorju in Pobrežju (29 članov). Pri vseh je bilo med kulturbundovskimi člani večje število jugoslovanske kakor nemške narodnosti.⁸⁵⁸

Pobrežje

Pravila kulturbundovske grupe s sedežem v Pobrežju je Kraljevska banska uprava Dravske banovine zadnjič odobrila 11. julija 1940. V njen operativni teritorij (t. i. krajevni delokrog) so poleg Pobrežja spadali še naslednji kraji: Dogoš, Tezno, Zrkovci, Hoče in Razvanje.⁸⁵⁹ Na Pobrežju je bila večina nemštva in kulturbundovcev zbrana okoli tovarne tekstilnih industrijskih potrebščin (»Utensilia«) in tekstilne tovarne (Thoma Karl).⁸⁶⁰ Januarja 1941 je bilo v celico na Pobrežju včlanjenih 443 kulturbundovcev, s čimer se je po velikosti (tj. številu članov) uvrščala na tretje mesto v mariborskem okrožju. Samo v sredini februarja 1941 se je v celico včlanilo več kot 30 novih članov. Več članov sta imeli samo še krajevni skupini »Maribor – mesto« (2211) in Studenci (502).⁸⁶¹ Celico je vodil Max Pungraič, njegovi namestniki so bili Hubert Auer, Josef Harb in Gustav Rausch.⁸⁶²

Sv. Lovrenc na Pohorju

V Sv. Lovrencu na Pohorju (danes Lovrenc na Pohorju) je bila prisotna koncentracija nemške narodnostne manjšine in je že v predvojnih načrtih Carstanjena veljala za nemško jezikovno postojanko.⁸⁶³ Nemštvo in nemčurji v Lovrencu in okolici so bili zbrani zlasti okoli industrijskega podjetja (tovarne) za kose in srpe Henrika Kieferja in tovarne za dušik v Rušah.⁸⁶⁴ Po sporazumu slovenskih Nemcev z zveznim vodstvom Kulturbunda 31. marca

⁸⁵⁷ Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien*, str. 213–215.

⁸⁵⁸ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Poročilo«, 1940, str. 2–3.

⁸⁵⁹ ARS, AS 68, šk. 57, »Pravila«, II. št. 10419/3, kat. št. 7737, 11. 7. 1940.

⁸⁶⁰ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Poročilo«, 1940, str. 2–3.

⁸⁶¹ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«; »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 47.

⁸⁶² Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Marburg rechtes Draufufer: Gemeinde Pobrežje«. Pettau«.

⁸⁶³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 787.

⁸⁶⁴ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Poročilo«, 1940, str. 3.

1939 je ustanovitev kulturbundovske celice v Lovrencu spadala na seznam 32 hkrati prijavljenih celic.⁸⁶⁵ Vodil jo je Josef Schilhan.⁸⁶⁶ Skupina v Lovrencu je bila ena redkih (poleg Ljubljane in Slovenskih Konjic), kateri so dovolili ustanovni sestanek, napovedan v prvih aprilskih dneh, ter je bil izvoljen odbor krajevne skupine.⁸⁶⁷ Ustanovitveno prijavo je oddalo 34 tamkajšnjih članov. Ustanovitvena seja z izvolitvijo krajevnega odbora je potekala 4. aprila 1939, dan kasneje pa je bil odbor prijavljen še oblastem. Zaradi dejstva, da v šesttedenskem roku po prijavi krajevna sekcija ni bila prepovedana, je pridobila odobritev. Leto dni pozneje se je celico pozvalo, naj k svojemu pravilniku predloži še dopolnitve, kar je bilo prav tako storjeno. Maja 1940 je celica prejela uradno opozorilo, da je pravila dovoljeno podpisovati zgolj osebam nemške narodnostne pripadnosti v krajih, kjer živi vsaj 20 Nemcev. Že pred tem opozorilom pa je žandarmerija iz Lovrenca v kraju ugotavljala narodnostno sestavo prebivalstva.⁸⁶⁸

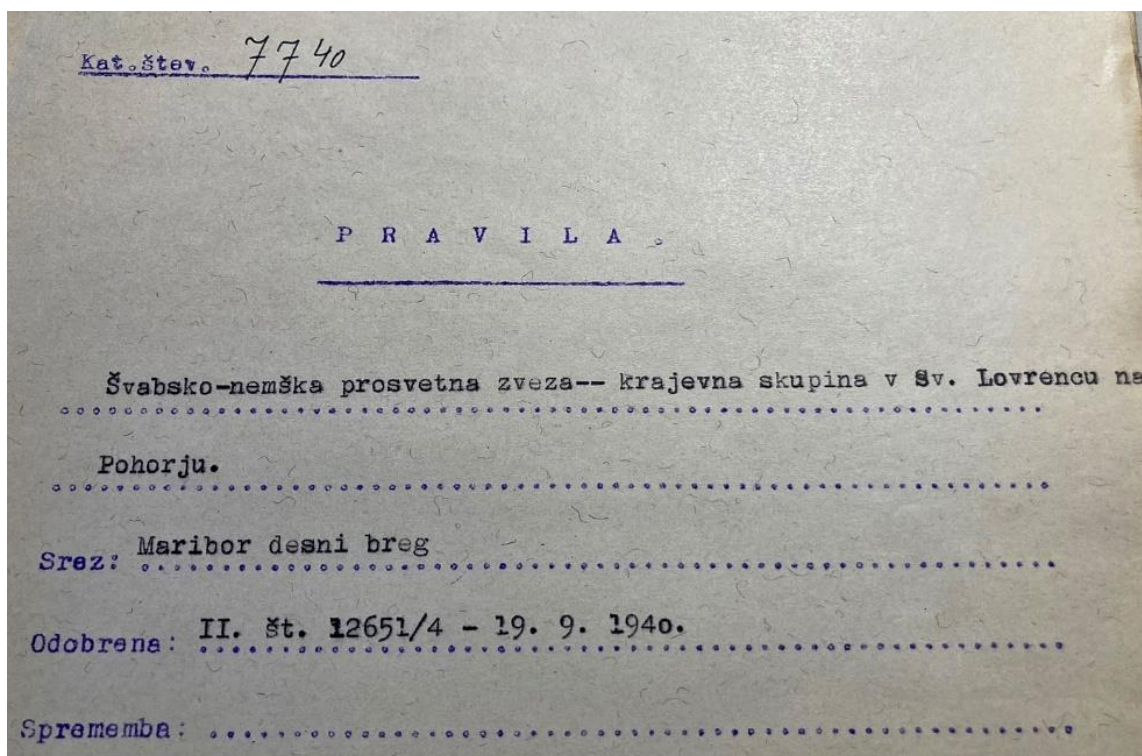
⁸⁶⁵ AMNOM, 7. 4. 1939.

⁸⁶⁶ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznamei zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Marburg rechtes Draufufer«.

⁸⁶⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 219.

⁸⁶⁸ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Spomenica«, str. 4.

Slika 30: Pravila podružnice Švabsko-nemške kulturne zveze v Sv. Lovrencu na Pohorju je kraljevska banska uprava Dravske banovine potrdila 19. septembra 1940.

Vir: ARS, AS 68, šk. 57, »Pravila«, II. št. 12651/4, kat. št. 7740, 19. 9. 1940.

Organizacijsko, administrativno in operativno je bila priključena mariborskemu okrožju (Kreis), ki je predstavljal enega izmed petih okrožij Kulturbunda v Sloveniji (Gau), v katerem je bilo v marcu 1941 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.⁸⁶⁹ Vodil jo je predsednik (Obmann) Josef Schilhan. Na predvojnem seznamu zaupnikov so se znašli še trgovec Jäger, iz sosednjega Činžata pa kmetijski posestnik Paul Glantschnig ter gostilničar in trgovec z lesom Ditinger.⁸⁷⁰

V tamkajšnjo krajevno skupino Kulturbunda je bilo leta 1940 včlanjenih 34 kulturbundovcev, pri čemer je bilo 21 članov jugoslovanske narodnosti in 7 članov nemške narodnosti; pri šestih osebah pa narodnost ni bila definirana. Celica je imela dobre stike z vodjo podružnice nemškega konzulata v Mariboru, sicer pa je spadala med manj aktivne izpostave Kulturbunda v Sloveniji, a vendarle z možnostjo izvajanja sabotažnih akcij v primeru negativnega zunanje-političnega razvoja.⁸⁷¹ Do januarja 1941 se je njeno članstvo

⁸⁶⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 219.

⁸⁷⁰ AMNOM, str. 4

⁸⁷¹ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Poročilo«, 1940, str. 2–3.

povzpelo na 104 člane. Sredi februarja 1941 je krajevno skupino v Lovrencu obiskal Rudolf Holzer, ki navaja pogovor z Jarmerjem, hvali izjemno dobro opravljeno delo Mauritscha in omenja dodatnih 15 prosilcev, ki so še čakali na odobritev članstva.⁸⁷²

Poljčane – Slovenska Bistrica

Za občino Slovenska Bistrica (*Windisch-Feistritz*) zajema seznam *Gaugrenzlandamta* s predvojnimi nemškimi zaupniki na slovenskem Štajerskem 22 zaupnikov (od tega jih je bilo pet članov lokalne izpostave Kulturbunda).⁸⁷³ Zajeto število zaupnikov in kulturbundovcev je delovalo v občini Poljčane (*Pöltschach*): po trije v krajih Hrastovec in Modraže, deset v Peklu, 14 v Poljčanah in trije v Studenicah, kar v skupnem seštevku znaša 33 oseb.⁸⁷⁴

V Slovenski Bistrici je bila koncentracija nemškega kapitala, lastništva veleposestniške in druge zemlje, hišne posesti, moči in vpliva (primer družine in stare plemiške rodbine Attems) že v predvojnem obdobju močna. Intenzivno je bilo sistematično, organizirano in plansko usmerjeno nemško prilaščanje oz. nakupovanje slovenske zemljiške posesti.⁸⁷⁵ V Poljčanah so že v letu 1915 v namen ponemčevalnega in raznarodovalnega dela odprli prvo t. i. »Roseggerjevo« šolo⁸⁷⁶ na slovenskem Štajerskem, ki jo je ustanovil istoimenski sklad.⁸⁷⁷

Krajevna skupina Kulturbunda v Slovenski Bistrici je bila formalnopravno ustanovljena sredi februarja 1940,⁸⁷⁸ njena društvena pravila pa so bila od banske uprave zadnjič potrjena in odobrena 6. decembra 1939. Kot njeni ustanovitelji so se na listino podpisali Arsenšek,

⁸⁷² AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941; »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ..., str. 48.

⁸⁷³ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznam ...: Gemeinde Windisch-Feistritz – Slovenska Bistrica«.

⁸⁷⁴ ARS, AS 1931, t. e. 744, »KB – Kulturbund: Poljčane«, str. 3; Arhiv MNZC, fasc. 18, Originalni seznam zaupnikov graškega Gaugrenzlandamte v naših krajih: »Gemeinde Pöltschach – Poljčane«.

⁸⁷⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 28, 122, 334.

⁸⁷⁶ Peter Rosegger (1843–1918) je bil avstrijski nacionalistični pesnik in pisatelj ter večkratni kandidat za Nobelovo nagrado, ki je leta 1909 v Gradcu izjemno uspešno pozval Nemce k doniranju denarja za ustanavljanje šol na narodnostno mešanih (in domnevno ogroženih) ozemljih. Ustanovljen je bil t. i. Roseggerjev sklad (»Roseggerspende«), iz katerega se je financirala gradnja nemških šol na Štajerskem. Iz sklada se je v raznarodovalne namene napajal še dunajski »Deutscher Schulverein«. V protiakcijo je stopila Družba sv. Cirila in Metoda, ki je v namen obrambe slovenstva v letih 1909–1914 prav tako pozivala narodnozavedne Slovence k zbiranju denarja, a z akcijo ni bila tako uspešna. Rosegger je bil v službi ideologije »Drang nach Osten«. Slovensko ozemlje je želel prenationalizirati, Evropo pa prepričati, da je slovenska Štajerska že od nekdaj nemška dežela. Slovence je sovražil. Kulturne tradicije naj ne bi imeli; tisto, kar je kulturnega, je dar nemštva. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 69–70, 73–74; Kraigher, *Kontrolor Škrobar*, str. 485, 489–491; Zadavec, *Umetnikov »Črni piruh«*, str. 173–175, 186; https://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Rosegger, pridobljeno dne 7. 9. 2023.

⁸⁷⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 70.

⁸⁷⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 395.

Seriantz in Neuhold.⁸⁷⁹ Srečanja ustanovnega občnega zbora v hotelu Neuhold se je udeležilo približno 40 oseb iz slovenjebistriškega in slovenjekonjiškega sodnega okraja, od tega je bila dobra tretjina žensk. Zelo malo je bilo pravih Nemcev in tistih z dobrim obvladanjem sporazumevanja v nemškem jeziku. *Slovenec* je poročal, da je bil marsikdo od prisotnih v zadnjih letih včlanjen v povsem druga društva, pri občinskih volitvah pa so se znašli na t. i. naprednih listah.⁸⁸⁰ Leta 1940 je bilo v slovenjebistriško krajevno skupino včlanjenih 56 kulturbundovcev (31 članov jugoslovanske in 20 članov nemške narodnosti ter druge narodnosti). Zbirali so se zlasti okoli tovarne olja (Albert Stiger), tovarne bakra in mesnice Zugmayer in Gruber ter opekarne na Pragerskem (tovarna v lastništvu bratov Steiklauber). Za naštete industrijske obrate je bila v letu 1940 ugotovljena sposobnost nemških sabotažnih dejavnosti.⁸⁸¹

Organizacijsko in administrativno je spadala pod domeno mariborskega okraja (*Kreis*), ki je predstavljal enega izmed petih okrajev znotraj okrožja (*Gau*) Kulturbunda v Sloveniji, v katerem je bilo v marcu 1941 v skupnem seštevku 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.⁸⁸² Zvezna uprava v Novem Sadu je v svojih statutih določila, da lahko z operativnim prostorom okrajnega glavarstva Slovenska Bistrica upravlja še krajevna skupina v Mariboru. Slednja je s tem pridobila dodatno veljavo, več pravic in pooblastil ter je posledično postala sedež Kulturbunda za severno Dravsko banovino.⁸⁸³ Kulturbund v Slovenski Bistrici je pokrival ozemlje občin Slovenske Bistrice, Makol, Poljčan, Pragerskega, Šmartnega na Pohorju in Zgornje in Spodnje Polskave.⁸⁸⁴ V vlogi predsednika (*Obmann*) jo je vodil Anton Arsenscheg – po poklicu kovač in še nedavno nazaj član neke lokalne viteške organizacije. Njegov referent je bil Konrad Neuhold,⁸⁸⁵ njegov namestnik pa hotelir Franz Baumann.⁸⁸⁶ Uradni kulturbundovski statistik za Dravsko banovino Rudolf Holzer se je ob obisku Slovenske Bistrice 17. februarja 1941 pogovarjal z Neuholdom, ki mu je povedal, da tamkajšnja krajevna skupina šteje 128 potrjenih članov (sredi oktobra 1940 jih je imela 110

⁸⁷⁹ ARS, AS 68, šk. 57, II. št. 18570/2, str. 1–2.

⁸⁸⁰ *Slovenec*, »Kulturbund v Slovenski Bistrici«, 15. 2. 1940, str. 6.

⁸⁸¹ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Poročilo«, 1940, str. 2–3.

⁸⁸² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 221.

⁸⁸³ Gelt, »Vpliv Kulturbunda na nemštva društva v Mariboru«, str. 93.

⁸⁸⁴ ARS, AS 68, šk. 57, II. št. 18570/2, str. 2.

⁸⁸⁵ AMNOM, fond SODI, Stelle für Männer, »Verzeichnis der Ortsgruppen des SDKB...«, str. 1; »Organisation«; *Slovenec*, »Kulturbund v Slovenski Bistrici«, 15. 2. 1940, str. 6.

⁸⁸⁶ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Gemeinde Windisch Feistritz«.

in decembra istega leta 1907) in še dodatnih 11 potencialnih kandidatov (čakajočih prosilcev). Vladalo je nezadovoljstvo z nekim Pauscherjem.⁸⁸⁷

Med ustanovitelji in člani vodstva celice v Slovenski Bistrici je bil revizor Josef Baumann (»Drann«), ki je bil aktivno vključen v delovanje Stigerjevega vohunskega centra in je konstantno vzdrževal stalno povezavo z odsekom varnostne službe v Gradcu.⁸⁸⁸ Baumann je imel svoj lastni avtomobil, s katerim se je ob izvajanju svojih vohunskih zadolžitev prevažal po celotni severovzhodni Sloveniji (celo do Zagreba), kjer je po navodilih Carstanjena zbiral in urejal zaupne podatke od akreditiranih nacističnih vohunov.⁸⁸⁹ Zbrano gradivo za celjski prostor (sezname Nemcem in nacizmu sovražnih oseb, društev, ustanov, organizacij in zvez s predlaganimi ukrepi) je bilo v glavnem poslano preko Baumanna iz Slovenske Bistrice. Na dan marčevskega prevrata v Beogradu (27. marca 1941) je Baumann priskrbel Stigerju obsežne in poglobljene sezname uradov in društev v Poljčanah z imeni načelnikov, namestnikov in blagajnikov ter oseb, ki bi jih lahko začasno nadomestili »pri preobratu« (ti so bili že zaupniki *Gaugrenzlandamta*). Osebe so bile na spiskih razdeljene med šest kategoričnih oznak – od najmanj zanesljivih in Nemcem najnevarnejših ljudi (ki jih bo treba izgnati in deportirati) do najzanesljivejših, tj. pronacistično čutečih in orientiranih prebivalcev. Stiger je bil nad prejeto dokumentacijo navdušen.⁸⁹⁰ O odločilnem in za slovensko narodnozavedno skupnost v Slovenski Bistrici uničujočem vplivu tamkajšnje močne izpostave Kulturbunda je v letu 1943 spregovoril Hans Glaser (med vojno občinski komisar v Slovenski Bistrici): *»Kulturbund je že v Jugoslaviji sestavljal predloge za izselitev. Predlog je lahko dal samo en član Kulturbunda, vendar sta morala vanj privoliti in ga podpisati še dva druga člana Kulturbunda, da je bil pravnomočen. /.../ Vsi predlogi za izselitev so bili izdelani že leta 1939 in 1940, tako da so čakali v Gradcu pripravljeni že decembra 1940 na izvedbo«*.⁸⁹¹

Slovenska Bistrica je bila tudi lokacija odprtja (1908) odvetniške pisarne nemškega advokata Lotharja Mühleisena, ki je bil do leta 1905 sodnik v Rogatcu. Lotharja so zaupniki leta 1922 zaupniki (v štajerskih krajih z nemško manjšino) izvolili za politično vodjo nemške manjšine

⁸⁸⁷ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, str. 48.

⁸⁸⁸ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 116, 121.

⁸⁸⁹ Prav tam, str. 124.

⁸⁹⁰ Prav tam, str. 126.

⁸⁹¹ ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, »O pripravi načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske«, »*Vestnik*«, 26. 4. 1946.

na nekdanjem Spodnjem Štajerskem. V tej vlogi je v Mariboru ustanovil Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji.⁸⁹² Julija 1931 je prevzel predsedstvo mariborske krajevne organizacije Kulturbunda (organizacijski sedež za severno Dravsko banovino) z okoli 700 člani.⁸⁹³ Po Hitlerjevem prevzemu kanclerske funkcije januarja 1933 in vsaj do razpusta Kulturbunda leta 1935 (ko Lothar preneha z javnim izpostavljanjem) se je njegovo ime tesno povezovalo z aktivnim in javnim zagovorništvom priključitve slovenske Štajerske k nemškemu rajhu, s širjenjem nacizma na Štajerskem, podporo oblikovanja hitlerjanskih skupin na Štajerskem in logističnim sodelovanjem pri umiku avstrijskih nacističnih beguncev po neuspelem puču v Avstriji leta 1934.⁸⁹⁴ Njegova – v Slovenski Bistrici rojena hči Ljudmila (Lilly) – se je pozneje poročila s kasnejšim visokim uradnikom spodnještajerske civilne uprave Wilhelmom Hönigschmiedom.⁸⁹⁵

Razmere v prostoru Slovenske Bistrice so bile z vidika razraščanja nacistične ideologije in položaja zavednega slovenskega delavstva že leta 1937 spoznane za zaskrbljujoče.⁸⁹⁶ O širjenju hitlerjanstva in pete kolone v Slovenski Bistrici izvemo zanimive podrobnosti iz partijske brošure, ki omenja, da se je hitlerizma poleg večine pomembnejšev v slovenskobistriškem trškem jedru našlo še vodstvo tovarne bakra (po prepričanju pisca središče hitlerjanske aktivnosti in propagande), kjer se je zaposlenim slovenskim delavcem vztrajno preprečevala telovadba pri Planini in Sokolu. Neimenovani inženir slovenske narodnosti se je lahko v tovarni zaposlil zgolj z obljubo, da ne bo zaveden Slovenec oz. Jugoslovan. Vodji hitlerjanske aktivnosti v Slovenski Bistrici sta bila H. Walland in študent iz Gradca Koletnik. Slednji je skrbel za ohranjanje stikov z nacistično Nemčijo in zastopal tukajšnjo celico Kulturbunda. Pri Koletniku so potekala srečanja, kjer se je pogovarjalo, bralo in poslušalo radio.⁸⁹⁷ Pronacistično orientirano in čuteče prebivalstvo, med njimi Seriantz, je širilo megalomansko propagando o tem, kako bo Hitler kmalu prispel v Slovensko Bistrico, »mi (simpatizerji nacionalsocializma, op. a.) pa vas bomo obesili«. ⁸⁹⁸ Seriantz je imel že pred vojno na domu shranjeno orožje. Na njegovem posestvu se je pozdravljalo s Hitlerjevim pozdravom, javno so se prepevale nacistične pesmi.⁸⁹⁹ Pri drugem

⁸⁹² Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 33.

⁸⁹³ Potočnik, »Mariborski Nemci v letih 1918–1941«, str. 145.

⁸⁹⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33; Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 53; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 40.

⁸⁹⁵ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 34.

⁸⁹⁶ Prav tam, str. 96.

⁸⁹⁷ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 19.

⁸⁹⁸ Prav tam.

⁸⁹⁹ Prav tam.

hitlerjancu v Slovenski Bistrici, O. Langu, se je vpilo: »*Živel Hitler, dol z Jugoslavijo!*«⁹⁰⁰ Po podatkih avtorja brošure se je ocenjevalo, da bi se lahko med prebivalci Slovenske Bistrice odkrilo vsaj 300 izvodov Hitlerjeve avtobiografske knjige »Mein Kampf«. ⁹⁰¹ Knjižnica celice Kulturbunda v Slovenski Bistrici se je uradno odprla z vstopom v novo leto v letu 1941 z možnostjo izposoje dvakrat tedensko ob torkih in petkih.⁹⁰²

21. decembra 1940 je Kulturbund v dvorani Konrada Neuholda priredil celodnevno predbožično zborovanje in otroško obdarovanje daril v sklopu programa Zimske pomoči (Winterhilfswerk oz. WHW). Dogodek so vodile: Mitzi Pauscha, Gretl Serianz, Marie Waupotič in Teger Theodore. Gretl (žena ustanovitelja Kulturbunda v Slovenski Bistrici) je bila predstavnica otroške veje lokalne celice in skrbnica otrok kulturbundovskih staršev. Ob večeru, kjer so se prepevale nemške pesmi,⁹⁰³ je zbranim članom zaigrala na klavir.⁹⁰⁴

Posledica zunanjepolitičnega pritiska in nevarnosti pred neželenim izzivanjem Hitlerjeve Nemčije je bila med drugim razvidna v prostoru Slovenske Bistrice, kjer je jugoslovanska oblast v želji, da prepreči kakršnekoli potencialne mednarodne incidente, posegla v avtonomijo lokalnih samoupravnih oblasti. Novembra 1940 je poveljnik garnizona kapetan Vodeb vdrl v neko gostilno in z vojaško patrolo (policija namreč ni želela posegati) aretiral nemško govoreče člane odbora krajevnne skupine Kulturbunda. Tri dni kasneje je bil Vodeb odpoklican in zamenjan z višjim oficirjem.⁹⁰⁵

Iz študije Mateje Ratej je iz pregledanih kazenskih spisov mariborskega okrožnega sodišča razvidno, da je konec marca 1939 ponoči svastika visela z zvonika župne cerkve v Poljčanah. Odgovornim domačinom slovenskega rodu se ni moglo soditi, saj so nemudoma po izvršenem dejanju zbežali v nemški rajh. S političnim dejanjem proti Kraljevini Jugoslaviji so si pridobili zagotovilo, da jih nacistična oblast ne bo vrnila v domovino.⁹⁰⁶

⁹⁰⁰ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 19.

⁹⁰¹ Prav tam.

⁹⁰² AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., 21. 12. 1940.

⁹⁰³ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Wenn wir maschieren«, »Träumerei von Schuhmann«, 21. 12. 1940.

⁹⁰⁴ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., 21. 12. 1940.

⁹⁰⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 404.

⁹⁰⁶ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 128–129.

Kot drugod so se za Poljčane po izdaji navodil za popisovanje izdelali predvojni seznam (slika 31) zaposlenih ljudi po najpomembnejših področjih lokalne poljčanske družbe (gospodarstvo, industrijski obrati, cerkev, pošta, zdravstvo, elektrarna, občinska uprava in pripadajoče uradništvo, orožništvo, šolstvo in učiteljski kader, bančništvo, cestna in železniška prometna infrastruktura ter slovenske zveze in organizacije z zavednimi Slovenci). Občina Poljčane je v letu 1941 za dostojno funkcioniranje na prehrabnem področju mesečno potrebovala 17.000 kilogramov moke mesečno. Odkrita sta bila še dva manjša lističa s seznamom ljudi iz prostora Poljčan, priseljenih na slovensko Štajersko po letu 1914.⁹⁰⁷ Gre za posebno kategorijo prebivalcev, za katero kaže, da so ji Nemci še pred napadom namenili poseben postopek, katerega so s takojšnjim izgonom že v prvem valu med okupacijo nemudoma realizirali.⁹⁰⁸

Slika 31: Predvojni vohunsko poročilo o zaposlenih osebah v Poljčanah. Dokument je bil natipkan na dan oficirskega državnega udara v Beogradu.

Herrn Karl Stephan von Zagreb nichts Neues gebracht. War gestern unten im allgemeinen ist durch die Unterzeichnung des 3. Paktes eine merkliche Entspannung eingetroffen. Die Juden setzen weiter. Das engl. Konsulat arbeitet auch noch. Hier viele Einberufungen. Gombitz und Cilli benötigen dringend Geld. Hier ab heute nachmittags grosse Aufregung, weil die Regierung gefangen ist. Die Sokolen kravalisieren schon. Manche Orte haben Befragt. Sperstunge ist ab heute um 8 Uhr Abends. Wir befürchten Ausschreitungen gegen die Volksdeutschen. Beantworte letzte Anfrage: Drann leitet die Bericht direct nach Ki. haben neue Verbindung hergestellt. Dr. Svetina u. Dr. Morilnický sind in St. Georgen an der Südbahn. Die Postmeisterin in Wind. Landsberg, konnte ich noch nicht besuchen. Vereins u. Aelter in Poljčane. Der erste Name ist der Obmann, 2. der Stellvert. 3. Kassier.

- Südbahn: Heric Franz, Podgoršek Martin.
- Post: Virand Fritz, Anica (dessen Frau)
- Gendarmerie: Kommand. Skok, Krasner
- Sokol: Ković Ivan, Heric Franz, Mesarič Andre.
- Prosvečno društvo: Pihlar Ignac, Kaplan Petančič
- Finanz Abt. Kommand. Kamensek Franz, Breger Alois
- Gemeindeamt: uemv. Detiček Anton, Golob Anton, Kitek Simon
- Viehzuchtverein: Kitek Alois, derselbe Kassier
- Posojilnica: Kaplan Petančič, Pihlar Ignaz
- Alpenverein: (SPD) Major Wolfzettel, Detiček Franz, Solar Franz
- Ortsschulrat: Obmann Detiček Anton, Oberlehrer Krajinč Alois Hauptman Ivan.
- Kohlenbergwerk: Vir. David Steiner (Jude) die übrige in Zagreb.
- Feuerwehr: Vorsitzend. Hano Ugoreutz, Hauptm. Medved Anton, Schriftw. Karl Pahor.
- Kirche: Kaplan Petančič, Pfar. Keiner, Organist Onk.
- Elektrizitätswerk: Posojilnica Poljčane. Leiter Kaplan Petančič
- Apotheke: Dr. Artur Bronovsky, Volksdeutscher.
- Industrie: Sägewerk Karl Magerl, Karl Pahor
- Kloster: Maria Magdalenen Stift, in Studenice.
- Gasthäuser: 17, davon deutsche nur: Baumann Maria und Josef, Mahorič Maria, Grundner, Sumer Max, Kugler.
- Zimmer in den Deut. Gasthäusern: 24 Fremdenzimmer mit 42 Betten.

Ein vorübergehender Ersatz beim Wendepunkt wären für:

- Post: Frau Oberpostm. Eugenie Fernoser
- Gendarmerie: Stabswachtm. i. R. Bogomir Regorschev
- Gemeindeamt: Alois Kugler, Adolf Baumann
- Alpenverein: Dr. Artur Bronovsky
- Ortsschulrat: Kugler Alois und Willi
- Feuerwehr: Baumann Josef
- Elektrizitätsw. Baumann Adolf u. Vezjak Franz
- Apoth. wie oben 17.000 kg.
- Die hiesige Gemeinde benötigt monatlich XXXXXXXX Mehl
- Die hiesigen Lehrkräfte sind: Oberlehr. Krajinč Alois, Ković, Živko Mesarič Andre, Ković Berta, Kos Maria, Frančes Teresija.

27./3.41. Drann.

Vir: AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., 27. 3. 1941.

⁹⁰⁷ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., 27. 3. 1941.

⁹⁰⁸ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 127.

Ob koncu vojne maščevalnim represalijam ni ušlo niti plemstvo, kar izkazuje primer premožne plemiške družine Attems, ki jo je Vojaško sodišče mesta Maribor 17. avgusta 1945 obtožilo zločinske veleizdaje. Attemsi so imeli pred in med okupacijo v Slovenski Bistrici v lasti grad s pripadajočim veleposestvom in lesno industrijo v obsegu okoli 3000 oralov, v Podčetrtku grad s posestvom okoli 1200 oralov, polovico gradu in toplic Čatež pri Brežicah s posestvi približno 300 oralov ter hišo in posestva v Gradcu. Zaradi članstva v Kulturbundu in drugih nacističnih zvezah ter nemške narodnosti je bila družina Attems popolnoma uničena. V začetku januarja 1946 je bila družina po zavrneni pritožbi in pomilostitveni prošnji odpeljana iz taborišča Studenci pri Mariboru in je bila odtlej pogrešana. Njihovo premoženje je bilo zaplenjeno in podržavljeno.⁹⁰⁹ Številne kulturbundovce (denimo družino Razboršek in Wregg) so po vojni usmrtili v bunkerju pri Zgornji Bistrici.⁹¹⁰

6.1.2 Celjsko okrožje

Pokrajinski obmejni urad (*Gaugrenzlandamt*) v Gradcu je že pred vojno za nekdanje okrajno glavarstvo Celje sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem tajnem seznamu, kjer je navedel 132 nemških zaupnikov. Po nekdanjih občinah so bili razporejeni v naslednji številčnosti: Celje (92), Dobrna (6), Nova Cerkev (1), Petrovče (5), Sv. Peter v Savinjski dolini (3), Braslovče (2), Teharje (3), Šmartno v Rožni dolini (vsaj 1), Sv. Pavel pri Preboldu (3), Škofja vas (1), Vojnik z okolico (9) in Žalec (6).⁹¹¹

Celjsko kulturbundovsko okrožje (*Kreis SDKB Cilli*) je ob izvajanju prvega uradnega statističnega dne Kulturbunda v Mariboru sredi oktobra 1940 zajemalo zgolj eno celično skupino v mestu Celje s približno 450 člani.⁹¹² Do izvajanja drugega statističnega popisovanja 8. decembra 1940 v Mariboru so bile v celjskem okrožju poleg celjske mestne celice (555 članov) dodatno ustanovljene še naslednje skupine: Celje – okolica (150 članov), kateri so pripadale izpostave v Šoštanju (36), Vojniku (24), Brežicah (8), Štorah (15), Sevnici (2), Dobrni (13), Rogatcu (70), Slovenskih Konjicah (72) in »Frasnitzu« (brez

⁹⁰⁹ Štembal, »Analiza fonda Kulturbunda«, str. 143–144; Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 124–125.

⁹¹⁰ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 126.

⁹¹¹ Arhiv MNZC, f. 18, »Originalni seznam zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Cilli«.

⁹¹² AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 19. 10. 1940.

podatka).⁹¹³ Iz podatkov zadnjega (tretjega) zborovanja statistikov Kulturbunda v Mariboru 19. januarja 1941 je razvidno, da je bilo v celjskem okrožju v skupnem seštevku prisotnih 949 članov. Do dodatne ustanovitve krajevnih skupin je prišlo v Hrastniku,⁹¹⁴ precej jih je bilo v primerjavi z obdobjem drugega popisa razpuščenih (v Brežicah,⁹¹⁵ Vojniku, Štorah, Sevnici, Dobrni in »Frasnitzu«), tako da so sredi januarja 1941 v celjskem okrožju uradno operirale celice v Celju (681 članov), Rogatcu (92), Hrastniku (98) in Slovenskih Konjicah (78). V vseh ohranjenih skupinah se je članstvo v primerjavi s prvim popisom povečalo. Skupno je v analiziranem okrožju 447 Nemcev ostajalo izven članstva v Kulturbundu (v Celju okoli 100, Rogatcu 7, Hrastniku 170 in 150 v Slovenskih Konjicah).⁹¹⁶ V celjskem okrožju so tik pred aprilsko vojno formalnopravno delovale celične izpostave v Celju (mesto), Slovenskih Konjicah, Rogatcu in Hrastniku.⁹¹⁷ Številni celjski in okoliški kulturbundovci so v obdobju zasedbe tako na občinskem kakor območnem nivoju postali še uradniki v okupacijskem oblastnem aparatu.⁹¹⁸

⁹¹³ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 8. 12. 1940.

⁹¹⁴ V Hrastniku, kjer sta delovali steklarna in kemična tovarna, se je izoblikovala celica – formalnopravno edina kulturbundovska izpostava ter posledično največje in najmočnejše gnezdo Kulturbunda v Zasavju. Njena pravila je banska uprava potrdila 14. 10. 1940. Kulturbundovska zveza s sedežem v Hrastniku je operativno pokrivala prostor občin Hrastnik, Dol in Trbovlje. V steklarni je bila večina mojstrov, kvalificiranega delavstva, uradništva in njenega lastništva nemškega rodu, kar je vplivalo na oblikovanje kulturbundovskega jedra (med tremi podpisanimi predlagatelji sta bila dva steklarja) in kasnejšega vojnega sodelovanja z nemškim okupatorjem. ARS, AS 77, šk. 12, fasc. 12, kat. št. 7743, »Pravila«, 14. 10. 1940, str. 1–2; Požun, »Revirska četa leta 1941«, str. 107; Nevenka Troha, »Delavstvo v Trstu in Zasavskih revirjih med drugo svetovno vojno (primerjava položaja)«, v: *Nečakov zbornik: Proces, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe), str. 257. Nevenka Troha navaja, da je hrastniška kulturbundovska celica štela kakšnih 130 članov in naj bi bila takoj za izpostavami v Mariboru, Celju, na Ptuj in Kočevju med najmočnejšimi celicami v slovenskem prostoru. Nevenka Troha, »Hrastnik v letu 1942: Talci in njihove družine«, v: *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha), str. 49. Njene navedbe (temelječe na sklicevanju na lokalni zbornik) so dokaj pretirane. Toliko kulturbundovskih članov v Hrastniku ni bilo nikoli. Uradni statistični popis članstva v Kulturbundu (Rudolf Holzer) kaže, da je bilo največje število članov v hrastniški celici 98. Pred celico v Hrastniku so bile tako mnoge ostale enote (konkretno izpostave Kulturbunda v Ljubljani, Radljah, Muti, Pobrežju, Slovenski Bistrici, Sv. Lovrencu na Pohorju, Sladkem Vrhu, Studencih, Ormožu, Apačah, Žibercih, Konjišču in Serdici). Kvečjemu bi bila pravilnejša trditev, da je bila hrastniška celica med šibkejšimi v Sloveniji. Prav tako pripominjam, da je bila začetna ustanovitev celice v Hrastniku blokirana zaradi premajhnega števila nemških članov (izmed 24 prijavljenih jih je manj kot 20 pripadalo nemški narodnostni skupnosti). AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 23. 12. 1940, str. 1–2; »Spomenica«; Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

⁹¹⁵ O konkretnem delovanju brežiške krajevnih skupin vsaj zaenkrat ne vemo prav veliko, njena ustanovitev je bila kratkotrajna. Obstajala je nekje v obdobju po 19. oktobru 1940 do 19. januarja 1941. Nekateri člani (denimo Stefan in August Paidasch) brežiške skupine so bili znani po svojem predvojnem vohunskem, obveščevalnem in poročevalnem delu. AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«; »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 169.

⁹¹⁶ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

⁹¹⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 219.

⁹¹⁸ Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, str. 23.

V vodstveni strukturi celjskega okupacijskega okrožnega prostora so se znašli naslednji predvojni zaupniki, sodelavci in funkcionarji Kulturbunda:

- **Dr. Gerhard May (1898, Gradec):** nekdanji celjski okrožni vodja Švabsko-nemške kulturne zveze, vodja krajevne skupine Kulturbunda v Celju, vodja in pokrovitelj folksdojčerjev v okrožju Celje. Med okupacijo nacionalnopolitični referent okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze in kulturni referent mesta Celje;
- **Edo Paidasch (1900, Brežice):** zadnji moštveni vodja SDKB in športni poverjenik; po okupaciji v akciji pri podeželskih občinah okrožja Brežice in postavljanju županov. Zatem vodja vodstvenega urada II. pri okrožnem vodstvu Celje štajerskega *Heimatbunda*;
- **Robert Himmer (1890, Beljak):** nekdanji organizacijski vodja Kulturbunda za celjsko okrožje; po zasedbi v akciji pri podeželskih občinah okrožja Celje in vzpostavljanju županskih uradov. Kasneje uradni nemški župan okupacijske občine Celje in vodja glavnega delovnega področja personala pri okrožnem vodstvu *Heimatbunda*;
- **Wifried Hoffmann (1918, Bukovžlak pri Celju):** moštveni vodja v SDKB in vodja ilegalne skupine; med zasedbo vodja urada za demografsko politiko;
- **Dr. Emil Mieglichsch (1898, Prevalje):** poverjenik komisarja za zaplembe v Spodnji Štajerski;
- **Dr. Georg Skoberne (1888, Celje):** dolgoletni nemški občinski odbornik in vodja pravnega odseka SDKB za celjsko okrožje. Med zasedbo vodja pravnega urada celjskega okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze;
- **Daniel Rakusch (1883):** vodilni sodelavec folksdojčerjev v okrožju Celje po letu 1918 in kasnejši okrožni gospodarski svetovalec celjskega okrožja SDKB. Med okupacijo okrožni lovski mojster celjskega okrožja *Heimatbunda*;
- **Sepp Jellenz (1922):** nekdanji celjski okrožni mladinski vodja SDKB, med zasedbo glavni vodja mladinske organizacije (*Gaujugendführer*) za *heimatbundovsko* okrožje Celje.
- **Johann Jellenz (1890):** nekdanji gospodarski svetovalec celjskega kulturbundovskega okrožja, med okupacijo poverjenik za trgovino, obrt in poklicne zadruge *heimatbundovskega* okrožja Celje;
- **Meinhardt Wrentschur (1898):** v predvojnem času vodja Nemcev v Šaleški dolini in vodja kulturbundovske celice Šoštanj – Velenje v SDKB, med zasedbo okrožni lovski mojster;

- **Karl Kolterer (1906, Rogaška Slatina):** dolgoletni zaupnik folksdojčerjev v okraju Šmarje pri Jelšah in predsednik (*Obmann*) celične izpostave Kulturbunda v Rogatcu; med zasedbo uradni župan okupacijske občine Rogatec in tamkajšnji vodja (*Ortsgruppenführer*) krajevnne skupine ŠDZ;
- **Heribert Mieglichsch (1904, Rogaška Slatina):** vodja kulturbundovcev in kulturbundovske dejavnosti v Rogaški Slatini in predvojni sodelavec varnostne službe v Gradcu; med zasedbo *Amtsbürgermeister* (uradni nemški župan) zdravilišča okupacijske občine Rogaška Slatina in *Ortsgruppenführer* tamkajšnje izpostave Štajerske domovinske zveze;⁹¹⁹
- Franjo Baš navaja še: Herberta Erkerja, Mario Hotko, Hans Kulicha, Hans Ledla in Erwina Petritscheka;⁹²⁰

⁹¹⁹ Arhiv MNZC, fasc. 22, mapa IX, Tajni arhiv: May dr. Gerhart, Robert Himmer in ostali – Predlog za podelitev vojnega zaslužnega križca II. reda – karakteristike, str. 1–2.

⁹²⁰ ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«, str. 28; Arhiv MNZC, fasc. 19, poročilo Seppa Jellenza, 22. 9. 1940, str. 1–5; »Lebenslauf«, 21. 5. 1941.

Vertraulich

Bezirkshauptmannschaft R a n n

- Brežice -

Gemeinde W i s e l l - Bizeljsko

Georg Druschkovitsch	Landwirt	D
Erika Janežič geb. Winkle aus Lichtenwald		D

Gemeinde B l a n z a - Blanca

Anton Verstovšek	Müller (Invalide)	
------------------	-------------------	--

Gemeinde R a n n - Brežice

Steuergemeinde Bresina I - Brežina I

Josef Bergmann	Briefträger (Invalide)	
----------------	------------------------	--

Steuergemeinde Rann-Stadt - Brežice-mesto

Kulturbundmitglieder:

Alois Wolf	
August Paidach	
Adolf Gabritsch	
Karl Tischler	
Luiſe Tischler	
Otto Gabritsch	
Gustav Paidasch	
Edith Paidasch	
Rudolf Schmiedt	
Anton Löschnigg	
Herta Kollenz	
Friedl Novak	
Franz Matiaschitz	
Luiſe Zöhrer	
Felix Bogovič	
Hilde Bogovič	
Franz Swoboda	

außerdem: Edi Lakitsch b. Firma Löschnigg

Steuergemeinde St. Leonhard - Sv. Lenart I

Ottfried Pinteritsch K.B.-Blockwart

Steuergemeinde Ternje - Trnje

Karl Tischler

209

Celje

Gaugrenzlandamt v Gradcu je že pred vojno za nekdanjo celjsko občino sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem seznamu, kjer je navedel približno 90 nemških zaupnikov iz vseh slojev prebivalstva.⁹²¹

Po enotni odobritvi pravil Švabsko-nemške kulturne zveze v letu 1931 z veljavnostjo za celotni slovenski prostor ter posledični obnovitvi delovanja kulturbundovskih organizacij in razmaha Kulturbunda v Sloveniji po letu 1931 je odprtje izpostave Kulturbunda v Celju ob sekciji v Mariboru sodilo med prve ustanovljene izpostave.⁹²² Ustanovitveno srečanje celjskega Kulturbunda je potekalo 27. julija 1931 v hotelu Post,⁹²³ ki je bil v lasti ustanovitelja in predsednika nemškega športnega društva Athletik Franza Rebeuschegga – član mestnega sveta, referent za klavnico, član mesarskega združenja, načelnik gostilničarskega združenja, član upravnega odbora Mestne hranilnice in mestnega avtobusnega podjetja. Sestanek je sklical odvetnik in kandidat Nemške gospodarske stranke (NGS) na volitvah v Narodno skupščino leta 1923 dr. Walter Riebl. Trgovec Daniel Rakusch je zahteval, da morajo biti v vodstvene kroge celjske celice izvoljeni pretežno mladi ljudje iz uglednih celjskih gospodarskih in intelektualnih krogov.⁹²⁴ V izvolitev je predlagal prvega predsednika dr. Walterja Riebla, njegovega namestnika dr. Gerharda Maya, zapisnikarja glavnega urednika lista *Cillier Zeitung* Franza Schauerja, njegovega namestnika Roberta Soviča, blagajnika dr. Bruna Sadnika, njegovega namestnika uradnika Fritzja Pichla, revizorja dr. Kristiana Wolfa in Franza Ranzingerja, njuna namestnika Hansa Woschnagga in Emanuela Hoppeja, člane odbora odvetnika dr. Georga Skoberneteta,⁹²⁵ Hansa Riegerspergerja, Karla Socherja in zdravnika dr. Walterja Negrija.⁹²⁶ Ob koncu oktobra 1931

⁹²¹ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Cilli«.

⁹²² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33–34.

⁹²³ Arhiv MNZC, Fond Propaganda Steirischer Heimatbunda, fasc. 19, mapa 2.

⁹²⁴ Marđetko, *Trdnjava*, str. 22.

⁹²⁵ Hčerka dr. Skoberneteta (člana vodstvene strukture celjskega Kulturbunda in po predloženi zahtevi Kulturbunda celo banskega svetnika) je bila zaročena s sinom generala Karla Bodenschatza, ki je bil Göringov adjutant in oficir za zvezo med Hitlerjem in Göringom. Skoberne je vojaška obveščevalna poročila pošiljal direktno Göringu. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 249. Bodenschatz je med drugim znan po fotografiji, posneti 15. julija 1944 izpred Volčjega brloga (Hitlerjevega glavnega poveljniškega štaba v času operacije Barbarossa in prizorišča neuspešnega julijskega atentata nad *führerjem*) v bližini Rastenburga v Mazurskem gozdovju, ko se v družbi atentatorja polkovnika Stauffenberga, admirala Jeska von Puttkammerja in feldmaršala Keitla rokuje s Hitlerjem. Third Reich in Ruins, <https://www.thirdreichruins.com/wolfschanze.htm>, pridobljeno 31. 7. 2024.

⁹²⁶ Arhiv MNZC, fasc. 19, Kulturbund, str. 1–2.

je njena pravila potrdila banska uprava v Ljubljani, čakalo pa se je še na sklep ustanovnega občnega zbora.⁹²⁷

Ob ustanovnem dnevu je celica v Celju štela približno 90 članov, kasneje pa je število nenehno raslo.⁹²⁸ Med njenimi člani ter finančnimi, propagandnimi, gospodarskimi, materialnimi in političnimi podporniki sekcije Kulturbunda in nemštva v Celju je bil Adolf Westen ml.,⁹²⁹ nečak ustanovitelja podjetja Westen (Adolf Westen st.) – tovarne emajlirane posode v Gaberju pri Celju, ki se je zgledovala po nacističnih podjetjih, principih, delovnikih in delavskih pravilih ter je veljala za organizacijski temelj celjskega gospodarstva in nemštva na Celjskem.⁹³⁰ Poleg omenjenih Westnov so s celjskega območja izhajali še drugi zagreti promotorji nacionalsocializma in veliki financerji nacistično usmerjenih aktivnosti: odvetnik dr. Fritz Zangger, trgovec Gustav Stiger, pastor Jakob May, veletrgovec z železnino Rakusch in lastnik šoštanjske tovarne usnja Woschnagg.⁹³¹

⁹²⁷ Arhiv MNZC, fasc. 19, Kulturbund, 24. 10. 1931; ARS, AS 68, t. e. 41, a. e. 4619, »Pravila«.

⁹²⁸ Arhiv MNZC, fasc. 19, Kulturbund, 18. 7. 1931.

⁹²⁹ Westen je financiral pronacistično usmerjeni list *Deutsche Zeitung* (kasneje *Deutsche Nachrichten* v Zagrebu). Hitler se je leta 1933 po Westnovi zaslugi zahvalil za delo celjskemu *Cillier Zeitung*. Zaradi njega je bila nacistična aktivnost vidna celo na Jesenicah, kjer je bil Westen večinski lastnik Kranjske industrijske družbe. Westen je doživel osebno avdienco pri Goebbelsu. Njegov sin inženir Maks Adolf Westen, ki je leta 1940 prevzel vodenje podjetja, je bil od konca leta 1939 nemški obveščevalec za zastopstvo nemške vojaške obveščevalne službe v Celovcu in izpostavo varnostne službe v Celju (pod vodstvom Stigerja), pri čemer je deloval kot Stiegerjev namestnik in je navezal koristne stike s številnimi krogi v Beogradu. Stigerjev zbirno-obveščevalni informacijski in vohunski mrežni center v Celju je pošiljal vojaška poročila arhivu (*Abwehr Wehrmachtsarchiv*) v Celovec (od jeseni leta 1938), politična poročila varnostni službi v Berlin in šestemu referatu odseka varnostne službe (*SD Abschnitt*) v Gradec (po marcu 1938) in organizacijska poročila Jugovzhodnemu nemškemu inštitutu v Gradec, pri kateremu je bil Stiger tudi zaupnik. Z naštetimi institucijami je Kulturbund tako ali drugače stkal vezi in bil z njimi povezan. Po Stigerjevem pobegu v Gradec (maj 1940) so njegovo obveščevalno mrežo vodili Maks Adolf Westen, Karl Skoberne, Maks Godler in drugi. Gestapovski funkcionar v Celovcu Weber je Stigerjevo mrežo pohvalil za najboljšo v celotni Jugoslaviji. Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 8–9, 12–13; Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–7; »Življenjepis Werner Stigerja«, 26. 10. 1940, str. 1–9; poročilo Seppa Jellenza, 22. 9. 1940, str. 1–5; »Prepis karakteristike o sodelavcu SD Gradec ... dr. Bernharda Bauerja, 5. 10. 1940; »Lebenslauf«, str. 2.

⁹³⁰ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 7–9.

⁹³¹ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 136.

Slika 33: Zadnja stran seznama prijavljenih članov ob ustanovitvi Kulturbunda v Celju julija 1931. Na spisku so prisotni nacistično najbolj goreče usmerjeni celjski Nemci iz predvojnega časa.

Name	Unterschrift
Tschantsch Frau Adele	Tauschmann
Tauschmann Frau Hermine	Urabitsch
Urabitsch Alois	Urch Frau Ludmilla
Urch Frau Ludmilla	Vrecics Ludwig
Vrecics Ludwig	Vrečko Rudolf
Vrečko Rudolf	Vollauschegg Karl
Vollauschegg Karl	Westen August
Westen August	Westen Adolf
Westen Adolf	Weren Josef
Weren Josef	Wagner Oskar
Wagner Oskar	Wolf Dr. Kristian
Wolf Dr. Kristian	Woschnagg Hans Erich
Woschnagg Hans Erich	Wusser Ferdinand
Wusser Ferdinand	Woschnagg Frau Ella
Woschnagg Frau Ella	Wrentschur W. Ewald
Wrentschur W. Ewald	Winter Frl. Elisabeth
Winter Frl. Elisabeth	Weitz Frl. Elisabeth
Weitz Frl. Elisabeth	Wogg Frl. Anna
Wogg Frl. Anna	Weitz Frl. Margarete
Weitz Frl. Margarete	Wolf Franz St. Peter i. S.
Wolf Franz St. Peter i. S.	Zangger Dr. Fritz

Vir: Arhiv MNZC, fasc. 19, »Kulturbund«, 18. 7. 1931.

V letu 1933 je predsedništvo celjske izpostave Kulturbunda prevzel trgovec in generalni zastopnik tovarne avtomobilov Tatra ter jugoslovanski motociklistični državni prvak Werner Stiger (že v letu 1932 je prevzel njeno podpredsedniško funkcijo), ki je uveljavil prihod mladine v vodstvene struje celjskega Kulturbunda in z leti spremenil Celje v eno glavnih ofenzivnih središč nemške obveščevalne službe.⁹³² Na njenem čelu je ostal do razpusta celjskega Kulturbunda julija 1936. Prevzel je vodenje številnih oddelkov: zaposlitvena politika, mladina, statistika, socialno skrbstvo, komunikacija z rajhom ter oddajanje

⁹³² Celjski Nemci so imeli redne povezave z Gradcem. Obveščevalna poročila iz Celja v Gradec so se pošiljala na naslov Josefa Krumlitscha, Franca Rozmana, Josipa Veselaka in policijskega svetnika Kursemanna. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 405.

obveščevalnih poročil Nemčiji in sprejemanje novic iz nemške domovine. V sodelovanju z nemškim glasbenikom Fritzom Zanggerjem je poskrbel za vojaško vzgojo mladine v nacističnem duhu ter številčno in vsebinsko obogatitev glasbenih prireditev. V letu 1934 sta novo vodstvo Kulturbunda v Celju in njegov pomlajeni odbor odločila, da se na Pohorju postavi nacistična indoktrinacijska koča za celjsko mladino. Pod Stigerjevim finančnim, pokroviteljskim in organizacijskim okriljem so začele celjske mladinske skupine, vzgojene v strogi vojaški disciplini, kot prve na Slovenskem preko delovnih služb graditi mladinski počitniški dom na Pohorju (južna stran Rogle nad Konjicami) za 140–150 oseb, kjer so potekali nacistični mladinski tečaji. Taborna voditeljica iz bližnjega kampa pri Zrečah je povedala, da je v slovenskem prostoru zelo malo kulturbundovskih izpostav, ki tako nazorno in primerno posnemajo nacionalsocialistični vzor kakor celjska. Jeseni 1937 je koča skrivnostno popolnoma zgorela. Pripadniki mladinskega gibanja so si po požaru pod vnovičnim Stigerjevim finančnim in organizacijskim okriljem našli nova oporišča v gozdarskih in lovskih kočah v Savinjskih planinah.⁹³³

Mladinsko gibanje celjskega nemštva z ustanovljenim mladinskim centrom v letu 1932 pod vodstvom Johanna Jellenza je bilo izjemno živahno. Sprva so bile organizirane ekskurzije, vzpostavljena so bila taborišča za mlade. V naslednjem letu je aktivno pomoč nudila organizacija *Südmark* iz Gradca. Središče celjske mladinske vzgoje je bilo locirano v Stigerjevi vili na Ljubljanski cesti, kjer so že leta 1933 potekali mladinski domovinski večeri, kamor so vabili deset ali več let stare mladince. Predavali so jim mladinski starešine – govorili so o krivici in sramoti versajske mirovne pogodbe, napihovali generalno populacijsko statistiko nemškega naroda, poveljevali Hitlerja, njegov boj in vzpon na oblast ter vzklikali nacistična gesla. Njihovo nadaljnje politično in vojaško usposabljanje se je v vojaškem redu in disciplini, skozi terenske vaje, atletiko, telesno vzgojo in večerne sestanke ob tabornem ognju nadaljevalo v mladinskih taboriščih (za Celjane zlasti pri Plitvičkih jezerih), kjer so bili zunaj dosega jugoslovanske varnostne službe. Vodstvo inštruktorjev je prihajalo iz nacionalno političnega vzgojnega zavoda Plön v Nemčiji.⁹³⁴

⁹³³ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 10–12; fasc. 19, »Poročilo o delu mladinske organizacije v Celju«, 3. 9. 1935, str. 1–2; »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–7; »Življenjepis Werner Stigerja«, 26. 10. 1940, str. 1–9.

⁹³⁴ Arhiv MNZC, fasc. 37, Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, 4–5; fasc. 19, »Poročilo o delu mladinske organizacije v Celju«, 3. 9. 1935, str. 1–2.

Slika 34: (Pod)odbori krajevine skupine Kulturbunda v Celju marca 1934 s predsednikom Stiegerjem na čelu. Pojavila so se nova imena, prišlo je do spremembe vodstva.

-Organizacijski načrt
 Predsednik : Werner Stieger
 Tajnik: Dr.E. Petschauer

Ožji delovni odbor:
 Werner Stieger
 dr.E. Petschauer
 Gerhard May
 ing.W.Rakusch
 Johan Jellenz
~~Max~~ Fritz Pichl
 Max Oswatisch jun.
 Sovič

Pododbori so:

I. Kultura:
 vodja :Župnik May Gerhard
 člani: Pammer,
 Pibernik
 dr.Solak
 Weiss

II. Prireditve:
 vodja: Aistrich, Oswatisch
 člani: dr. Herzmann
 Hotko /prečrtan/
 Kresnik
 Vusser
 Stieger g.

III. Propaganda:
 vodja: Pichl Fritz in Oswatisch
 člani: Dr. Meglitsch
 Paidasch
 Vodeb
 Woschnagg

IV. Denar in socialne zadeve
 vodja: ing.W.Rakusch
 člani: Achleitner
 Hotko/prečrtan/
 Župnik May
 dr.Miglič
 Petschuh/prečrtan/
 Sovič
 Woschnagg

V. Ml. dina /pisano z roko/

Paidasch
 Pichl
 Župnik May
 Aistrich
 dr.Solak

Vir: Arhiv MNZC, fasc. 22, mapa IX, »Odbor Kulturbunda Celje«, 3. 3. 1934.

Od pomladi 1933 so se začeli številni celjski in drugi Nemci pozdravljati s »*Heil Hitler*«, pod zavihkom pa so za nameček nosili značke s kljukastim križem.⁹³⁵ Celjski *Deutsche Zeitung* je že 9. marca 1933 jasno in javno izrazil simpatijo do Hitlerja in nacističnega gibanja.⁹³⁶ Hitler je v zameno v enem izmed svojih prvih javnih govorov po prevzemu oblasti pohvalil Nemce v Sloveniji in *Deutsche Zeitung*.⁹³⁷ Avstrijski konzul v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberg je sredi junija 1934 na potovanju po severnih predelih Slovenije ugotavljal,⁹³⁸ da je kulturbundovska krajevna skupina v Celju (podobno kot v Mariboru) »center nacistične miselnosti in duhovno središče nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini«. ⁹³⁹ Po poročilu varnostnega direktorja za Koroško avstrijskemu državnemu policijskemu uradu ob koncu marca 1934 pa je bila celica v Celju po stopnji radikalnosti takoj za enotama v Mariboru in Ptuju.⁹⁴⁰

Julija 1936 je bila krajevna skupina Kulturbunda v Celju razpuščena zaradi sprejemanja nenemških pripadnikov v svoje članske vrste ter pripravljanja »Oktoberfesta«. ⁹⁴¹ Celjski Kulturbund je takrat prešel v ilegalo,⁹⁴² njegovo delovanje je bilo omejeno na »odbor petih« pod vodstvom Wernerja Stigerja. Kulturbundovsko operativo so prevzela takrat dovoljena nemška društva in organizacije: *Athletiksport Klub* in *Männergesangverein*.⁹⁴³ Istega leta je bil v knežjem mestu ustanovljen ilegalni Statistični urad za popisovanje vseh Nemcev v Sloveniji ter ohranjanje vseh oblik kulturbundovskih organizacij in prirejanje raznih rojstnodnevnih (zlasti ob Hitlerjevih rojstnih dneh) proslav.⁹⁴⁴

S ponovno (zadnjo) formalnopravno obnovitvijo legalne dejavnosti in operiranja Kulturbunda v Sloveniji Stiger ni več ponovno prevzel predsedniške funkcije celjske kulturbundovske izpostave, da ne bi Kulturbunda v primeru njegove aretacije

⁹³⁵ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 134.

⁹³⁶ *Deutsche Zeitung*, 23. 3. 1933, str. 1.

⁹³⁷ Cvirn, »Nemci na Slovenskem«, str. 134–135.

⁹³⁸ Konzulova opažanja, mnenja in ugotovitve o delovanju in značaju posameznih celic SDKB, do katerih je prišel na popotovanju po Sloveniji in jih ovekovečil v pismih, poslanih avstrijskemu zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu na Dunaj, veljajo za verodostojen zgodovinski vir, saj jih dokazuje še kopica drugih dokumentov in znanstvenih izsledkov. Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 351.

⁹³⁹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 350–351.

⁹⁴⁰ Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien*, str. 213–214.

⁹⁴¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 95.

⁹⁴² Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940. str. 1.

⁹⁴³ Žižek, »Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci in banditi«, str. 748; Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, str. 6.

⁹⁴⁴ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zeitplan«, »Einführung«, str. 1–12.

kompromitiral.⁹⁴⁵ Okrožno predsedniško funkcijo v Celju je zasedel dr. Gerhard May,⁹⁴⁶ vlogo organizacijskega vodje pa je od jeseni 1940 prevzel kasnejši nemški župan okupacijske občine Celje Robert Himmer, ki je novembra 1941 postal še član NSDAP.⁹⁴⁷ Po sporazumu slovenskih Nemcev z zveznim vodstvom Kulturbunda 31. marca 1939 je ponovna ustanovitev celice v Celju spadala na seznam 32 hkrati prijavljenih celic.⁹⁴⁸ Niso ji pa nemudoma dovolili izvedbe že v prvih aprilskih dneh napovedanih ustanovnih sestankov in izvolitev odbora. Jugoslovanske oblasti so zahtevale, naj najprej celjski Nemci predložijo pravila organizacije v odobritev, ki so bila zadnjič potrjena 26. 1. 1940. Njeno operativno področje je zajemalo mesto Celje ter sreze Gornji Grad, Brežice, Šmarje pri Jelšah in Laško. Organizacijsko in administrativno je spadala pod domeno celjskega okrožja kot enega izmed petih okrožij Kulturbunda v Sloveniji (*Gau*), v katerem je bilo v marcu 1941 v skupnem seštevku 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.⁹⁴⁹ Sredi januarja 1941 je bilo v celjsko celico včlanjenih 681 članov.⁹⁵⁰ Največ članov je prihajalo iz mestnega središča in ožjih južnih predmestij, kjer so bile zgoščene celjska obrt, trgovine in upravne dejavnosti.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ Arhiv MNZC, fasc. 19, »Werner Stiger«, 7. 10. 1940, str. 1–7; »Življenjepis Werner Stigerja«, 26. 10. 1940, str. 1–9; »Lebenslauf«, str. 1–2.

⁹⁴⁶ Roš, »Celjski dnevnik 1941«, str. 149; Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, str. 7.

⁹⁴⁷ Ferenc, »Nemška okupacija Celja in okolice«, str. 22–23.

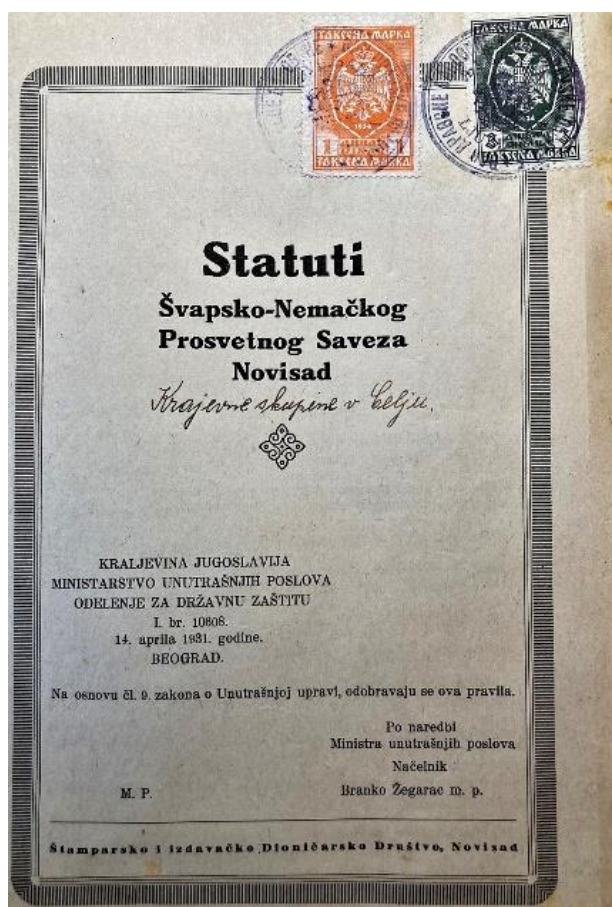
⁹⁴⁸ AMNOM, 7. 4. 1939.

⁹⁴⁹ ARS, AS 68, šk. 57, kat. štev. 7733, 26. 1. 1940; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 219.

⁹⁵⁰ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

⁹⁵¹ Žižek, »Še nikoli nismo bili tako mladi ...«, str. 93.

Slika 35: Naslovnica Statuta Švabsko-nemške kulturne zveze, krajevne skupine Celje.

Vir: ARS, AS 68, »Statuti krajevne skupine v Celju«, t. e. 57.

19. aprila 1941, dva dni po uradni kapitulaciji jugoslovanske vojske v Beogradu, so celjski kulturbundovci pripravili svečano proslavo ob Hitlerjevem rojstnem dnevu. Govornika sta bila dr. Gerhard May in Toni Dorfmeister, ki sta poudarila nemški značaj Celja.⁹⁵² Arhivske mape Muzeja novejše zgodovine Celje⁹⁵³ kažejo, da so bili številni celjski kulturbundovci med okupacijo uniformirani pazniki v Starem piskru, sodelavci celjskega gestapa ali člani komisij za izseljevanje Slovencev. Nekateri so bili celo osebno navzoči in vpleteni pri streljanju in mučenju zavednih Slovencev v sodnih zaporih.⁹⁵⁴

⁹⁵² Žižek, »Še nikoli nismo bili tako mladi ...«, str. 128.

⁹⁵³ Zlasti imenski sezname, članski spiski in dokumentacija o povzročenih krivičnih dejanjih celjskega Kulturbunda.

⁹⁵⁴ Arhiv MNZC, mapa XIII, str. 1–2.

Slika 36: Celjski kulturbundovci in gestapovci leta 1941.

Vir: Fototeka MNZC, Zbirka ZGODOVINSKA 2, FZ2 18.

Žalec

Gaugrenzlandamt v Gradcu je že pred vojno za nekdanjo občino Žalec sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem seznamu, kjer je navedel 6 nemških zaupnikov.⁹⁵⁵

Kulturbund in center hitlerjansko-nacistične propagande v Žalcu je deloval iz Steinböckove vile (lastnika posestnika Friderika Steinböcka), kjer se je že v predvojnem času pozdravljalo s Hitlerjevim pozdravom in kljukastimi križi. Tajni sestanki so se vršili tudi v tovarni Juteks. Steinböck se je udeleževal vseh kulturbundovskih prireditev in sestankov v Celju. Pred zlomom jugoslovanske vojske in države je bil vpoklican v Gradec, kjer je prejel temeljite direktive za izvrševanje zločinske germanizatorske in genocidne politike nad štajerskimi Slovenci. Družil se je s Steindlom in Dorfmeistrom. Zaradi njegove ključne vloge v izselitveni komisiji in odličnega poznavanja lokalnih razmer je bilo iz Žalca izseljenih 43 družin oz. 91 družinskih članov. Ob vzpostavitvi okupacijske uprave je postal župan (*Bürgermeister*) in vodja krajevne sekcije Štajerske domovinske zveze (*Ortsgruppenführer*).⁹⁵⁶

⁹⁵⁵ Arhiv MNZC, f. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Sachsenfeld«.

⁹⁵⁶ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski KB: Friderik Steinböck«, str. 1–2.

Slovenske Konjice

Pokrajinski obmejni urad (*Gaugrenzlandamt*) v Gradcu je že pred vojno za nekdanje okrajno glavarstvo Konjice sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem seznamu, kjer je navedel 34 nemških zaupnikov. Največ v Konjicah (10), Tepanjah (7), Zrečah (7), Vitanju (4), Ločah (3), Žičah (2) in Oplotnici (1).⁹⁵⁷

Celična izpostava Švabsko-nemške kulturne zveze je bila v Slovenskih Konjicah ustanovljena sorazmerno pozno, tj. leta 1934, precej časa po prvem svežnju ustanovitev, ki so se začele s ponovno odobritvijo delovanja Kulturbunda v letu 1931.⁹⁵⁸ Njena pravila je Kraljevska banska uprava Dravske banovine prvič odobrila v začetku marca 1933.⁹⁵⁹ Čeravno je bila ustanovljena kasneje kot nekatere vodilne, večje in radikalnejše celice (zlasti Maribor, Celje in Ptuj), je bila enota v Slovenskih Konjicah zaradi prevlade nacističnih idej, mišljenjske orientiranosti, propagande in retorike ter povezovanja z ustanovami v nacistični Nemčiji in Avstriji leta 1934 prva v seriji razpuščanja celic na Slovenskem. Uradno zaradi prevelikega obsega vpisanih članov (prijavljeni 56-članski ustanovni odbor) napram ljudskemu številu iz leta 1931. Kulturbundovskih članov je bilo namreč več kot naštetih državljanov z nemškim maternim jezikom. To seveda pomeni, da so bili med pridruženimi člani celo Slovenci, katerih osebne identitete je časopis *Pohod* junija 1933 z objavljenimi priimki javno razkril: Detiček, Domitrovič (ml.), Filipič, Gošnik, Klemen, Lavrič, Ogrizek, Peršenovnik, Senica, Martin Šumer (trgovec na glavnem trgu), Zorka, Vili Topolšek, Vrezovnik, Vezensšek, Vreča in Zalašček.⁹⁶⁰

Oktobra 1937 je lokalni industrialec Toni Laurich nad Konjicami na južnem Pohorju pod Roglo z namenom zbiranja in nacifikacije mladine postavil drago in veliko kočjo z električno razsvetljavo, centralnim ogrevanjem za toplo in mrzlo vodo in kopalnicami ter kapaciteto za 150 gostov. Oskrbnik kočje je bil znani vodja celjskih Nemcev Werner Stiger, ki je skupaj s svojimi sodelavci z mladinsko delovno akcijo pod vodstvom Paula Clausa prispeval večje količine denarja za financiranje izgradnje. Njeno upravljanje je prevzel neki ing. iz Linza, ki je v koči živel. V objektu so se zbirali »jugoslovanski izletniki« in se udeleževali

⁹⁵⁷ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Gonobitz«.

⁹⁵⁸ Plautz, *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft*, str. 37–39; *Slovenski gospodar*, »Politika v naši državi«, 3. 9. 1930, str. 2; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56.

⁹⁵⁹ ARS, AS 68, t. e. 41, kat. št. 4624, »Pravila«, 1. 3. 1933.

⁹⁶⁰ *Pohod*, »Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda!«, 3. 6. 1933, str. 3; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–57.

večtedenskih nacističnih tečajev pod vodstvom nacističnih inštruktorjev iz Nemčije. Pozimi leta 1937 je koča zgorela.⁹⁶¹

Iz Slovenskih Konjic je bilo kar nekaj z nacizmom zastrupljenih folksdojčerjev in kulturbundovcev, ki so se z veseljem vključili v Stigerjev vohunski center, katerega sta z denarjem podpirala vojska in Max Adolf Westen.⁹⁶² Iz Konjic se je njegovemu centru in vohunskemu delu pridružil neki »Punti«, ki je vodil vohunsko skupino št. 101 (Erich Blechinger) ter št. 102 in 103 (Toni Laurich).⁹⁶³

Po sporazumu slovenskih Nemcev z zveznim vodstvom Kulturbunda 31. marca 1939 je ponovna ustanovitev celice v Slovenskih Konjicah spadala na seznam 32 hkrati prijavljenih celic. Skupina v Konjicah je bila ena redkih (poleg Ljubljane in Sv. Lovrenca na Pohorju), kateri so dovolili ustanovni sestanek, napovedan v prvih aprilskih dneh, kjer je bil izvoljen odbor krajevne skupine. Organizacijsko in administrativno je spadala pod domeno celjskega okraja (*Kreis*), ki je predstavljal enega izmed petih okrajev znotraj okrožja (*Gau*) Kulturbunda v Sloveniji, v katerem je bilo v marcu 1941 v skupnem seštevku 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.⁹⁶⁴ Njena pravila so bila zadnjič odobrena v začetku decembra 1940. Kulturbundovska celica s sedežem v Slovenskih Konjicah je morala delovati v prostoru istoimenskega sodnega okraja. Med podpisanimi ustanovitvenimi člani so bili knjigovodja in že omenjeni Anton (Toni) Laurich, brivec Radić in uradnik Erich Blechinger.⁹⁶⁵

Sredi marca 1940 naj bi kulturbundovci (Josip Staudinger, Ladislav Walland in Fric Železnik) v gostilni Senica v Slovenskih Konjicah govorili o nemškem življenjskem prostoru in Hitlerju ter se norčevali na račun Jugoslavije. Preiskovalni sodnik je na zaslišanju povedal, da izpostava Kulturbunda v Slovenskih Konjicah nima enakih ciljev kakor v Vojvodini. Po njegovem prepričanju so se kulturbundovske sekcije v slovenskem prostoru pripravljale na oblikovanje nemškega življenjskega prostora.⁹⁶⁶ Brata Senica (mesar in gostilničar Ivan in njegov sin Avgust) sta bila v Konjicah znana člana Kulturbunda, kakor trgovec Martin

⁹⁶¹ Hitlerjanci v Sloveniji, str. 19–20; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 93.

⁹⁶² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 117.

⁹⁶³ AMNOM, »Poročila konjiških poročevalcev: 101, 102, eden od teh s krovnim imenom Ponti«.

⁹⁶⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 219.

⁹⁶⁵ ARS, AS 68, t. e. 57, kat. št. 7752, »Pravila«, 2. 12. 1940.

⁹⁶⁶ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, »Spomenica«, str. 3.

Šumer, za katerega se je poročalo, da je imel od monopolske uprave podeljeno glavno zalogo soli.⁹⁶⁷

Rogatec – Rogaška Slatina – Šmarje pri Jelšah

V predvojnih pripravah na zasedbo Slovenije so v obmejnem pokrajinskem uradu nacionalsocialistične stranke v Gradcu za nekdanje okrajno glavarstvo Šmarje pri Jelšah in pripadajoče občine sestavili seznane nemških zaupnikov, ki so jih v dokumentih razdelili na posebne zaupnike (*»Besondere Vertrauensleute«*) in jih podčrtali ter navadne zaupnike. Za prostor nekdanje občine Rogatec, kjer je bil kulturni in gospodarski vpliv nemštva močnejši kot v slatinskem zdravilišču, so uradniki v Gradcu na podlagi aktivnega predvojnega delovanja (popisovanja in nadaljnjega pošiljanja informacij) tamkajšnje lokalne sekcije Kulturbunda že pred aprilskim napadom pripravili seznam 60 zaupnikov. Vsi so bili funkcionarji ali vsaj člani rogaške kulturbundovske sekcije. Vsaj šest jih je bilo posebnih (v dokumentu podčrtanih): trgovec Josef Berlisg, zdravnik dr. Franz Bratanič, upokojenec Karl Erdlen, tovarniška uradnika Karl Jelovšek in Erwin Karl Kolterer ter trgovec Alois Preaz.⁹⁶⁸ Med njimi so bili Bratanič, Preaz, Jelovšek in Kolterer predlagani za članski sprejem v nacionalsocialistično stranko.⁹⁶⁹ Berlisg, Kolterer in Preaz so se v nekem drugem dokumentu znašli še na seznamu uporabnih oz. koristnih (*»verwendbar«*) oseb.⁹⁷⁰

Iz občine Rogaška Slatina posebnih zaupnikov ni bilo, osem kulturbundovcev je bilo uvrščenih med navadne. Poleg kulturbundovcev (Treo, Miglič in Hans Stoinschegg) še Neckermann, dr. Hoisl, Beigott, Körbitz in Erjavc.⁹⁷¹ V prej citiranem dokumentu nenavedeni kulturbundovec Gustav Učesanek ter navedena Miglič in Beigott so bili predlagani za članstvo v NSDAP.⁹⁷² Miglitsch, Treo in Stoinschegg so bili spoznani še za »uporabne«.⁹⁷³ Stoinschegg se je znašel na seznamu predlaganih za prejem posebnih nacističnih odlikovanj in nagrad. Seznam predlogov je pripravil Uiberreitherjev aparat spodnještajerske civilne uprave, v potrditev je romal v Berlin.⁹⁷⁴ Miklau Elfriede (roj. 1920)

⁹⁶⁷ *Pohod, »Švabski – Kulturbund v Konjicah«*, 17. 6. 1933, str. 4.

⁹⁶⁸ Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 22.

⁹⁶⁹ Arhiv MNZC, 13. 10. 1942, »Vorschläge für die Berufung in die NSDAP«, str. 1, 5, 9.

⁹⁷⁰ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ...

⁹⁷¹ ARS, AS 1931, šk. 816, »Gemeinde Rohitsch Sauerbrunn«; AS 1602, šk. 2, p. e. 58.

⁹⁷² Arhiv MNZC, 13. 10. 1942, »Vorschläge für die Berufung in die NSDAP«, str. 1, 12; »Liste der dem Gauleiter zur Berufung in die NSDAP in Vorschlag gebrachten...«, p 1.

⁹⁷³ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ...

⁹⁷⁴ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Predlogi za odlikovanje uradnikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko ter domačih petokolonašev«, Lista št. 3, str. 4.

s prebivališčem v Rogaški Slatini, je v razdobju let 1936–1939 vodila žensko člansko skupino sekcije Kulturbunda v Zagrebu.⁹⁷⁵

Za ozemlje občine Kostivnice (jeseni 1941 upravno in organizacijsko pripojena okupacijski občini Rogaška Slatina) so nemški uradniki zapisali zgolj enega navadnega zaupnika – domačina, zemljiškega posestnika in poznejšega župana okupacijske občine Kostivnica Edvarda (Herberta) Kupnika.⁹⁷⁶ Lokalna izpostava poveljnega Krajevnega ljudskega odbora (KLO) je članstvo v Kulturbundu identificirala še pri Mihi Bremšku, Jožefi Kert, Jožefini Ozom in Priski Loschnigg.⁹⁷⁷ Zaradi suma potencialnega članstva in delovanja za Kulturbund v Rogaški Slatini so bili v maju 1945 aretirani še Erih Ogrizek, Rudolf Lesjak, Karl Fišer, Jurij Čonč, Martin Plemenitaš, Anton Gaberšek, Rudolf Kamenšek, Karl Lesjak in Franc Čeček.⁹⁷⁸

V Šmarju pri Jelšah je bil znani kulturbundovec in zaupnik inženir Rihard Wagner – sodelavec izpostave *Sicherheitsdiensta* v Mariboru.⁹⁷⁹ V Pristavi trgovec Egon Suppanz, v Stopercah Vid Jerič, v Žetalah Leopold in Berta Filipitsch, v Podčetrtku pa je bil prav tako samo eden.⁹⁸⁰

Pri vseh zgoraj naštetih občinah šmarskega okrajnega glavarstva pretežno nastopajo naslednje poklicne kategorije: različni tipi uradnikov, člani odborov, kovač, upravniki, električarji, gasilci, računovodje in revizorji, posestniki, trgovci, gostilničar in vodje obratov oz. podjetij.⁹⁸¹ Kot drugod so se na spiskih za priprtje že pred začetkom vojne znašli prebivalci naštetih občin. Graške in berlinske oblasti so ob pomoči nemških državljanov iz lokalnih okolij tovrstne aretacijske pozive (*»Verhaftungsbefehl aus Graz/Berlin«*)⁹⁸² opremile z osnovnimi podatki o kraju in letu rojstva, številu otrok, zakonskem stanu, poklicu, državljanstvu in kraju bivanja.⁹⁸³

⁹⁷⁵ Arhiv MNZC, 13. 10. 1942, »Vorschläge für die Berufung in die NSDAP, str. 8.

⁹⁷⁶ ARS, AS 1931, šk. 816, »Gemeinde Kostreinitz«; AS 1602, šk. 2, p. e. 58.

⁹⁷⁷ SI_ZAC/349, š. 6, sign. 88, Podatki o okupatorjevih sodelavcih v Rog. Slatini – 1945, 1945, str. 1–2.

⁹⁷⁸ SI_ZAC/349, š. 6, sign. 87, Seznam članov Kulturbunda v Rog. Slatini – 1945, 1945, str. 1–2.

⁹⁷⁹ ARS, AS 1931, t. e. 744, KB – Kulturbund: Šmarje pri Jelšah, str. 3; ARS, AS 1931, š. 816, Gemeinde St. Marein – Šmarje (1393), str. 3.

⁹⁸⁰ Arhiv MNZC, f. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Sankt Marein«, str. 1–3.

⁹⁸¹ Arhiv MNZC, f. 18, Originalni seznam ...: Gemeinde Windisch-Feistritz – Slovenska Bistrica, St. Marein – Šmarje, Pölschach – Poljčane.

⁹⁸² ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 77, Verhaftungsbefehl aus Graz.

⁹⁸³ ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 77, Verhaftungsbefehl aus Graz.

Na območju sreza⁹⁸⁴ Šmarje pri Jelšah je delovala krajevna skupina s sedežem v Rogatcu,⁹⁸⁵ ki je upravno in organizacijsko pokrivala še območja sosednjih krajev: Šmarje pri Jelšah, Kostrivnica in Rogaška Slatina.⁹⁸⁶ Dovoljenje za operiranje v srezu je od banske oblasti pridobila še krajevna skupina Kulturbunda v Celju, katere društvena pravila so bila odobrena že prej, tj. ob koncu januarja 1940.⁹⁸⁷

Ustanovitev sekcije Kulturbunda v Rogatcu je bila na temeljih dogovora med slovenskimi Nemci in zveznim vodstvom Kulturbunda prijavljena 31. marca 1939. V prvih aprilskih dneh je bil nato napovedan še ustanovni sestanek (skupščina), kjer bi moralo priti do izvolitve novega odbora celice za Rogatec, a ta sprva sploh ni bil dovoljen. Jugoslovanski režim je zahteval, naj se najprej predložijo društvena pravila njihove organizacije v odobritev.⁹⁸⁸ Šele 22. oktobra 1940 je načelnik upravnega oddelka banske uprave Dravske banovine v Ljubljani odobril društvena pravila (slika 37) in tako omogočil temeljne pogoje za ustanovitev in delovanje rogaške kulturbundovske celice.⁹⁸⁹ Za predsednika (*Obmann*) je bil imenovan Karl Kolterer,⁹⁹⁰ za tajnika lokalni trgovec Karl Jelovšek, ki je maja 1945 pobegnil skupaj s Karlom Koltererjem in Karlom Erdlenom.⁹⁹¹ Namestnik predsednika (*Stellvertreter*) je postal Alois Preaz.⁹⁹² Funkcijo blagajnika pa je opravljal Leopold Hasenbüchel.⁹⁹³ Iz Holzerjevega uradnega statističnega popisa za Dravsko banovino izvemo, da je

⁹⁸⁴ V Kraljevini Jugoslaviji oznaka za politični okraj.

⁹⁸⁵ O poglavitnih ekonomskih, političnih in drugih vzrokih ter dejstvih, zakaj do formiranja izpostave krajevne skupine Kulturbunda ni prišlo v bližnjih sosednjih krajih (Rogaški Slatini ali Šmarju pri Jelšah), ki so bila tako po geografski površini oz. ozemelskem obsegu in številu prebivalcev večja od Rogatca, glej: Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 25–26.

⁹⁸⁶ ARS, AS 68, šk. 57, II. št. 30995/2, 22. 10. 1940, str. 1–2.

⁹⁸⁷ ARS, AS 68, šk. 57, »Statuti Švapsko-Nemačkog Prosvednog Sadeža Novisad: Krajevne skupine v Celju«, II. št. 2556/1, 26. 1. 1940, str. 1–2.

⁹⁸⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 371.

⁹⁸⁹ ARS, AS 68, šk. 57, II. št. 30995/2, 22. 10. 1940, str. 1–2.

⁹⁹⁰ Rojen v Rogaški Slatini maja 1906. Gre za dolgoletnega zaupnika folksdojčerjev v okraju Šmarje pri Jelšah ter kasneje uradno nastavljenega župana okupacijske občine Rogatec in *Orstgruppenführerja* (vodja izpostave krajevne sekcije Štajerske domovinske zveze) ter ob koncu vojne poveljnika krajevnega Volkssturma. Za opravljeno predvojno delo in aktivnost v prid nacionalsocialistične ideologije in Hitlerjevega rajha je bil predlagan za prejem odlikovanja vojnega zaslužnega križca II. reda. Žena Hermina in njuna hči Inge sta iz Rogatca pobegnili nekaj mesecev pred osvoboditvijo. Karl se jima je ob boku z ostalimi vodilnimi funkcionarji iz Rogatca pridružil šele tik pred nemškim zlomom. Arhiv MNZC, fasc. 22, mapa IX, Tajni arhiv: Dr. May Gerhard, Robert Himmer in ostali: Predlog za podelitev vojnega zaslužnega križca II. reda; SI_ZAC 350, KLO Rogatec 1945–1952, šk. 1, sign. 8, št. dok. 212/45, »Podatki o pobeglih kulturbundovcih iz Rogatca – 1945«, str. 1.

⁹⁹¹ SI_ZAC 350, KLO Rogatec 1945–1952, šk. 1, sign. 8, št. dok. 212/45, »Podatki o pobeglih kulturbundovcih iz Rogatca – 1945«, str. 1.

⁹⁹² Arhiv MNZC, 13. 10. 1942, »Vorschläge für die Berufung in die NSDAP, str. 9.

⁹⁹³ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch«.

kulturbundovska krajevna sekcija s sedežem v Rogatcu sredi decembra 1940 štela 70 članov.⁹⁹⁴

Slika 37: Odobrena ustanovna listina krajevne sekcije Kulturbunda v Rogatcu s predpisanim operativnim področjem. Med podpisniki listine sta se v zastopstvu ustanavljajoče organizacije znašla Rogačana in ustanovitvena člana Josef Berlisg in Alois Preaz.

Vir: ARS, AS 68, šk. 57, II. št. 30995/2, 22. 10. 1940, str. 1–2.

⁹⁹⁴ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«.

Podružnično izpostavo v Rogaški Slatini je ustanovil in v funkciji predsednika vodil folksdojčer Herbert Miglič – kasnejši nemški župan okupacijske občine Rogaška Slatina in *Ortsgruppenführer* (vodja krajeвне izpostave Štajerske domovinske zveze). Miglič,⁹⁹⁵ po izobrazbi inženir, je bil rojen leta 1904 v Rogaški Slatini.⁹⁹⁶

Ni popolnoma znano, kdo je vodil podružnično izpostavo v Šmarju pri Jelšah, toda viri nakazujejo, da bi to lahko bil Rihard Wagner. Omenjeni predvojni zaupnik, kulturbundovec in domači izdajalec je že v letu 1938 pripravil spisek oseb (lokalnih intelektualcev in narodnozavednih ljudi), ki jih bo treba aretirati in izseliti. Seznam je poslal v Gradec v ustrezno obdelavo in primerjavo z drugimi zbranimi podatki. Za svoje delo je bil med okupacijo nagrajen s pomembnimi funkcijami v občinski upravi Voglove okupacijske občine.⁹⁹⁷

Kljub dejstvu, da je bila kulturbundovska grupa v Rogatcu formalnopravno ustanovljena oktobra 1940,⁹⁹⁸ sta se pronemška in celo pronacistična aktivnost v tem prostoru pojavljali že prej. Franz Bratanič se je denimo novembra 1938 v poročilu svojemu odvetniku pritoževal nad nepovrnjenimi stroški izobraževanja, usposabljanja in vodenja nemško govorečega učiteljskega kadra v Rogatcu.⁹⁹⁹ Po *anschlusu* marca 1938 so stanujoči Nemci v Rogatcu in njihovi simpatizerji začeli javno napovedovati isto usodo še Sloveniji. Razmere so se do konference v Münchnu septembra 1938 še dodatno zaostrele. Povečano aktivnost tukajšnjega Kulturbunda je bilo zaznati pri narodnozavednih domačinih, ki so se zgražali nad čedalje intenzivnejšim delovanjem kulturbundovske zveze. Ko so želeli Nemci in nemčurji v Rogatcu primerno obeležiti Hitlerjev 50. rojstni dan in pripraviti nacistične manifestacije, je zgražanje prešlo v resnejši odpor ter organiziranje patrol in rednih straž.¹⁰⁰⁰

Deloma kot posledica *anschlusa* je bila Hitlerju 31. marca 1938 predložena daljša spomenica o nemških težnjah na Spodnjem Štajerskem. Avtor je bil Manfred Straka, ki je zastopal avstrijski krog nacistov (še posebej iz Gradca), s katerimi so imeli tesne stike

⁹⁹⁵ Za podrobnejšo biografsko predstavitev enega najokrutnejših okupatorjevih županov na Spodnjem Štajerskem glej: Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 20.

⁹⁹⁶ Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 20.

⁹⁹⁷ ARS, AS 1827, t. e. 10, »Kronika za časa okupacije«, str. 1.; Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznam zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih«.

⁹⁹⁸ ARS, AS 68, šk. 57, II. št. 30995/2, 22. 10. 1940, str. 1–2.

⁹⁹⁹ AMNOM, mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. / Korespondenca, 18. 11. 1938.

¹⁰⁰⁰ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 107, 110.

rogaški Nemci, ki so že pred vojno veljali za steber lokalnega nemštva. Med tistimi s stiki z nacisti iz avstrijskega prostora izstopata zlasti brata Paulsen oz. prej Pavliček (v Avstriji sta imela najpomembnejšo vlogo),¹⁰⁰¹ ena izmed najvplivnejših nemških družin Berlisg (oče Hans in sin Josip), Alois Preaz in zdravnik Franz Bratanič. Poleg navedenih ter nemško orientiranih staroselcev so posamezni člani izhajali še iz vodilnih položajev steklarne Straža.¹⁰⁰² Med njimi je bil Karl Erwin Kolterer, ki je po kapitulaciji jugoslovanske vojske prevzel vlogo upravljanja Straže, v začetnem obdobju zasedbe in okupatorjeve uprave pa je bil imenovan za župana okupacijske občine Rogatec.¹⁰⁰³

Slika 38: Osrednje trško jedro v Rogatcu so kljub izvedeni agrarni reformi obvladovali Nemci. V sebi je skrival močne nemške odtise z ohranjenim gospodarskim vplivom, močjo in pomenom trgovcev, industrialcev, pripadnikov svobodnih poklicev in obrtnikov.

Vir (fotografija): ARS, AS 1085, »Rogatec«; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 14 (podnapis).

¹⁰⁰¹ Mlajši brat dr. Viktor Paulsen je aprila 1941 s prvimi nemškimi četami prispel celo v Beograd, kjer je sodeloval pri zaplembi in transportu na Dunaj vsega razpoložljivega gradiva štetja iz leta 1931 ter knjižnega in kartografskega fonda Vojnogeografskega zavoda, Balkanskega inštituta in Geografskega inštituta Univerze v Beogradu. Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 18.

¹⁰⁰² ARS, AS 1931, š. 816, Gemeinde Rohitsch; Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 93–95, 107, 110.

¹⁰⁰³ ARS, AS 1602, š. 2, p. e. 58, Bezirkshauptmannschaft St. Marein; ARS, AS 1931, š. 816, Gemeinde Rohitsch.

O življenju v času med obema vojnama ter Nemcih in aktivnosti lokalnih kulturbundovcev izvemo zanimive podrobnosti iz zapisov domačina Andreja Marince, ki se spominja vplivnih nemških občanov in prevladujočih nemških imen. Trško središče (slika 38) je bilo skorajda v celoti poseljeno z Nemci in nemškutarji s pomembno vlogo v razdobju med obema vojnama, okoliško prebivalstvo izven rogaškega trga pa so predstavljali zavedni slovenski kmečki prebivalci, združeni v organizaciji Kmečkih fantov in deklet, iz katere so poleti 1941 vzklili temelji za ustanovitev odbora Osvobodilne fronte. Marinc navaja, da so bili trški nemškutarji organizirani sprva poltajno, pozneje pa v Švabsko-nemški kulturni zvezi, ki je z leti in naraščanjem moči nacizma in Hitlerja v Nemčiji svojo dejavnost samo še stopnjevala.¹⁰⁰⁴

Partizanski borec Franc But iz Kostrivnice se spominja predvojnih časov, ko se je na jugoslovanskih tleh pojavila gospodarska kriza. Novice o gospodarsko prerojeni Nemčiji pod Hitlerjem so pricurljale do obubožane Štajerske. Govorilo se je, da v rajhu vlada pravo blagostanje, da kmetje in delavci dostojno živijo in imajo skoraj neomejene možnosti za zaslužek. Kulturbund iz Rogatca je v skladu s širjenjem takšne propagande pošiljal v večje kraje (Rogaško Slatino, Poljčane, Šmarje pri Jelšah in drugam) nemčurje, ki so se kot izletniki zlasti po vaseh pogovarjali z domačini o Hitlerjevi Nemčiji in njenem kakovostnem življenjskem standardu. Revni sloji – majhni kmetje, poljedelski in sezonski delavci, manj kvalificirani delavci in brezposelni – so se tej namenski propagandi spričo težaških razmer hitro uklonili in ji sledili. Ko je pozneje nemška okupacijska nadoblast razkrila svoj pravi obraz, so številni uvideli svojo lastno zaslepljenost, a takrat je bilo že prepozno.¹⁰⁰⁵

Kulturbundovci so se tedensko zbirali na sestankih v Koltererjevi gostilni pri Wutholnu v Rogatcu v bližini železniške postaje in okušali tradicionalni nemški Eintopf.¹⁰⁰⁶ Na temeljih izdanih navodil in smernic za popisovanje (slika 15) so dolga predvojna leta zbirali in popisovali informacije po najpomembnejših področjih lokalne rogaške družbe (gospodarstvo, industrijski obrati, podjetja, cerkev, pošta, zdravstvo, elektrarna, občinska uprava in pripadajoče uradništvo, druge ustanove, orožništvo, šolstvo in učiteljski kader, bančništvo, cestna in železniška prometna infrastruktura ter slovensko obarvane zveze in

¹⁰⁰⁴ Arhiv MNZC, f. 56 B, mapa I, Marinc Andrej: Mladostna doživetja v Rogatcu – utrinki in doživetja iz mladih let, 13. 5. 1985, str. 1–4.

¹⁰⁰⁵ Klanjšček, Ferenc, Ferlež et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, str. 27; But, *Zapisi o osvobodilnem gibanju*, str. 16–18.

¹⁰⁰⁶ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 107–108.

organizacije z narodnozavednimi Slovenci). Zraven sta bila zavedena njihova nacionalnost ter podatek o razpoloženju in mišljenju zoper Nemce in nacizem.¹⁰⁰⁷ V občinski upravi,¹⁰⁰⁸ izpostavi Mestne hranilnice, na sodišču, pošti, železnici, cerkvi in šolstvu ter v različnih zvezah, društvih, organizacijah in kroških (četniki, sokoli, bralni in pevski krožek z izjemo Kulturbunda) so bili zaposleni in prisotni jugoslovanski državljani slovenske, hrvaške ali bosanske narodnosti. Članov nemške narodnosti ni bilo. Zgolj v zvezi gasilcev in krajevni žandarmeriji sta bila prisotna lokalna renegata¹⁰⁰⁹ (pri gasilcih Johann Geiser – namestnik vodje gasilskega društva; v orožništvu Robert Hofer).¹⁰¹⁰

Tajni sestanki kulturbundovcev v Rogaški Slatini so potekali v hiši Franca Erjavca, ki je v povojnih dokumentih zaveden na seznamu okupatorjevih pomagačev. Po nacistični zasedbi Jugoslavije si je slednji na oknu svoje hiše poleg Sofije Kolb izobesil napis »Deutsch Arisches Geschäft« (nemško-arijska trgovina).¹⁰¹¹

Poročila o ustanovah, organizacijah, zvezah, podjetjih ter narodnozavednih (nemštvu in nacizmu sovražnih) Slovencih ter simpatizerjih za obravnavano področje so v glavnem pisali nacistični vohunski poročevalci »Drann« (tj. Josef Baumann), Stefan in Punti. Pošiljala so se Stigerju (»Karl Stefanu«) v Gradec (na sedež *Südostdeutsches Institut*).¹⁰¹² Poslana poročila iz Rogatca so bila temeljita, podrobna in sistematična. Nacistični uradniki v Gradcu so že pred vojno izvedeli, da je v občini devet objektov z gostilniško dejavnostjo (slika 39), od tega dva z namestitveno zmožnostjo. Na seznamu so bili kategorizirani glede na nacionalno pripadnost lastnikov, število postelj, sob in lokalov ter prisotnost kuhinje.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁷ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch«.

¹⁰⁰⁸ Župan Karl Rojs, njegov namestnik Stefan Avguštin in blagajnik Franc Ilc. AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden/Vereine in Rogatec-Rohitsch«.

¹⁰⁰⁹ Narodni odpadnik.

¹⁰¹⁰ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden/Vereine in Rogatec-Rohitsch«.

¹⁰¹¹ SI_ZAC/349, š. 6, sign. 88, Podatki o okupatorjevih sodelavcih v Rog. Slatini – 1945, 1945, str. 1–2.

¹⁰¹² Primer: AMNOM, fond SODI, Iz arhiva graškega »Südost Instituta«.

¹⁰¹³ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch«.

Že leta 1939 so v Gradcu razbrali (slika 39), da spada steklarna Straža na drugi strani Sotle k lastništvu in upraviteljstvu družbe *Vereinigten Glasfabriken A. G.* iz Zagreba, ki sta si jo lastila v Hrastniku živeča folksdojčerska brata Abel. Veljala je za edino izdelovalko steklenic v celotni Jugoslaviji, njena proizvodnja je bila 70 % mehanizirana. Zaposlovala je približno 400 ljudi, dodatnih 180 naj bi jih še delalo v neposredni bližini Straže v pripadajočem rudniku s povprečnim dnevnim izkopom približno šest vagonov premoga, ki je omogočal rogaški steklarni samooskrbnost. Kompleksu steklarne je pripadala še kalorična električna centrala,¹⁰¹⁴ ki je velike količine električne energije poleg Rogatca in Straže dobavljala celo v Rogaško Slatino. S pomočjo elektrarne so se napajali zdraviliški kompleks in njegova okolica ter Ablova tovarna stekla v Tržišču pri Rogaški Slatini.¹⁰¹⁵ Delničarji elektrarne in transformatorjev so bili člani krajevne celice Kulturbunda, zato jim niti ni bilo težko poročati o tozadevnih zaupnih informacijah.¹⁰¹⁶ V občini Rogatec sta stala še žaga v slovenski lasti Kobija in obrat za brušenje kamna, kjer so delali trije Nemci (Jelovšek, Hermetter in Baumann) ter Slovenec Oplotnik.¹⁰¹⁷ Graški uradniki so že leta 1939 od rogaškega Kulturbunda pridobili celo podatek o preskrbi prebivalstva v trgu Rogatec. Zanj so navedli, da potrebuje za zadovoljivo oskrbo v povprečju približno 3000 kilogramov moke na mesec.¹⁰¹⁸

Identično popisovanje, zbiranje in analiziranje zaupnih informacij in podatkov nacističnega poročevalca »Dranna«, iz katerih so nastali tovrstni tajni obveščevalni sezname, so se ohranili še za sosednjo Rogaško Slatino (slika 40), ki je imela zaradi zdraviliškega značaja mnogo večje gostilniške in prenočitvene kapacitete ter industrijske obrate.¹⁰¹⁹ »Drann« je Stigerju ob imenih dodajal grozljive posamezne ocene v rimskih številkah. Iz pripravljenih navodil za prebiranje tozadevnih spisov z dne 27. marca 1941 (na dan beograjskega

¹⁰¹⁴ V Rogatcu stacionirani kulturbundovci so v poročilu razkrili celo njeno maksimalno zmogljivost, ki je znašala 400 konjskih moči (250 + 150 v rezervi). Rogatec je imel že zelo zgodaj električno razsvetljavo, kajti elektrarna je doživela slovesno otvoritev že leta 1907. Pozneje so njeno lastništvo prevzeli rogaški Nemci. Leta 1924 se je sklenila še pogodba s Stražo za dobavo toka v Rogatec. Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 96, 109.

¹⁰¹⁵ Siter, »Reka Sotla kot okupacijska meja«, str. 147, 149.

¹⁰¹⁶ Arhiv MNZC, f. 56 B (Rogatec: Tipkopisi za Rogaški zbornik), mapa I: Kulturbundmitglieder Ortsgruppe Rohitsch, »Razlastitveni ukrepi ljudske oblasti na območju Rogatca 1945–1948«, str. 6.

¹⁰¹⁷ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch«.

¹⁰¹⁸ AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., 27. 3. 1941.

¹⁰¹⁹ AMNOM, fond SODI, Iz arhiva graškega »Südost Instituta«: Primerki poročanja slovenskih Nemcev – zaupnikov SD-ja v narodnostni opredeljenosti vidnejših oseb med Slovenci, zbirka W. Stigerja (dalje Iz arhiva graškega »Südost Instituta«), »Gasthäuser–Verzeichnis in Rohitsch–Rogatec«; »Verzeichnis der Behörden/der Vereine in Rogatec–Rohitsch«.

vojaškega puča) je razvidno, da sta oznaki »I« in »I!« pomenili označbo za skupne sovražnike nemškega rajha (v nacističnem žargonu »najgnusnejše agitatorje proti rajhu – prevarante, spletkarje, prašiče, zastrupljevalce vodnjakov oz. splošno nevarne ljudi«), ki se jih je treba znebiti in jih izkoreniniti iz družbe z enim zamahom. Z »II« so bili označeni Slovenci s šibkim in narodnozavednim netrdnim karakterjem, pri katerih je potreben poskus spreobrnitve. Pod »III« so bile definirane tri skupine ljudi: Slovenci, ki se obnašajo mirno, z naklonjenim (prijateljskim) odnosom do Nemcev, popolnoma lojalni Slovenci v odnosu do Nemcev in člani Kulturbunda. Stiger je bil nad prejeto dokumentacijo navdušen, a je obenem potarnal, da bi morali vsi poročevalci svoje delo opravljati tako dobro kot Baumann.¹⁰²⁰ Baumannovi predvojni predlogi po ubijanju in iztrebljanju z enim zamahom so bili po prihodu okupatorjeve vojske ter namestitvi upravnih in policijsko-represivnih organov v najkritičnejših trenutkih slovenske narodne zgodovine dejansko upoštevani in uresničeni.

¹⁰²⁰ AMNOM, fond SODI, Iz arhiva graškega »Südost Instituta«: »Zeichenerklärung beim Namensverzeichnis«.

Slika 40: Aktivno osebje v Rogatcu in Rogaški Slatini (označeno s svinčnikom) glede na zaposlitvene sektorje, poklicno strukturo in nacionalno pripadnost z rimskimi številkami. Iz dokumenta izvemo, da je zdraviliška občina glede na prehrambne potrebe za optimalno delovanje na mesečnem nivoju potrebovala od poldruega do dveh vagonov redne dobave moke.

Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch.				
1./ Gericht:	Stefanciosa Franz, Vorstand, Slowene,	I		
	Modic Kazimir, Richter, "	I		
	Golob Franz, Notar, "	I		
2./ Gendarmerie:	Uraj Alois, Komandant, "	I		
	Kralj Anton, Stellvertreter, "	I		
	Hofer Robert, 3. ter, Renegat, "	I		
3./ Post:	Tušek Franz, Postmeister, Slowene,	I		
	Zupan Franz, Beamter, "	I		
4./ Schule:	Logar Miroslav, Oberlehrer, Slowene,	I		
	Rečnik Angela, Lehrerin, "	I		
	Dolšek Maria, Lehrerin, "	I		
	Klenovšek Mira, Lehrerin, "	I		
5./ Eisenbahn:	Jovanović D. Statoshschef, Serbe,	I		
	Novak Andreas, Verkehrsbeamte, Slowene,	I		
	Kosturica Rasim, Verkehrsbeamte, Bosnak,	I		
6./ Kirche kat.:	Pohraški Ferdinand, Pfarrer, Slowene,	I		
Verzeichnis der Vereine in Rogatec.				
1./ Feuerwehr:	Osvaldić Josef, Obmann, Slowene,	I		
	Geiser Johann, Stellv. Renegat,	I		
	Lazar Johann, Kassier, Kroate,	I		
2./ Sokol:	Brezinščak Mirko, Obmann, Kroate,	I		
3./ Leseverein:	Brezinščak Mirko, Obmann, Kroate,	I		
	Opločnik Martin, Kassier, Slowene,	I		
4./ Gesangverein:	Logar Miroslav, Obmann, Slowene,	I		
5./ Četniki d.i. die jugosl. Geheimorganisation:	Brezinščak Mirko, Kroate,	I		
6./ Banalsparkasse:	Prah Janez, Obmann, Slowene,	I		
	Ducmann Josef, Stellv. Slowene,	I		
	Rosmann Jakob, Leiter, Slowene,	I		
7./ Gemeinde:	Rajs Karl, Bürgermeister, Slowene,	I		
	Augustin Stefan, Stellvertr. Slowene,	I		
	Ilc Franz, Kassier, Slowene,	I		
8./ SDKB:	Kolterer Karl, Obmann,			
	Preaz Alois, Stellvertreter,			
	Hasenbüchel Leopold, Kassier,			
Der Markt Rogatec braucht ca 3000 kg Mehl für die Versorgung der Bevölkerung pro Monat.				
9. Spolstake	Klaynsick I			
10. Prospektua	Lajko I			
11. S. O. B.	Grauer x Gradan I			
12. Financiar	Topoginč Divjak I			
Mehl 1 1/2 - 2 Kaggan pro Monat				
13. Kurant.	Grauer I			
	Leptić I			
	Problecher I			
	Lamuc I			
	Pratun I			
	Prager I			
	St. Minde I			
	St. Lavric I			

Vir: AMNOM, fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ..., »Verzeichnis der Behörden in Rogatec-Rohitsch/Verzeichnis der Vereine in Rogatec«.

Posamezne krajevne skupine in njene podružnice so imele še svoje športne (telovadne) oddelke. Zvezni program je za leto 1941 pod četrto točko predvideval krepitev telesne vadbe in spodbujanje ozaveščenja o nemški ljudski skupnosti.¹⁰²¹ Tako je Alois Beigott iz Rogaške Slatine v začetku februarja 1941 poročal, da je zaradi praktičnosti in razdalje med Rogatcem in Rogaško Slatino prišlo do ustanovitve športnega oddelka v strukturi zdraviliške kulturbundovske podružnice, ki je februarja 1941 štela 11 članov. Funkcijo vodje (*Scharführer*) je opravljal Miglič, nalogo vodenja vadbe in urjenja je prevzel vaditelj Beigott. Tako Miglič kot Beigott sta tisti čas živela v Rogaški Slatini. Telesne vaje so potekale enkrat tedensko v Migličevi hiši.¹⁰²²

Robert Komarek, politični komisar okraja Šmarje pri Jelšah s sedežem komisariata v zdravilišču Rogaška Slatina, je 26. aprila 1941 (na dan Hitlerjevega prihoda v Maribor) poslal poročilo šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko Siegfriedu Uiberreitherju, iz katerega izvemo, da je obveščevalno popisovanje zavednih Slovencev v Komarekovem okraju potekalo še po invaziji in v času vzpostavljanja okupacijskega oblastnega aparata. Na posebnih sestankih med vodilnimi predstavniki lokalne oblasti in tukaj živečimi folksdojčerji, kulturbundovci in simpatizerji so se nemški aretacijski seznam (ki jih je Komarek prinesel s sabo iz Gradca in so jih poslali iz Berlina) konstantno širili in dopolnjevali, kar je že ob koncu aprila 1941 zaradi prekomernih aretacij rezultiralo v prenapolnjenosti zaporniških celic in improviziranem iskanju dodatnih zasilnih rešitev.¹⁰²³ Tako so kulturbundovci kot dobri poznavalci krajevnih razmer še nadalje sodelovali pri človeških usodah in implementaciji raznarodovalne, ponemčevalne in genocidne politike po vzpostavitvi uprave.¹⁰²⁴

V nebranjenem Rogatcu konkretno so se ob prihodu nemške vojske 11. aprila 1941 nemški vplivneži, kulturbundovci in celo nekateri Slovenci zbrali na prostem, s svastikami okičenem trgu, kjer so slavnostno sprejeli in pozdravljali »nemške osvoboditelje«. ¹⁰²⁵ Nemško orientirane gospe so sredi trga delile pripravljen čaj s sladkarijami in pozdravljale ter

¹⁰²¹ AMNOM, fond SODI, SDKB: Deželno vodstvo Slovenije v Mariboru / Razne organizacijske zadeve / Stelle für Männer (dalje Stelle für Männer), »Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, Gau-Organisationsstelle«, str. 1.

¹⁰²² AMNOM, fond SODI, Stelle für Männer, »Schwäbisch-Deutscher Kulturbund«, 2. 2. 1941.

¹⁰²³ Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 83.

¹⁰²⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 188.

¹⁰²⁵ Arhiv MNZC, f. 56 B, mapa I, Marinc Andrej: Mladostna doživetja v Rogatcu – utrinki in doživetja iz mladih let (dalje mapa I, Marinc Andrej), 13. 5. 1985, str. 5; Rogatec: Tipkopisi za Rogaški zbornik, mapa I: Kulturbundmitglieder Ortsgruppe Rohitsch, »Dan, ko se je začel na Štajerskem genocid«, str. 1.

poljubljale nemške vojake. Nemudoma so bili organizirani samozaščitni oddelki s puškami in rdečim trakom s kljukastim križem na rokavu. V teh enotah so se zglasili celo ugledni ljudje, ki so še pred aprilsko katastrofo uživali spoštovanje in zaupanje svojih sokrajanov.¹⁰²⁶ Že v naslednjih dneh je bil grajski zapor nabito poln z aretiranimi zavednimi prebivalci, katerih aretacijske sezname in izselitvene predloge za Rogatec in bližnje okoliške kraje so pripravili člani celice rogaškega Kulturbunda že v predvojnem obdobju. Grajski objekt so stražili kulturbundovci in Slovenci, ki so zaradi takšnih ali drugačnih razlogov prestopili na stran nacističnega zavojevalca. Pripadniki Kulturbunda so sodelovali pri pripravi velikega kurišča, katerega ognjeni zubljji so požirali zbrano slovensko literaturo. Marinc med najbolj zagrizene kulturbundovce uvršča zlasti Hansa Berlisga, dr. Bratanitscha in Karla Koltererja (okupacijskega župana ter *Ortsgruppenführerja*).¹⁰²⁷ Po zavzetju Rogatca so do celovite vzpostavitve oblastnega aparata začasno oz. prehodno oblast prevzeli domači kulturbundovci s Koltererjem na čelu.¹⁰²⁸ V Rogatcu so komisijo za izseljevanje v letu 1941 sestavili iz vrst predvojnih kulturbundovskih članov: Karla Koltererja, Karla Moderitza, Alojza Preaza, Janeza Berlisga in Franca Brataniča.¹⁰²⁹

Za razliko od sosednje Kostrivnice, kjer se je že uvodnega dne ob prodoru okupatorjevega vojaštva do strateško pomembnega vozlišča pri Podplatu zgodil poboj dveh mladih fantov zaradi njunega pobiranja in igranja z odvržnim jugoslovanskim orožjem,¹⁰³⁰ so bile nemške čete v Rogaški Slatini sprejete bolj slavnostno in veličastno. Nemške zastave so visele z vseh pomembnejših objektov. Slatinski folksdojčerji, kulturbundovci, nemčurji in drugi simpatizerji so zapustili svoje domove in odšli pozdravljat svojega novega gospodarja.¹⁰³¹ Gabrijela Krumpak se je spominjala: */.../ »Ko so Nemci vkorakali, smo mi bili v Donačkem domu, smo zapirali okna in smo se zelo bali /.../ tiste nemčurske družine, ki so odpirale okna, pa so nastavljale rože in se veselile prihoda. Nemčurji so pripravili sprejem Nemcem, ti so že imeli pripravljene zastave. Povsod so bile razobešene nacistične zastave«.*¹⁰³² V Šmarju

¹⁰²⁶ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 111.

¹⁰²⁷ Arhiv MNZC, fasc. 56 B, mapa I, Marinc Andrej, 13. 5. 1985, str. 5–6.

¹⁰²⁸ Marinc, »Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945«, str. 111.

¹⁰²⁹ Arhiv MNZC, fasc. 56 B (Rogatec: Tipkopisi za Rogaški zbornik), mapa I: Kulturbundmitglieder Ortsgruppe Rohitsch, »Razlastitveni ukrepi ljudske oblasti na območju Rogatca 1945–1948«, str. 1.

¹⁰³⁰ Spominska knjiga župnije Kostrivnica, »Svetovna vojna 1941–1945«. Za podrobnejšo razlago okoliščin glej: Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 45–46.

¹⁰³¹ Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem*, druga izdaja, str. 45–47.

¹⁰³² Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje, intervjuval Daniel Siter, Rogaška Slatina, 2017. Avdioposnetek hrani avtor. Pričevalka Gabrijela Krumpak je bila rojena leta 1919 v Brežicah. Intervju je bil opravljen oktobra 2017 v Pegazovem domu (domu za starejše) v Rogaški Slatini. Pričevalka je preminila januarja 2021 v svojem 102. letu starosti.

pri Jelšah je mesar Maks Gradt pred svojo gostilno s solzami v očeh, litrom najboljšega vina in Hitlerjevim pozdravom pričakal prve nemške bojne enote, ki jih je v središču trga pozdravil in sprejel že omenjeni predvojni zaupnik Wagner. Oba sta bila med prvimi, ki sta na svojih objektih izobesila svastike.¹⁰³³ Vsi funkcionarji izpostave Štajerske domovinske zveze v Rogatcu (kot temelj lokalnega germanizatorskega, protislovenskega, raznarodovalnega in etnocidnega terorja v trškem jedru in njegovi okolici) so izšli iz predvojne kulturbundovske sekcije.¹⁰³⁴

Iz dopisov ukinitvenega komisarja pri šefu civilne uprave izvemo, da se je do 24. junija 1941, ko je bil Kulturbund na Spodnjem Štajerskem že ukinjen, v blagajni Kulturbunda za območje Rogaške Slatine ohranilo 452,25 dinarja, kar je župan Miglič ob koncu junija dostavil izpostavi *Sicherheitsdiensta* v Rogaški Slatini. Gottfried Grill iz Maribora, okrožni zadolženec za delovanje in poslovanje Kulturbunda na Spodnjem Štajerskem, je v zdravilišču prevzel preostanek denarja, kar je simboliziralo zadnje dejanje na tem območju, povezano s Kulturbundom. Podobno se je dogajalo drugod po Slovenskem.¹⁰³⁵

Junija 1945 so člani krajevnega odbora OF v Rogatcu pripravili seznam pobeglih kulturbundovcev iz Rogatca. Na spisku se je znašlo 25 oseb: družina Kolterer, družina Jelovšek, Roza Holman, zakonski par Polaček, Karel Erdlen, družina Berlisg, Karl Jäger, Franc Judmaier, Oto Hermeter, zakonca Mirt in družina Kraus. Njihovo nepremično imetje (v glavnem stanovanjske hiše in trgovine) jim je bilo zaplenjeno v letih 1945 in 1946. Z zaplenjenim premoženjem je najprej upravljala in operirala Komisija za upravljanje narodne imovine/KUNI, kasneje pa Krajevni ljudski odbor Rogatec.¹⁰³⁶

6.1.3 Ljubljansko okrožje

Za ljubljansko kulturbundovsko okrožje (*Kreis SDKB Laibach*) v času izvajanja prvega uradnega statističnega dne Kulturbunda v Mariboru (19. oktober 1940) nimamo podatkov, saj okrožje takrat še ni obstajalo. Ob drugem statističnem popisu (8. december 1940 v

¹⁰³³ ARS, AS 1827, t. e. 10, »Kronika za časa okupacije«, str. 1.

¹⁰³⁴ Arhiv MNZC, f. 56 B (Rogatec: Tipkopisi za Rogaški zbornik), mapa I: Kulturbundmitglieder Ortsgruppe Rohitsch, »Razlastitveni ukrepi ljudske oblasti na območju Rogatca 1945–1948,« str. 1–2.

¹⁰³⁵ SI_ZAC/0084, š. 1, sign. 7, Kulturbund (24. junij 1941, 11. julij 1941).

¹⁰³⁶ SI_ZAC 350, KLO Rogatec 1945–1952, šk. 1, sign. 33, »Seznam zaplenjenih hiš v Rogatcu – 1946«; sign. 8, 212/45, »Podatki o pobeglih kulturbundovcih iz Rogatca – 1945«, str. 1; Arhiv MNZC, f. 56 B (Rogatec: Tipkopisi za Rogaški zbornik), mapa I: Kulturbundmitglieder Ortsgruppe Rohitsch, »Razlastitveni ukrepi ljudske oblasti na območju Rogatca 1945–1948,« str. 5–6.

Mariboru) sta v ljubljanskem okrožju delovali dve izpostavi Kulturbunda: Ljubljana – mesto (249 članov) in Tržič (74).¹⁰³⁷ Iz podatkov zadnjega (tretjega) zborovanja statistikov Kulturbunda v Mariboru 19. januarja 1941 je razvidno, da je bilo v ljubljanskem okrožju v skupnem seštevku prisotnih 518 članov. Do dodatnih ustanovitev krajevnih skupin ni prišlo, razpustov ni bilo. Številčno stanje članstva pri ljubljanski mestni kulturbundovski celici se je v primerjavi z drugim popisom močno povišalo (na 441 članov), v Tržiču pa je številka ostajala približno ista (77). K ljubljanski celici je prišteti še 140 družinskih članov (1400 Nemcev je ostajalo izven Kulturbunda), pri Tržiču pa 24 družinskih članov (300 Nemcev se v imenovano celico dotlej še ni vključilo). Skupno je sredi januarja 1941 v ljubljanskem okrožju izven Kulturbunda ostajalo 1700 Nemcev, kar je procentualno največ izmed vseh okrožij.¹⁰³⁸ V ljubljanskem okrožju sta tik pred aprilsko vojno delovali naslednji celični izpostavi: Ljubljana in Tržič.¹⁰³⁹

Ljubljana

Kulturbundovska dejavnost se je v Ljubljani in širši okolici razpasla pod vodstvom javno sicer malokrat nastopajočega predsednika Hermanna Brandta (predstojnik evangeličanske cerkvene občine), a je bila po poročanju avstrijskega konzula in šefa avstrijske diplomacije v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberga med manj aktivnimi.¹⁰⁴⁰ Je pa bilo zato delo njenega vodstva zelo odgovorno, saj naj bi šlo na območju Ljubljane za edino pravo nemško organizacijo. Po poročanju *Deutsche Zeitung* je bilo število Nemcev v univerzitetnem mestu precejšnje (vsaj 1000), z dokaj velikim številom nemških študentov, ki niso imeli nobene študentske organizacije, kamor bi se lahko vključili nemški visokošolci. Niti je naj ne bi potrebovali. Zato in zlasti zaradi kulturniških dejavnosti in finančnih razlogov so se pridružili ljubljanski sekciji Kulturbunda.¹⁰⁴¹ Še v letu 1935 pa je isti časopis poročal, da je število nemških študentov premajhno za formiranje nemške študentske zveze (za razliko od Zagreba, Beograda in Subotice, kjer so takšne zveze že obstajale), zato so se priključili bolj aktivnemu mladinskemu oddelku ljubljanskega Kulturbunda, ki je pomagal pri članskem vpisu.¹⁰⁴² Biber sicer razkriva, da so želeli ljubljanski Nemci večkrat ustanoviti lastno

¹⁰³⁷ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 8. 12. 1940.

¹⁰³⁸ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

¹⁰³⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 219.

¹⁰⁴⁰ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 351; Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 55.

¹⁰⁴¹ *Deutsche Zeitung*, »Ljubljana: Ein kleiner Rückblick«, 26. 4. 1936, str. 1.

¹⁰⁴² *Deutsche Zeitung*, »Ljubljana«, 3. 10. 1935, str. 3.

akademsko društvo (nazadnje v letu 1938), a so bili zaradi premajhnega števila svojih študentov neuspešni.¹⁰⁴³ Tega so z njegovega sedeža na Florijanski ulici 21, kjer so bile klubska soba, knjižnica in soba za pogovorne večere o kulturnih in političnih temah, vodili zobozdravnik dr. August Schweiger (njegova žena je imela sorodnike v Gradcu), bivši regijski tobačni inšpektor Karl Schlehan in študent Koschitz s pogostimi stiki z Berlinom.¹⁰⁴⁴

Pri širjenju nacistične propagande so pomagali ljubljanski evangeličanski župniki, v trafikah se je lahko kupilo nacistični list *Völkischer Beobachter*, v kavarnah in večjih gostilnah pa so bili na razpolago najpomembnejši nemški časniki.¹⁰⁴⁵ Ljubljanska kulturbundovska izpostava je prirejala tematsko obarvane plesne, kulturne, umetniške, folklorne in glasbene štajerske večere, kjer so v dvorani hotela Skoberne nastopali povabljeni umetniški avtorji iz Gradca.¹⁰⁴⁶

O tukajšnji kulturbundovski dejavnosti se sicer poroča že vsaj od leta 1936.¹⁰⁴⁷ Prvikrat pa je bila organizacija uradno ustanovljena v sklopu začetne skupine prvih vzpostavljenih kulturbundovskih celic na Slovenskem po enotni odobritvi pravil z veljavnostjo za jugoslovansko državo leta 1931 – v Ljubljani natančneje 16. januarja 1932. Slednja je bila izrazita zagovornica obnoviteljskega gibanja in se je ostro odzvala na ukrepe zveznega vodstva ob koncu oktobra 1935 v Novem Sadu, kjer so bili sprejeti daljnosežni ukrepi o novi ureditvi Kulturbunda, ograditvi od obnoviteljskega gibanja ter razpustu mladinskih struj, zvez in skupin. Stiki med kulturbundovsko skupino v Ljubljani in centralnim zveznim vodstvom v Novem Sadu so bili konkretno razrahljani. Na njeno pobudo je ob koncu novembra 1935 v Ljubljani potekalo srečanje predstavnikov celic iz Kočevja, Celja, Ljubljane in še nekaterih krajev slovenske Štajerske, kjer so zveznemu vodstvu priporočili odstop, nove volitve in odpravo aktualnih nasprotij.¹⁰⁴⁸ Kulturbundovski statistiki so na prvem uradnem statističnem dnevu oz. zborovanju v Mariboru sredi oktobra 1940 poročali, da je bila ljubljanska celica v letu 1934 formalnopravno razpuščena.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 45.

¹⁰⁴⁴ Nečak, *Avstrijska legija II.*, str. 55.

¹⁰⁴⁵ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 135.

¹⁰⁴⁶ *Deutsche Zeitung*, »Kulturbund Heute Volkslieder- und Volkstänzeabend Heute«, 3. 10. 1935, str. 2.

¹⁰⁴⁷ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Marija Roblek«.

¹⁰⁴⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33–34, 54–55.

¹⁰⁴⁹ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 21.

Leta 1936 so v vodstvu krajevne sekcije ljubljanskega Kulturbunda že dominirali nacisti. Istega leta je novi predsednik postal komajda 22-letni Erich Hamann iz nacistične mladine, ki je zamenjal Hermanna Brandta in dr. Schweigerja. Zaradi odkrite nacistične usmerjenosti so banske oblasti ob koncu marca 1936 ljubljansko celico razpustile. V uradnem pojasnilu je bilo navedeno, da so bili med člani Slovenci in dva češkoslovaška državljana.¹⁰⁵⁰ Ob razpustu so uspeli kulturbundovci knjižnico in del arhiva še pravočasno skriti v prostore evangeljske cerkvene občine. Mladinska skupina Kulturbunda je v Ljubljani prešla v ilegalo in je navkljub razpustu delovala dalje. Kakor je bilo značilno za celotni slovenski prostor so se ljubljanski Nemci v obdobju formalnopravnega razpusta in prepovedi Kulturbunda organizirali v štirih nemških društvih: nemško podporno društvo, *Schlaraffia*, evangeljsko gospodinjstvo in društvo za skrb za mladino.¹⁰⁵¹

Ob koncu marca 1939, ko so slovenski Nemci v dogovoru z zveznim vodstvom Kulturbunda sinhrono prijavili 32 krajevnih skupin,¹⁰⁵² je bila ustanavljajoča grupa v Ljubljani sprva ena izmed redkih kulturbundovskih skupin, katere za prve dni aprila napovedani ustanovni sestanek je bil dovoljen. Izvoljen je bil tudi odbor. 12. maja pa je uprava policije, navkljub obljubam bana Natlačena o skorajšnji pridobitvi dovoljenja glede ustanovitve Kulturbunda, Nemce v Ljubljani šokirala z novico, da njihova krajevna grupa ne more delovati, niti pravno obstajati, dokler pristojna upravna oblast ne potrdi pravil.¹⁰⁵³

¹⁰⁵⁰ *Deutsche Zeitung*, »Ljubljana: Ein kleiner Rückblick«, 26. 4. 1936, str. 1; *Deutsche Zeitung*, »Ljubljana: Die Kulturbundsortsgruppe Ljubljana wurde behördlich aufgelöst«, 12. 4. 1936, str. 7.

¹⁰⁵¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 57, 163.

¹⁰⁵² AMNOM, 7. 4. 1939.

¹⁰⁵³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164.

Slika 41: Mariborski Večernik je maja 1939 v znamenje odpora in nasprotovanja obnovitvi Kulturbunda na Slovenskem objavil novico o izvolitvi odbora ljubljanske grupe Kulturbunda (4. april 1939) ob navzočnosti 26 članov. Večernik je razkrinkal ustanovne člane in navedel njihove poklicne statuse in naslove bivanja.

Švabsko-nemška prosvetna zveza (Kulturbund) v Ljubljani

Dne 4. aprila je bil v smislu § 37. pravil izvoljen ob navzočnosti 26 članov krajevni odbor gornjega društva. Rednih članov društva je vpisanih 29 naslednjih: Halbensteine Erik, prokurist, Privoz 20; Ledl Ivan, arhitekt, Gosposvetska c. 4; Koch Ivan, stud. mont., Kapiteljska c. 7; dr. Zeschko Erik, trgovec, Erjavčeva 18; dr. Schley Franc, odvetnik, Erjavčeva 21; Jeglitsch Erich, zas. uradnik, Livarska 7; dr. Staudacher Josip, zdravnik, Nunska ul. 8; dr. Poje Franc, odvetnik, Cesta na Rožnik; Tönnies Gustav, inženir; Nagy Iva, trgovec; dr. Kaiser Adolf, viš. dež. sodni svetnik v pok.; Schuster Anton, hišni posestnik, Nunska ul. 8; Wutti Vincenc, trg. zastopnik; Wutti Walter, jurist; Hönigmann Walter, medicinec, Resljeva c. 23; Püchler Egon, trg. nameščeneec, Bleiweisova 15; dr. Rodoschezz Gustav, zobozdravnik, Mestni trg 17; Kliffman Otmar, trgovec; dr. Luckmann Friederik, odvetnik, Gradišče 4; Somnitz Ernest, urar in optik; dr. Schiffer Viktor, odv. pripr., Mestni trg 19; dr. Svoboda Henrik, profesor v p.; Galasch Egon, inženir, Pleteršnikova 25; Hamann Edita, trgovka, Mestni trg 8; Luckmann Minka, zasebnica, Gradišče 4; Luckmann Herta, zasebnica, Gradišče 4; Strasser Irmgard, konservatoristka, Kersnikova 8; Elbert Julij, zasebnik, Kongresni trg št. 14; Satter Otmar, inženir, Vrtača 13, vsi iz Ljubljane. Poleg rednih so tudi še podporni člani.

Vir: *Večernik*, 13. in 14. maj 1939, »Švabsko-nemška prosvetna zveza (Kulturbund) v Ljubljani«, str. 2.

Društvena pravila osrednje krajeвне skupine Kulturbunda (Ljubljana) s pripadajočimi podružničnimi izpostavami je načelnik upravnega oddelka kraljevske banske uprave Dravske banovine zadnjič potrdil in odobril 11. oktobra 1940. Njen operativni prostor je zavzemal mesto Ljubljano ter okoliške sreze: Ljubljano, Litijo, Logatec, Kamnik, Kranj, Krško, Radovljico in Škofjo Loko.¹⁰⁵⁴ Ustanovna skupščina je pod vodstvom gradbenika in

¹⁰⁵⁴ ARS, AS 68, t. e. 57, »Pravila«, II. št. 27531/3, kat. šte. 7741, 11. 10. 1940.

ing. Gustava Tönniesa potekala v evangelijskem župnišču (»Deutsche Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses im Königreiche Jugoslawien«),¹⁰⁵⁵ ki je že v predvojnem obdobju pod načelstvom škofa dr. Philippa Poppa delovalo kot močna opora nemštva v Jugoslaviji. Formalnopravno je bila grupa Kulturbunda v Ljubljani še poslednjič ustanovljena 2. novembra 1940.¹⁰⁵⁶

Slika 42: Sprejeta društvena pravila za krajevno skupino Kulturbunda v Ljubljani s podpisi treh kulturbundovskih članov ter načelnika upravnega oddelka Kraljevske banske uprave Dravske banovine.

Vir: ARS, AS 68, t. e. 57, »Pravila«, kat. štev. 7741.

V začetku februarja 1941 so kulturbundovci v Ljubljani v stari patricijski hiši na Starem trgu pridobili prostore v svojem novem domu nemškega Kulturbunda pri Mikliču, kjer so potekala kulturbundovska zborovanja in prireditve. Ob svečani otvoritvi so v ta namen

¹⁰⁵⁵ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schiffner, Karol Čeh«.

¹⁰⁵⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 40, 395.

otvorili še razstavo nemških umetnikov v Sloveniji.¹⁰⁵⁷ Svojo organizacijo so imeli kulturbundovci med drugim v tovarni Zaklej. Organizatorja sta bila ravnatelj tovarne Freyer skupaj z ženo Friggo. Eno izmed središč zbiranja ljubljanske pete kolone je bilo med drugim v prostorih hotelirja Karola Mikliča.¹⁰⁵⁸

Spisovni dokumenti javnega tožilca v Ljubljani in njegovih izvajanj povojnih zaslišanj članov lokalnega Kulturbunda izkazujejo močno kulturbundovsko propagando in agitacijo v podporo nacizma in Hitlerja na tem območju. Ljubljanski kulturbundovci so na veliko nedeljo leta 1941 na svojih hišah in drugod razobešali hitlerjanske zastave in jih delili v lokalih na Starem trgu.¹⁰⁵⁹ Karol Čeh, tajnik Kranjske posojilnice in član ljubljanske celice Kulturbunda, je na povojnem zaslišanju povedal: *»Člani Kulturbunda so dobivali vstopnice za gledališke prireditve med vojno, ki so se organizirale kot posebne predstave skupno za nemško vojsko in za člane KB. /.../ Kulturbundovci so imeli rjavo člansko legitimacijo in so se smatrali kot volksdeutscherji«*.¹⁰⁶⁰ Stike z ljubljanskimi kulturbundovskimi člani je imel zlasti gestapovec Koch (vodja Hitlerjeve mladine pri tukajšnji sekciji Kulturbunda), ki je od kulturbundovcev pobiral članarine in tajne zaupne informacije občutljivega značaja v povezavi z zavednimi Slovenci in kulturnimi delavci ter predlogi Kulturbunda za njihove izselitve in preiskave oz. zaplembe stanovanj.¹⁰⁶¹ Po aprilski invaziji je ljubljanska sekcija Kulturbunda poskrbela za svoje člane in njihove nemške družine z redno dobavo in oskrbo z mlekom iz Gorenjske, katerega je hranila v prostorih Kulturbunda. Na voljo sta jim bili knjižnica in čitalnica.¹⁰⁶²

V sredini januarja 1941 je krajevna sekcija Kulturbunda v Ljubljani štela 518 članov. Veliko število Nemcev (1700) je še vedno ostajalo izven Kulturbunda.¹⁰⁶³ Do maja 1941 se je številka povzpela na približno 600 članov.¹⁰⁶⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL) hrani sezname članov kulturbundovske izpostave v Ljubljani, ki so bili po vojni osnova za preganjanje in sodno obravnavanje. V glavnem je šlo za industrijske delavce, trgovce,

¹⁰⁵⁷ *Slovenec*, »Nemški Kulturbund živahno deluje«, 14. 2. 1941, str. 2.

¹⁰⁵⁸ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Anna Murschitz, Karol Miklič mlajši«.

¹⁰⁵⁹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci«.

¹⁰⁶⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Karol Čeh«.

¹⁰⁶¹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Nemetz Viljem«, str. 1–2.

¹⁰⁶² ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ivan Verce«, str. 1–3.

¹⁰⁶³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 21.

¹⁰⁶⁴ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schiffner«.

gospodinje, obrtnike, javne uradnike in dijake.¹⁰⁶⁵ Najkasneje do avgusta 1941 se je zaradi pogajanj med Nemčijo in Italijo glede preselitve Nemcev iz Ljubljanske pokrajine zaključilo sprejemanje članov. Še v juliju in začetku avgusta 1941 pa je potekalo novačenje in vstopanje v kulturbundovsko celico – tudi Slovencev. Odkriti spisovni dokumenti s povojnih zaslišanj namreč kažejo, da je bil na slovenskih območjih, ki jih je zasedla italijanska vojska, eden glavnih vzrokov za pozne včlanitve v Kulturbund večja zaščita in privilegiranost pri italijanski okupacijski upravi. Grupo je vodil predsednik in lastnik gradbenega podjetja v Ljubljani ing. Gustav Tönnies, ki je imel dobre povezave s šefom civilne uprave na Gorenjskem.¹⁰⁶⁶ Po odposlanem sporočilu celjskega industrialca Westna, namenjenem Goebbelsu, o pomembnosti Batove dvorane za izvajanje nemške propagande (zlasti za predvajanje nemških tednikov in filmov) se je Tönnies v predvojnem obdobju povezoval z Berlinom, ko je komuniciral z zastopnikom berlinskega podjetja Tobis v Zagrebu in s »Svetlotonom« (pod Westnovim financerstvom), ki je imel pravico do kinematografov po celotni Jugoslaviji in se je pozimi 1940/41 z Westnovo finančno pomočjo zanimal za dvorano Bate v Ljubljani. Okupacija in razkosanje slovenskega interesnega prostora med Nemčijo in Italijo sta preprečili realizacijo načrta.¹⁰⁶⁷

Ženski odsek je vodila predsednica Haman.¹⁰⁶⁸ Med imeni članov in podporniki Kulturbunda izstopajo lastnik električarskega podjetja Karol Narbeshuber, Magda in Herbert Walentschag (ravnatelj kemične tovarne v Mostah), Marija Roblek, Viljem Nemetz, trgovec s fotomaterialom in fotograf Alfred Ruda, Unger, Karol Roblek, Franc Schiffrer, Helena Ranzinger, nemška učiteljica Marija Luschin, družina Korn (Teodor in Marija ter otroci Teodor, Henrik, Herman in Josipina), Erik Jeglitsch, Gustav Tönnies in njegova sestra Frigga Fröier, Janko Mallner (podravnatelj Kreditnega zavoda v Ljubljani), Anton Erker, Wutti (tajnik Kulturbunda v Ljubljani), zakonska para Freyer in Murschitz, Mirko Reichl, župan Maure, Theodor Rabič, Anton Reichmann, dr. Josip Sajovic, dr. Zeschko, dr. Franz Schley, Karol Čeh, odvetniki dr. Viktor Moro, dr. Draksler, dr. Tornago in Franc Smodej, ki so se zaradi takšnih ali drugačnih finančnih, gospodarskih in socialnih razlogov (ter

¹⁰⁶⁵ SI ZAL LJU 468, šk. 157, št. 12/UNI, map. 31, »Seznam kulturbundovcev«, str. 1–17; »Člani Kulturbunda (1941)«, str. 1–15; »Četrto Moste: člani Kulturbunda«.

¹⁰⁶⁶ SI ZAL LJU 522, šk. 11, a. e. 309, »Sodba v imenu narodov Jugoslavije!«, 29. 8. 1945; ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schiffrer; Erik Jeglitsch, Ivan Verce, Karol Roblek, Janko Mallner«.

¹⁰⁶⁷ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 9.

¹⁰⁶⁸ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Frigga Fröier«, str. 1–2.

priložnostnih, bonitetnih in okoriščevalskih nagibov ali pod pritiski z metodami izsiljevanja ...) vključili v ljubljansko sekcijo Kulturbunda.¹⁰⁶⁹

Za razliko od nemškega zasedbenega ozemlja na Slovenskem, kjer so bili kulturbundovci po nemški invaziji in vzpostavitvi okupacijskega oblastnega aparata direktno inkorporirani v štajerski *Heimatbund* in Koroško ljudsko zvezo (tamkajšnje kulturbundovske celice pa nemudoma razpuščene), se je v Ljubljani po razpustu Kulturbunda (še le jeseni 1941) kot njegova naslednica organizirala t. i. Nemška krajevna skupina (Ljubljana) oz. »Deutsche Ortsgruppe (Laibach)« z aktivnim delovanjem tekom italijanske okupacijske zasedbe. Po navedbah zaslišancev so se morali vanjo vključevati še vsi preostali Nemci, ki se še niso preselili v nemški rajh.¹⁰⁷⁰ Zaslišani Ivan Verce je pojasnil: »*Kulturbund je imel nalogo pripraviti vse za preselitev Nemcev v Nemčijo, propagirati izselitev iz Ljubljanske pokrajine in pomagati preselitveni komisiji. Od avgusta 1941 dalje je Kulturbund sodeloval pri delih za preselitev Nemcev iz Ljubljanske pokrajine*«. ¹⁰⁷¹ Pred tem je Kulturbund za svoje člane in vse bodoče nemške preseljence v nemški rajh priredil še obvezni jezikovni tečaj nemščine. Z dodeljenimi članskimi izkaznicami so se kulturbundovci identificirali pri preselitveni komisiji za Nemce v Ljubljani, ki je na podlagi legitimacije Kulturbunda (»KB Einbürgerungsurkunde«) posameznemu članu odobrila preselitev v rajh.¹⁰⁷² Po izvršeni preselitvi je vse nemške nepremičnine, ki so jih v Ljubljanski pokrajini zapustili Nemci, od neke nemške družbe DUT odkupil italijanski zavod »Emona«, a je slednja zaradi vojne in nemirnih razmer povzročila, da je imenovana italijanska družba plačala zgolj en obrok.¹⁰⁷³

Predstavniki vodstva ljubljanskega Kulturbunda (Tönnies, Zeschko in Schley) so z obiskom bana Natlačena 11. aprila 1941 in kasneje še poveljujočega nemškega generala v Celju pomagali banu pri vzpostavljanju kontaktov z nemško vojaško komando ter prenašanju banove prošnje, naj nemška vojska zavzame celotni slovenski prostor.¹⁰⁷⁴ Vse to izkazuje specifično in unikum operativnega delovanja in ciljev Kulturbunda v Ljubljani ter pomembne dodatne naloge v vojnem času napram situaciji v nemškem zasedbenem področju okupirane Slovenije, kjer je bila vsenemška krovna organizacija uradno razpuščena že sredi maja 1941.

¹⁰⁶⁹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci«.

¹⁰⁷⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Janko Mallner«.

¹⁰⁷¹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ivan Verce«, str. 1.

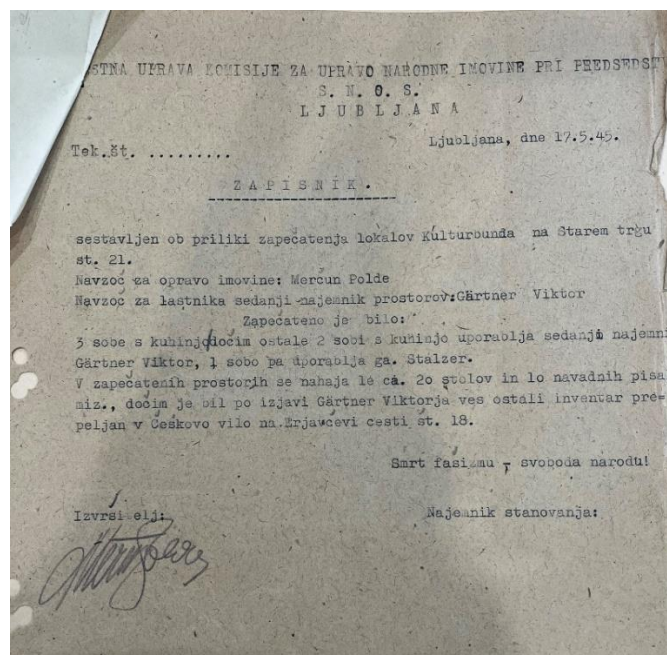
¹⁰⁷² ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ivan Verce«, str. 1.

¹⁰⁷³ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 155.

¹⁰⁷⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 264.

Kulturbund v Ljubljani je bil na lastno pobudo razpuščen šele oktobra 1941.¹⁰⁷⁵ Njegovo poslovanje je bilo dokončno ukinjeno po 15. decembru 1941. Inventar ljubljanskega Kulturbunda je bil ob koncu decembra 1941 oz. v začetku januarja 1942 premeščen v Kranjsko goro. Januarja 1942 se je v njegove prostore na Starem trgu v Ljubljani naselil zemljiški oddelek nemške preselitvene komisije.¹⁰⁷⁶ Podaljšano delovanje tukajšnjega Kulturbunda izpričuje posebna okrožnica KUNI z navodili (datirana 30. junija 1945) o pravilnem definiranju državljanov nemškega rajha ali oseb nemške narodnosti za potrebe izvajanja konfiskacij njihovega premoženja. Pod točko c je pisalo: »*Prostovoljni člani nemškega Kulturbunda pred okupacijo, v Ljubljani pa tudi po okupaciji /.../*«¹⁰⁷⁷ Po koncu vojne oktobra 1945 je mestna zaplembna komisija v Ljubljani po ukazu OZNA na temeljih odloka AVNOJ (21. november 1944) o prehodu sovražnikovega imetja v državno last zaplenila vse premoženje ljubljanske kulturbundovske celice na Starem trgu 21 v vrednosti 1821 dinarjev.¹⁰⁷⁸

Slika 43: Zapisnik premoženja ob zapečatenju lokalov Kulturbunda na Starem trgu 21 v Ljubljani.

Vir: ZAL, LJU 468, šk. 19, »Zapisnik«, 17. 5. 1945.

¹⁰⁷⁵ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Franc Schiffre«.

¹⁰⁷⁶ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Ivan Verce«, str. 1.

¹⁰⁷⁷ Mikola, »Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946«, str. 157–158.

¹⁰⁷⁸ SI ZAL LJU 468, šk. 19, zpl. 1622/45, »Kulturbund: Stari trg«; »Komisijski zapisnik«, str. 1–2; »OZNA za Ljubljano«, spis. št. 816–45, 15. 9. 1945.

Z bližanjem napada na Jugoslavijo se je začela v navezavi na delovanje Kulturbunda in nemške manjšine izkazovati pomembna vloga strateške pozicioniranosti slovenskih krajev, ki so ležali vzdolž železniške trase ali cestne povezave z nacistično Nemčijo in so si delili mejni prehod (ali pa so bili v njegovi bližini) s sosednjo Nemčijo. To kažejo zaskrbljujoča poročila oddelka za državno zaščito jugoslovanskemu notranjemu ministru Stanoju Mihaldžiću iz leta 1940, v katerem navaja pronacistično in hitlerjansko aktivnost pripadnikov nemške narodnostne manjšine v Jesenicah, Radovljici, Kranju, Rakeku, Planini, Logatcu in Mariboru.¹⁰⁷⁹

Jesenice

Iz popotniških zapiskov avstrijskega konzula in šefa avstrijske diplomacije v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberga, ki je sredi junija 1934 potoval po severnih predelih Slovenije, je razvidno, da do leta 1934 v Jesenicah ni bilo krajevne skupine Kulturbunda. Vseeno pa je bila pronacistična propaganda zlasti pod akterstvom Augusta Westna (glavni delničar Kranjske industrijske družbe »Jesenice-Fužine«) in rajhovskega Nemca Noota (generalni direktor jeseniške železarne) vidno prisotna. Jesenice so zato imele po mnenju konzula posebno mesto v mreži nacističnih postojank na Slovenskem.¹⁰⁸⁰ Ugotovitve, ali je bila v Jesenicah vzpostavljena kulturbundovska podružnica, s popolno gotovostjo ni moglo potrditi niti okrožno sodišče v Ljubljani v okviru povojnih zaslišanj. Osebe je sicer zaključilo z domnevo, da je bilo to zelo verjetno zaradi funkcije pomembne obmejne postojanke.¹⁰⁸¹ Pričujoči citirani dokument vseeno razkriva vidnejše člane izpostave Kulturbunda v Jesenicah: Franc Cilenšek, Werdnig Karol in njegova žena.¹⁰⁸²

V obmejnem komisariatu Jesenice je bilo od skupnih 240 prebivalcev nastanjenih 46 nemških in 130 italijanskih državljanov. Številni Nemci, ki so delali za Kranjsko industrijsko družbo in posledično za jugoslovansko vojsko, so imeli stike z nemškim režimom (Josip Bohnen, Karl Noto, Doroteja Reimüller in Kristijan Wastian) in bi lahko tako prenašali tajne zaupne vojaške podatke nemškemu rajhu in bili v oporo nemški vojski ob napadu.¹⁰⁸³ Mestna policijska oblast v Jesenicah je sredi aprila 1940 pri vsaj petih osebah nemškega narodnostnega porekla (Emil Klein, Georg Wagner, Oto Paar – hotelir v Jesenicah, Julij

¹⁰⁷⁹ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 25. 4. 1940, str. 1–8.

¹⁰⁸⁰ Nećak, *Avstrijska legija II.*, str. 55.

¹⁰⁸¹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Kulturbundovci na Jesenicah: Werdnig Karol«.

¹⁰⁸² ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Kulturbundovci na Jesenicah«.

¹⁰⁸³ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 1940, »Pogranični komesarat Jesenice«, 25. 4. 1940, str. 1–2.

Klippstätter in Peter Basler) ugotovila širjenje hitlerizma, germanofilstva in potencialno protijugoslovansko sabotažno delovanje oz. škodovanje.¹⁰⁸⁴

Logatec

V srezu Logatec ni bilo zabeležene uradno živeče nemške manjšine, a osem jugoslovanskih državljanov se je vseeno oklicevalo za Nemce z nacionalsocialistično in hitlerjansko usmerjenostjo. Zaposleni so bili kot upravitelji treh dvorcev, ki so bili s svojo lego pozicionirani neposredno na območju fortifikacijske gradnje. Tamkajšnji Nemci so lahko zato nemškemu rajhu prenašali tajne zaupne podatke o gradnji fortifikacij in protiinvazijskih preprek.¹⁰⁸⁵

Kranj, Tržič in Škofja Loka

Kranjski srez je imel zaradi dolžine meje in dveh mejnih prehodov (Ljubelj in Jezersko) z nacistično Nemčijo izjemno strateško vlogo. V srezu Kranj je aprila 1940 prebivalo 91 pripadnikov (od tega 36 otrok) nemške narodnostne manjšine, v samem mestu Kranj pa 67 Nemcev, ki so bili povezani v Nemško delavsko fronto (»Deutsche Arbeitsfront«) in »Deutscher Hilfsverein«. Vodja tukajšnje nemške skupnosti in organizator hitlerjanskega agitatorstva je bil dr. Franc Rogan (nekdanji direktor proizvodnje gume v Kranju) in Kurt Decker (solastnik podjetja »Jugostroj« v Kranju) – sicer oba člana NSDAP. Decker je imel tesne vezi in stalne stike z nemškim konzulatom v Ljubljani. Med kranjske hitlerjance in agitatorje nacionalsocializma so se še uvrščali: člana NSDAP in izjemno aktivna Franc in Ana Praks, Karl Fischer, Bedrih Zester, Edvard Pribil, Gerold Mühlberger, Josipa Patsch, Alfred Wetzel in Martina Oskar Zerbst. Skorajda vsi naštetí so bili člani NSDAP in so tako ali drugače skozi različne organizacije, društva in zveze (NSDAP, N. S. V., D. A. F. in D. H.) in preko zimskih zbirnih akcij (*Winterhilfswerk*) pomagali nemškemu rajhu, nemštvu in Nemcem. Njihova hitlerjanska aktivnost se je v letu 1940 intenzivirala ter močno okrepila in se zlasti zaradi Deckerja razširila iz Kranja in Tržiča (v sestavi približno 20 članov) po celotni gorenjski pokrajini. Decker je od njih pobiral članarino in v svojem stanovanju¹⁰⁸⁶ prirejal sestanke. Iz obširnega poročila sta razvidna še bojazen pred nevarnostjo širjenja načrtnega defetizma ter pritoževanje nad številčno premajhnim policijskim kadrom v

¹⁰⁸⁴ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 1940, »Pogranični komesariat Jesenice«, 25. 4. 1940, str. 2.

¹⁰⁸⁵ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 1940, »Sresko načelstvo Logatec«, 25. 4. 1940, str. 7.

¹⁰⁸⁶ V preiskavi Deckerjevega stanovanja sredi decembra 1939 je bila odkrita nova nacistična zastava s kljukastimi križi (svastikami). AJ-14, fasc. 27, opis 71, »Deutsche Arbeitsfront«, 1940, str. 3

Kranju, slabo oborožitvijo in odsotnostjo motornega vozila, zaradi česar ni zagotovljen učinkovit nadzor nad železniško progo, pomembnimi objekti in tujci.¹⁰⁸⁷ V tem prostoru se je poleg širjenja nacističnih propagandnih letakov aprila 1940 zbiral denar za nakup Hitlerjevega darila ob njegovem 51. rojstnem dnevu. Darilo v podobi kovine naj bi z zbranim denarjem kupil nemški generalni konzul Franz Neuhasen.¹⁰⁸⁸

Soustanovitelj in tajnik izpostave kulturbundovskega društva v Trziču je bil dr. Viljem Elbert, kasneje podžupan okupacijske občine Trzič, ki je ob invaziji na Jugoslavijo v odposlanem pismu pozival nemške čete, naj zasedejo Trzič in Gorenjsko. Nemško vojsko je pričakal na Ljubelju in jo navigiral do Trziča. Že v predvojnem času je sodeloval pri pripravljanju tajnih seznamov Slovencev, klasificiranih glede na politično pripadnost in zanesljivost ter druge ocene, po katerih so se ravnale nemške okupacijske oblasti pri izseljevanju slovenskega prebivalstva po vzpostavitvi okupacijske uprave.¹⁰⁸⁹ Med člani Kulturbunda v Trziču izstopajo dr. Viljem Elbert, Anton Böhm in njegov sin Anton Böhm mlajši.¹⁰⁹⁰

Čeprav celica Kulturbunda v Škofji Loki formalnopravno ni bila nikoli ustanovljena, je bila aktivnost kulturbundovcev vsekakor prisotna v omenjenem kraju. Na to kaže ogromen inventar Kulturbunda z decembra 1941, ki je bil prevzet od tamkajšnjega nekdanjega katoliškega izobraževalnega društva in Sokola.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁷ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 1940, »Srez kranjski i mesto Kranj«, 25. 4. 1940, str. 4–5; »Deutsche Arbeitsfront«, 1940, str. 1–6.

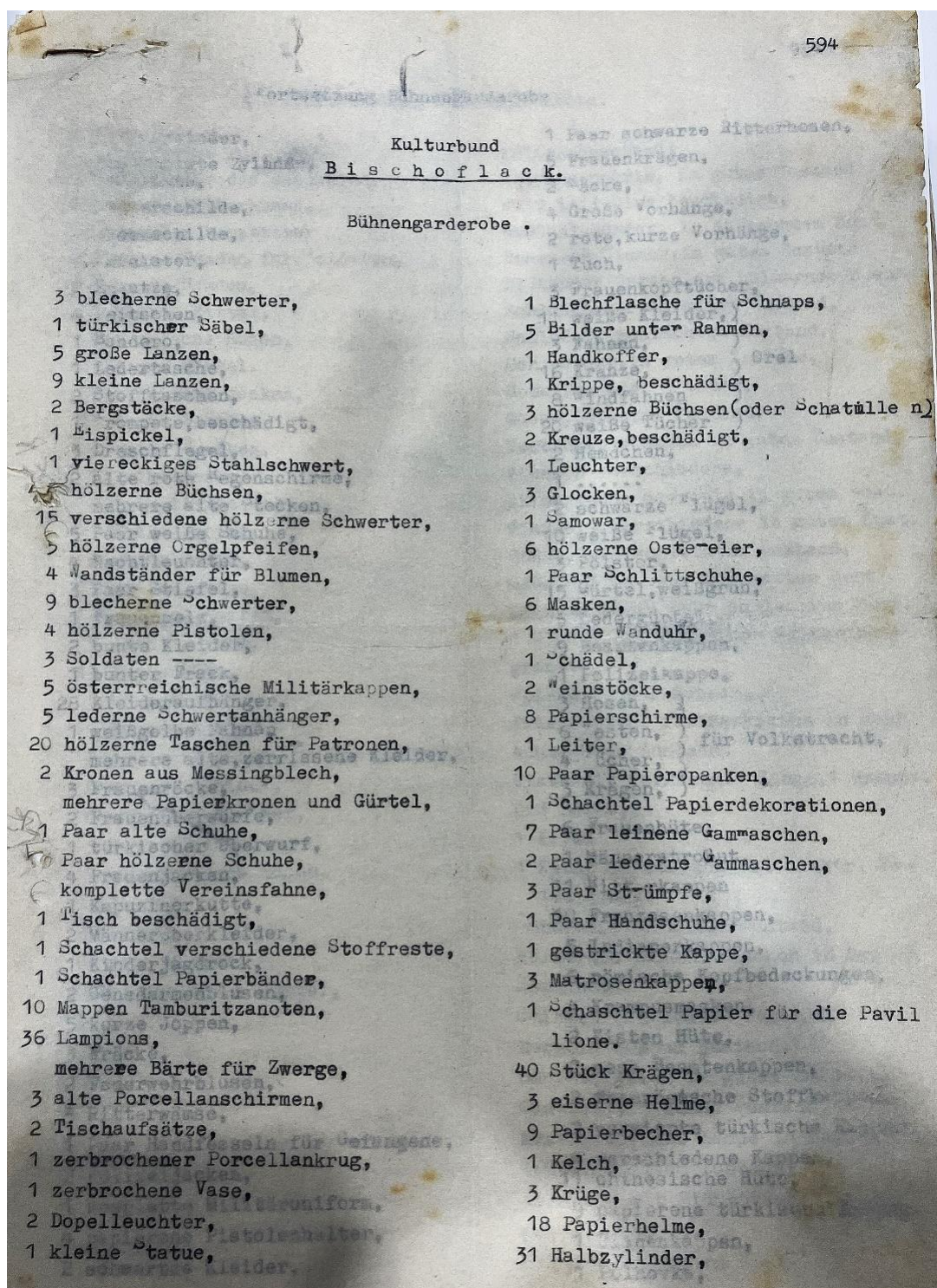
¹⁰⁸⁸ AJ-14, fasc. 27, opis 71, 1940, »Srez kranjski i mesto Kranj«, 25. 4. 1940, str. 4–5; »Deutsche Arbeitsfront«, 1940, str. 1–6. Franz Neuhausen je bil nemški generalni konzul v Beogradu, resnični vodja nemškega poslaništva in šef NSDAP v Jugoslaviji oziroma 'Gauleiter' za Jugoslavijo. Bil je že dolgo v Jugoslaviji, najprej je deloval v gospodarstvu in nato leta 1933 vstopil v NSDAP. Med vojno je postal najbogatejši človek v Srbiji. Vodušek Starič, *Spregledani dokument*, str. 321.

¹⁰⁸⁹ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Kulturbundovci v Trziču: Dr. Viljem Elbert«.

¹⁰⁹⁰ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Kulturbundovci v Trziču«.

¹⁰⁹¹ SI ZAL ŠKL (Enota v Škofji Loki)/0267, t. e. 1, a. e. 65, »Inventar Kulturbunda«, 5. 12. 1941, str. 1–5.

Slika 44: Prva stran popisane inventarja Kulturbunda v Škofji Loki. Na seznamu izstopajo zlasti kosi orožja in vojaški predmeti (meči, strelno orožje in uniforme) ter pripomočki za slovenske aretirance in zapornike (lisice in obleka).

Vir: SI ZAL ŠKL/0267, t. e. 1, a. e. 65, »Inventar Kulturbunda«, 5. 12. 1941, str. 1–5.

6.1.4 Kočevsko okrožje

Pred letom 1929 se je na slovenskih tleh prosvetna krajevna grupa Kulturbunda za krajši čas oblikovala zgolj v Kočevju, kjer je ob Štajerski živelo največ Nemcev.¹⁰⁹² Nacistične ideje so se na Kočevskem med mlado generacijo začele širiti že istega leta z organiziranjem domačih vaških večerov, tajnih sestankov, izletov in skrivnih šolskih taborišč, pozneje (zlasti v letih 1935–1940) pa z ustanavljanjem ilegalnih vaških knjižnic z nacistično literaturo. Kočevski mladinci so se pod pretvezo strokovnega študija politično vzgajali, kalili in urili za voditeljska mesta v nemškem rajhu.¹⁰⁹³ Že spomladi 1933 so začeli na hišah v Kočevju in na Kočevskem izobešati kljukaste križe, kočevski Nemci pa so skupinsko v zasebnih notranjih prostorih redno poslušali nemška radijska poročila in Hitlerjeve govore.¹⁰⁹⁴ V Kočevju je vodja tamkajšnjega Kulturbunda odvetnik dr. Hans Arko celo sprejel resolucijo, s katero se je zavzel za prepoved petja slovenskih pesmi v cerkvi.¹⁰⁹⁵

Celice Kulturbunda na Kočevskem so bile leta 1936 razpuščene in prepovedane zaradi subverzivne dejavnosti dveh nacističnih agitatorjev, tj. Walterja Neunteufela in Volkerja Dicka (na Kočevskem določal krošnjarje za potovanje v Nemčijo s posebnim dovoljenjem Hansa Arka), pri katerih so oblasti odkrile sezname doniranih finančnih prispevkov za diseminacijo nacistične propagande, spiske kočevskih mladincev, ki so se izobraževali in usposabljali na nacističnih tečajih doma in v tujini (zlasti Nemčiji) ter navodila za politično šolanje kočevskih krošnjarjev.¹⁰⁹⁶ Vodenje kočevskih Nemcev je ob izgubljanju vpliva in ugleda starega konservativnega vodstva ter ključnih zunanje-političnih dogodkov decembra 1938 zamenjala nova ter radikalno in nacistično usmerjena struja, ki je izpolnjevala navodila, prejeta iz nemškega rajha. Radikalni nacisti znotraj kočevskih Nemcev so po medsebojnem sporu glede izdaje dovoljenj krošnjarjev za njihov odhod v Nemčijo ob koncu novembra 1938 odstavili dr. Hansa Arka. Decembra 1938 so dobili novo, močno radikalno usmerjeno nacistično vodstvo na čelu z Martinom Sturmom, Josefom Schoberjem in županom iz Mozlja Schemitschem.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 30.

¹⁰⁹³ Otterstädt, *Die Volksgruppe*, str. 21–22.

¹⁰⁹⁴ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 135.

¹⁰⁹⁵ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 351.

¹⁰⁹⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 112–117; Moric, »Usoda kočevskih Nemcev: ohranjanje identitete kočevskih Nemcev«, str. 23.

¹⁰⁹⁷ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 163.

S ponovno (zadnjo) formalnopravno obnovitvijo legalne dejavnosti in operiranja Kulturbunda v Sloveniji (po sporazumu slovenskih Nemcev z zveznim vodstvom Kulturbunda 31. marca 1939) je ponovna ustanovitev glavne kulturbundovske celice na Kočevskem (v Kočevju) in še nekaterih manjših izpostav v istem okrožju (Blatnik, Dolga vas, Dolnja Topla Reber, Knežja Lipa, Maverlen, Nemška Loka, Onek, Planina, Šalka vas in Stara Cerkev) spadala na seznam 32 hkrati prijavljenih podružnic. Takojšnja izvedba že v prvih aprilskih dneh napovedanih ustanovnih sestankov in izvolitev odbora jim sicer ni bila dovoljena, a kočevski Nemci so sicer vendarle lahko že 16. aprila na ustanovni skupščini celice v Stari Cerkvi za predsednika izvolili Erwina Petscheta, 26. aprila v sklopu ustanavljanja izpostave Kulturbunda v Kočevju pa Josefa Schoberja. Štiri dni kasneje so ustanovni sestanki krajevnih sekcij potekali še v Dolgi vasi, Oneku, Šalki vasi, Knežji Lipi in Nemški Loki.¹⁰⁹⁸

Jeseni 1939 je vodstvo kočevskih Nemcev v kočevskem okrožju ustanovilo 25 krajevnih skupin Kulturbunda, 25 Sturmov (čet), 25 oboroženih oddelkov *Volksdeutsche Mannschaft* (kjer so ustanovno listino Kulturbunda prilagodili tako, da je vsak član s starostjo med 18 in 50 let samodejno postal član *Mannschafta*), 25 skupin mladinske organizacije in 7 delno oboroženih vodov varnostne službe. Glavnina Kočevarjev se je v kulturbundovsko članstvo vključila pred aprilom 1941. V letu 1940 je bilo na Kočevskem 5413 članov (v mladinskih strujah pa dodatnih 1199 pripadnikov), leta 1941 pa so celice na Kočevskem združevale 8553 članov, mladinske organizacije 2994 članov in *Volksdeutsche Mannschaft* 1705 pripadnikov.¹⁰⁹⁹ Ob koncu leta 1940 je bilo na Kočevskem že 24 krajevnih celic¹¹⁰⁰ organizacije Kulturbund z okoli 8000 organiziranih nemških članov (5000 odraslih in 3000 mladih).¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 371.

¹⁰⁹⁹ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 196–197; Ferenc, *Raznarodovanje*, str. 50.

¹¹⁰⁰ V Starem Logu, Polomu, Kočevju, Gotenici, Dolgi vasi, Knežji Lipi, Zajčjem Polju, Oneku Grčaricah, Stari Cerkvi, Borovcu, Mozlju, Koprivniku, Dolenji Brigi, Poljanah, Kočevski Reki, Blatniku, Željnah, Šalki vasi, Planini, Črmošnjicah, Nemški Loki, Spodnjem Logu in Dolenji Topli Rebri. Izmed naštetih so bile najmočnejše, največje in najaktivnejše v Stari Cerkvi (kjer se je že večina nemškega prebivalstva povezala v Kulturbund), Koprivniku in Kočevju. Člansko najmanjša celica je bila v Dolenji Brigi, kjer ni bilo veliko prebivalcev. Popolnoma vsi Nemci so se na Kočevskem povezali v Kulturbund v občinah Polom, Grčarice, Željne in Dolenja Briga. V občini Črmošnjice so delovale celo tri lokalne krajevne skupine s 600 člani. *Slovenec*, »Organizacija Nemcev na Kočevskem«, 25. 1. 1941, str. 2.

¹¹⁰¹ *Slovenec*, »Organizacija Nemcev na Kočevskem«, 25. 1. 1941, str. 2.

6.1.5 Ptujsko okrožje

Pokrajinski obmejni urad (*Gaugrenzlandamt*) v Gradcu je že pred vojno za nekdanje okrajno glavarstvo Ptuj sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem tajnem seznamu, kjer je navedel 81 nemških zaupnikov. Po nekdanjih občinah so bili razporejeni v naslednji številčnosti: Cirkovce (3), Dornava (3), Grajena (3), Hajdina (3), Spodnji Breg II (2), Majšperk (3), Ormož (9), Podlehnik (3), Ptuj (16), Breg na Ptuj (3), Ptujška gora (3), Rogoznica (2), Slovenja vas (1), Središče (3), Sv. Barbara v Halozah (3), Sv. Marjeta niže Ptuja (1), Sv. Lovrenc na Dravskem polju (1), Sv. Marko niže Ptuja (2), Sv. Bolfenk (2), Sv. Miklavž (2), Sv. Urban (2), Sv. Vid pri Ptuj (2), Ivankovci (4), Velika Nedelja (2) in Zavrč (3). Za ljutomersko glavarstvo z občinami Apače, Gornja Radgona, Ljutomer, Negova, Slatina Radenci in Sveti Križ pa je navedel 86 zaupnikov.¹¹⁰²

Ptujsko kulturbundovsko okrožje (*Kreis SDKB Pettau*) je sredi oktobra 1940 zajemalo naslednje krajevne skupine: Ptuj (mesto), Ormož, Apače in Prekmurje. Na podlagi prvega zborovanja statistikov Kulturbunda sredi oktobra 1940 v Mariboru je razvidno, da je ptujsko okrožje 19. oktobra tistega leta zajemalo 1640 kulturbundovskih članov (v Apačah 1000, Ormožu 60, ptujskem mestu 280 in Prekmurju 300).¹¹⁰³ Do izvajanja drugega statističnega popisovanja 8. decembra 1940 v Mariboru so se v ptujskem okrožju poleg že omenjenih in obstoječih ustanovile še naslednje celice: Gornja Radgona (30 članov), Serdica (260), Ljutomer (30), Murska Sobota (30), Fikšinci (208), Konjišče (492) in Žiberci (327). Članstvo v Prekmurju je številčno ostajalo identično stanju prvega popisa, v ptujskem mestu je upadlo na 243 oseb, v Apačah se je drastično znižalo na 423, v Ormožu pa se je povzpelo na 80 članov.¹¹⁰⁴ Iz podatkov zadnjega (tretjega) zborovanja statistikov Kulturbunda v Mariboru 19. januarja 1941 je razvidno, da je bilo v ptujskem okrožju prisotnih 1594 članov, 1371 je bilo družinskih članov, 405 ptujskih Nemcev pa ni bilo včlanjenih v kulturbundovsko sekcijo. Do dodatnih ustanovitev krajevnih skupin ni več prišlo. Številčno stanje v ptujskem mestu se je v primerjavi s prvim in drugim popisom še nekoliko znižalo (na 238 članov). V Ormožu (na 118), Apačah (470), Žibercih (408), Konjišču (545) in Serdici (285) se je število članov vsaj v primerjavi z drugim popisom povečalo. Za druge

¹¹⁰² Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznam zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Pettau; Ljutomer«.

¹¹⁰³ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 19. 10. 1940.

¹¹⁰⁴ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 8. 12. 1940.

skupine (Murska Sobota, Fikšinci in Gornja Radgona) iz izvedbe zadnje kulturbundovske statistike nimamo podatkov.¹¹⁰⁵ V ptujskem okrožju so tik pred 'aprilsko vojno' delovale naslednje celične izpostave: Ptuj, Ormož, Gornja Radgona, Apače, Žiberce, Konjišče, Serdica, Fikšinci in Murska Sobota.¹¹⁰⁶ Marca 1941 je postalo mesto Ptuj središče in hkrati sedež okrožja.¹¹⁰⁷

Franjo Baš je za vodstveno strukturo ptujskega prostora identificiral naslednje funkcionarje: Josef Wresnig, Albert Scharner, Konrad Goschnig, Adolf Kabl, Franz Celloti, Hans Straschill, Josef Wratschko, Rudolf Reich, Erna Blanke, Berta Scharner, Herman Schoschteritsch, Grete Celotti, Leopold Wallner, Leopold Filiptsch, Josef Urban, Rudolf Jautt, Herman Prelog, Rudolf Artenjak, Franz Slawitsch, Franz Stross in Wilhelm Medutz.¹¹⁰⁸

Ptuj

Ptujsko nemštvo in kulturbundovci so se zbirali zlasti v lokalni sekciji Kulturbunda in okoli nemškega pevskega društva, politično nemško orientiranega športnega kluba Ptuj¹¹⁰⁹ in »Evangelische Filialgemeinde« (evangeličanska cerkev). Prirejale so se igre, koncerti in predavanja s hitlerjanskim značajem in nacistično propagandno tematiko. Zlasti športni klub, ustanovljen leta 1919, je že leta 1930 z zgolj v nemščini natisnjenimi razglasi nezakonito pozival svoje člane na tekmovanja.¹¹¹⁰ Klub je bil močno povezan z lokalnim kulturbundovskim in pevskim društvom. Fizično preko telovadbe, pohodov, gimnastičnih vaj ter petja je usposabljal svoje člane v agresivnem vojaškem duhu z vadbo vojaškega koraka, sestavljanja bojnih formacij in osvajanja poveljniških ukazov. Trener za lahko atletiko je bil Nemec, dresi za ptujski športni klub pa naj bi bili darilo Hitlerja.¹¹¹¹ V letu 1940 so člani tega športnega kluba preuredili in zravnali igrišče z namenom, da bi lahko v primeru nemške invazije na Jugoslavijo na njihovem igrišču pristajali padalci in lažja letala.¹¹¹²

¹¹⁰⁵ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

¹¹⁰⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 219.

¹¹⁰⁷ Mavrič Žižek, »Druga svetovna vojna na Ptujskem«, str. 48.

¹¹⁰⁸ ARS, AS 1164, šk. 26, m. 127, »Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva ...«, str. 29.

¹¹⁰⁹ Za njegovo poimenovanje so se navajali različni nazivi. Uradno ime je bilo *Sportni klub Ptuj*, kar se je v uradnih dokumentih prevajalo v *Športni klub Ptuj*. V časopisju sta se uporabljala naziva SK Ptuj ali Sportklub Pettau. Zlasti v nemškem časopisnem tisku *Marburger Zeitung* in *Grazer Tagespost* pa »naš klub« zaradi njegove očitne pronemške usmerjenosti. Chomicki, *Atletika – kraljica športa na Ptuj*, str. 39.

¹¹¹⁰ Chomicki, *Atletika – kraljica športa na Ptuj*, str. 39, 207.

¹¹¹¹ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 15–16.

¹¹¹² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 240.

Ptujska krajevna celica je do Hitlerjevega prevzema kanclerstva spadala v skupino prvih petih kulturbundovskih grup na Slovenskem, ustanovljenih po letu 1931, natančneje 26. avgusta.¹¹¹³ Sprva jo je vodil *Obmann* (predsednik) Leo Behrblak, po izobrazbi magister farmacije, leta 1939 pa je njeno predsedništvo prevzel uradnik ptujske hranilnice Josef Wresnig.¹¹¹⁴ Organizacijsko, operativno in administrativno je spadala pod domeno ptujskega kulturbundovskega okrožja kot enega izmed petih okrožij znotraj Kulturbunda v Sloveniji (*Gau*), v katerem je bilo v marcu 1941 v skupnem seštevku 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.¹¹¹⁵ Po podatkih statističnega urada Kulturbunda v Mariboru in njegovega zadnjega popisa s sredine januarja 1941 je kulturbundovska mestna celica v Ptujju štela 238 članov.¹¹¹⁶ Med najbolj zagrizene ptujske hitlerjance so spadali Scharner, Samuda, Wessely, Regula, Scheichenbauer, Kos in Wresnig. Zbiranja in javna sestankovanja so med drugim potekala v Straschillovi gostilni.¹¹¹⁷

V skladu s sistematično izpeljanimi predvojnimi pripravi na napad in okupacijo slovenskega prostora in s tem povezanim delovanjem Pokrajinskega obmejnega urada (*Gaugrenzlandamt*) je že pred letom 1941 na ozemlju nekdanje ptujske občine delovala široka mreža nemških zaupnikov (76) iz vseh socialnih slojev. Največje število jih je bilo na Ptujju (26), zatem si sledijo v naslednjem redu: Breg (6), Podlehnik (5), Zavrč (4), Cirkovce – Dornava – Grajena – Hajdina – Majšperk – Ptujška gora – Cirkulane (po 3), Rogoznica – Markovci – Destnik – Videm – Žetale (po 2) ter Slovenja vas – Polenšak – Sv. Lovrenc na Dravskem polju – Stoperce (po 1).¹¹¹⁸

Ptujska sekcija Kulturbunda je bila v svoji zunanji usmerjenosti tako doma kot v tujini zelo aktivna. V Nemčijo se je na njene stroške pošiljala ptujška mladina v šole za nacistične agente (formalnopravno »Wirtschaftschule«) in na študij tehnike, kjer so se fantje in dekleta nalezli nacizmu.¹¹¹⁹ Aprila 1932 je ptujška kulturbundovska grupa v Apačah (v gostilni Kern) in Stogovcih uprizorila dve mirni zborovanji, kjer je predavatelj s Ptuja dr. Starkel za približno 110 navzočih pojasnjeval nove statute v skladu z obnovitvijo legalnega delovanja

¹¹¹³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56.

¹¹¹⁴ Mavrič Žižek, »Druga svetovna vojna na Ptujskem«, str. 48.

¹¹¹⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 219.

¹¹¹⁶ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft: Stand ... am 19. 1. 1941«.

¹¹¹⁷ Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 25.

¹¹¹⁸ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni seznam zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Pettau«.

¹¹¹⁹ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 16.

zveznega Kulturbunda leto dni poprej, hkrati pa napovedal, da bodo poleti istega leta v Apaški kotlini prirejene gledališke predstave, koncerti in nemški kmetijski tečaji. Starkel je še povedal, da se v Apaški kotlini krajevnih sekcij Kulturbunda ne bo ustanavljalo, saj se bo ptujska krajevna grupa v tem prostoru obračala zgolj na zaupnike.¹¹²⁰ Intenzivni so bili skupinski izletniški obiski ptujskih kulturbundovcev v nemškem rajhu.¹¹²¹ Dokumentirani so celo predvojni obiski ptujskih kulturbundovcev in bogatih Nemcev pri Hitlerju. Hutter je bil na obisku pri Hitlerju leta 1936, ptujska kulturbundovka Helga Fichtenau pa se je srečala s *führerjem* leta 1937 v Breslau.¹¹²² Fotografija (objavljena v prejšnjih poglavjih pričujoče disertacije) je postala zelo prepoznana, ptujske kulturbundovce in nemčurje pa je še bolj motivirala k pripravi načrtov za odcepitev slovenske Štajerske k nemškemu rajhu. Istega leta je ptujska hitlerjevska mladina taborila v Halozah, kjer se je nad njimi izvajala indoktrinacija nacistične ideologije in njihova militarizacija. Prirejale so se vaje s puškami, ustanavljale so se bojne enote.¹¹²³

Slika 45: Skupina ptujskih kulturbundovskih članov pred vkrcanjem na letalo in odhodom v Nemčijo. Lokacija in datum fotografije nista znana.

Vir: Fototeka PMPO, FZGO 914, »Skupina ptujskih članov KB pred avionom«.

¹¹²⁰ AJ-66, fasc. 3, br. jed. opisa 6, »Poročilo«, 18. 4. 1932.

¹¹²¹ Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 24.

¹¹²² Fototeka PMPO, FZG 938, št. neg. 3144, inv. št. LR 707, »Članica KB Helga Fichtenau s Hitlerjem«; Ivan Regent – Ivan Kreft, *Progresivna preusmeritev*, 161, 209.

¹¹²³ Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 24–25.

Slika 46: Številni kulturbundovci s Ptuja so se v predvojnem obdobju udeleževali različnih plesnih, pevskih in kulturnih nacističnih festivalov. Leta 1938 so se udeležili pevskega festivala v kraju Breslau (na fotografiji) in kulturnega festivala v Münchnu, kjer so zastopali Kraljevino Jugoslavijo.

Vir: Fototeka PMPO, FZGO 928, inv. št. LR 759/4, »Pevski festival v Breslau, člani ptujskega KB, 1938; FZG 935, inv. št. LR 760, »Skupina članov ptujskega KB z napisno tablo »Jugoslawien« na kulturnem festivalu v Münchnu leta 1938«.

Agitacijsko, propagandno in izzivalno je veljala za eno bolj agresivnih, prodornih, intenzivnih, aktivnih in nacistično usmerjenih krajevnih celic v Sloveniji z dobrimi povezavami z ostalimi pomembnejšimi nacističnimi utrdami v slovenskem in jugoslovanskem prostoru.¹¹²⁴ Celica v Ptuj je po poročilu varnostnega direktorja za Koroško avstrijskemu državnemu policijskemu uradu ob koncu marca 1934 ob boku z enoto v Mariboru veljala za najradikalnejšo izpostavo (pred Celjem).¹¹²⁵ Nacistični propagandni material iz Nemčije na Ptuj je vsakomesečno dobavljal avtomobilski zastopnik *Zamudi*. Že do leta 1937 so ptujski kulturbundovci pod vodstvom podjetnika Scharnerja poskrbeli, da so v obešeni zvon ptujske evangeličanske cerkve vlili nacistični kljukasti križ in ga začasno

¹¹²⁴ Hitlerjevci v Sloveniji, str. 15–18.

¹¹²⁵ Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien*, str. 213–214.

ponosno usmerili na eno najprometnejših mestnih ulic. Ob večernih urah so v poznih tridesetih letih na ptujskih ulicah odmevale nacistične budne pesmi kot denimo »Horst-Wesel Lied«. ¹¹²⁶ Prepričljive in samozavestne verbalne grožnje, uperjene v zavedne Slovence, so bile na dnevnem redu in z vsakim letom bolj grozeče: »*Nemčija je zdaj močna in se bo kmalu revanširala. Takrat pa lahko Slovenci pobereite svojih sedem češpelj in greste iz Ptuja. Vi ste tu samo prišleki in manjšina ...*«; »*Slovenija bo kmalu hitlerjevska in takrat se vi Slovenci pripravite!*« ¹¹²⁷ Zavedna ptujska mladina se je odzvala z deljenjem letaka, v katerem se je ptujske Nemce in nemčurje opozarjalo, da morebitne nemške invazije in prihoda sovražnikov čet v slovensko Štajersko ne bodo dočakali. ¹¹²⁸ Izzivanje nacistov na Ptuj je bilo intenzivno, splošno ogorčenje Slovencev prav tako. Ob Hitlerjevem rojstnem dnevu 20. aprila 1938 sta Ernst Wersel in Hilde Hutter v njegovo počastitev na zvoniku ptujske cerkve izobesila veliko nacistično zastavo. ¹¹²⁹ Sledile so preiskave, aretacije nemških študentov in meščanov in njihove izključitve iz vseh jugoslovanskih šol ter končne zaporne in denarne kazni. ¹¹³⁰ Ptujška javnost je bila ogorčena, Mestni svet je bilo primoranih zapustiti več nemških svetnikov. ¹¹³¹ Istega dne v zgodnjih jutranjih urah je nacificirana ptujska mladina ob zvokih petard svastiko izobesila še na cerkvenem mestnem stolpu. Vpleteni mladini je bil začasno prepovedan obisk pouka. ¹¹³² Nacistična izzivanja in agitiranje ter diseminacijo nacistične propagande in demagogije v ptujskem okraju so predstavniki ptujskega Sokola in sv. Cirila in Metoda leta 1938 zabeležili v večkrat omenjeni spomenici, naslovljeni na Stojadinovića in Korošca. Ni presenetljivo, da se je v znak maščevanja kar 21 članov ptujskega Sokola izmed skupno 36 Nemcem sovražnih oseb znašlo na vnaprej – že v letu 1940 – pripravljenem spisku ptujske sekcije Kulturbunda za takojšnjo aretacijo (»Sofortmassnahmen«), čemur so v dneh takoj po zasedbi sledile še aretacije funkcionarjev 60 slovenskih društev, organizacij in združenj. ¹¹³³

¹¹²⁶ *Hitlerjevci v Sloveniji*, str. 15–18.

¹¹²⁷ Prav tam, str. 17–18.

¹¹²⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 160. Original v: DAM, SODI, f. 19, mp. 1, št. 67, 23. 8. 1939. Originalni letak v fondu SDKB, f. 7, mp. SDKB Ptuj.

¹¹²⁹ ARS, AS 1164, šk. 94, m. 471, o. 2, str. 3–4; Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 24; Šuligoj, »Narodnoobrambni boj na Ptuj in njegov Narodni dom«, str. 43.

¹¹³⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 142–143.

¹¹³¹ Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 42.

¹¹³² Rojic, *Ptuj v boju za lepše dni*, str. 24; Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 36–37.

¹¹³³ Chomici, Podbersič in Friš, »Nemška okupacija in organizacija Štajerske domovinske zveze«, str. 505; Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 40; Šuligoj, »Narodnoobrambni boj na Ptuj in njegov Narodni dom«, str. 45.

Slika 47: Zborovanje Kulturbunda v društvenem domu na Ptuj (pred letom 1941) s tipičnimi kulturbundovskimi opravami in logotipom »SDKB« (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund).

Vir: Fototeka PMPO, FZG 923, inv. št. LR 1374/5, »Zborovanje KB ...«.

V vojnem času, ko je bila na Spodnjem Štajerskem vzpostavljena nemška okupacijska civilna uprava in so v analiziranem ptujskem območju delovale okupacijske občine (v začetni fazi okupacije 24), so na območju predvojne ptujske občine imenovali 10 okupacijskih županov (*Amtsbürgermeister*), ki so prišli iz članskih vrst Kulturbunda ali kot sodelavci oz. zaupniki Pokrajinskega obmejnega urada v Gradcu. V začetku junija 1941 je funkcijo župana ptujske okupacijske občine prevzel Albert Scharner, septembra 1941 ga je nasledil Josef Wresnig.¹¹³⁴ Med vojno, natančneje v letu 1943, je nacistična uprava nekdanjih 15 vodilnih ptujskih kulturbundovcev sprejela v NSDAP in se jim tako zahvalila za subverzivno predvojno dejavnost.¹¹³⁵ 1. decembra 1942 je lokalna nacistična uprava z odločbo št. 3093 razpustila ptujsko izpostavo Švabsko-nemške kulturne zveze. Njeno premoženje je nasledila Štajerska domovinska zveza, ta pa je imetje Kulturbunda podarila fondu »za oskrbovanje ostarelih borcev za nemško narodnost«.¹¹³⁶

¹¹³⁴ Mavrič Žižek, »Druga svetovna vojna na Ptujskem«, str. 52.

¹¹³⁵ Šuligoj, »Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja«, str. 40–41.

¹¹³⁶ Mavrič Žižek, »Druga svetovna vojna na Ptujskem«, str. 54.

Slika 48: Člani ptujskega Kulturbunda. Lokacija in datum nastanka fotografije nista znana.

Vir: Fototeka PMPO, FZGO 912, »Ptujski člani KB – hiša z vrtom«.

Ormož

Podružnica Kulturbunda v Ormožu je bila uradno ustanovljena leta 1939 v kinodvorani (hišna št. 99) lokalnega ključavničarskega mojstra Avgusta Kreutza, kjer je potekal ustanovni občni zbor.¹¹³⁷ Pravila krajevne skupine Švabsko-nemške kulturne zveze v Ormožu (srez Ptuj) je Kraljevska banska uprava Dravske banovine zadnjič odobrila 23. novembra 1940.¹¹³⁸ Organizacijsko in administrativno je spadala pod domeno ptujskega okrožja kot enega izmed petih okrožij Kulturbunda v Sloveniji (*Gau*), v katerem je bilo v marcu 1941 v skupnem seštevku 52 kulturbundovskih krajevnih sekcij.¹¹³⁹

Celico je vodil predsednik dr. Aribert Brodar, zobozdravnik in sin nekdanjega ormoškega veletrgovca z vinom (Štefana Brodarja rodом s Hrvaške), ki je zlasti po Hitlerjevem napadu na Poljsko v svoji hiši in stanovanju čedalje pogosteje skliceval tajne sestanke (slednji so

¹¹³⁷ SI_ZAP 0070, Rokopisna zbirka, »Kronika mesta Ormož«, R-68, arh. šk. 27, ovoj 68, »Velikonemška doba: doba zasedbe slovenskih pokrajin po Nemcih od 6. aprila 1941 do 8. maja 1945«, str. 51.

¹¹³⁸ ARS, AS 68, t. e. 57, kat. št. 7750, »Pravila«, 23. 11. 1940.

¹¹³⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 164, 219.

potekali še v hotelu Rajh, v hiši lekarnarja Gustava Trautvettra, pri Adolfu in zdravniku dr. Otmarju Majeriču), kjer so pripravljali načrte za razkrojevalno protijugoslovansko aktivnost in prve izselitvene seznane zavednih Ormožanov. Srečanj se je udeleževal še dr. Friderik Fabiani, predstojnik Okrajnega sodišča v Ormožu.¹¹⁴⁰ Na srečanju vodilnih članov oktobra 1940 v goricah nad Jeruzalemom pri zagrizenem nacistu in zgornještajerskem veleposestniku Fischerauerju so pripravili seznane Nemcem in nemštvu sovražnih oz. nevarnih zavednih Slovencev, ki jih je treba aretirati in izgnati.¹¹⁴¹ Sredi januarja 1941 je bilo v ormoško celico včlanjenih 118 članov.¹¹⁴² Med vodilne kulturbundovce so spadali Aribert Brodar, Jožef Dogša, Valja Jahn, Udo Kautzhamer, Oton Kralj, Rudolf Lakner, Pavel Lazar, dr. Oton Majerič, Maks Petovar, Ivan Remšnik, Alojz Sallegg in Karol Verkovščak.¹¹⁴³ Zanimivo je, da so kulturbundovski seznam za izgon obsegali 120 imen – kot da je moral vsak član ormoškega Kulturbunda predlagati oz. zagotoviti eno slovensko žrtev.¹¹⁴⁴

Ob bližanju nemške vojske je 11. aprila kulturbundovec Ivan Remšnik (obratovodja iz ormoške elektrarne) odstavil dotedanjega ormoškega župana Franca Hanželiča in v času Brodarjeve odsotnosti za krajši čas prevzel funkcijo okupacijskega župana, kar je Brodarja kot dolgoletnega voditelja ormoških Nemcev in tukajšnje izpostave Kulturbunda razžalostilo in razjezilo.¹¹⁴⁵ Prihod nemške vojske so v velikem številu s cvetjem in nalivanjem žganja pred hotelom Rajh slavnostno sprejele zlasti ženske članice ormoškega Kulturbunda.¹¹⁴⁶ Ob umikanju nemške okupacijske uprave in vojske leta 1945 je bilo požgano naselje 15 hiš na Lenti (zgornje predmestje oz. zahodni mestni del Ormoža), kjer so se Nemci nameravali utrditi in braniti pred prodirajočimi Bolgari.¹¹⁴⁷

6.1.6 Prekmurje

Pokrajinski obmejni urad (*Gaugrenzlandamt*) v Gradcu je že pred vojno za nekdanje okrajno glavarstvo Lendava sestavil mrežo zaupnikov in jih popisal v svojem tajnem seznamu, kjer

¹¹⁴⁰ SI_ZAP 0070, R-68, arh. šk. 27, ovoj 68, »Velikonemška doba ...«, str. 51–52.

¹¹⁴¹ Trop, »Ormož 1941–1945«, str. 30.

¹¹⁴² AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«;

¹¹⁴³ SI_ZAP 0070, R-68, arh. šk. 27, ovoj 68, »Velikonemška doba ...«, str. 51–52.

¹¹⁴⁴ Trop, »Ormož 1941–1945«, str. 37.

¹¹⁴⁵ SI_ZAP 0070, R-68, arh. šk. 27, ovoj 68, »Velikonemška doba ...«, str. 51. Brodar je kasneje prevzel vodenje ormoške izpostave Štajerske domovinske zveze. Trop, »Ormož 1941–1945«, str. 35.

¹¹⁴⁶ SI_ZAP 0070, R-68, arh. šk. 27, ov. 68, »Velikonemška doba ...«, str. 52.

¹¹⁴⁷ SI_ZAP 0070, R-68, arh. šk. 27, ov. 68, »Velikonemška doba ...«, str. 63. Trot zatrjuje, da je požig zakrivil ormoški kulturbundovec Maks Petovar. Trop, »Ormož(ani) in 2. svetovna vojna«, str. 91–92, 102 ; Trop, »Ormož 1941–1945«, str. 44.

je navedel 2 nemška zaupnika (po enega v občinah Beltinci in Bogojina). Za okrajno glavarstvo Murska Sobota (občine Bodonci, Cankova, Petrovci, Gornja Lendava, Murska Sobota, Pertoča, Rogaševci in Tišina) 29 oseb.¹¹⁴⁸

O predvojnem delovanju Kulturbunda v Prekmurju (*Übermurgebiet*) je znanega malo. Nemci so celične izpostave ustanovili v Murski Soboti,¹¹⁴⁹ Fikšincih in Serdici, ki so sodile pod ptujsko okrožno vodstvo. Po madžarski zasedbi Prekmurja pa je bilo ustanovljeno okrožno vodstvo v Murski Soboti pod vodstvom pekovskega mojstra Josefa Pollaka. Prekmurski člani Kulturbunda so bili razdeljeni na dva tabora: eni so agitirali za Hitlerja in so si prizadevali za priključitev severnega dela Prekmurja z Mursko Soboto k nemškemu rajhu (za to so se potegovali tudi štajerski nacisti v Gradcu in Radgoni), drugi so v času še trajajoče nemške zasedbe zbirali podpise in poslali prošnjo admiralu Horthyju za madžarsko okupacijo.¹¹⁵⁰ Zelo aktivne pronemške demonstracije v Murski Soboti ter zbiranje podpisov in spomenic je organiziralo tukajšnje okrožno kulturbundovsko vodstvo.¹¹⁵¹

Iz uradnih štetij članstva, ki jih je statistični urad Kulturbunda izvajal v Mariboru v treh valovih (sredina oktobra in prva polovica decembra 1940 ter sredina januarja 1941), je razvidno, da se število članov pri prvem in drugem štetju ni spreminjalo in je ostajalo pri 300. Pri tretjem in zadnjem statističnem merjenju 19. januarja 1941 pa Prekmurje kot samostojna enota sploh ni več navedeno.¹¹⁵² Holzer je šele 30. januarja 1941 poročal o prijavi ustanovitev dveh celic v Murski Soboti in Rogašovcih, kar že spada v paket povsem zadnjega (finalnega) ustanavljanja kulturbundovskih izpostav v slovenskem prostoru.¹¹⁵³

Zupančič v povojnih spominih in razkrivanju dogodkov (februar 1946) piše zlasti o zloglasnem ptujskem kulturbundovcu dr. Starklu, ki je pogostoma obiskoval in deloval v nemški vasi Fikšince in je veljal za zagrizenega hitlerjanca, agitatorja in promotorja nacizma. Pri svoji dejavnosti se mu je v Fikšincih pridruževal še župnik slovenskih korenin. V zadnjih

¹¹⁴⁸ Arhiv MNZC, fasc. 18, »Originalni sezname zaupnikov graškega Gaugrenzlandamta v naših krajih: Bezirkshauptmannschaft Ljutomer«.

¹¹⁴⁹ Pravila krajevne skupine Švabsko-nemške kulturne zveze v Murski Soboti je Kraljevska banska uprava Dravske banovine zadnjič odobrila 22. novembra 1940. ARS, AS 68, t. e. 57, kat. št. 7750, »Pravila«, 22. 11. 1940.

¹¹⁵⁰ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 106, 116–117.

¹¹⁵¹ Ferenc, *Raznarodovanje*, str. 59; Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 156.

¹¹⁵² AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Zahlenauswertung«, 19. 10. 1940, 8. 12. 1940, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.

¹¹⁵³ AMNOM, Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft; »4. Arbeit im Rahmen des SDKB ...«, str. 44.

letih pred napadom na Jugoslavijo se je širjenje nacistične propagande stopnjevalo tudi v Kramarovcih. Prekmurci so se v glavnem včlanjevali v Kulturbund zaradi specifične opozicije proti Madžarom in njihovemu ustrahovanju.¹¹⁵⁴

Slika 49: Zborovalni shod prekmurskih članov Kulturbunda v Gederovcih.

Vir: F1392, Fototeka Pomurskega muzeja Murska Sobota.

¹¹⁵⁴ ARS, AS 1164, šk. 82, m. 409, o. 3, »Moji spomini na severno Prekmurje«, 10. 2. 1946, str. 1–2.

7 OBRAVNAVA ČLANSTVA IN POVOJNA USODA

7.1 Vzroki za včlanitev in pridobivanje slovenskega prebivalstva

Študija je doslej že nazorno pokazala, da so bili razlogi in motivi za včlanjevanje v organizacijo Kulturbunda številčni in raznovrstni. Ljudje so se zaradi eksistencialnih, finančnih, gospodarskih in socialnih pragmatičnih razlogov (ali mešane kombinacije vsega omenjenega) ter s tem povezanih priložnostnih, bonitetnih in okoriščevalskih nagibov, ki so bili ali samoiniciativnega in prostovoljnega značaja ali pa doseženi pod pritiski z metodami raznovrstnega izsiljevanja (ob koncu celo prebivalcev slovenskega roda proti lastnim sonarodnjakom) oz. silnega prepričevanja drugih propagatorjev, vključevali v sekcije Kulturbunda.¹¹⁵⁵ Iz zaslišanj obtoženih članov je razvidno, da sta bila najpogostejša vzroka včlanitve socialne razmere in dane obljube. Najpogosteje navedeni razlogi so bili: socialna podpora, višja plača, ovrednotenje Kulturbunda kot zgolj kulturno društvo, grožnje o izselitvi, strah pred izgubo zaposlitve (grožnje delodajalcev), študij nemških družinskih članov v tujini,¹¹⁵⁶ pomoč sebi in drugim v primeru nevarnosti prisilne deportacije,¹¹⁵⁷ prejem živilskih kart in odobritev potnih listov oz. dovoljenj za potovanja v tujino, pomanjkanje hrane in obljube o brezobrestnih posojilih. Pogoste so bile navedbe, da številni sploh niso vedeli, da so člani SDKB, češ da so jih v zvezo vpisali njihovi najbližji in celo Nemci oz. kulturbundovski uradniki v odboru celic. Nekateri Kočevarji so navajali, da so se v Kulturbund vpisali zaradi strahu pred italijansko internacijo v Afriko.¹¹⁵⁸ Domnevno priključeni organizaciji Kulturbunda so pogostoma želeli širjenje neresničnih govoric med lokalnim prebivalstvom zatreti z javnimi objavami v časopisju, a jim tega nemški in italijanski okupator nista dovoljevala, zato v povojnih sodnih postopkih niso imeli

¹¹⁵⁵ ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci«; *Večernik*, »V. Sokolski ples«, 9. 1. 1941, str. 7; mapa 472, »Obtožnica«, 19. 9. 1945.

¹¹⁵⁶ Če je denimo otrok staršev nemškega rodu želel nadaljevati študij v Avstriji ali Nemčiji, mu je morala pristojna lokalna kulturbundovska celica izdati potrdilo, da nima nič proti in se strinja z nadaljevanjem študija na drugi lokaciji. Starši takšnih otrok so tovrstno okoliščino pogostoma argumentirali kot razlog za članski pristop v Kulturbund. ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Janko Mallner«.

¹¹⁵⁷ Tako se je obsojenka na sodni obravnavi sredi julija 1945 zagovarjala, da je v ljubljansko sekcijo Kulturbunda vstopila zaradi prigovarjanja drugega, ki jo je prosil, naj se vpiše, da ga bo lahko s svojim članstvom v vsenemški organizaciji rešila pred izselitvijo na Primorsko. SI_ZAL 522, šk. 2, a. e. 39, 16. 7. 1945.

¹¹⁵⁸ SI_ZAL, LJU 522, šk. 4, »Razpravni zapisnik«; šk. 2, a. e. 39, 16. 7. 1945; Malnar, Kulturbund v Celju, str. 345–346; ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 471, »Ljubljanski kulturbundovci: Janko Mallner, Mirko Reichl«; mapa 472, »Obtožnica«, 19. 9. 1945; »Obtožnica«, 19. 9. 1945.

oprijemljivih papirnatih dokazov kot zgolj pričevalne navedbe prič.¹¹⁵⁹ Če je bila pri pripadnikih živeče nemške narodnostne manjšine na Slovenskem situacija glede včlanitve v Švabsko-nemško kulturo zvezo še jasna in precej nedvoumna, pa pri rodni Slovencih tovrstni celostni kontekst pogostoma ni bil vedno črno-bel in enoplasten.

Mnoge naravne nesreče (poplave rek, točo ali druge naravne katastrofe) na Slovenskem so razpihovalci zavajajoče propagande (hitlerjanski agitatorji) izkoristili za organiziranje raznih dobrodelnih podpornih akcij, v katerih so prebivalstvu pomagali z obleko, obutvijo in živili. Pri tovrstni propagandi so obujali spomine na stare zlate čase pod Avstro-Ogrsko monarhijo in takratnem domnevno boljšem življenju. Uspeh takšne demagogije je bil viden zlasti pri starejših ljudeh.¹¹⁶⁰ O težkem položaju nekaterih obubožanih in obupanih Slovencev priča poročilo iz januarja 1941, iz katerega je razvidno, da so se marsikateri Slovenci včlanili v Kulturbund zatem, ko so izgubili službe in redne finančne prihodke. »Svoje« (Slovence) so prosili za pomoč v obliki nastanitve, a so bili zavrjeni. Kulturbund je takšne težke socialne situacije izkoristil v svoj prid. Ponudil jim je namestitev in ugodno plačo. Kot opisujejo nekateri slovenski člani vsenemške krovne organizacije jim drugega kot to, da postanejo del njihove organizacije v ogledalu takratnih razmer in situacije, ni niti preostalo. Posledično je bilo članstvo v marsikateri krajevni grupi tvorjeno iz pretežno slovenskega prebivalstva (denimo v Dravogradu).¹¹⁶¹

Strategija pridobivanja slovenskega prebivalstva¹¹⁶² na njihovo stran je bila večplastna. Za nacionalsocializem se namreč ni snubilo zgolj Nemce in nemčurje,¹¹⁶³ temveč prav tako od

¹¹⁵⁹ Glej denimo oprostilni izrek sodbe vojaškega sodišča ljubljanskega vojnega področja Emilu Eckerju: SI ZAL LJU 522, šk. 11, a. e. 309, »Sodba v imenu narodov Jugoslavije!«, 29. 8. 1945, str. 1–2.

¹¹⁶⁰ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 182–184.

¹¹⁶¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 394.

¹¹⁶² To so bili tisti, ki so jih imeli Nemci za vindišarje.

¹¹⁶³ Pripadniki nenemškega naroda, rojeni Slovenci s slovenskim maternim jezikom, ki so prestopili v nemški tabor in so jih Slovenci obravnavali za narodne izdajalce (renegate). Nemčurji (ali nemškutarji) so prevzeli značilno pronemško oz. pronacistično orientiranost in prepričanje, ki se zavzema za germanizacijo slovenskega naroda. Nečak 2002, 112; Rajšp, »Slovensko zgodovinopisje po letu 1918«, str. 88. Nemškutarstvo je pri zavednih Slovencih veljalo za najbolj bolečo točko nemško-slovenskih nevarnih razmerij. Zgodovinar Igor Grdina je z analitičnim vpogledom v slovensko literaturo pokazal, da so bili Nemci v 19. stoletju v literaturi Slovencev žrtve nemčurjev (t. i. »priučenih Nemcev«), saj so slednji povzročali svojim sonarodnjakom zagate in so se pri svojem renegatstvu oz. odpadništvu izgovarjali na nemško kulturo, čeravno rojeni Nemci še naj ne bi bili krivi za tovrstne pripetljaje. V 20. stoletju se situacija obrne: za nemškutarstvo so krivi Nemci (ki zlasti po letu 1870 postanejo skrajni šovinistični nacionalisti), nemčurji pa so njihove žrtve, pri katerih so se Nemci zadovoljevali nad njihovim duhovnim formatom. Podobno je v slovenski literaturi prikazana avstrijska država – v 19. stoletju še s pozitivno konotacijo, v začetku 20. stoletja pa že z negativno. Grdina, »Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit«, str. 103, 109.

njih gospodarsko odvisne Slovence.¹¹⁶⁴ Kazenski spisi obtoženih s priloženimi ocenami matičnih občin kažejo, da je šlo v glavnem za povprečne in običajne ljudi, ki so bili sicer v družbi dobro zapisani in prepoznani kot spoštovane in cenjene osebnosti.¹¹⁶⁵ Tovrstna strategija je bila izjemno uspešna zaradi podpore nemške vlade ter dejstva, da so imeli izvajalci takšnega snubljenja na Slovenskem gospodarsko močne nemške podjetnike, magnate, tovarnarje, veleposestnike in veletrgovce – Hutter, Westen, Woschnagg, ljubljanski Krisperji, Zeschki, Mayerji, Miklič, Hegererji, Luckmanni, Mergenthalerji, Schweiger, Pirich, Laurich in drugi, ki so v svojih tovarniških obratih uvedli popolni nacionalsocialistični red in organizacijo dela. Svoje najbolj aktivne delavce so pošiljali celo v šole nacionalsocializma v Nemčijo. V tem so izstopala zlasti Westnova podjetja kovinske industrije (še posebej Kranjska industrijska družba na Jesenicah), Woschnaggi iz Šoštanja (industrijsko podjetje usnja) in Hutterji s Ptuja.¹¹⁶⁶ Tovarna Hutter v Mariboru je svojim zaposlenim delila brezplačne izvide znanih nacističnih časopisnih listov »*Völkischer Beobachter*« in graški »*Tagespost*«. ¹¹⁶⁷

Pred »izginotjem« so številne zaslišali. Obtoženci so priznali, da so se v SDKB med drugim vpisali iz pragmatičnih razlogov, a domnevno niso vedeli za politično ozadje organizacije. Številni so možnost izboljšanja svojega gmotnega stanja izkoristili, saj denarja (še posebej v vojnem času) ni bilo nikoli preveč.¹¹⁶⁸ Na to je maja 1945 opozarjal upokojeni šolski upravitelj Josip Purghart iz Maribora, sicer vodja *heimatbundovskega* bloka (»*Blockführer*«). V poročilu za KUZOP je zapisal, da se je mnogo revnih slojev vpisalo v Kulturbund zaradi prejemanja materialnih dobrin, denarne podpore in bonitet; zagrešili pa naj ne bi ničesar hujšega.¹¹⁶⁹

Nemogoče je trditi, da so popolnoma vsi člani zavestno in namenoma delovali v škodo jugoslovanske države in njenih prebivalcev. Nazorna primera sta slovenjegraški hotelir nemške narodnosti Karl Wolfgang Albert Goll in premožna plemiška družina Attems. Albert Goll je sicer bil član Kulturbunda, a je od leta 1944 podpiral narodnoosvobodilno gibanje in je imel med partizani sorodnika. Maja 1945 je bil kljub temu izvensodno usmrčen.¹¹⁷⁰ V

¹¹⁶⁴ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 161.

¹¹⁶⁵ Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu*, str. 17–25.

¹¹⁶⁶ Regent, *Progresivna preusmeritev*, str. 161, 179–180, 215–216.

¹¹⁶⁷ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije...«, str. 5.

¹¹⁶⁸ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 128, 134–138.

¹¹⁶⁹ ARS, AS 1827, t. e. 73, »Delovanje...«, 28. 5. 1945, str. 4.

¹¹⁷⁰ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 132.

kolikšni meri sta spremenjena vojna tehnika in zaskrbljujoč položaj nemške vojske na frontah vplivala na to, da je šele v predzadnjem letu vojne pričel s podpiranjem partizanskega odpora, ni znano. Ob koncu vojne maščevalnim represalijam ni ušlo niti plemstvo, kar izkazuje primer premožne plemiške družine Attems, ki jo je Vojaško sodišče mesta Maribor 17. avgusta 1945 obtožilo zločinske veleizdaje. Zaradi članstva v Kulturbundu in drugih nacističnih zvezah ter nemške narodnosti je bila družina Attems popolnoma uničena. V začetku januarja 1946 je bila družina po zavrnjeni pritožbi in pomilostitveni prošnji odpeljana iz taborišča Studenci pri Mariboru in je bila odtlej pogrešana. Njihovo premoženje je bilo zaplenjeno in podržavljeno.¹¹⁷¹

7.2 Pravni vidiki obravnave kulturbundovcev in kronologija njihove usode

Sodelovanje v Švabsko-nemški kulturni zvezi je imelo v povojnem obdobju hude posledice (še posebej za rodne Slovence), saj je bila krovna organizacija nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji po 13. členu UVS definirana za zločinsko in veleizdajalsko organizacijo. Takšna sodba se je seveda prelila na njene člane, ki so bili kazensko preganjani in povečini obsojeni v odsotnosti, saj so že pred izrekom obsodbe skupaj s preostalo nemško manjšino »prostovoljno zbežali« v Avstrijo ali pa jih je povojna oblast sama izgnala oz. izvensodno pobila.¹¹⁷² Zločinska okupacijska politika nemškega okupatorja ter implementirani etnocidni in deloma celo genocidni ukrepi (pri katerih so nedvomno sodelovali kulturbundovci v predvojnem in vojnem obdobju) so narodnozavedne Slovence prizadeli do te mere, da so zahtevali kolektivno odgovornost večine Nemcev na slovenskem ozemlju.¹¹⁷³ Kulturbundovci so se proti koncu vojne, ko je bilo že jasno, da so glavni predstavniki tabora sil osi in njihovi sateliti vojno izgubili, znašli na strani poražencev,¹¹⁷⁴ ki jim je zaradi povzročenega medvojnega trpljenja grozila želja zmagovitih sil po maščevanju in s tem povezanih represalijah. Povojno nasilje je bilo orodje za doseganje ciljev, skladnih z novonastajajočimi državopolitičnimi ureditvami. Predstavljalo je epilog medvojnega dogajanja, ki je po koncu vojne na Slovenskem eskaliralo v tragičnem in hudem obračunu s

¹¹⁷¹ Štembal, »Analiza fonda Kulturbunda«, str. 143–144; Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 124–125.

¹¹⁷² Rozman, »Sojenje sodišča narodne časti v poletju leta 1945 v Celju«, str. 45; Mikola, »Pravosodje v Celju po letu 1945«, str. 64–65.

¹¹⁷³ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 160.

¹¹⁷⁴ Repe, »Nemci«, str. 191.

slovenskimi Nemci. Preživeli in obstali ostanki ostankov pa dolgo niso bili deležni manjšinskih pravic.¹¹⁷⁵

Ravnanje nemške manjšine med vojno so slovenske oblasti v povojnem času izkoristile za dokončni obračun z nemštvom na Slovenskem. Treba je poudariti, da ni bil zgolj komunistični blok tisti, ki je načrtoval tovrstne ukrepe. Tudi druge politične skupine, nasprotne Osvobodilni fronti (t. i. Mačkovškov krog¹¹⁷⁶ ter deloma zatrti deloma poraženi protirevolucionarni tabor z izjemo pronemško orientiranega generala Leona Rupnika in njegovega kroga), so se že kmalu po začetku vojne zavzemale za popolno očiščenje slovenskega ozemlja tujcev in zaplembo njihovega premoženja. Za način povojnega ravnanja z nemško manjšino pomembne vloge ne igra zgolj komunistični značaj, temveč neizprosni nacionalni boj, katerega so med vojno z načrtno usmerjeno genocidno, iztrebljevalno in zatiralno politiko uničevanja slovenskega naroda sprožili nemški okupatorji ob pomoči (večine) pripadnikov nacificirane nemške manjšine (povečini včlanjene v kulturbundovsko zvezo) – zgolj majhen del slednje se ni nacificiral. Še manjši delež takšnih Nemcev se je potem ob vpeljavi nacistične okupacijske politike v slovenskem prostoru distanciral od zločinskih ukrepov okupatorja. Da o (pre)majhnem številu takšnih, ki so v boju proti surovi zasedbeni politiki protestirali ali se celo priključili odporniškim enotam oz. pomagali partizanom, sploh ne govorimo. V partizanskih enotah se jih je namreč borilo zgolj nekaj sto.¹¹⁷⁷ Zunanje ministrstvo FLRJ je sredi januarja 1946 britanski ambasadi v Beogradu pojasnjevalo, da je nacistična Nemčija nemško manjšino v Jugoslaviji (kakor tudi na Madžarskem, Češkoslovaškem, Poljskem in še kje drugje) izrabila za svoje ekspanzionistične in imperialistične idejne nagibe. V času trajanja nemškega napada so jugoslovanski folksdojčerji nudili *Wehrmachtu* veliko podporo pri uničevanju, razkosanju in osvajanju Jugoslavije. Med okupacijo slovenskih dežel so slovenski folksdojčerji nudili močno podporo nemškim okupacijskim oblastem pri masovnih deportacijah slovenskega prebivalstva. Z zasedbo pomembnih funkcijskih položajev v administraciji, politiki in gospodarstvu na zasedenem območju so postali osnovna komponenta okupacijskih sil, ki je

¹¹⁷⁵ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 117; Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 19.

¹¹⁷⁶ V številnih elaboratih in spomenicah iz razdobja 1941–1943 dr. Janko Mačkovšek obravnava usodo kulturbundovcev. Za spodnještajerske Nemce pove, da so bili vsi člani Kulturbunda in tako petokolonaši, zato se naj bi moralo celotno nemško premoženje na slovenskem Štajerskem zapleniti. Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 161–162.

¹¹⁷⁷ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 109, 111; glej še: Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 19–20. Ferenc na podlagi podatkov KUZOP navaja, da naj bi bilo med spodnještajerskimi Nemci zgolj 278 odkritih nasprotnikov nacizma, 507 nevtralnih in zgolj 32 članov aktivnega partizanskega ali narodnoosvobodilnega odpora. Ferenc, »Nemci na slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 159.

izvajala grozljive zločine nad jugoslovanskim prebivalstvom. Po navedbah jugoslovanskega zunanjega ministrstva jih je zato ob boku z umikajočo nemško vojsko ob koncu vojne pred prodirajočimi enotami Rdeče armade in Titove partizanske vojske približno 400.000 zbežalo v Nemčijo.¹¹⁷⁸

Čeravno so se številni nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine v Sloveniji v letih pred zasedbo zavestno ukvarjali z obveščevalno aktivnostjo za Nemčijo in po okrajih sistematično zbirali tajne občutljive osebne podatke o Slovencih, bi bilo zmotno trditi, da so bili vsi člani Kulturbunda pripadniki pete kolone.¹¹⁷⁹ Dokumenti kažejo, da so nekateri (sicer redki) funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze po zasedbi ob strogosti ukrepov pri izvajanju nacistične okupacijske politike spremenili svoje razmišljanje in izrazili nestrinjanje nad surovo raznarodovalno, ponemčevalno in etnocidno protislovensko politiko. Tipična primera tega sta bila Johann Baron in Franz Tscheligi.¹¹⁸⁰ To pa podjarmljenemu slovenskemu narodu ni prida pomagalo, saj je bila osnova vojnega terorja pripravljena že v predvojnem času, prav tako je bila želja po eliminaciji slovenstva močnejša in odločnejša.¹¹⁸¹

Usodo nemške manjšine v Jugoslaviji in Nemcev v Sloveniji so v številnih pogledih določili nacizem, druga svetovna vojna in genocidna okupacijska politika. Pripadnike povečini nacistificirane nemške narodne manjšine (večinoma včlanjene v Kulturbund) je bremenila kolektivna krivda za storjene nacistične zločine nad jugoslovanskimi narodi, ker je kolektivno sledila Hitlerjevemu načelu, da se je vsak pripadnik nemške narodnosti (vključno s tujimi državljani) dolžan pokoriti nemškemu rajhu in njegovi gostoljubni državi.¹¹⁸² Dušan Nečak navaja, da je bilo kulturno delovanje Švabsko-nemške kulturne zveze zgolj krinka, zato naj bi bilo že samo članstvo v zvezi vzrok za povojno preganjanje, nasilje in celo poboje.¹¹⁸³ A tej trditvi bi se dalo oporekati. Vendarle ni bilo tako enostavno. Marsikdo (denimo Pipo Peteln kot slikar) se je znotraj Kulturbunda resno ukvarjal s kulturniško dejavnostjo. Bolj je šlo za zmešano gmoto, kjer ni bilo več mogoče ločiti politike od ne-politike.¹¹⁸⁴ *Anketna komisija* je ugotovila, da so bili vsi člani Kulturbunda seznanjeni z

¹¹⁷⁸ TNA, FO 371/55525, Germany, File no. 85, »No. 5050/46«, 17. 5. 1946.

¹¹⁷⁹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 355.

¹¹⁸⁰ Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik*, dok. št. 218, »Bericht von Hans Baron und Franz Tscheligi über die Lage in der Untersteiermark«, 1. 5. 1942.

¹¹⁸¹ Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 187.

¹¹⁸² Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji«, str. 109–110.

¹¹⁸³ Prav tam, str. 120.

¹¹⁸⁴ Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto dne 1. 6. 2024.

namerami organizacije,¹¹⁸⁵ čeravno želijo obtoženci na povojnem sodiščnem zagovarjanju (zasliševanje obsojenih kulturbundovcev) prikazati možnost potencialno drugačne slike. KUZOP je že proti koncu vojne ugotovila, da so skoraj vsi nekdanji funkcionarji SDKB sodelovali in imeli glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji t. i. vindišarjev (nacistično pojmovanje Slovencev v času vojne). Njene ugotovitve so bile seveda diametralno nasprotje povojnim zapisom Johanna Barona (pokrajinskega vodje SDKB za Dravsko banovino), ki je bil prepričan, da je bila nemška narodnostna skupnost v Sloveniji žrtev nacizma, Kulturbund pa nekakšna rešitev za slovenske Nemce, ki naj ne bi bili nacistično usmerjeni.¹¹⁸⁶ Pastor evangeličanske cerkve Baron je po okupaciji resda obsodil nacistične zločine (zlasti množične deportacije Slovencev in še nekatere druge ukrepe civilne uprave) in v povezavi s tem skupaj z mariborskim pivovarnarjem Franzem Tscheligijem spisal obsežno protestno pismo in ga maja 1942 odposlal državni pisarni NSDAP v Berlin.¹¹⁸⁷ Toda pred vojno je iz Nemčije zavestno sprejemal navodila o protislovenskem ravnanju v kulturbundovskih strujah.¹¹⁸⁸ *Anketna komisija* je v svojem poročilu zapisala, da so člani Kulturbunda že mnogo let pred drugo svetovno vojno sistematično in organizirano izvrševali dejanja, ki so prvenstveno stremela k celovitim pripravam na hitrejši, olajšani in učinkovitejši nacistični napad, razkosanje, okupacijo in vzpostavitev okupacijske civilne uprave na zasedenem slovenskem ozemlju.¹¹⁸⁹ Po napadu se je torej kulturbundovsko predvojno delo nadaljevalo in se po kapitulaciji oboroženih jugoslovanskih sil ni zaključilo – le transformiralo se je v bolj odkrite pojavne oblike.

Osnovni obrisi povojne usode nemške manjšine (in s tem Kulturbunda) so bili na jugoslovanski pravni ravni najbrž načrtani že v času drugega zasedanja AVNOJ (nekakšna oblika vojnega parlamenta z de facto vlado NKOJ – naknadno pridobi zavezniško priznanje) 29. novembra 1943 ali med koncem zasedanja in začetkom leta 1944, ko je tajnik AVNOJ-a Rodoljub Čolaković obiskal Znanstveni inštitut pri IO OF in naznanil izselitev Nemcev iz celotne Jugoslavije. Znanstveni inštitut je že sredi vojne v slovenskem prostoru izdelal predlog o povojnem ravnanju z Nemci. Temeljlil je na stališču, da bo imel slovenski narod

¹¹⁸⁵ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 31.

¹¹⁸⁶ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 352.

¹¹⁸⁷ Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik*, dok. 218, »Bericht von Hans Baron und Franz Tscheligi über die Lage in der Untersteiermark«, 1. 5. 1942. Ponekod se omenja, da je bilo pismo s pritožbami poslano v München. Prim. Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 158.

¹¹⁸⁸ AJ-14, fasc. 27, br. jed. opisa 71, »Izveštaj«, 22. 4. 1940, str. 3.

¹¹⁸⁹ ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 30.

ob koncu vojne zgodovinsko priložnost, da se na svoji severni meji znebi nemške manjšine, ki je Slovencem že pred in med vojno povzročila veliko hudega.¹¹⁹⁰ Predstavniki partizanskega tabora, predsednik KUZOP za Slovenijo in zastopnik štajerskih izgnancev in beguncev dr. Makso Šnuderl je takrat izdelal prvi natančnejši predlog o ravnanju z Nemci.¹¹⁹¹ Na podlagi sklepov, ki jih je (predsedstvo) AVNOJ z odlokom formuliralo 21. novembra 1944 v Jajcu, so za drugo največjo jugoslovansko manjšino (tako za albansko) predvideli odvzem državljanских pravic, nasilno razlastitev nemško govoreče narodne skupine ter njeno degradacijo v brezpravne in nezaželenе osebe brez državljanstva in premoženja. Na zakonski podlagi je (predsedstvo) AVNOJ v letih 1944 in 1945 izdal večje število daljnosežnih tajnih dekretov in načelnih sklepov, ki so najkasneje 1. decembra 1945 pavšalno dobili zakonsko moč v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ). Med njimi sta bila zlasti dekret »o odvzemu državljanских pravic« ter sklep o razlastitvi in nadaljnji konfiskaciji celotnega nemškega državnega in privatnega premoženja (21. november 1944).¹¹⁹² Glede na to, da se je v partizanskih oddelkih borilo zgolj nekaj sto folksdojčerev, so ti ukrepi v duhu kolektivne nemške krivde prizadeli praktično celotno nemško narodnostno skupnost v Jugoslaviji.¹¹⁹³ Odlok (predsedstva) AVNOJ z dne 21. novembra 1944 ni v ničemer odstopal od takratne zavezniške politike do folksdojčerev v drugih evropskih državah. Podobna vsebina se denimo najde v približno istočasno izvajajočih Beneševih dekretih na Češkoslovaškem, kjer je del sudetske nemške narodnostne manjšine odigral podobno petokolonaško vlogo kot velik delež nemške narodne manjšine marsikje v Jugoslaviji oz. Sloveniji (povečini priključene v Kulturbund).¹¹⁹⁴ Tudi sudetski Nemci so imeli namreč zelo podobno društvo kakor vojvodinski Nemci.¹¹⁹⁵ Večina vodilnih zahodnozavezniških držav je v zamišljeni globalni sliki poveljne ureditve sveta soglašala z dejstvom, da je treba vse nemške manjšine v vzhodnoevropskih državah in JV Evropi preseliti v matično Nemčijo in jim zapleniti premoženje kot reparacije za implementirana nacistična hudodelstva (takšni zahodnozavezniški elaborati so obstajali že vsaj od leta 1942) ter s tem poveljni Nemčiji trajno preprečiti izkoriščanje svojih manjšin za ekspanzionistične nagibe in petokolonaško

¹¹⁹⁰ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 192; Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 110.

¹¹⁹¹ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 120; Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 163.

¹¹⁹² Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 440; Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ«, str. 104–105. Nečak izpodbija datiranje t. i. II. Odloka predsedstva AVNOJ v leto 1943 in med drugim popravlja Karnerja, da je avnojske sklepe o Nemcih sprejelo predsedstvo AVNOJ in ne AVNOJ. Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 18–19.

¹¹⁹³ Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 440.

¹¹⁹⁴ Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 7–8.

¹¹⁹⁵ Crnjanski, *Embahade IV*, str. 152.

izrabo. Tako so bili sklepi (predsedstva) AVNOJ (kakor Beneševi dekreti) kompatibilni z medvojnimi zavezniškimi predstavami o odnosu do nemških manjšin v vzhodni in jugovzhodni Evropi in niso nastali izven zgodovinskega konteksta ali kakorkoli odstopali od takratne politike in duha tistega časa.¹¹⁹⁶ Pomembno pa je poudariti, da Jugoslavija na konferenci v Potsdamu ni dobila dovoljenja za izgon nemške manjšine.¹¹⁹⁷

Ti sklepi so bili še zakonsko dodelani ter opremljeni z dodatnimi navodili in razlagami. Prvi in najpomembnejši ukrep je bil Odlok (tj. št. 25 sprejet 21. novembra 1944) o prehodu sovražnikovega imetja v državno last, nadalje o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegu imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Ta odlok je bil osnovno izhodišče za izvajanje ekonomskih ukrepov zoper jugoslovanske Nemce. Podobno velja za Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, ki je v 10. členu določal, da se v Zemljiški sklad socialistične države pripoji obdelovalna zemlja, last nemškega rajha in pripadnikov nemške narodnosti, zaplenjena po odloku predsedstva AVNOJ z dne 21. novembra 1944. Za »pripadnike nemške narodnosti« so šteli tiste, ki so se med okupacijo izjavili, ali so veljali za Nemce. Mednje so spadali jugoslovanski državljani, ki so se že v Kraljevini Jugoslaviji v času ljudskih štetij opredelili za pripadnike nemške narodnosti, kamor so spadali člani Kulturbunda, »nemčurji«, vsi prostovoljci v nemških vojaških, policijskih, SS enotah in drugih nemških službah ter državljani držav iz vojnega sodelovanja z nacistično Nemčijo.¹¹⁹⁸ Za obračun z Nemci pa se je uporabljal še eden zakonski predpis – zakon o vrstah kazni, ki so jih izrekala civilna in vojaška sodišča, kjer so bili najpremožnejši in najvplivnejši Nemci obsojeni na različne zaporne kazni, odvzem državljanskih pravic in konfiskacijo premoženja.¹¹⁹⁹ Konfiscirali so več kot 630.000 hektarjev kmetijskih površin oz. nekaj manj kot 100.000 kmetij (po nekaterih podatkih 59 % kmetij v fondu agrarne reforme in okoli 40 % vseh površin) – največ v Vojvodini in Slavoniji, kjer je živela glavnina jugoslovanskih Nemcev. V slovenskem prostoru (na tretjem mestu po količini konfiscirane folksdojčerske zemlje) so odvzeli 5703 posestev s 114.780 hektarjev površin. V Sloveniji jim je bilo zaplenjeno še večje industrijsko in obrtniško premoženje (denimo Hutterjeva tekstilna tovarna v Mariboru in Westnovi industrijski obrati v Celju/EMO). V Vojvodini se je obračun s folksdojčerji pričel že oktobra 1944, na Slovenskem pa osem mesecev kasneje. Že junija

¹¹⁹⁶ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 114; Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 18–20. Ukrepi so bili izpeljani v kolektivnem duhu s siceršnjimi individualnimi izjemami.

¹¹⁹⁷ Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 442.

¹¹⁹⁸ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 364; Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji«, str. 112.

¹¹⁹⁹ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji«, str. 112.

1945 so se iz krško-brežiškega pasu izseljevali kočevski Nemci. Nekatere (verjetno tudi Slovence) so pošiljali na prisilno kazensko delo v Sovjetsko zvezo.¹²⁰⁰

O Kulturbundu so natančneje spregovorili ob koncu vojne, ko so ocenjevali ravnanje štajerskih Nemcev v Sloveniji: »Ova manjina bila je do 6. januara 1929 g. organizovana u posebnoj političkoj stranci, kasnije u Kulturbundu, najkasnije od 1928 g. organizovali su za nju specijalne kurseve u S. Martinu kod Graza, koje već 1930 god. vodi Carstanjen. 1933 g. šalje Hitler pozdrave njenom organu Deutsche Zeitung u Celju. Posle pobede nacizma u Nemačkoj ona se u ogromnoj većini orijentira nacistički, pokušava propagirati nacizam i medju slovenačkim stanovništvom, u aprilu 1941 g. Nemci se nisu odazvali jugoslovenskoj mobilizaciji /.../ Nemci su bili skoro 100% u Kulturbundu, sasvim nacističkoj organizaciji (aprila 1941 g.: 10.818 članova iz redova Nemaca in slovenačkih renegata). Medju njima 1143 licca na listi jugoslovenskih ratnih zločinaca. Većinom pobegli pre maja 1945 g., ostatak interniran ili iseljen«. ¹²⁰¹ Anketna komisija je zapisala, da ima Švabsko-nemška kulturna zveza vse elemente zločinske izdajalske organizacije. ¹²⁰² Božo Repe je analiziral različne predlagane in dejansko uveljavljene zakonsko-pravne norme o povojnem ravnanju z Nemci in njihovem izganjanju iz slovenskih dežel, ki so jih že med vojno pripravljali številni jugoslovanski pravniki in politiki. V kontekstu pričujoče študije se primarno osredotočam na Kulturbund in njegove člane. Dr. Igor Rosina je imel pristop h Kulturbundu za veleizdajo, med drugim je opozoril, da bo treba zahtevati izročitev vseh članov SDKB, ki bodo po objavi zakona o vojnih zločinah ali že prej zapustili slovensko Štajersko. Kot že zgoraj omenjeno, so za pripadnike nemške narodnosti šteli člane Kulturbunda in nemčurje. Zanje je bil prav tako izdan odlok o zaplembi vsega premoženja, izvzeti so bili celo iz amnestije, ki jo je AVNOJ sprejel 5. avgusta 1945. ¹²⁰³ Do zapletene situacije je prišlo pri kulturbundovcih, ki so v predvojnem obdobju in večino vojnega časa trdno podpirali in delali za nacizem, v zadnjih mesecih pa so prestopili k narodnoosvobodilnemu odporu in pomagali Osvobodilni fronti. ¹²⁰⁴ Odlok AVNOJ (21. november 1944) je določal, da se pripadnikom nemške manjšine, ki so aktivno prisostvovali v NOB, premoženja ne sme zapleniti. Nemški družini Woschnagg iz Šoštanja, ki je materialno podpirala NOB že vsaj od leta 1942 in se

¹²⁰⁰ Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 440–443.

¹²⁰¹ Repe, »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, str. 192.

¹²⁰² ARS, AS 1749, šk. 31, »Poročilo anketne komisije ...«, str. 31–32.

¹²⁰³ Repe, »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, str. 193–198. Kulturbundovci so bili prav tako izvzeti iz amnestijskega ukaza SNOS. Rozman, »Sojenje sodišča narodne časti v poletju leta 1945 v Celju«, str. 49.

¹²⁰⁴ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, V. knjiga, str. 204.

vanj celo aktivno vključila, se je z neupoštevanjem odloka dogodila krivica, saj se jim je premoženje zaradi članstva v Kulturbundu okoli leta 1940 vseeno zaplenilo. Oproščeni pa so bili zaporne kazni.¹²⁰⁵ Redki so po vojni ostali na slovenskih tleh in se celo poskušali dokopati do funkcij in zaposlitev v javnih službah, v mariborskem okrožju denimo kot delavski zaupniki.¹²⁰⁶

Začasna narodna skupščina Demokratične federativne Jugoslavije¹²⁰⁷ je 25. avgusta 1945 sprejela najpomembnejši zakon (veljal do sprejetja kazenskega zakonika DFJ), tj. *Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo*, ki je bil julija 1946 usklajen z novo ustavo.¹²⁰⁸ Na njegovi podlagi so sodili Nemcem – še posebej tistim z jugoslovanskim državljanstvom. Sankcije zaradi članstva v Kulturbundu in drugih organizacijah so kasneje deloma omilili, saj so se nekateri vpisali iz različnih eksistenčnih razlogov (da bi obdržali službo) in pod raznimi pritiski, nekaj pa so jih vpisali brez njihove vednosti. Tistim, ki so prišli (preživel) do sodnega procesa (vojaška sodišča ali sodišča narodne časti), so to šteli kot olajševalno okoliščino. Pri določevanju oziroma odvzemanju pokojnin je bilo veliko odvisno od dodeljenih članskih izkaznic SHB (legitimacij). Vsi člani *Heimata* z nižjo člansko številko od 50.000 so bili po ugotovitvah povojnih oblasti v predvojnem obdobju člani Kulturbunda, ki so se leta 1941 takoj zavestno, željno in prostovoljno vključili v nemško narodno skupnost. Takšnim pripadnikom, ki so po vojni ostali na jugoslovanskih oziroma slovenskih tleh, pokojnine niso odobrili oziroma so jim jo odvzeli, če so jo že prejeli. Kulturbundovcem in folksdojčerjem ter celo njihovim družinam so bile odvzete politične pravice – torej volilna (na podlagi 4. člena *Zakona o volilnih imenikih* iz avgusta 1945) in državljanska pravica (na podlagi *Zakona o državljanstvu Demokratične federativne Jugoslavije* iz avgusta 1945) ter pravica do premoženja (konfiskacija obstoječe imovine).¹²⁰⁹ V zvezi s tem je poročevalec zakonodajnega odbora dr. Šnuderl povedal: »Vemo, da so se naši folksdojčerji malone vsi do zadnjega vdinjali okupatorju. V Sloveniji so kot člani Kulturbunda že več let pred vojno sestavljali sezname tistih svojih sodržavljanov – Slovencev, pa tudi Srbov, ki jih bo treba izseliti za primer nemške okupacije. /.../«¹²¹⁰ Tako so kulturbundovci po navedbah Šnuderla že po bivših jugoslovanskih zakonih storili

¹²⁰⁵ Mikola, »Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946«, str. 160–161.

¹²⁰⁶ Jeraj, »Delavski zaupniki v Sloveniji v obdobju socializma«, str. 125.

¹²⁰⁷ Gre za razširjeni AVNOJ, v katerem so bili poleg AVNOJ-a še poslanci narodne skupščine iz leta 1938, ki niso sodelovali z okupatorjem. Grdina, elektronsko sporočilo, prejeto dne 1. 6. 2024.

¹²⁰⁸ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 364.

¹²⁰⁹ Repe, »»Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni«, str. 198–200.

¹²¹⁰ Prav tam, str. 200.

veleizdajo.¹²¹¹ Zgornje ukrepe so pogostoma spremljali še odvzem svobode s prisilnim delom za predpisano obdobje, plačilo kazenske odškodnine ter stroškov kazenskega postopka in izvršitve kazni.¹²¹²

23. junija 1945 se je pred Vojaškim sodiščem 4. armade v Ljubljani pričel odmevni proces, na katerem so med drugim sodili obtožencem iz organizacij SDKB in SHB. Dva posameznika (trgovca Jožeta Krella in zdravnika Eduarda Gollitscha – oba iz Celja) so zaradi članstva v SDKB na podlagi razglašene obtožnice vojaških sodišč leta 1945 ustrelili.¹²¹³ Številni pripadniki Kulturbunda so bili usmrčeni v začetku leta 1946, čeprav so jim vojaška sodišča zaradi članstva v SDKB naložila le nekaj mesecev prisilnega dela oziroma so preiskave in sodni postopki še trajali.¹²¹⁴ V sklopu narodnih sodišč je bil Kulturbund razpoznan /.../ »za organizacijo s fašističnimi cilji, osnovano za izvrševanje zločinov proti narodu in državi v smislu člena 2. ZKND« /.../«.¹²¹⁵ Vojaška sodišča pri ugotavljanju krivde obtoženih glede sodelovanja in aktivne vpletenosti v Kulturbundu niso imela vedno objektivnih meril. Obremenilna vsebina pogostoma ni bila podprta s pravimi, tj. preverljivimi in izsledljivimi dokazi. Tako je vojaško sodišče ljubljanskega vojnega področja glede nekega primera članstva v Kulturbundu julija 1945 odločilo in dodelilo kazen (omejitev svobode s prisilnim delom ter izgubo častnih pravic) zgolj na podlagi ustnih navedb dveh prič in njunega spomina brez kakršnegakoli oprijemljivega dokumenta. Pri tem je ena priča celo pričala, da dopušča možnost, da je bila obsojenka pri Kulturbundu.¹²¹⁶

Na Celjskem so večjemu delu nekdanjih članov Kulturbunda sodili pred vojaškim sodiščem, nekaj pa pred sodiščem narodne časti. Vsi kulturbundovci niso bili kaznovani, sodišče je znalo upoštevati olajševalne okoliščine (denimo visoka starost, zmedenost in neprištevnost). V nekaterih redkih primerih so sodišča uspela razpoznati namerno podane lažne obsodbe in maščevalna zavajanja zaradi že prej obstoječih osebnih prepričanj in nesoglasij med pričo oz. predlagateljem obsodbe in obtožencem.¹²¹⁷ Mateja Malnar, katere raziskava temelji na obširnem pregledovanju zaslišanj iz fonda Kulturbunda s 4886 mapami (takrat ga je hranil Arhiv ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani), ugotavlja, da je bila povojna usoda

¹²¹¹ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 163.

¹²¹² ARS, AS 1164, šk. 94, mapa 472, »Sodba«, 6. 10. 1945.

¹²¹³ Čehulić, »Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč«, str. 289–295.

¹²¹⁴ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 190.

¹²¹⁵ ARS, AS 1164, šk. 94 mapa 472, »Obtožnica«, 25. 9. 1945.

¹²¹⁶ SI ZAL LJU 522, šk. 4, »Sodba v imenu narodov Jugoslavije!«, 13. 7. 1945, str. 1–2.

¹²¹⁷ Rozman, »Sojenje sodišča narodne časti v poletju leta 1945 v Celju«, str. 45.

celjskih kulturbundovcev hujša od usode članov Kulturbunda iz drugih delov Slovenije.¹²¹⁸ Mariborski kulturbundovci so bili zaradi svojega delovanja v razdobju med vojnama in v času druge svetovne vojne na povojni lestvici preganjanih prav tako visoko. Najprej so jih aretirali ter številne odpeljali v taborišča in jih slej ko prej usmrtili. Za marsikoga datum in lokacija smrti nista znana, preživeli potomci navajajo zgolj to, da so od trenutka zajetja izginili in bili odtlej pogrešani.¹²¹⁹

Pri represivnem povojnem dogajanju sta poleg oblastnih organov pomembno vlogo odigrala Jugoslovanska armada in *Oddelek za zaščito naroda* (v nadaljevanju OZNA). Zlasti slednja je kljub temu, da jo je usmerjal jugoslovanski vrh, delovala izjemno samostojno in neodvisno od preostalih organov oblasti. Bila je svojevrstna država v državi in je ne glede na že zaključene sodne postopke celo določala ljudi za usmrtitev.¹²²⁰ Kulturbundovce, ki ob koncu vojne niso prebegnili na varno, je OZNA vključno s tistimi, ki so bili zgolj osumljeni članstva in delovanja v SDKB, pošiljala v zapore ter svoja delovna ali druga taborišča (Celje, Strnišče, Ptuj, Pohorje, Krško, Pobrežje, Pesnica, Bresternica in Studenci pri Mariboru, Teharje pri Celju, Hrastovec pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, Kamnica, Filovci, Hrastnik, Tezno, Kočevje, Begunje na Gorenjskem, Šentvid pri Ljubljani), kjer naj bi bila njihova grobišča.¹²²¹ Tovrstno preganjanje se je na Spodnjem Štajerskem začelo takoj po osvoboditvi – že maja, junija in julija ter jeseni 1945 (v Prekmurju že aprila istega leta), ko so na podlagi zajetega okupatorjevega gradiva o članstvu v Kulturbundu sestavili nove aretacijske spiske.¹²²² Početje in vedenje¹²²³ paznikov v tovrstnih ustanovah je bilo pogosto nehumano in polno psovka – celo v odnosu do tistih, ki so bili v Kraljevini Jugoslaviji navadni člani z zakonom dovoljene Švabsko-nemške kulturne zveze in niso delovali obveščevalno, izdajalsko in v prid nacionalsocialistične Nemčije ter niso pomagali pri invazijskem pohodu nemške vojske v Jugoslavijo ali kasnejšem prevzemanju občinskih uprav oziroma vzpostavljanju upravne oblasti.¹²²⁴ Še posebej slabo je bilo ravnanje z moškimi, s

¹²¹⁸ Malnar, »Kulturbund v Celju«, str. 345–346.

¹²¹⁹ Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 127–128.

¹²²⁰ Prav tam, str. 120–121.

¹²²¹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 365–366.

¹²²² Rendla, »Nasilje revolucionarne oblasti«, str. 121; Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 115.

¹²²³ O ravnanju z ujetniki in razmerah v taboriščih je v obliki spominskih izjav in različnih poročil prizadetih taboriščnikov, naslovljenih na avstrijske in nemške oblasti, največ zapisanega v delih: *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien: Erlebnisberichte 1944-1948: Verfaßt vom Arbeitskreis Dokumentation im Bundesverband der Landsmannschaft der Donauschwaben, Sindelfingen, und in der Donauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts* –, München in *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien. Bd. I, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948*.

¹²²⁴ Ferenc, »Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno«, str. 188.

pripadnicami nežnejšega spola pa nekoliko znosnejše.¹²²⁵ Taboriščne razmere so bile podobne kot v medvojnih nacističnih taboriščih. *Foreign Office* jih enači s taboriščem Dachau.¹²²⁶ Stanje ni bilo nič drugačno na jugoslovanskem državnem nivoju. Sredi decembra 1945 je britanska ambasada v Beogradu prejela prošnjo dveh katoliških duhovnikov v Apatinu v Bački s priloženimi opisi grozljivih razmer v tamkajšnjem koncentracijskem taborišču, kjer je približno 20.000 pripadnikov internirane nemške narodnostne manjšine stradalo in umiralo v velikih številkah. Konkretno v taborišču v Kruševljem je prevladovala visoka stopnja smrtnosti (približno do 200 na dan), zlasti med otroci. V taboriščih v Vojvodini naj bi bilo po domnevah ambasade okoli 200.000 Nemcev¹²²⁷ (v glavnem žensk in otrok), s katerimi so lahko jugoslovanske oblasti ravnale, kakor so želele, in ni smel nihče intervenirati ali jim pomagati (denimo Rdeči križ), saj so bili formalnopravno jugoslovanski državljani. Namestnik šefa delegacije Mednarodnega Rdečega križa v Beogradu je v odposlanem pismu v Ženevo kritično poročal o stanju v taboriščih, zato so ga jugoslovanske oblasti razglasile za *persona non grata* in izselile v Švico. Britanska ambasada je izkazala prepričanje, da zlasti žene in otroci ne morejo kolektivno odgovarjati za sicer sramotno in izdajalsko obnašanje nemške manjšine pred vojno in med okupacijo.¹²²⁸ Sredi januarja 1946 je jugoslovanska vlada sama predlagala preselitev vseh internirancev v Nemčijo, a je *Foreign Office* svoji ambasadi v Beograd v poročilih odkrito priznaval, da bi bilo za skupno nadzorno zavezniško telo (*Allied Control Authority*) nad zavezniškimi conami v razdeljeni Nemčiji zaradi že tako prisotnega izjemnega pomanjkanja hrane v nemškem prostoru vanje težko sprejeti še dodatno število ljudi. Britanske oblasti pa zlasti zaradi aktualnih potekajočih naporov glede izboljšanja britansko-jugoslovanskih odnosov v svojem časopisnem tisku še niso želele javno publicirati grozljivega stanja nemške manjšine v taboriščih, kjer je bilo tudi nekaj naturaliziranih Britancev.¹²²⁹ Na enem izmed dokumentov britanske ambasade se pojavi predlog o preselitvi jugoslovanskih folksdojčerjev v južno Nemčijo, tj. v ameriško in francosko nadzorno cono.¹²³⁰ Medtem se je pred prihajajočo zimo 1946/47 na severni

¹²²⁵ Nećak, »Nemci« v Sloveniji, str. 366.

¹²²⁶ TNA, FO 371/55525, Germany, File no. 85, dok. št. C 8571/85/18, No: 1285, 19. 8. 1946.

¹²²⁷ Jugoslovanske oblasti sredi februarja 1946 navedejo, da je v celotni Jugoslaviji prisotnih še približno 110.000 pripadnikov nemške manjšine, jugoslovanska misija v Berlinu pa marca 1946 navaja približno 130.000 jugoslovanskih folksdojčerjev. TNA, FO 371/55525, dok. št. 204/5/46, 14. 2. 1946; TNA, FO 371/55525, Germany, File no. 85, dok. št. C 8571/85/18, »Treatment of Volksdeutsche in Yugoslavia«, 12. 8. 1946.

¹²²⁸ TNA, FO 371/55525, Germany, File no. 85, dok. št. 188/34/45, 14. 12. 1945; dok. št. 204/22/46, 18. 7. 1946; C 10457/85/18, 25. 9. 1946.

¹²²⁹ TNA, FO 371/55525, dok. št. 204/5/46, 14. 2. 1946; 14. 3. 1946; dok. št. 1263, 31. 8. 1946.

¹²³⁰ TNA, FO 371/55525, Germany, File no. 85, dok. št. C 8571/85/18, »Treatment of Volksdeutsche in Yugoslavia«, 12. 8. 1946.

jugoslovansko-avstrijski meji drastično povečevalo število ilegalnih folksdojčerskih prebegov v britanski sektor Avstrije in Dunaja.¹²³¹

V letu 1948 se prične faza pomirjanja, ki traja do leta 1955. Usode so bile dorečene in izvršene, nasilnega obračunavanja skorajda ni bilo več. Odnos do povojnih članov nemške manjšine se je začel umirjati.¹²³² Zgoraj omenjena povojna taborišča so bila do poletja 1948 v Jugoslaviji dokončno ukinjena. Druga podoba obračuna s slovenskimi »Nemci« (spodnještajerskimi, kočevskimi in ljubljanskimi) so bile oblike maščevanja, premoženjskih razlastitev ter izselitev oziroma izgonov (najbolj množično v Avstrijo in Nemčijo, nekaj pa na Madžarsko ter domnevno celo v Sovjetsko zvezo), ki so se pričeli že zadnje dni junija in prve dni avgusta 1945. Sprva so potekali v neorganizirani obliki – preprosto tako, da so jih iz krajev v bližini severne jugoslovanske meje pregnali čez mejo, pri čemer so se glede načina in uporabljenih metod zgledovali po nacističnem vzorcu¹²³³ iz vojnega časa. To pomeni kratek čas za pripravo, v prtljagi zgolj najnujnejše potrebščine ter grožnje, da bodo ustreljeni, če se vrnejo. To je veljalo zlasti za tiste, ki so bili najprej zaprti v taboriščih. Direktno pripeljani so lahko s sabo vzeli več prtljage. Septembra 1945 pa se je pričelo organizirano izseljevanje (tj. z ureditvijo transporta vlakovnih kompozicij čez mejne prehode Podrožca, Koren, Jezersko, Jesenice, Dravograd, Šentilj, Hodoš in Kotoriba), ki se je po prekinitvi zaradi novembrskih volitev v ustavodajno skupščino nadaljevalo decembra 1945 ter januarja in februarja 1946.¹²³⁴ Slovenski viri kažejo, da je bilo v povojnem obdobju izseljenih 9474 folksdojčerjev. Večina jih je sicer prebegnila še pred koncem vojne; največ pobeglih in izgnanih se jih je naselilo v Avstriji, kjer so bili po pravnih predpisih obravnavani kot tujci z delovnimi dovoljenji, vezanimi na delovne urade, ki so v glavnem izdajali dovoljenja za delo v kmetijstvu in občasno v gradbeništvu. Na področju skrbstva in podpore so bili izenačeni z avstrijskimi državljani, pri delovnem pravu (možnost opravljanja obrti, svobodnih poklicev ter omejevanje njihovega zaposlovanja v industriji) pa so bili zapostavljeni. Še leta po vojni so v Avstriji živeli v približno 80 taboriščih in bili odvisni od podpore za brezposelne. Leta 1952 so približno 55.000 iz Jugoslavije izgnanim Nemcem, ki so pred januarjem 1945 živeli v Avstriji na področju treh izvensovjetskih con (ameriški,

¹²³¹ TNA, FO 371/55525, Germany, File no. 85, dok. št. 905, 15. 11. 1946.

¹²³² Nečak, »»Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov«, str. 273.

¹²³³ Podobne izganjalne pregone so v obmejnih krajih izvajali tudi nacisti v prvih mesecih po začetni vzpostavitvi okupacijskega oblastnega aparata, ko so iz formiranih obmejnih okupacijskih občin narodnozavedne, politično aktivne in izobražene Slovence naganjali kar čez nemško-hrvaško (sotelsko) mejo.

¹²³⁴ Douglas, *Orderly and Humane*, str. 122–123; Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 366; Suppan, *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, str. 319; Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 116.

angleški in francoski okupacijski coni), dovolili izselitev v čezmorske države, zlasti v Ameriko. Med njimi je bilo največ kočevskih Nemcev in podonavskih Švabov, ker so imeli v Združenih državah Amerike največ sorodnikov.¹²³⁵ Po drugi svetovni vojni je torej na Slovenskem izginilo več kot 20.000 folksdojčerjev. Ob koncu leta 1946 ni bilo na Spodnjem Štajerskem praktično nobenega naseljenega Nemca več. Na jugoslovanski ravni pa se je do leta 1948 število avtohtonega nemškogovorečega prebivalstva zmanjšalo za približno desetkrat – z več kot 600.000 pred vojno na manj kot 60.000 po vojni.¹²³⁶

Tako so bili oblikovani ključni pravni predpogoji za etnično, gospodarsko in fizično uničenje nemško govoreče narodnostne skupine, kar se je po polemičnih navedbah Stefana Karnerja pokazalo že leta 1948 pri jugoslovanskem ljudskem štetju prebivalstva, ko je bilo na jugoslovanskih tleh prisotnih še samo 2406 pripadnikov nemško govoreče manjšine¹²³⁷ (1824 Nemcev in 536 Avstrijcev). Takšni so bili do leta 1948 v glavnem internirani in zaprti. Po zaprtju taborišč so se vrnili v domače kraje na Kočevsko, Apaško polje, v Maribor in Ljubljano, ki jih v naslednjih letih niso smeli zapustiti (sčasoma sicer pridobijo svobodo gibanja v radiju 30 kilometrov); naložena jim je bila še delovna obveza v industriji in kmetijstvu – sprva štiriletna, v začetku petdesetih let pa zmanjšana na samo tri mesece. Prepuščeni so bili stigmatizaciji in šikaniranju v javnih oz. državnih uradih, šolah, pri poklicnem napredovanju in v kulturnih organizacijah. Zaradi morebitnih poskusov prikritja obtožb iz vojnega časa svojih priimkov niso smeli spreminjati.¹²³⁸ Vendarle pa se ni v celoti in popolnoma uresničilo to, kar je junija 1945 zahteval prvi predsednik povojne slovenske socialistične vlade Boris Kidrič v svojem govoru na Glavnem trgu v Mariboru, kjer je dejal, da morajo ostanki nemštva s severnih ozemelj izginiti.¹²³⁹

Januarja 1951 je prezidij Ljudske skupščine FLRJ izdal ukaz o prenehanju vojnega stanja z Avstrijo, 11. julija (s pričetkom veljavnosti mesec dni po objavi v uradnem listu) pa še z Nemčijo. V povezavi z Nemčijo in nemškimi državljani se odtlej posledično niso več uporabljali pravni predpisi FLRJ »iz vojnega stanja z Nemčijo«. Razveljavljen je bil 1. člen

¹²³⁵ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 115, 117.

¹²³⁶ Nečak, »Nekaj osnovnih podatkov«, str. 441–442, 444.

¹²³⁷ Nečak upravičeno navaja, da je ta številka manjša zaradi dejstva, ker Karner namerno ne upošteva prisotnosti civilnih delavcev (strokovnjakov iz Nemčije) in priseljenih družinskih članov (t. i. »Gastarbeiterji«) pri naslednjih štetjih. Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 14. Za celotno vsebino Nečakove kritike zoper Karnerja glej strani v njegovem predgovoru: 9–32.

¹²³⁸ Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ«, str. 105–107; Nečak, »»Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov«, str. 273–274.

¹²³⁹ Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ«, str. 105.

odloka Predsedstva AVNOJ. Že po 1. oktobru 1948 so lahko preostali jugoslovanski Nemci zaprosili za jugoslovansko državljanstvo, z letom 1949 so jim pripadle še druge državljske pravice (vključno z volilno). Z aprilom 1951 so lahko po zmerni ceni odkupili zaplenjeno premoženje. Nekateri Nemci so se uspeli dokopati celo do višjih partijskih položajev. Junija 1952 je prišlo do dogovora med nemško in jugoslovansko vlado o preselitvi preostanka folksdojčerev v Nemčijo.¹²⁴⁰ Prav tako so se lahko obstoječi pripadniki nemško govoreče narodnostne skupine od začetka petdesetih let iz Jugoslavije izselili z dovoljenjem oblasti (»Familienzusammenführung«).¹²⁴¹

V začetku avgusta 1952 je britanska ambasada v Beogradu za *Foreign Office* (London) poročala o stanju preostalih folksdojčerev v Jugoslaviji. Veleposlaništvo je zapisalo, da se je odnos jugoslovanskih oblasti do preostanka nemške narodnostne manjšine izboljšal, pri čemer Nemci naj ne bi bili več izpostavljeni odprtemu kolektivnemu maltretiranju, zatiranju in preganjanju. Večina pripadnikov nemške manjšine, ki so imeli prijatelje ali sorodnike v Zahodni Nemčiji, je še vedno želela zapustiti socialistično državo.¹²⁴² Nemški dokumenti in poročila pričajo, da si je čim hitrejšega odhoda (najpogosteje v Nemčijo) zaradi osamljenosti in strahu pred grozljivimi ponovitvami iz preteklosti želela tudi preostala večina Nemcev v Jugoslaviji, ki v državah zelenega prebega niso imeli nobenih sorodnikov. Tako naj bi ob koncu leta 1951 stali v vrstah pred nemškim veleposlaništvom za izselitveno prijavo v Nemčijo.¹²⁴³ Jugoslavija jim je omogočila odhod za ponujeno ceno 12.000 dinarjev na posameznika in primarno pridobljen certifikat od zahodnonemške ambasade o uživanju enakovrednih statusnih pravic z nemškimi državljani (»Gleichstellungbescheinigung«)¹²⁴⁴ po prihodu v Zahodno Nemčijo. Preostale nemške družine, takrat še vedno prisotne v Titovi Jugoslaviji, se je bolj ali manj pustilo na miru; lahko so že pridobile skromne zaposlitve, a boljše plačane službe in višje pozicije so jim bile še vedno onemogočene.¹²⁴⁵

¹²⁴⁰ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji, str. 113; Nečak, »»Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov«, str. 274–275.

¹²⁴¹ Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 14–15.

¹²⁴² TNA, FO 371/102272, dok. št. 1824/3/52, 9. 8. 1952.

¹²⁴³ Nečak, »»Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov«, str. 275.

¹²⁴⁴ Ta dokument je njihovim imetnikom omogočil sproženje postopka pri jugoslovanskih oblasteh za odpustitev iz jugoslovanskega državljanstva. Postopek se je obnesel precej dobro z izjemo »nemških« vojnih obveznikov in strokovnega kadra. Nečak, »»Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov«, str. 275.

¹²⁴⁵ TNA, FO 371/102272, dok. št. 1824/3/52, 9. 8. 1952.

Danes v slovenskem prostoru obstajajo samo še raztreseni ostanki nekdanje močne nemške narodnostne manjšine.¹²⁴⁶ Nemško govoreče prebivalstvo oz. skupina ljudi¹²⁴⁷ v današnji samostojni in neodvisni Sloveniji uradno ni priznано kot manjšina, vseeno pa uživajo manjšinske pravice, zapisane v 61. členu ustave – seveda z določenimi problemi v sožitju z okolico. Duh avnojskih določil (v nasprotju z današnjim mednarodnim pravom), na katerih je temeljila zakonodaja socialistične Jugoslavije, je v slovenski pravni praksi prisotna še danes. Prvi predsednik Republike Slovenije Milan Kučan jih kot fundamentalno osnovo slovenskega pravnega reda še v letu 2000 ni postavljал pod vprašaj. V povezavi z nadaljnjo veljavo ali razveljavitvijo avnojskih ukrepov zoper nemško narodnostno manjšino v Jugoslaviji je odvisna možnost vračila njihovega 1,5 milijarde evrov vrednega razlaščenega in zaplenjenega premoženja. Tudi vodilne slovenske stranke in politiki¹²⁴⁸ se ne zavzemajo več za ustavno priznanje nemško govoreče etnične skupnosti kot manjšine, čeprav se je pri zadnjem jugoslovanskem ljudskem štetju prebivalstva leta 1991 več kot 1800 oseb (zlasti v Ljubljani, na nekdanjem spodnještajerskem teritoriju in Kočevskem) opredelilo za nemško govoreče, pri čemer niso upoštevani tisti, ki se pri popisu niso želeli definirati kot pripadniki manjšine, ki so jo preganjali od leta 1945. Še dodatnih 2582 pripadnikov pa je bilo razpoznanih za takšne, ki so uporabljali nemščino kot pogovorni jezik v družinskem okolju.¹²⁴⁹

¹²⁴⁶ Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji«, str. 117.

¹²⁴⁷ Tovrstno jezikovno sintagmo je uporabil ugledni avstrijski mednarodni pravnik in strokovnjak za narodnomanjšinska vprašanja dr. Felix Ermacora. Nečak, »Usoda »Nemcev« v Sloveniji«, str. 118.

¹²⁴⁸ Še največ je v tej smeri storil slovenski zunanji minister Frlec, ki je v začetku leta 1998 na Dunaju avstrijskemu zunanjemu ministru Schüsslu nakazal pripravljenost za priznanje nemško govoreče etnične skupine v Sloveniji, toda z delnimi omejitvami: manjšina naj ne bi dobila ustavnega statusa (kot jih imata italijanska ali madžarska manjšina), temveč kulturne zahteve kot denimo šolo z nemškim učnim jezikom. V Sloveniji je prišlo do velikega ogorčenja in nasprotovanja, ki je vodilo v skorajšnjo odstavitev slovenskega zunanjega ministra. Takratni slovenski predsednik vlade Janez Drnovšek je povedal, da se političnega priznanja manjšine ne bo dodelilo. Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ«, str. 99–100.

¹²⁴⁹ Karner, »Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ«, str. 98, 101, 107–108; Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 19. Zoper te Karnerjeve številčne navedbe in ugotovitve je bil Nečak prav tako kritičen. Pri številu 1813 nemško govorečih oseb Nečak poudarja, da Karner ni navedel podatka, da sta med tistimi, ki so se deklarirali za Avstrijce ali Nemce, manj kot 2/3 navedli nemščino za svoj materni jezik. Nečak, »Predgovor k drugi izdaji«, str. 14–15.

8 ZAKLJUČEK

Centralno matico Švabsko-nemške kulturne zveze (Kulturbund) so ustanovili vojvodinski Nemci v Novem Sadu sredi junija 1920 kot krovno kulturno, družbeno in socialnoskrbstveno organizacijo nemške manjšine v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevini Jugoslaviji. Kulturbund na Slovenskem je bil zato v konkretni vzročno-posledični navezavi z nemško manjšino v slovenskem delu Jugoslavije, kjer se je po rezultatih prvega štetja leta 1921 k nemškemu maternemu jeziku priglasilo približno 40.000 prebivalcev (upoštevajoč Prekmurje). Največ jih je bilo na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem, Kočevskem, Apaškem polju, v nekaj prekmurskih vasicah ter slovenještajerskih mestih oz. trgih in prometno-industrijskih središčih v bližini železniških povezav. Po treh procesih (razkolu, radikalizaciji in nacifikaciji) sta jo matični nemški rajh in nacionalsocialistična stranka sčasoma naskrivaj preoblikovala v politični in pomožni vojaški organ za pripravo napada na Jugoslavijo. Vendarle pa Kulturbund ni bila samo jugoslovanska oz. slovenska zgodba. Dokumenti iz *The National Archives* (London) pričajo o obstoju in vojnem operiranju celice v Trstu, kar lahko povežemo z nacističnim dojemanjem Trsta kot bodočega nemškega pristanišča.

Za nemško manjšino v večnacionalni in religijsko mešani Jugoslaviji je bilo značilno, da je bila njena poselitev skoncentrirana neposredno na obmejnih ozemljih ali v njihovi bližini. Študija je nazorno dokazala, da je lahko takšno stanje za politično situacijo države, v kateri živi manjšina, ki je pod vplivom matične domovine z revizionističnimi in ekspanzionističnimi nagibi, izjemno nevarno. To je bilo še posebej značilno in očitno v slovenskem prostoru jugoslovanske države, ki je bil od 18. stoletja naprej podvržen sistematični germanizaciji in raznarodovanju slovenskega naroda preko državnega aparata z vojsko, šolstvom, sodstvom in zlasti pangermanskimi avstrijskimi nacionalističnimi združenji *Deutscher Schulverein* in dunajskim *Südmarkom* ter štajercijanskim gibanjem okoli lista *Štajerc*.

Prvi organizatorji, vodilni ustanovitveni iniciatorji in člani Kulturbunda (zlasti Johann Keks, dr. Georg Grassl, Stefan Kraft, Moser in Peter Heinrich) so pripadali majhni skupini nemških akademikov večinoma mlajše generacije z željo po organizacijski združitvi vsega nemštva v Jugoslaviji in oblikovanju celostnega nemškega šolskega programa. Prvi predsednik je postal novosadski trgovec Josef Menrath, prvi generalni sekretar pa senator Grassl, ki je

oblikoval prvo geslo (parolo »Zvestoba državi in narodu«) in ga konkretiziral z željo nemške manjšine po razvoju v duhu trdne zvestobe do svoje narodnosti ter ljubezni do kralja in domovine. Delovanje Kulturbunda je bilo sprva kulturniško (apolitično), odkrito politično delo je bilo v začetni fazi izključeno glede na določila Statuta organizacije kot temeljnega pravnoorganizacijskega dokumenta. V slednjem so ustanovitelji natančneje definirali naloge in cilje: ustanavljanje gospodarskih, trgovskih in finančnih zavodov, omogočanje izobraževanja z dodeljevanjem štipendij in drugih oblik podpore njihovim otrokom, tiskanje in širjenje nemških knjig, učbenikov, časopisov, slik, umetniških del, muzikalij in filmov, ustanavljanje in pospeševanje razvoja knjižnic, raznih društev, čitalnic, čitalniških krožkov, drugih vzgojno-kulturnih ustanov, organiziranje predavanj ter pevskih in muzikalnih aktivnosti v nemškem jeziku, skrb za zdravje, dobro počutje, socialno skrbstvo in socialne institucije, vesplošno blagostanje in gospodarske ustanove ter vzgoja in izobraževanje nemških učiteljev, duhovnikov in kmetov. Pomembna točka je bilo še ohranjanje in negovanje nemških tradicij, običajev, svečanih prireditev in dogodkov, tradicionalnih oblačil in folklore ter muzejskih zbirk. Raziskava je pokazala, da je kasneje realnost ubrala izrazito radikalno nacionalsocialistično usmeritev, ki je Grassl in ostali niso niti najmanj predvideli. Na ustanovnem srečanju (skupščini) so kot zastopniki iz slovenskega prostora sodelovali slovenski Nemci. Strogi katoliški krogi so zvezi sprva nasprotovali in jo zavračali, saj so v organizaciji in njenih programskih točkah sumili težnje luteranstva.

Maloštevilnost nemške manjšine na Slovenskem ni nikakor sovpadala z njeno močjo, saj so slovenski Nemci kljub formalni nacionalizaciji, agrarni reformi, državni sekvestraciji in nadzoru ter številčnemu zmanjšanju po prvi svetovni vojni veljali za gospodarsko in socialno najmočnejšo nemško manjšino v kraljevi državi z visoko stopnjo organiziranosti, bogato skupno kulturno in politično tradicijo, organizacijskimi zvezami ter močno vtisnjeno narodno zavestjo. Obdržali so lastniške deleže in zadržali pripadnike nemške manjšine v vodstvenih slojih največjih industrijskih, trgovskih in obrtnih podjetij. Nemški vpliv se je ohranjal in prenašal še v nemških športnih, gasilskih, pevskih in lovskih društvih. Politično so bili precej drugače usmerjeni, kar so v obmejnem prostoru med Avstrijo in Jugoslavijo pokazali takoj po Hitlerjevem prevzemu kanclerske funkcije. Zaradi vsega naštetega je bilo večinsko slovensko prebivalstvo iz pretežno nižjih in šibkejših družbenih slojev odvisno od močnejše nemške manjšine, ki je spreminjala rodne Slovence v nemčurje. Disertacija je pokazala, da so bili domači kmečki posestniki narodnozavedno in državotvorno dovolj odločen element za razliko od pretežno priseljenega delavstva ter celo podeželskega

proletariata, kjer je bilo pomanjkanje narodne zavesti. Proti hitlerjanstvu in nacizmu se je izrekel tudi aristokratski sloj. Ključni vzroki za to se navajajo v službeni oz. zaposlitveni odvisnosti od nemških podjetij, v katerih so nemški delodajalci preko svojih obratovodij in mojstrov v delavcu namerno uničevali čut za slovensko pripadnost. V prostoru močne nemške vinogradniške veleposesti v obmejnih predelih severne in severovzhodne Slovenije (Maribor, Ptuj, Celje, Ormož, Slovenska Bistrica, Haloze, Gornja Radgona, Gornji Cmurek in Slovenske gorice) so pozneje tudi revne viničarske družine hitro klonile pod kulturbundovsko oz. nacistično hitlerjansko propagando, ki jim je ponujala socialno, materialno in finančno izboljšanje. Takšno propagando so člani Kulturbunda vršili zlasti v revnih obmejnih krajih in celo gorskih vaseh na severni meji Dravske banovine, kjer so že leta 1932 prirejali nemške božičnice in druge prireditve (navkljub uradni oblastni prepovedi), darovanje oblek in obutve ter pretkano skrbeli zgolj za nemške obmejne otroke in tako pri slovenskih starših namerno povzročali sovraštvo do slovenstva ter posledično propagiranje nemštva. Takšne aktivnosti niso imele zgolj narodnostnomanjšinskega naboja, temveč je šlo za novačenje slovenskih otrok in njihovo germaniziranje.

Na Slovenskem se je leta 1921 ustanovitev centralne kulturbundovske matice vojvodinskih Nemcev potrdila z oblikovanjem *Stranke Nemcev v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev* in oktobra 1922 v Mariboru še z ustanovitvijo *Političnega in gospodarskega združenja Nemcev v Sloveniji*. Društvi nista doživeli načrtovanega razmaha. Pred letom 1929 je bila edina podružnica Kulturbunda za krajši čas ustanovljena leta 1922 v Kočevju, kjer je ob Štajerski živelo največ Nemcev (vzročno-posledično je bila intenziteta širjenja nacističnega gibanja med kočevskimi Nemci hitra), a je bila že leta 1924 uradno začasno prepovedana in razpuščena. Kljub obnovi delovanja Kulturbunda na zveznem nivoju v Indiji junija 1927 se je Kulturbund na Slovenskem razmahnil šele po letu 1931, ko je prišlo do njegove ponovne obnove (do leta 1935), njegova pravila pa so bila odobrena z veljavnostjo za celotno državo. Nacistične ideje so se sicer na Kočevskem med mlado generacijo začele širiti že leta 1929 z organiziranjem domačih vaških večerov, tajnih sestankov, izletov in skrivnih šolskih taborišč, pozneje (zlasti v letih 1935–1940) pa z ustanavljanjem ilegalnih vaških knjižnic z nacistično literaturo. Študija je z analizo in razkritjem primarnih virov dokazala, da je delovanje Kulturbunda in nemške manjšine v Sloveniji predstavljalo unikum s specifičnimi karakteristikami, okoliščinami in razlikami, zaradi katerih je bilo udejstvovanje slovenske veje Kulturbunda še posebej aktivno in agresivno. Folksdojčerji so bili v slovenskem prostoru deležni zgodnejšega, celovitejšega in popolnejšega nacističnega vpliva.

Gospodarsko, politično in kulturno življenje Nemcev na Slovenskem v razdobju med obema svetovnjima vojnama lahko razdelimo na dve fazni obdobji. Prvo razdobje traja prvih deset let po koncu prve svetovne vojne, ko se na Slovenskem uveljavijo tri nemška organizacijska središča (Celje, Maribor in Kočevje) z nacionalsocialistično obarvanimi nemškimi glasili, športnimi in drugimi društvi, zvezami, organizacijami in evangeličansko cerkvijo. Ob telesni vzgoji so se pod organizacijsko koordinacijo celjskega trgovca Wernerja Stigerja prirejale vojaške vaje po izgledu formacij SA in SS v Nemčiji. Izbrani mladinski vaditelji moštva so se že pred letom 1932 organizirali v Hitlerjevi mladini in bili kot takšni poslani na izobraževanje in urjenje v taborišče Lauenburg na Pomorjansko. Druga faza se prične od leta 1928 naprej, ko vojvodinsko središče zamenja Gradec, ki z vzponom nacionalsocializma v Avstriji postane center nacionalsocialistične vzgoje nemške mladine. Graški center je v sebi nosil radikalizacijski naboj, ki je eskaliral v poznejših letih. Zlasti v času prepovedi delovanja Kulturbunda so bila medsebojna središča povezana preko pevskih in plesnih društev, čitalnic, športnih organizacij in močnih denarnih zavodov. Ves preplet pa je bil navezan še z Nemci v Vojvodini in krovnim sedežem matične centrale v Novem Sadu.

Aprila 1924 je minister Svetozar Pribičević dosegel prvi razpust vojvodinskega Kulturbunda in zaplembo društvenega premoženja z uradnim pojasnilom, da je organizacija prekoračila delokrog in se je usmerila v politično delovanje. Nemški delegaciji je bilo pojasnjeno, da gre za povračilni ukrep zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem. Razpustu in prepovedi delovanja takrat 123 delujočih krajevnih celic Kulturbunda (od tega na Slovenskem v Kočevju zgolj ena) je v naslednjem letu sledilo še več protinemških ukrepov. V razdobju prepovedi delovanja oz. začasne razpustitve so vlogo, naloge, politične cilje, aktivnosti in ideologijo Kulturbunda prevzele legalne organizacije in dovoljena športna, folklorna, pevska, planinska, gasilska in druga kulturna društva ter izletniške organizacije z nemško manjšinsko mladino, prežeto z nacistično miselnostjo in pod vplivom nacificiranega vodstva. Vladajoči režimski oblasti je bilo to znano, o tem se je obširno poročalo v časopisnem tisku in drugih javnih občilih. Protiukrepi niso bili implementirani. Seje in zborovanja so se nadalje vršila v istih objektih in celo istih sobah, kjer so bili nekoč sedeži razpuščenega Kulturbunda. Glavni člani športnih društev (denimo Športnega kluba »Rapid« – avantgardne organizacije za nemški šport na Spodnjem Štajerskem) so bili ali postali vodilni funkcionarji v krajevnih skupinah Kulturbunda. Iz tovrstnih mladinskih organizacij so se od januarja 1937 formirali polvojaški samozaščitni oddelki (»Selbstschutz«; kasneje povezan v »Sondersturm«) za zaščito in varovanje nemške manjšine pred morebitnimi

slovenskimi napadi. Infrastruktura »Rapida« je bila na voljo Kulturbundu, ki je kasneje v njegovih športnih prostorih in telovadnici usposobil več kot 800 mož, ki so leta 1941 pomagali nemški vojski pri zavzemanju jugoslovanske države in prevzemanju oblasti. Društvo s svojimi telesno in ideološko usposobljenimi člani je položilo temelje Wehrmannschaftu – oboroženemu paravojaškemu krilu Štajerske domovinske zveze.

Raziskava je pokazala, da je bila do leta 1926 mapa zbranih informacij in poročil o protijugoslovanski dejavnosti Kulturbunda v jugoslovanskem prostoru že precej debela. Dravska banovinska oblast oz. jugoslovanska država je Kulturbundu in slovenskim Nemcem večkrat neupravičeno ponagajala, a zavajajoče bi bilo trditi, da se jugoslovanska oblast ob zaostrovanju odnosov in nastajajočih tenzijah med Slovenci in Nemci na Slovenskem ter čedalje večjimi zahtevami z izkazovanjem pretirane samozavesti nemške manjšine ni trudila za ohranjanje miru in spoštovanja med obema narodoma. Koliko so na to vplivali preteči nemški zunanjepolitični in vojaški uspehi ter jugoslovansko gospodarsko in politično navezovanje na Hitlerjevo Nemčijo, je druga plat zgodbe. Januarja 1927 (po padcu Pribičevića) je notranji minister Boža Maksimović izdal uredbo o preklicu razpusta Kulturbunda. Obnovitev Kulturbunda na slavnostni skupščini v sremskem nemškem središču v Inđiji junija 1927 je povezana z zagotavljanjem kulturne avtonomije (s poudarkom na šolskem področju) koroškim Slovincem, za kar so se v obliki spomenic in intervencij že od leta 1924 naprej zavzemali vodilni funkcionarji nemške manjšine na Slovenskem. Ti so pritiskali na koroško oz. celovško deželno vlado in njune vplivneže. Navidezno je šlo za recipročno načelo – ureditev situacije s slovensko manjšino na Koroškem v zameno za izboljšanje položaja nemške manjšine v osrednji Sloveniji. Pogajanja so do maja 1929 klavrno propadla. Na ponovnem ustanovitvenem zborovanju v Inđiji so bili prisotni člani nemških pevskih društev iz Maribora, Ptuja, Kočevja in Celja. Prejšnjega predsednika je zamenjal Johann Keks, v zvezni odbor so bili imenovani Nemci iz Slovenije in Bosne.

Po letu 1927 je postala Švabsko-nemška kulturna zveza vodilna in osrednja reprezentativna kulturna in politična organizacija nemške manjšine na Spodnjem Štajerskem. Po uvedbi šestojanuarske diktature (1929), ki je za krajši čas prizadela kulturbundovsko dejavnost, je zvezno vodstvo (njene izpostave takrat v Sloveniji niso bile dovoljene) poslalo generalu Živkoviću posebno spomenico s kritiko nevzdržnega položaja slovenskih Nemcev na področju šolstva in opozorilom o kršenju sedmega in osmega člena manjšinske pogodbe, kar

je sčasoma privedlo do sprememb v šolski zakonodaji in manjšinski politiki ter navsezadnje dovoljenju oblasti glede ponovne obnove delovanja Kulturbunda. Pereče vprašanje šolstva in njegova ureditev (september 1930) z zagotovitvijo posebne zaščite nemškemu manjšinskemu šolstvu in ustanovitvijo privatnega nemškega učiteljišča sta dala vzročno-posledično novi zamah še Kulturbundu. Odraz vsega tega je bil začetek spremenjene zunanje politike – približevanja Nemčiji. Vlada Petra Živkoviča je ob koncu avgusta 1930 podelila dovoljenje za neovirano društveno delovanje, nova pravila organizacije so bila odobrena sredi aprila 1931. Za to je bila kriva osebna intervencija sicer profrancosko usmerjenega kralja Aleksandra pri vladi, ki je takrat skupaj z Antonom Korošcem razmišljal o prestrukturiranju jugoslovanske zunanje politike pod domeno nevtralistične linije (politika miru in obvarovanje Jugoslavije pred vojno).

Pri ponovni odobritvi delovanja Kulturbunda leta 1931 in ustanavljanja krajevnih skupin je veliko vlogo odigrala spremenjena manjšinska politika Jugoslavije, do katere je leta 1930 prišlo zaradi njenega vzporednega zunanjepolitičnega navezovanja na članice polagoma oblikujočega se tabora sil osi in predvsem gospodarskega zbliževanja z Nemčijo, kar se je začelo občutneje implicirati po vzponu nacistične Nemčije v evropskem celinskem bloku in zatonu Francije okoli leta 1935. Ob ponovni vzpostavitvi delovanja celic je bilo splošno priznано geslo »Zvesti narodu – zvesti državi!« (»*Volkstreu – Staatstreu!*«) s Hitlerjevim prihodom na oblast zamenjano z novim, »Neustrašen, resničen in zvest!« (»*Furchtlos, Wahr und Treu!*«).

Študija je osvetlila ključno vlogo pragmatičnega notranjega ministra Antona Korošca, vplivno politično figuro v Stojadinovićevi vladi in njegovo začetno ostro protinemško (in protikulturbundovsko) narodnoobrambno delovanje (zlasti v obmejnem pasu), ki se je začelo z razpuščanjem in izdajanjem prepovedi delovanja izpostavam Kulturbunda v Sloveniji (celice Kulturbunda na Slovenskem so razpuščale zgolj jugoslovanske oblasti, ponekod je razpuste izvrševalo še zvezno vodstvo), končalo pa v odkritem koketiranju s fašistično Italijo in zlasti Hitlerjevo Nemčijo. Do tega so vodili paralelni zunanjepolitični in vojaški dogodki in posledično spremenjena zunanja vojaškopolitična situacija ter konsekvantna želja (izvirajoča iz njegovega hudega strahu) po obvarovanju Jugoslavije pred vojnim uničenjem. Zaradi aktualne realne slike je bil primoran postati real-politik.

Najprej so leta 1934 razpustili celico v Slovenskih Konjicah. Članov je bilo več kot naštetih državljanov z nemškim maternim jezikom, kar pomeni, da so se v članstvu znašli Slovenci. Maja 1935 je sledil razpust v Radljah, sredi oktobra v Mariboru (zaradi udeležbe otrok slovenskih staršev na prireditvah Švabsko-nemške kulturne zveze v Mariboru in njihove včlanitve v mariborsko celico), pri čemer so zapečatili pisarne, premoženje pa začasno sekvestrirali. Od jeseni 1935 se niso več dovoljevala javna nastopanja predavateljev iz nemškega rajha, maja 1937 so med nemško manjšino izgnali sedem nacističnih organizatorjev in promotorjev. Še v istem letu je bil v Celju prepovedan nacistično obarvani *Deutsche Zeitung*. V marcu 1936 so sledili razpusti krajevnih sekcij v Ljubljani (zaradi članskega sprejema dveh sudetskih Nemcev), Kočevju (zaradi prekoračitve delokroga) in Stari Cerkvi, aprila 1936 v Nemški Loki, julija v Celju (zaradi priprav na organizacijo družabne prireditve *Oktoberfest* ter prekoračitve delokroga, ukvarjanja s političnimi vprašanji in sprejemanja Nenemcev med člane), septembra pa še v Livoldu in Dolnji Topli Rebri. Od leta 1936 do februarja 1938 so v prostoru Dravske banovine ukinili 18 sekcij. Do ponovne obnovitve Kulturbunda leta 1939 je v Sloveniji obstajalo ali legalno delovalo le še nekaj posamičnih krajevnih skupin. Njegovo delovanje v Dravski banovini je bilo praktično zaustavljeno. Toda nacifikacije nemške manjšine v Sloveniji niso uspeli zatreti.

Študija je prva, ki podaja izvirne in doslej še neobjavljene ugotovitve o pravnoorganizacijski zgradbi, principu delovanja, notranji strukturi, organizaciji, članih in organih Kulturbunda, načinu ustanavljanja celičnih izpostav oz. krajevnih sekcij ter pravilnikih in statutih delovanja vsenemške krovne organizacije. Raziskava je pokazala, da je moralo krajevno kulturbundovsko gibanje pred uradno ustanovitvijo, pravnim obstojem in začetkom formalnopravnega delovanja pri organih oblasti zadovoljiti vsaj trinajstim pogojem. Najpomembnejše zahteve so bile: minimalno dvajset članov nemške narodnosti, ustanovitveni predlog je moral vsebovati identično število podpisov, predloženi izvodi društvenih pravil, potrdila o vplačanih taksah, predloženi in potrjeni seznam aktualnih članov (potrditi ga je moralo še zvezno vodstvo), pisno soglasje zvezne centrale o ustanovitvi lokalne sekcije, potrjena društvena pravila, izdano soglasje Dravskih banovinskih oblasti o dovoljeni ustanovitvi, priloženi podpisi treh kulturbundovskih predlagateljev, primerni prostori za zbiranje članov in prirejanje sestankov, sklep ustanovnega občnega zbora ter prijava ustanovnega sestanka z vnaprej znanim in prijavljenim dnevnim redom. Pogoji za včlanitve v krajevne sekcije Kulturbunda na Slovenskem so bile ostrejšje kot drugod. Glede upravne organiziranosti in operativnega območja delovanja Kulturbunda je iz arhivskih

dokumentov razvidno, da je bil krajevni delokrog določen glede na sodni okraj, sreze, upravne občine ali glede na občine. Pravila za posamezne izpostave so bila vedno odobrena glede na sreze. Vodstvo Kulturbunda je bilo razdeljeno v šest odsekov (odseki za organizacijo, kulturo, propagando, mladino, socialo in ženstvo) pod vodstvom načelnikov kot stalnih uradnikov. Vsaka celica je imela v svoji strukturi legalne in podtalne (ilegalne) dejavnosti ter nadaljnji hierarhični zgradbi številne pododseke: športnega, pevskega, ženskega, mladinskega, statističnega, obveščevalnega, komunikacijskega (za zvezo z Nemčijo), socialnega in odsek za posredovanje služb. Manj pomembni so bili še dramatska in kulturno-literarna sekcija ter oddelek za poletno letovanje otrok.

Študija v četrtem poglavju o razkolnih, radikalizacijskih in nacifikacijskih procesih v paralelnem vzročno-posledičnem sosledju s ključnimi zunanjimi političnimi, vojaškimi in gospodarskimi dogodki razkriva in pojasnjuje jedro zastavljenega raziskovalnega problema ter je vodilo za celostno razumevanje študije. Ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let so se med različnimi strujami zlasti v vodstveni strukturi Kulturbunda zaradi svetovnonazorskih razlik ter vzpona nemškega nacionalsocializma in njegovega širjenja v tridesetih letih v Jugoslaviji (in Sloveniji) pričela pojavljati čedalje očitnejša razkolna trenja in nasprotja med starejšo in mlajšo generacijo Nemcev. Starejša generacija je povečini izhajala iz vrst vodstva novosadskega Kulturbunda in je bila tvorjena iz predstavnikov radikalnega (še liberalno usmerjenega) avstrijskega nemštva, ki so še sodelovali z beograjsko vlado in so si prizadevali zlasti za izboljšanje gospodarskega in kulturnega položaja nemške manjšine v Jugoslaviji. Radikalnejši in nacistično usmerjeni mladi (denimo Rudolf Holzer na Slovenskem), ki so se po Hitlerjevem vzponu na oblast že našli nacizma na nemških univerzah in so se želeli v vodstvu Kulturbunda dokopati do vodilnih funkcij, so pod okriljem t. i. obnoviteljskega gibanja predstavljali miselnost vzhajajočega nacionalsocializma. Obnovitelji so imeli med svojimi pristaši največ podpore pri slovenskih in zagrebških Nemcih, zaradi česar sta se izpostavi Kulturbunda v Ljubljani in Zagrebu v znak nestrinjanja z novimi implementiranimi ukrepi in daljnosežnimi sklepi o novi ureditvi Kulturbunda (oktober 1935), ki naj bi močno omejili obnoviteljsko gibanje, obrnili proti zveznemu vodstvu in prekinili stike s centralo.

Nemško manjšino na Slovenskem so nacifikacijski procesi zajeli že zelo zgodaj, zato lahko od razdobja let 1933–1934 govorimo že o nacificirani nemški manjšini na Slovenskem. To ne pomeni, da je nacistična miselnost in orientiranost zajela vse socialne sloje, temveč večino

nemško govorečega prebivalstva. Vsi pripadniki nemške manjšine niso bili vključeni v NSDAP. Raziskava je dokazala, da so k nacifikaciji mladine na Slovenskem pripomogli številni objekti (koče, počitniški domovi in tabori). Na južni strani Pohorja nad Konjicami na Rogli so v koči oz. mladinskem počitniškem domu za 140–150 oseb v sredini tridesetih let potekali teoretični in praktični nacistični tečaji za mladino iz Spodnje Štajerske. Kočo z električno razsvetljavo, centralno kurjavo, toplo in mrzlo vodo, kopalnicami in drugo luksuzno opremo so pod Stigerjevim finančnim in pokroviteljskim blagoslovom v strogi vojaški disciplini postavile celjske mladinske skupine preko delovnih služb. Po prvih večjih tabornih aktivnostih za mlada spodnještajerska dekleta so se Nemci na večtedenskih tečajih pod koordinacijo nemških visokošolcev v pohorski koči inštruirali v ravnanju z orožjem, čemur je sledila vzpostavitev napadalnih oddelkov. Po požigu jeseni 1937 so se nova oporišča vzpostavila v gozdarskih in lovskih kočah v Savinjskih planinah. Tabori so bili še na Kozjaku, Savinjski dolini, v Zrečah in drugje.

Iz graškega centra usmerjena in vodena radikalizacija Kulturbunda se je še dodatno stopnjevala v razdobju let 1935–1937, ko so bile kulturbundovske organizacije zaradi vnovične prepovedi potisnjene v ponovno ilegalo, kjer je bila ob pomoči evangeličanske cerkve (pastor evangeličanske cerkve Johann Baron je bil pokrajinski vodja Kulturbunda) prirejena kopica mladinskih tečajev v podobi skavtskih organizacij ter športnih in kulturnih društev. Leta 1937 je bila iz vodstva dokončno odstranjena konzervativnejša skupina, tvorjena iz vinogradniških Nemcev. Odtlej Kulturbund prevzame organizacijske vzore in druge smotre NSDAP in uvede t. i. »enoprocentno članstvo« kot eno od oblik financiranja. Kulturbundovsko mladino se je v borbenem duhu vzgajalo in pripravljalo na kasnejši vstop v nemško vojsko. Približno leto dni pred Hitlerjevim napadom na Poljsko pride do trajne pomiritve in zmage mlajših. Razkolno dogajanje v Sloveniji se zaradi specifičnosti (posebnih okoliščin in drugačnega položaja) nemštva ter časovnega zamika v množičnem ustanavljanju kulturbundovskih sekcij ne občuti tako izrazito kot v drugih predelih Jugoslavije, zato na Slovenskem nacifikacija steče skorajda brez vsakršnih notranjih konfrontacij med starimi in mladimi Nemci. Tudi radikalizacija, ki znotraj Kulturbunda ni bila povsod po Jugoslaviji enako intenzivna, je bila na Slovenskem najsilovitejša zaradi močnosti in unikatnosti tukajšnje nemške manjšine in bližine meje s Hitlerjevo Nemčijo. Prehod slovenještajerske nemške manjšine do trdne, zavzete in popolne nacionalsocialistične opredelitve v Kulturbundu je bil na spodnještajerskih tleh nekaj izjemno naravnega, samoumevnega, organskega in je minil brez zapletov za razliko od

nemške manjšine v Vojvodini. V Mariboru rojeni Ottokar Kernstock (1848–1928) – rimokatoliški duhovnik, zgodnji podpornik hitlerjanskega gibanja, nacistično angažirani pesnik, vodilni štajerski nacionalsocialistični poet in ideološki mislec nemškega nacionalizma ter do nedavnega še častni občan mestne občine Maribor – je že leta 1923 spisal razvpito pesem kljukastega križa (»Hakenkreuzlied«), tj. hvalnico nacistični svastiki, ki je postala kasneje uradna himna avstrijskega lokalnega odbora Hitlerjeve stranke NSDAP. To potrjuje, da so bili celo tradicionalistični štajerski Nemci zelo pronacistični.

Vodstvena struja starejših konservativnih Nemcev pod 12-letnim vodstvom zveznega predsednika, tj. katoliško in protinacistično usmerjenega Johana Keksa (zamenja ga dr. Sepp Janko), je bila ob pomoči in vpletanju drugih nacističnih organizacij silovito izzvana in do aprila 1939 v razkolnem boju dokončno premagana, kar je vodilo v nadaljnjo radikalizacijo in nacifikacijo Kulturbunda. Zmaga in preboj mladih v vodilne strukture novosadskega zveznega vodstva pomenita začetek splošne radikalizacije nemštva na Slovenskem z utirjenjem nove nacificirane razvojne poti pomlajenega Kulturbunda. Stara kulturbundovska gesla so bila zamenjana z znanim nacističnim sloganom »*Ein Volk, ein Führer*«, ki postane vodilno geslo med Nemci v Sloveniji.

Nacificiranost pomlajenega Kulturbunda se je na Slovenskem odražala v intenzivnem agitiranju in manifestacijah za Hitlerjevo Nemčijo, širjenju nacistične propagande, literature, demagogije in nacističnih parol, posluževanju in javni rabi nacističnega pozdrava, lepljenju in nastavljanju nacističnih simbolov in zastav ter izvajanju sistematčne protislovenske subverzivne aktivnosti kulturbundovskih članov, ki so zbirali tajne, pomembne in občutljive podatke o jugoslovanski državi ter protinemško oz. protinacistično usmerjenih osebah. Tako so že v predvojnem obdobju tragično zapečatili usode predstavnikov slovenske inteligence ter politično, versko, družbeno, kulturno in gospodarsko aktivnih in narodnozavednih Slovencev. Disertacija je skozi celotni prerez na številnih vzorčnih primerih pojasnila načine prodiranja nacizma v Jugoslavijo in še posebej na slovensko območje. Izpostavila je principe diseminacije, javne uporabe in razkazovanja nacistične simbolike. Iz analiziranega arhivskega gradiva je razvidno, da je bil eden izmed premišljeno zastavljenih načinov prodiranja nacizma v Slovenijo silno (pretirano) sistematično nakupovanje obmejnih slovenskih zemljišč in nepremičnin z nadpovprečnimi odkupnimi zneski (še posebej v vinorodnih Slovenskih goricah, vinorodnih Halozah in ptujskem okolišu), s čimer so uničevali koncentrirana populacijska jedra jugoslovanskega življenja. Nakupovalne akcije

so poleg bogatih graških meščanov izvajali revni Nemci, za kar so prejeli denar iz nemških združniških sredstev z močnim središčem v Novem Sadu ter iz same Nemčije. Nacifikacija in radikalizacija kulturbundovskih struj sta v Sloveniji opazno naraščali zaradi vidnega popuščanja najvišjih državnih sodnih organov in beograjskih državnih tožilcev (zlasti po Hitlerjevem prevzemu kanclerstva) glede hitlerizma. V času prepovedi nošnje slovenske trobojnice so jugoslovanske oblasti dovoljevale nastopanje starejše kočevske nemške in nemškutarske mladine v oddelkih SA, SS in Nemške mladine ter vojaških formacijah z nacističnimi zastavami. Pod krinko izletnikov ter športnih in strokovnih tečajev so iz Nemčije v Jugoslavijo prihajali inštruktorji, ki so skrivoma usposabljali SA in SS oddelke, formirane iz kulturbundovskih moštev (primer na Ptuj).

Raziskava je pokazala, da so procesi nacifikacije in radikalizacije vodili celo v agresivno demografsko politiko in natalitetne usmeritve zveznega vodstva Kulturbunda, ki je že leta 1935 ustanovila oddelek za nemško populacijo in dvig njene siceršnje nizke natalitete. Prirejena so bila številna izobraževalna predavanja, izpostavljali se je pomen velikih nemških družin, katerim so bile obljubljene bonitete in prednosti v družbi pred ostalimi. Mnoge krajevne izpostave so zato ustanovile posebne ženske kulturbundovske sekcije in zaradi ogrožajočega negativnega naravnega prirasta pozivale svoje člane, naj vsak zakonski par rodi vsaj štiri otroke. Kulturbund je bil vključen v nacistično dobrodelno akcijo »Zimska pomoč« (*»Winterhilfswerk«*), pri kateri je skrbel, da so bogatejši Nemci namenjali zadovoljive količine denarja in življenjsko nujnega materiala revnejšim nemškim slojem. Če je bila podarjena dobrodelna podpora preskromna, so donatorja v časopisnih medijih javno očrnili.

Disertacija je na primarnih virih dokazala večplastni preplet, povezanost in sodelovanje Kulturbunda s številnimi osrednjimi nacističnimi ustanovami, organi in organizacijami v tujini (zlasti Nemčiji), pomembnimi funkcionarji iz nemškega rajha ter institucijami v Jugoslaviji, ki so delale za nacionalsocializem. Vodstvo VDA (*Volksbund für das Deutschtum im Auslande*) se je borilo za nacistično indoktrinacijo nemške mladine v Sloveniji, ki je postajala glavni temelj nacistične ideologije v Dravski banovini. VDA je ustanavljal tabore za nacistično izobraževanje in usposabljanje mladine. Nudil je pomoč pri vajah športnih društev in njihovih mladinskih moštvenih skupin ter pošiljal v Jugoslavijo športne rekvizite, čevlje, kopja, diske, žoge in loparje. Nakazoval je velike denarne zneske pomembnejšim nacistom v Jugoslaviji. Po razpustitvi Kulturbunda in konfiskacijah njegovih

knjižnic je v nemških domovih oskrboval zasebne knjižnice s knjižnim gradivom ter z velikimi finančnimi in materialnimi sredstvi poleg mladinskega podpiral še preostalo nemško manjšinsko delo in aktivnosti nemške narodnostne manjšine v Jugoslaviji.

Helmut Carstanjen (referent pri VDA, vodja Jugovzhodnega nemškega inštituta v Gradcu in kasnejši Himmlerjev nacionalnopolitični referent za Spodnjo Štajersko v času okupacije) je na gradu Sveti Martin pri Gradcu že od druge polovice dvajsetih let vodil posebne ideološke tečaje za nemško žensko in moško mladino iz Jugoslavije, še posebej Slovenije, katerim so predavali nacificirani Avstrijci in nekateri slovenski Nemci. Nemške mladinske skupine iz slovenske Štajerske so se v letih 1933 in 1934 udeležile več tečajev, domovinskih večerov in šolskih taborov, ki so bili po Hitlerjevem prevzemu kanclerstva preoblikovani v tečaje Hitlerjeve mladine, kjer se je prepevala nacistična himna SA (»Horst Wessel Lied«) in so se izvajali promocijski govori o nacizmu. Prirejenih je bilo več t. i. narodnostnih tečajev za visokošolce iz Jugovzhodne Evrope, katere so poučevali o učenju ljudskih plesov, vodenju igralskih in plesnih skupin ter o potrebi dela z mladimi. Tovrstni izšolani tečajniki so nato ob koncu tridesetih let na Ptuj illegalno ustanovili jurišni oddelek SA, tvorjen iz moških članov Športnega kluba Ptuj. Carstanjenove začetne aktivnosti in iniciative so položile osnovne temelje preoblikovanju Gradca v centralno nacistično središče pri izvajanju razkrojevalne protislovenske aktivnosti ter eno izmed središč radikalizacije in nacifikacije, ki sta se širili v preostale kulturbundovske in druge nemške organizacije. Izjemna nacificiranost Avstrije, ki se je sčasoma pretočila proti slovenskemu ozemlju Kraljevine Jugoslavije, in graški radikalizacijski naboj sta bila še posebej pomembna za Kulturbund v slovenskem prostoru.

Za diseminacijo nacizma iz Nemčije v Jugoslavijo oz. Slovenijo so poleg VDA skrbele še organizacije *Deutsche Studentenschaft* in oddelek za tujstvo organizacije *Reichsjugendführung* pod vodstvom Antona Dorfmeistra z Gradiščanskega. V znamenju nudenja podpore pri izvedbi nacističnega državnega udara proti Dollfusovi vladi v sosednji Avstriji sta sekciji Kulturbunda v Mariboru in Ljubljani od pomladi 1934 postali glavni oporišči povezovanja in tesnega sodelovanja med avstrijsko NSDAP in jugoslovansko politiko ter protiavstrijskega delovanja. Celjska kulturbundovca Westen in Stiger sta sodelovala z zaupnikom Kulturbunda za begunce Fischbachom v Mariboru, nemškim generalnim konzulom v Zagrebu Freundtom in s predstavnikom NSDAP za avstrijske pučiste Hrubyjem. Študija je dokazala, da sta bili po *anschlusu* ključni instituciji, s katerima

se je povezoval Kulturbund, Jugovzhodni nemški inštitut (*Südostdeutsches Institut* ali SODI) in Pokrajinski obmejni urad NSDAP (*Gaugrenzlandamt NSDAP*) z izpostavama v Gradcu in Celovcu. Arhivski dokumenti pričajo o predvojni povezanosti Švabsko-nemške kulturne zveze z nacistično varnostno službo (*Sicherheitsdienst* ali SD), *Schulverein Südmark* in *Auslandorganisation* NSDAP, ki je med drugim poskrbelo, da se je članom obnoviteljskega gibanja omogočila priložnost za sodelovanje v Kulturbundu.

Študija razkriva številne predvojne osebne obiske in sprejeme predstavnikov Kulturbunda pri Hitlerju v Berlinu, Gradcu, Nürnbergu, Münchnu in drugje. Mednje sodijo obiski bogatih slovenskih Nemcev, deputacij nemških predstavnikov ter nemških skupin in posameznikov iz Slovenskih Konjic, Slovenske Bistrice, Celja, Brežic, Maribora, Ptuja in Kočevskega. Ob povratku so po slovenskem prostoru širili propagandne novice o tem, kako bo Hitler s svojim pohodom nadaljeval čez slovensko Štajersko proti Brežicam. Prepleti in navezovanja med Kulturbundom in vrhom nacistične režimske strukture so se izvrševali celo v zasebnih sferah, tj. družinskih okoljih. V začetku leta 1941 se je v Berlinu poročila nekdanja sodelavka iz zveznega vodstva Kulturbunda Poldi Slatinšek. Kot poročni priči sta bila prisotna Hitlerjev namestnik Rudolf Hess in poveljnik SS strukture Heinrich Himmler.

Ljudstvo se ni moglo zanesti na jugoslovansko upravno, pravosodno, policijsko in žandarsko oblast ter druge veje nadzora države. Zavedna slovenska narodoljubna skupnost ob komunističnih članih spričo širjenja nacistične propagande, demagogije, agitiranja, izzivanj in lažnih govoric namreč ni mirovala in je proti dogajanju v Kulturbundu ob pasivnosti in vidnem popuščanju jugoslovanskih državnih oblasti prožila odpor proti nemštvu, oddajala prijave višjim oblastnim instancam in izvajala fizične protiukrepe. Izražalo se je ogorčenje, pisale so se spomenice, v slovenskem časopisnem tisku so se vrstili pozivi k skupni obrambi in odporu proti širjenju hitlerjanstva, nacistični propagandi in hujskanju ter kulturbundovski dejavnosti. Objavljale so se karikature z opozorilno sporočilnostjo pred nacifašistično nevarnostjo. Izvajale so se popisne, trosilne in politično odmevne listkovne akcije. Narodnoobrambne organizacije so na temeljih pobude in sodelovanja Komunistične partije Slovenije v nekaterih slovenještajerskih krajih formirale sekcije akcijskih odborov za obrambo severne meje z obsežnimi akcijami bojkota nemških trgovin, podjetij in obrtnikov ter razmnoževanja spiskov nemških ali nemškutarskih podjetnikov in trgovcev. Prihajalo je do medsebojnih preteпов in slovenskih protidemonstracij, organiziranja varnostnih patrolj in fizičnih spopadov z Nemci; poskušali so se preprečiti ustanovni sestanki, skupščine in

zborovanja, v javnosti so se razmnoževali sezname in tiskane brošure z razkritimi osebnimi identitetami kulturbundovcev. Prav tako se jih je zasledovalo, nadzorovalo in fotografiralo ter za povojni čas in nove razmere zbiralo obremenilno dokazno gradivo zoper njih. Slovenski rodoljubi so jeseni 1937 zažgali kočo na Rogli, kjer so potekali nacistični mladinski tečaji za nacifikacijo mladine na Slovenskem. Ptujsko sokolsko društvo z močnim narodnoobrambnim karakterjem je za svoje člane uvedlo celo tečaje streljanja ter prirejalo borbene vaje, tekmovanja v streljanju in metanju granat. Pod okriljem »sokolske pripravljenosti« so ob Hitlerjevih rojstnih dnevih onemogočali izobešanje nemških zastav, kurjenje kresov in preprečevali slavljenje *führerjevega* rojstnega dne. Protikulturbundovske akcije sokolskih in komunističnih pripadnikov so se izvršile tudi v zasavskih revirjih, kjer se je ob Hitlerjevem rojstnem dnevu podnevi in ponoči patroljiralo po tamkajšnjih dolinah. Na Mrzlici, Kalu in Sv. Planini so se z namero preprečitve manifestacij Kulturbunda in kurjenja kresov postavile oborožene straže.

Odlika študije je vključitev paralelnega vzročno-posledičnega sosledja in dokazane korelacije med Švabsko-nemško kulturno zvezo in ključnimi zunanjimi in notranjimi političnimi, družbenimi, vojaškimi in gospodarskimi dogodki, kar bralcu omogoča boljše razumevanje globljega zgodovinskega konteksta. Številni mednarodni (*anschluss*, sudetska kriza, popuščanje zahodnih velesil v Münchnu ter razbitje Čehoslovaške in vzpostavitev nemškega protektorata nad Češko in Moravsko) in notranji politični dogodki (odstranitev Korošca kot notranjega ministra in padec Stojadinovićeve vlade) so pri slovenskih Nemcih vzbudili upanje po legalni obnovi celic Švabsko-nemške kulturne zveze v slovenskem prostoru, ki so bile v razdobju 1935–1936 skoraj v celoti prepovedane in ukinjene. Novi ministrski predsednik in notranji minister Dragiša Cvetković je v želji po prijateljskih odnosih s Tretjim rajhom odobril obnovitev organizacij Kulturbunda na Slovenskem (tudi pod blagoslovom bana Dravske banovine Marka Natlačena), kar je 31. marca 1939 rezultiralo v prijavi ustanovitve 32 izpostav. Po zadnji obnovitvi Kulturbunda se slovenski Nemci niso več priznavali za prave jugoslovanske državljane, temveč za »varovance« Nemčije in Hitlerja znotraj jugoslovanskih meja, s čimer so zanikali državopolitično pripadnost Jugoslaviji.

Raziskava je dokazala, da je organizacija pričela pridobivati zavestni subverzivni značaj in izdajalski naboj med drugim s Hitlerjevim prevzemom kanclerske funkcije januarja 1933, katerega je jugoslovanska država spremljala s slabo prikrito naklonjenostjo. Zlasti dogajanje

pred, med in po neuspešnem puču v Avstriji je bilo močno navezano na delovanje in prisotnost Kulturbunda v severnih (hrvaških in še posebej slovenskih) predelih Jugoslavije, pri čemer sta se izkazala vloga in pomen kulturbundovske pomoči v času državnega udara. Disertacija je pokazala, da je dober mesec dni pred pučem potekala intenzivirana nacionalsocialistična propaganda članov krajevnih skupin Kulturbunda v Mariboru, Celju, Ptuj, Ljubljani, Ravnah na Koroškem in Kočevju. Izpostavljena je bila močna pronacistična in protiavstrijska propagandna aktivnost ter s tem povezani kulturbundovski akterji v Mariboru, od koder so se v sosednjo Avstrijo tihotapile in razpečevale velike količine v Avstriji prepovedanega nacističnega časopisnega tiska in drugega münchenskega nacističnega propagandnega gradiva. V Trbovljah je bilo ustanovljeno pripravljalno oporišče z intenzivno dejavnostjo. Celjski kulturbundovec in industrialec Werner Stiger je takrat tihotapil in dobavljal iz Nemčije v Avstrijo eksploziv, denar in propagandni material za nacistične skupine. Jugoslovanske oblasti so bile o tem seznanjene, a niso vpeljale ustreznih ukrepov. Po neuspelem državnem udaru ob koncu julija 1934 je iz Koroške in Štajerske sledil val od 2000 do 3000 nacističnih pribežnikov, ki so po propadlem puču v začetni fazi njihovega begunstva najprej pribežali in se začasno zadržali v majhnih obmejnih krajih ter v okolici Celja, Ptuja in še posebej v Mariboru, kjer so imeli sorodnike in znance. Že tukaj so jim na pomoč priskočili nemški mladinci iz mariborske izpostave Kulturbunda v obliki polnih tovarnjakov živil ter z njimi vzdrževali kurirske zveze. Njihovo dostojno, dobro organizirano in oskrbovano začasno življenje v Jugoslaviji ter stroške bivanja je poleg nekaterih bogatih nacističnih pripadnikov nemške manjšine v Jugoslaviji oz. Sloveniji (denimo celjski veleindustriallec Adolf Westen s svojo tovarno) financirala organizacija Švabsko-nemškega Kulturbunda, ki se je močno nacificirala zlasti po prihodu in sprejemu nacističnih pučistov iz Avstrije. Nemški hitlerjanski evangeličanski škof dr. Philipp Popp iz Zagreba je preko Kulturbunda v Novem Sadu prebeglim pučistom ponujal storitve duhovnikov. Ormoški člani Kulturbunda in pripadniki tamkajšnje nemške manjšine so jih obiskovali ter jim v varaždinskem taborišču dobavljali denar in živila. Študija osvetljuje dejstvo, da je bila vloga Kulturbunda pri organizaciji sprejema, oskrbe in zaščite beguncev v Jugoslaviji ter organizaciji kurirske službe nepogrešljiva. Očitno protiavstrijsko propagando Kulturbunda v času puča so jugoslovanske oblasti namenoma prezrle, čeprav je bila zveza po statutu kulturno društvo, ki ne bi smelo izvajati razdiralne propagande proti drugi državi. Pravega tekmovanja za vpliv med Nemci v Jugoslaviji med Tretjim rajhom in stanovsko oz. avstrofašistično Avstrijo ni bilo. V Avstriji so bili namreč krogi, ki so se posvečali skrbi za Nemce v Jugoslaviji nacificirani.

Anschluss marca 1938 je spremenil Avstrijo v orožarno in pripravljalnico za oboroženi spopad z Jugoslavijo. Gradec je pri tovrstnih pripravah postal glavni center protijugoslovanskih propagandnih, petokolonskih, raznarodovalnih in gestapovskih akcij, ki so se osnovala in širile iz Jugovzhodnega nemškega inštituta pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena. Po *anschlusu* se je nacifikacija nemške manjšine in Kulturbunda, ki je s priključitvijo Avstrije zaradi posledično spremenjenih nemško-jugoslovanskih odnosov dobil novi zagon, kljub jugoslovanskim omejitvam in prepovedim delovanja dodatno stopnjevala. Zlasti po okupaciji Češke marca 1939 so se nekateri kulturbundovci aktivno vključili v obveščevalno delo za *Sicherheitsdienst* in vojaško obveščevalno službo (*Abwehr*). Že od aprila 1939 so se pod organizacijo Kulturbunda v načrtovanih pripravah na nemški napad in razpad Jugoslavije v največjih slovenskih mestih (Mariboru, Celju, Ptuj in na Kočevskem) v tajnosti z veliko hitrostjo kljub nasprotovanju nemškega zunanjega ministrstva formirale (pol)vojaške ilegalne jurišne enote *Volkdeutsche Mannschaft* z enotno uniformiranostjo in opremljenostjo. Ustanavljanje je potekalo v strogi vojaški disciplini skozi telesno in psihofizično urjenje ter ideološko oz. politično usposabljanje po izgledu strukture *Sturmabteilung*. Na Kočevskem so se začele enote SA ustanavljati leta 1939. V domeni 25 kulturbundovskih celic na Kočevskem so ustanovili 25 čet (*Sturm*) *Volksdeutsche Mannschaft* z več kot 1500 enotno uniformiranih in v duhu nacionalsocialističnega svetovnega nazora vzgojenih in telesno usposobljenih mož; kot dodatek pa še poseben varnostni vod. Opisane priprave so se še intenzivirale po nemških zmagah nad skandinavskimi državami ter na zahodu nad Francijo in državami Beneluksa. Izurjene formacije so leta 1941 pomagale pri invaziji ter prevzemanju jugoslovanske oblasti in vzpostavljanju nemške okupacijske uprave.

Jugoslovanske obveščevalne službe so po zmagi nad Francijo poleti 1940 ugotovile, da so vsi nemški športni klubi dobili zadolžitev, naj v namen sprejetja lažjih letal in padalcev usposobijo, torej preuredijo in poravnajo igralne površine. Pojavljale so se že sabotažne dejavnosti in pozivanje jugoslovanskih vojaških obveznikov, naj prebežijo v Nemčijo. Izvajala se je vojaška vzgoja, zbirale in skrivale so se zaloge orožja, ki je bilo na razpolago kulturbundovcem po nemškem napadu, ko so pridobili začasno funkcijo pomožnih stražnih oddelkov za zagotavljanje splošnega reda, miru in discipline ter razoroževanja jugoslovanskih vojakov. V tem času jim je bila torej že jasna njihova vojaška vloga, tj. vsesplošno sodelovanje pri vsestranski podpori vojaške konfrontacije.

Hitlerjev napad na Poljsko in začetek druge svetovne vojne na evropskih tleh sta pri slovenskih Nemcih – tisti čas aktivno vpreženih v obnavljanje Švabsko-nemške kulturne zveze (do česar pride po septembru 1939 ali še kasneje) – vzbudila nova upanja, priprave in aktivnosti za uresničitev nacističnih imperialističnih želj in ozemeljskih teženj v Sloveniji. Po vnovični in zadnji obnovi Kulturbunda na Slovenskem je jugoslovanski oblasti v odnosih z nacistično Nemčijo uspelo še zadnjič uveljaviti načelo recipročnega delovanja. V zameno za legalizacijo Kulturbunda so morali nacisti potrditi pravila slovenske Prosvetne zveze na Koroškem. Po zadnji obnovitvi kulturbundovskega delovanja leta 1939 so v Švabsko-nemško kulturno zvezo kljub njenemu kulturnemu statusu in generalni definiciji Kulturbunda množično vstopali rodni Slovenci, kar je predstavljalo direktno kršenje zakona. Prvi Slovenci so se začeli v organizacijo včlanjevati že vsaj od druge polovice leta 1935 (ponekod še prej). Nekateri časopisni viri navajajo, da so se Slovenci iz severnega obmejnega prostora Dravske banovine v posamičnih primerih v zvezo vključevali že poleti 1933. V Zasavju se je v kulturbundovske vrste vabilo celo znane komuniste. Močno nacificirano nemško manjšino so v Sloveniji tvorili zlasti nemško govoreči meščani in delavci. Hitlerjanstvo in nacistično ideologijo je podpiral tudi podeželski proletariat. Med Kočevarji so bili nad Hitlerjem navdušeni predvsem mlajši prebivalci. Po drugi strani pa nekdanji aristokrati (zlasti nekdanje plemiške družine z večjo zemljiško posestjo), živeči na spodnještajerskih in dolenjskih (vele)posestvih, praviloma niso bili zagreti podporniki nacionalsocializma in posledično niso bili dovzetni za Hitlerjevo ideologijo. Proti nacizmu se je ostro razglasilo še slovensko kmečko prebivalstvo.

Študija je med prvimi, ki je na temeljih poglobljenega in sistematičnega pregleda primarnih virov celostno analizirala raznovrstne razloge in motive za članske pridružitve v kulturbundovske formacije. Ljudje so se zaradi pragmatičnih eksistencialnih, finančnih, gospodarskih in socialnih razlogov (ali mešane kombinacije vsega omenjenega) ter s tem povezanih priložnostnih, bonitetnih in okoriščevalskih nagibov, ki so bili ali samoiniciativnega in prostovoljnega značaja ali pa doseženi pod pritiski z metodami izsiljevanja (ob koncu celo prebivalcev slovenskega roda proti lastnim sonarodnjakom) oz. silnega prepričevanja drugih propagatorjev, vključevali v sekcije Kulturbunda. Marsikateri obubožani in obupani Slovenci so se včlanili v Kulturbund zatem, ko so izgubili službe in redne finančne prihodke. »Svoje« (Slovence) so prosili za pomoč v obliki nastanitve, a so bili zavrženi. Kulturbund je takšne težke socialne situacije izkoristil v svoj prid. Ponudil jim je namestitev in ugodno plačo. Kot opisujejo nekateri slovenski člani krovne vsenemške

organizacije jim drugega kot to, da postanejo del njihove organizacije v ogledalu takratnih razmer in situacije, ni niti preostalo. Iz zaslišanj obtoženih članov in poročil KUZOP je razvidno, da sta bila najpogostejša vzroka včlanitve socialne razmere in dane obljube. Najpogostejše navedeni razlogi so bili: socialna (denarna) podpora, materialne dobrine, višja plača, ovrednotenje Kulturbunda kot zgolj kulturno društvo, grožnje o izselitvi, strah pred izgubo zaposlitve (grožnje delodajalcev), študij nemških družinskih članov v tujini, pomoč sebi in drugim v primeru nevarnosti prisilne deportacije, prejem živilskih kart in odobritev potnih listov oz. dovoljenj za potovanja v tujino, pomanjkanje hrane in obljube o brezobrestnih posojilih. Pogoste so bile navedbe, da številni sploh niso vedeli, da so člani Kulturbunda (v zvezo naj bi jih vpisali njihovi najbližji in celo Nemci oz. kulturbundovski uradniki v odboru celic). Nekateri Kočevarji so navajali, da so se v Kulturbund vpisali zaradi strahu pred italijansko internacijo v Afriko. Če je bila pri pripadnikih živeče nemške narodnostne manjšine na Slovenskem situacija glede včlanitve v Švabsko-nemško kulturo zvezo še jasna in precej nedvoumna, pa pri Slovencih tovrstni celostni kontekst pogostoma ni bil vedno črno-bel in enoplasten. Vsi člani zagotovo niso zavestno in namenoma delovali v škodo jugoslovanske države in njenih prebivalcev.

Vsebina o izvajanju predvojne subverzivnosti Kulturbunda z zadnjo fazo med 27. marcem (vojaško uničenje Kraljevine Jugoslavije) in 6. aprilom 1941 (napad na Jugoslavijo) je ena ključnih za razumevanje študije in se navezuje na razreševanje raziskovalnega problema. Po vojaškem puču v Beogradu 27. marca 1941 se prične zadnji val subverzivnosti Kulturbunda. Vodilni predstavniki nemške manjšine ter ključni funkcionarji in člani Kulturbunda so bili po beograjskih dogodkih obravnavani kot potencialni sovražniki države z možnimi terorističnimi in sabotažnimi elementi. Zoper njih so bili po pripravljenih spiskih uvedeni nekateri preventivni ukrepi, kot denimo aretacije in hišni pripori. Slovenski Nemci so se na temeljih Hitlerjevega ukaza večinoma poskrili, kulturbundovsko vodstvo in nemški konzulat v Ljubljani sta izdala poziv članom nemške manjšine k začasnemu prebegu v Avstrijo. Ob koncu marca 1941 so ob pomoči Abwehrove organizacije *Jupiter* z vlaki že migrirali nekateri pripadniki nemške manjšine, ki so se po končani invaziji na okupirano slovensko področje vrnili v vlogi županov in vodij krajevnih sekcij Štajerske domovinske zveze. Ponekod na Slovenskem so odvrgli svoje tipične zelene štajerske obleke in bele nogavice, marsikateri so na oknih izobesili sliko novoimenovanega mladega kralja Petra II. Karađorđevića. Toda ne povsod in ne vsi. Na Slovenskem se je ustvarilo izrazito protinemško in protikulturbundovsko razpoloženje s končnim rezultatom v fizičnih izgredih

in poškodovanju lastnine (primer v Mariboru ob napadu na infrastrukturo nemškega športnega društva »S. K. Rapid«). Ob prebegu so bili v Gradcu seznanjeni z načrti napada na Jugoslavijo in kasnejšimi deportacijami slovenskega prebivalstva. Marsikdo izmed prebeglih je ob napadu sodeloval z nemškimi bojnimi četami in se vrnil na slovensko ozemlje. Pri tem ni šlo za neorganiziran beg Nemcev iz Jugoslavije, temveč vsaj pri vodilnih funkcionarjih Kulturbunda in drugih sodelavcih nemških obveščevalnih služb za dobro načrtovano in izpeljano politično akcijo, ki je nacistični Nemčiji služila kot del predpriprav na invazijo – pomoč pri dokončnem urejanju zaupnega gradiva (predvojnih aretacijskih spiskov zavednih Slovencev), ki so ga pošiljali v rajh že več let in se pripravljali na zasedbeno akcijo.

Ob koncu marca 1941 so nacisti iz lokalnega slovenskega okolja v Gradec povabili člane vodstev Kulturbunda s slovenske Štajerske, kjer so jim v podporo invaziji zaupali številne funkcije. Do 6. aprila 1941 je bilo v Gradcu sklicanih več tajnih sestankov in pogovorov, kjer so bili nacistom predani skrajno občutljivi, ključni zaupni podatki iz številnih sfer delovanja jugoslovanske države. Pogovarjali so se o razmerah v državi, moči, nastanjenosti in premikih jugoslovanskih bojnih enot, o prometnih in telekomunikacijskih povezavah, vojni industriji in pripadajočih objektih, o Nemcem in nacizmu prijaznih in sovražnih organizacijah, prebivalcih, društvih, uradih, podjetjih in ustanovah ter politično in ideološko zanesljivih ljudeh (t. i. predvojnih zaupnikih), na katere se bodo lahko pri pridobitvi informativne slike o razmerah na Spodnjem Štajerskem zanesli po vdoru v Jugoslavijo. Sezname predvojnih zaupnikov (1066 imen) so bili formirani iz skorajda izključno kulturbundovskih vrst. Po vojni so bili predloženi Mednarodnemu sodišču v Nürnbergu. Zaposlene ljudi in lastnike so lokalni kulturbundovski člani po izdaji navodil za popisovanje že v predvojnem času popisali in ocenili po najpomembnejših zaposlitvenih sektorjih, ustanovah in lokalnih področjih družbe. Graški nacistični uradniki so bili od posameznih kulturbundovskih celic že do leta 1939 obveščeni celo o podatkih glede zadovoljive prehrambne preskrbe slovenskega prebivalstva na mikroravni posameznih okrajev, občin in manjših naselij. Ustvarjali so se prvi osnovni pregledni predvojni spiski ljudi z dodeljenimi političnimi karakteristikami ter nasveti in izselitvenimi predlogi zoper njih, ki so bili formalnopravno potrjeni in pravnomočni, če sta ga ob glavnem prijavitelju podpisala še dodatna dva člana. Vsi predlogi za izselitev so bili izdelani že leta 1939 in 1940. Decembra 1940 so v Gradcu že čakali na dokončno preverjanje, usklajevanje ter implementacijo.

Najbolj znani nacistični poročevalci, obveščevalci, popisovalci in vohuni – vsi člani Kulturbunda – so osnovna predvojna poročila o ustanovah, organizacijah, zvezah, podjetjih, nacističnih simpatizerjih ter narodnozavednih (nemštvu, nacizmu in Nemcem sovražnih) in po letu 1914 na slovensko Štajersko priseljenih Slovincih v zbiranje, urejanje, obdelovanje in analiziranje redno pošiljali v Gradec na sedež pripravljalnega obveščevalnega in poročevalnega centra *Südostdeutscher Institut* in *Gaugrenzlandamt* ter nemške graške varnostne službe že vsaj od leta 1938. Na Slovenskem je bila mreža zaupnikov in informatorjev najaktivnejša, kar je med drugim posledica geografske bližine Gradca (in posledično najbolj povezanih in najmočnejših stikov) ter dolgoletnega uspešnega sodelovanja celic Kulturbunda in političnih izkušenj nemške manjšine na slovenskem Štajerskem z graškimi nacističnimi ustanovami. Do konca leta 1940 so bili v omenjenih ustanovah izdelani tajni statistični, populacijski in drugi sezname, ki so bili pozneje samo še dopolnjevani. Ob imenih so dodajali grozljive ocene v rimskih številkah z označbo stopnje sovražnosti do nemškega rajha in nujnosti izгона, iztrebljenja in ubijanja. Preko Kulturbunda je nemška manjšina že leto dni pred aprilsko invazijo Nemškemu jugovzhodnemu inštitutu in Deželnemu obmejnemu uradu predložila načrt o izselitvi in zaplembi vodilnih slovenskih Štajercev. Delo je bilo dokončno zaključeno v aprilu 1941, tik pred napadom. V obeh graških ustanovah so po vojni odkrili podrobne referate, študije in pregledne elaborate (samo v prostorih Inštituta okoli 15 debelih zvezkov) zlasti za slovenske sreze o tamkajšnjem gospodarskem, upravnem, kulturnem, političnem, demografskem, sodiščnem, društvenem, zdravstvenem, šolskem, cerkvenem in vsakdanjem življenju ter položaju slovenskih prebivalcev. Brez pomoči kulturbundovskih organizacij Jugovzhodni nemški inštitut s svojim Deželnim obmejnimi uradom ne bi nikoli izdelal tako natančnih poročil, seznamov in elaboratov, ki so kasneje hitro, efektivno in krvavo zapečatili usodo številnih Slovencev.

S pomočjo tovrstnih informacij so bili že v dneh pred vojno v Gradcu in Berlinu (preko Heydrichovega Glavnega urada za zaščito nemške države) ustvarjeni natančni aretacijski, konfiskacijski, internacijski in deportacijski spiski domnevno sumljivih in nevarnih ljudi (vodilno slovensko izobraženstvo ter politično, versko, družbeno, kulturno in gospodarsko aktivnih in narodnozavednih Slovencev), po katerih so se ravnale nemške okupacijske oblasti po prevzemu občinskih uprav. Študija je dokazala, da se je ključnost slovenske Štajerske za nemškega okupatorja zrcalila v imenovanih aretacijskih spiskih, ki so bili za slovensko Štajersko najtemeljitejši, najpodrobnejši, najcelovitejši in najnatančnejši – celo na

mikronivoju posameznih zaselkov, vasi in naselij. Več kot polovico vseh imen predstavljajo štajerski Slovenci. Študija razkriva, da so takšni vnaprej pripravljeni sezname, ki so bili po invaziji predani gestapovski policiji, zapečatili usodo (priprtje in izgon) približno 14.000–20.000 izgnanih Slovencev iz Spodnje Štajerske v Srbijo in na Hrvaško. Direktno ali indirektno je Kulturbund pripravil temeljno podlago za konfiskacijo oz. uničenje več sto milijonov vredne lastnine, slovenske literature in tiska, kulturnih spomenikov, šolstva, uprave, sodstva ter društveno-kulturnega življenja. Raziskava je med drugim dokazala, da je predvojna subverzivnost Kulturbunda (zlasti iz Maribora, Brežic in Krškega) postavila temelje celo zloglasnim Himmlerjevim smernicam in njihovim poglavitnim točkam za izselitev tujih narodnih elementov iz Spodnje Štajerske (tudi iz hrvaško-slovensko obmejnega izselitvenega oz. kolonizacijskega pasu vzdolž mejne reke Sotle – takrat okupacijske oz. državne meje med nemškim rajhom in Neodvisno državo Hrvaško).

V skladu z dodeljenimi funkcijami na tajnih graških sestankih v predinvazijskih dneh so mnogi kulturbundovci ob aprilski invaziji postali invazijskim enotam vsestranski pomočniki v obliki terenskih vodnikov (*Sonderführer*) za nudenje osnovne pomoči pri lažji orientaciji, prevajalcev kaŕipotnih in tabličnih slovenskih napisov, inštruktorjev in pripadnikov oboroŕenih pomoŕnih policijskih, straŕnih, vojaških in SA enot ter patrolj pri začetnem zagotavljanju mestnega reda in discipline ter vzpostavljanju okupacijske uprave. Drugi člani Kulturbunda so v sklopu napredujoče invazije in prihajajočega vdora nemške vojske v Dravsko banovino v operativnem zaledju kraljevih oboroŕenih sil izvajali sabotaŕne in celo odkrite napadalne strelne akcije, razoroŕevali jugoslovansko vojsko, skrbeli za komunikacijske zveze med nemško vojsko in kulturbundovskimi centralami, grozili slovenskemu prebivalstvu z usmrnitvami v zameno za ubite Nemce, razobešali nacistične zastave in druge simbole, odstranjevali in uničevali slovenske hišne tablice, odrejali policijske ure, pretepali in zapirali zavedne Slovence ter zavzemali ključne vojaške, policijske in upravne stavbe oz. občinski aparat in pripadajoče urade. Še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske so bile kulturbundovcem formalnopravno izdane celo dovolilnice za posedovanje oroŕja ter dovoljenje za njihovo pripojitev k mestni policiji (primer Maribora).

Študija je argumentirano dokazala, da so osnovne propagandne in dejanske izvedbene načrte za nemško zasedbo slovenskega ozemlja ŕe v predvojnem obdobju pripravili člani pete kolone na čelu s kulturbundovskimi organizacijami pod krovno koordinacijo avstrijskih centrov s sedeŕem v Gradcu. Takoj po nemški zasedbi slovenskega prostora so člani

Kulturbunda v različnih vlogah in funkcijah sodelovali pri splošni implementaciji represivne raznarodovalne, ponemčevalne in etnocidne nacistične politike nad Slovenci, ko so kot dobri lokalni poznavalci krajev in krajevnih razmer vodili po ulicah gestapovce (slednji so imeli s seboj podrobne imenske kartoteke s seznamami, opisi in osebnimi podatki), nemško policijo, orožnike in druge oddelke (SA in SS) ter jih usmerjali in kazali na stanovanja Slovencev. Ob vsakem vdoru v stanovanje je bil zraven en kulturbundovec, ki je osebno potrdil identiteto osumljene slovenske žrtve. Kasneje so sodelovali v vlogi oboroženih stražnikov v prehodnih in zbirnih taboriščih in zaporih, kjer so pazili in nadzorovali ujete Slovence, Nemcem neprijazne elemente in Jude. V Celju v Starem piskru, v meljski vojašnici in Begunjah na Gorenjskem so jih celo pretepali in mučili. Tekom gestapovskega zasliševanja jim je dokazano sodelovanje pri ugotavljanju zapornikove preteklosti. S plenjenjem in sežiganjem slovenskih knjig, tiskanih del, rokopisov in razglednic ter uničevanjem slovenskih javnih knjižnic so sodelovali še pri uničevanju slovenske kulture, besede in jezika ter s tem slovenske identitete.

Po prevzemu občinskih uprav in vzpostavitvi okupacijskega oblastnega aparata so jim bile znotraj okupacijskih občin kot nagrada in zahvala za opravljeno predvojno delo dodeljene pomembne funkcije v raznih zasedbenih uradih, zvezah, organizacijah, društvih in drugi pomembni položaji v upravnem in gospodarskem aparatu ter paravojaških silah in celo enotah SS. Tisti, ki so se s svojim razdiralnim delom proti Kraljevini Jugoslaviji izkazali že med obema vojnoma, so bili predlagani za posebna nacistična odlikovanja in nagrade. Nekateri so se materialno in finančno močno okoristili, spet drugi so bili deležni preprostejših bonitet (redno prejemanje svežega mleka tekom vojne). Po napadu je večina kulturbundovcev okupacijo pozdravila, se je razveselila in jo razglasila za »osvoboditev izpod srbskega jarma«. Čeravno so se številni nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine v Sloveniji v letih pred zasedbo zavestno ukvarjali z obveščevalno aktivnostjo za Nemčijo in po okrajih sistematično zbirali tajne občutljive osebne podatke o Slovencih, doktorska raziskava jasno dokazuje, da bi bilo zmotno trditi, da so bili vsi člani Kulturbunda pripadniki pete kolone. Popolnoma vsa nemška manjšina (povečini včlanjena v kulturbundovsko zvezo) ni bila nacificirana. Drži pa, da se zgolj njen majhni delež ni nacificiral. Še manjši delež takšnih Nemcev se je potem ob vpeljavi nacistične okupacijske politike v slovenskem prostoru distanciral od zločinskih ukrepov okupatorja. Povsem (pre)majhno število pa je bilo takšnih, ki so v boju proti surovi zasedbeni politiki protestirali ali se celo priključili odporniškim enotam (zgolj nekaj sto) oz. pomagali partizanom. Sicer

redki funkcionarji so po zasedbi ob strogosti ukrepov pri izvajanju nacistične okupacijske politike spremenili svoje razmišljanje in izrazili nestrinjanje nad surovo raznarodovalno, ponemčevalno in etnocidno protislovensko politiko in terorjem. Takšen primer je bil nekdanji glavni pokrajinski vodja Kulturbunda za Dravsko banovino, evangeličanski pastor Johann Baron, ki je skupaj z mariborskim pivovarnarjem Franzem Tscheligijem spisal obsežno protestno pismo in ga maja 1942 odposlal državni pisarni NSDAP v Berlin. To podjarmljenemu slovenskemu narodu ni prida pomagalo. Osnova terorja je bila pripravljena že v predvojnem času, prav tako je bila želja po eliminaciji slovenstva močnejša in odločnejša. Ne gre niti mimo dejstva, da je Baron pred vojno iz Nemčije zavestno sprejemal navodila o protislovenskem ravnanju v kulturbundovskih strujah.

Nepričakovani prihod Adolfa Hitlerja v Maribor 26. aprila 1941, pri katerem so zlasti sodelavci mariborskega Kulturbunda pomagali pri pripravah na veličastni sprejem, predstavlja kulminacijo aktivnosti Švabsko-nemškega Kulturbunda v Mariboru in hkrati Dravski banovini. V viteški dvorani je Hitler na krajšem srečanju sprejel vodilne predstavnike mariborskih in kočevskih Nemcev, člane vodstva mariborske sekcije Kulturbunda ter funkcionarje sveže vzpostavljene okupacijske civilne uprave. Johannu Baronu in njegovim sodelavcem se je javno zahvalil za uspešno vodenje Kulturbunda in učinkovito petokolonsko dejavnost na slovenskem Štajerskem pred aprilom 1941.

Po zasedbi, razkosaanju in razdelitvi slovenskega ozemlja med štiri tuje okupatorje ter namestitvi upravnega aparata je v nemškem delu zasedene Slovenije – razdeljene na gorenjsko okupacijsko področje z Mežiško dolino oz. zasedbeno območje Koroške in Kranjske ter okupacijsko cono Spodnja Štajerska – prišlo do formalnopravnega razpusta in ukinitve Švabsko-nemške kulturne zveze. Temu sta v obeh nemških conah sledila zelo naravna (organska) inkorporacija in prelitje Kulturbunda, njegovih organov in članov v Štajersko domovinsko zvezo in Koroško ljudsko zvezo. Na veliki svečanosti v Mariboru 11. maja se je Uiberreither v svojem in *führerjevem* imenu zahvalil Kulturbundu na slovenskem Štajerskem, mu namenil vlogo prednje straže in kristalizacijskega jedra Štajerske domovinske zveze ter zasedbo najpomembnejših položajev v novi organizaciji. Člane Kulturbunda iz Spodnje Štajerske je med 11. in 19. majem s takojšnjo dodelitvijo rdečih članskih izkaznic oz. legitimacij (potrditev trajnega ali dokončnega članstva SHB z dodelitvijo polnopravnega stalnega nemškega državljanstva) v celoti sprejel v SHB. Postali so njeni prvi člani in so tvorili jedro njenega ponemčevalnega in raznarodovalnega ogrođja.

Opravljali so celo delo za različne preselitvene in druge komisije pri obeh zvezah, kjer so v vlogi komisijskih članov ali celo komisijskih šefov kot največji poznavalci domačega okolja in krajanov imeli glavno besedo pri političnem in narodnostnem ocenjevanju ljudi. Prav tako so imeli pomembno vlogo v plenjenju in konfiskacijah zaplenjene imovine izgnancev. Po napadu in kapitulaciji oboroženih jugoslovanskih sil se je torej kulturbundovsko predvojno delo nadaljevalo v bolj odkritih pojavnih oblikah.

Uiberreither je priznal, da so bili glavni cilji in naloge Švabsko-nemške kulturne zveze doseženi, in tako razkril predvojno subverzivnost kulturbundovskih organizacij in njihovih članov. Svojo pripadnost in zvestobo so Hitlerju, nemškemu rajhu in nasploh nemštvu z organizirano in sistematično subverzivno petokolonsko dejavnostjo dokazali že v predvojnem obdobju. Njihovi dokumenti za sprejem v *Heimabund* so bili zato obravnavani takoj in jim ni bilo treba stopiti pred posebne sprejemne oz. leteče komisije, ki so na podlagi rasnih, narodnostnih in dednozdravstvenih pregledov Slovencem dajale rasne in politične ocene. Podobno organsko prelitje se je izvršilo na Gorenjskem v Koroško ljudsko zvezo, toda zaradi pomanjkanja primarnih dokumentov in zapisov detajli niso znani.

Obe novoustanovljeni zvezi sta po svoji notranji in zunanji strukturi (poveljniška zasnova, organizacijska zgradba, personalna zasedba) ter nalogah, smernicah, aktivnostih in programu ob vzpostavljanju okupacijske uprave in oblikovanju nove politične organizacije v sicer spremenjenih razmerah veljali za pravni naslednici in organično nadaljevanje Kulturbunda, ki sta v odkritejši in drznejši obliki brez ovir ali omejitev nadaljevali s ponemčevalnim, raznarodovalnim, rasističnim in etnocidnim terorjem nad slovenskim prebivalstvom. To še posebej velja za Štajersko domovinsko zvezo, ki se je v prvih dveh letih pri svoji organizacijski izgradnji naslonila na predvojno strukturo Kulturbunda. Shema vertikalne in horizontalne organizacijske strukture (notranje zgradbe) pri SDKB in SHB je bila zelo podobna, raziskava je ugotovila in analizirala številne ključne vzporednice. Tudi zgradba pokrajinskega vodstva (*Gauleitung*) Kulturbunda je bila izenačena z zveznim vodstvom (*Bundesführung*) Štajerske domovinske zveze. Kulturbundovska okrožna vodstva (*Kreisleitung*) so bila enaka okrožnim vodstvom (*Kreisführung*) *Heimabunda*. Krajevne skupine (sekcije) Kulturbunda so bile izenačene s krajevnimi skupinami (*Ortsgruppe*) *Heimabunda*, ki pa so se pri SHB delile še na celice in bloke kot najmanjše organizacijske oz. politične enote. Tudi notranja organizacijska struktura, porazdelitev dela in izvajanje aktivnosti so med obema organizacijama sovpadali.

Mnogi kulturbundovci z obeh okupiranih področij so za razliko od najvišjih položajev v civilni upravi prodrli v vodstvene pore obeh institucij, večje število se jih je prelilo v *Heimattbund*. Nekdanji položajno visoko umeščeni funkcionarji in člani Kulturbunda so zasegli položaje v višjem administrativnem sloju in zvezni vodstveni strukturi *Heimattbunda*. Nacisti so namreč sklenili, da bodo v vodstvu obeh organizacij v glavnem spodnještajerski Nemci, predvsem nekdanji voditelji in funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze, folksdojčerjev in *Auslandsorganisation NSDAP*. Pri prehajanju iz Kulturbunda v Štajersko domovinsko zvezo je bilo pogosto pretakanje kompatibilnih višjih funkcijskih položajev na nivoju okrožnega ali pokrajinskega vodstva iz kulturbundovske v zveznovodstvene *heimattbundovske* struje. V vodstveni strukturi *Heimattbunda* lahko izsledimo še nekatere voditelje in zaupnike Deželnega obmejnega urada in Jugovzhodnega inštituta v Gradcu. Vsemu temu prelivanju je bil skupni imenovalec Kulturbund. Raziskava je pokazala, da so bili izmed sedmih okrožnih vodij Štajerske domovinske zveze štirje bivši funkcionarji Kulturbunda. Drugi so prevzeli pomembne funkcije v krajevnih vodstvenih strukturah. Tiste, ki so se izkazali pri delu v SHB in KVB ali upravnem aparatu, so postopoma sprejeli v NSDAP. Seznami z imeni vodilnih kulturbundovskih članov na Spodnjem Štajerskem se bolj ali manj prekrivajo s spiski članov spodnještajerske nemške manjšine, sprejete v NSDAP. Okoli 90 % osebja nemškega okupacijskega upravnega aparata v zasedeni Sloveniji je izviralo iz sosednje Avstrije, pri čemer so oporni steber operativnega smotra spodnještajerske civilne uprave tvorili člani Kulturbunda. Kulturbundovci so imeli v vrhu nacistične okupacijske uprave v odločanju redkokje vodilno besedo (še najvišje je bil celjski okupacijski župan Robert Himmer), hierarhično pa so bili vsekakor na drugem nivoju, takoj za glavnimi funkcionarji.

Nekdanji člani krajevnih kulturbundovskih sekcij se sčasoma niso znašli samo v uradih, pisarnah in drugih administrativnih prostorih Štajerske domovinske zveze, temveč tudi v drugih oblastvenih organih okupacijske uprave v zasedeni Sloveniji. Prelivanje ni potekalo samo in izključno v pore Štajerske domovinske zveze kot njene pravne naslednice, temveč v širok spekter ostalih organizacij, zvez, društev in ustanov, ki so skupaj tvorili jedro lokalne okupacijske uprave. Nižje rangirani člani so bili v zahvalo za opravljeno preteklo delo nagrajeni z nižjimi uradniškimi funkcijami znotraj oblastnega aparata na nivoju posameznih okrajev oz. okupacijskih občin. Inkorporacija je vzporedno potekala še v lokalne vodstvene strukture oboroženega paravojaškega krila SHB – *Wehrmannschaft*, v katerem so v glavnem prevzemali podčastniške funkcije. Sčasoma so se s pretakanjem čez različne organizacije

med vojno mnogi znašli v različnih paravojaških oboroženih formacijah – celo v boju z narodnoosvobodilnim odporiškim gibanjem. Slovenski partizani so zato proti kulturbundovcem uvedli zasledovalno in eliminacijsko politiko.

V italijanskem delu zasedene Slovenije (t. i. Ljubljanska pokrajina) je bila situacija nekoliko drugačna. Po italijanski zasedbi Dolenjske in Notranjske je ob koncu aprila in v začetku maja 1941 v krajih v bližini nemško-italijanske okupacijske meje prihajalo do mnogih pronemških demonstracij in manifestacij prebivalcev, ki so si želeli nemške okupacije in priključitve k Tretjemu rajhu. Med manifestatorji in demonstranti je bilo veliko kulturbundovskih članov. Predstavniki vodstva ljubljanskega Kulturbunda (Tönnies, Zeschko in Schley) so z obiskom bana Natlačena 11. aprila 1941 in kasneje še poveljujočega nemškega generala v Celju pomagali banu pri vzpostavljanju kontaktov z nemško vojaško komando. Za razliko od nemškega zasedbenega ozemlja na Slovenskem se je v Ljubljani po razpustu Kulturbunda kot njegova naslednica organizirala t. i. Nemška krajevna skupina (Ljubljana) oz. »Deutsche Ortsgruppe (Laibach)« z aktivnim delovanjem tekom italijanske zasedbe. Vanjo so se morali vključiti vsi preostali Nemci, ki se še niso preselili v nemški rajh. Kulturbund v Ljubljani je bil na lastno pobudo razpuščen šele oktobra 1941. Njegovo poslovanje je bilo dokončno ukinjeno po 15. decembru 1941. Vse to izkazuje specifiko in unikum operativnega delovanja in ciljev Kulturbunda v Ljubljani ter pomembne dodatne naloge v vojnem času napram situaciji v nemškem zasedbenem področju okupirane Slovenije, kjer je bila vsenemška krovna organizacija uradno razpuščena že sredi maja 1941. Obstoje in začasno aktivno delovanje Kulturbunda v Ljubljani še v vojnem času lahko primerjamo s celico v Trstu. V obeh mestih se je kulturbundovska aktivnost nadaljevala še po razkosaanju in okupaciji slovenskega ozemlja.

Doktorska disertacija predstavlja prvo raziskavo v slovenskem ali tujem zgodovinopisnem polju s sistematično analizo delovanja posameznih aktivnih celičnih izpostav na Slovenskem in razkrinkanjem osebnih identitet članov ter predvojnih navadnih in posebnih zaupnikov, prikazanimi organigrami, statistiko in operativnim delovanjem petih kulturbundovskih okrožij z istim številom vodstev (1941): mariborsko okrožje pod vodstvom bančnega uradnika Josefa Klingberga, celjsko pod vodstvenim okriljem protestantskega pastorja dr. Gerharda Maya, ptujsko pod uradnikom nemške hranilnice Josefom Wresnigom, kočevsko pod prokuristom lesne tvrdke Josefom Schoberjem in ljubljansko pod podjetnikom ing. Gustavom Tönniesom. Nad okrožji je bilo pokrajinsko vodstvo (*Gau*) Kulturbunda za

Dravsko banovino s sedežem v Mariboru pod vodstvom *Gauführerja* Johanna Barona. Članska statistika iz vseh treh statističnih zborovanj kaže, da je bil *Kreis SDKB Marburg* (Maribor) po številu članov z malenkost več kot 4300 kulturbundovci najmočnejše in največje okrožje v Dravski banovini. Temu je bilo po številkah zelo blizu kočevsko okrožje (*Kreis SDKB Gottschee*) z nekaj več kot 4200 kulturbundovci, zatem je sledil *Kreis SDKB Pettau* (Ptuj) z malo manj kot 1600 članskimi privrženci in celjsko okrožje z 949 člani. Najmanj članskih podpornikov je bilo v *Kreis SDKB Laibach* (Ljubljana) z nekaj več kot 500 člani. V zadnjem mesecu mirnega stanja marca 1941 je bilo v Dravski banovini formalnopravno poleg pokrajinskega vodstva (v Mariboru) in petih okrožnih vodstev 52 uradno delujočih krajevnih sekcij oz. skupin, v katerih je bilo sredi januarja 1941 vsaj 12.268 članov. Preostalih 10.703 Nemcev takrat še ni pripadalo članstvu vsenemške krovne organizacije. To seveda ne pomeni, da sta bili prisotnost Kulturbunda in dejavnost njenih članov omejeni zgolj in izključno samo na teritorij 52 celic. Operativni prostor in delokrog številnih izpostav je zajemal bližnje sosednje kraje, kjer so prav tako potekali sestanki, zborovanja in združevanja članov ter se je vršila kulturbundovska dejavnost. Med navadnimi člani in vodjami so prevladovala mlajše starostne skupine (do 40 let, starejših od 70 let je bilo zelo malo) in široko zastopane poklicne skupine: kmetje, obrtniki, trgovci, industrialci, delavci in intelektualci. Manj posluha za morebitne včlanitve pa je bilo med privatniki, najemodajalci, upokojenci, hišnimi gospodinjami in lastniki hiš ali stanovanj. Franjo Baš je na temeljih izčrpne analize socialne sestave nacionalsocialističnih voditeljev v Kulturbundu ugotovil, da so kulturbundovske vodje (*Obmanni*) izvirali iz skoraj vseh družbenih plasti in vseh stanov slovenještajerskega nemštva (izobraženstva, obrtništva, zasebnega nameščenstva in posestnikov) z izjemo trgovskega in delavskega, ki je prevladovalo zgolj na Ptuj, kjer so voditelji prihajali iz podeželskega meščanstva (sloj zemljiških posestnikov in trgovcev).

Člani Kulturbunda so se ob koncu vojne znašli na strani poražencev, ki jim je zaradi povzročenega medvojnega trpljenja grozila želja zmagovitih sil po maščevanju, dokončnem obračunu in s tem povezanih represalijah. Povojno nasilje je bilo orodje za doseganje ciljev novonastajajoče državno-politične ureditve. Predstavljalo je epilog medvojne dogajanja, ki je po koncu vojne na Slovenskem eskaliral v hudem obračunu s slovenskimi Nemci, pri čemer pa študija jasno poudarja, da ni bil zgolj komunistični blok tisti, ki je načrtoval popolno očiščenje tujcev in zaplembo njihovega premoženja.

Že KUZOP je ob koncu vojne Kulturbund razglasil za prvega, glavnega in največjega zločinca v predvojni slovenski Štajerski s kolektivno odgovornostjo pri predvojnem subverzivnem rovarjenju ter kasnejšem uničevanju življenj narodnozavednih Slovencev in raznarodovalnem, ponemčevalnem, genocidnem in represivnem delovanju nacistov v prvih letih okupacije Spodnje Štajerske. Kulturbund je bil definiran za zločinsko in veleizdajalsko organizacijo, zato je imelo sodelovanje v Švabsko-nemški kulturni zvezi v povojnem obdobju hude posledice, še posebej za rodne Slovence. Njeni člani so bili kazensko preganjani in povečini obsojeni v odsotnosti, saj so že pred izrekom obsodbe skupaj s preostalo nemško manjšino »prostovoljno zbežali« v Avstrijo ali pa jih je povojna oblast sama izgnala oz. izvensodno pobila. Osnovni obrisi povojne usode nemške manjšine (in s tem Kulturbunda) so bili na jugoslovanski pravni ravni verjetno načrtani že v času drugega zasedanja AVNOJ 29. novembra 1943 ali med koncem zasedanja in začetkom leta 1944. Na zakonski podlagi je (predsedstvo) AVNOJ v letih 1944 in 1945 izdal večje število daljnosežnih tajnih dekretov in načelnih sklepov, ki so najkasneje 1. decembra 1945 pavšalno dobili zakonsko moč v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) in niso v ničemer odstopali od takratne zavezniške politike do folksdojčerjev v drugih evropskih državah (Beneševi dekreti na Češkoslovaškem). Po vojni so bili ti sklepi zakonsko dodelani ter opremljeni z dodatnimi navodili in razlagami. Najvidneje z *Zakonom o kaznivih dejanjih zoper narod in državo* (julija 1946 usklajen z novo ustavo) z dne 25. avgusta 1945. Nekdanjim članom Kulturbunda, ki so preživeli do sodnega procesa, se je sodilo v okviru vojaškega sodišča ali sodišča narodne časti, kjer so že upoštevali olajševalne okoliščine (članski vpis zaradi eksistencialnih razlogov, pritiskov ali brez vednosti ter visoka starost, zmedenost in neprištevnost) in so posledično kazni omilili. Vsi člani *Heimata*bunda s člansko številko nižjo od 50.000 so bili avtomatsko razpoznavni za predvojne člane Kulturbunda, ki so se leta 1941 takoj zavestno, željno in prostovoljno vključili v nemško narodno skupnost. Takšnim pripadnikom pokojnine niso odobrili oziroma so jim jo odvzeli. Kulturbundovcem in njihovim družinam so bile odvzete politične pravice – torej volilna in državljska pravica ter pravica do premoženja (konfiskacija obstoječe imovine). K ukrepom sta bila pogostoma dodana še odvzem svobode s prisilnim delom za predpisano obdobje ter plačilo odškodnine, stroškov kazenskega postopka in izvršitve kazni. Seveda je nemogoče razumeti in tolerirati povojna sprenevedanja, opravičevanja in argumente obsojenih članov Kulturbunda, ko so trdili, da se niso zavedali veleizdajalske in prevratniške vloge Kulturbunda. Spričo nedvoumnega predvojnega in vojnega sodelovanja kulturbundovcev v zločinski okupacijski

politiki ter etnocidnih in deloma celo genocidnih ukrepov nemškega okupatorja se je zahtevala kolektivna odgovornost večine Nemcev na slovenskem ozemlju.

Kulturbundovce, ki ob koncu vojne niso prebegnili na varno, je OZNA vključno s tistimi, ki so bili zgolj osumljeni članstva in delovanja v SDKB, pošiljala v zapore ter svoja delovna ali druga taborišča (v Prekmurju že aprila 1945, na slovenskem Štajerskem pa maja, junija in julija ter jeseni 1945), kjer naj bi bila njihova grobišča. Taboriščne razmere so bile podobne kot v medvojnih nacističnih taboriščih. Do poletja 1948 so bila povojna taborišča v Jugoslaviji dokončno ukinjena. Začne se faza pomirjanja, ki traja do leta 1955. Usode so bile dorečene in izvršene, nasilnega obračunavanja skorajda ni bilo več. Odnos do povojnih članov nemške manjšine se je začel umirjati. Januarja 1951 je prenehalo vojno stanje z Avstrijo, kmalu zatem še z Nemčijo. Junija 1952 je prišlo do dogovora med nemško in jugoslovansko vlado o preselitvi preostanka folksdojčerjev v Nemčijo. V študiji je bilo ugotovljeno, da se je preostale nemške družine (še vedno prisotne v povojni Jugoslaviji) v glavnem pustilo na miru. Lahko so že pridobile skromne zaposlitve, a boljše plačane službe in višje pozicije so jim bile še vedno onemogočene. V samostojni in neodvisni Sloveniji danes obstajajo samo še raztreseni ostanki ostankov nekdanje nemške narodnostne manjšine. Uradno niso priznani kot manjšina, vseeno pa uživajo manjšinske pravice, zapisane v 61. členu ustave, a s posameznimi problemi v sožitju z okolico.

S štiriletno doktorsko raziskavo se je v polju sodobnega slovenskega zgodovinopisja odprl in ustrezno predstavil ogromen nabor tematskih vidikov in plati subverzivnega delovanja Kulturbunda, njegovih celic in članov na Slovenskem s poudarkom na predvojnem času. Ker gre pri številnih poglavjih za pionirsko delo, mi je kot zgodovinarju s samokritično refleksijo razumljivo, da se bodo določene vsebinske plati, ki so izpuščene ali samo bežno načete, morda zdele bralcem, kritikom ali recenzentom vredne večje omembe in konkretnjše zgodovinopisne analize. Razlogi za to so v glavnem povezani s pomanjkanjem primarnih in drugih ključnih virov, na podlagi katerih bi bilo mogoče odstreiti nova spoznanja in teze, ali pa gre za prostorske in druge omejitve. Študija zaradi pomanjkanja primarnega gradiva ne analizira in prikaže značilnosti delovanja vseh 52 izpostav Kulturbunda na Slovenskem (stanje v marcu 1941), kar bi bilo tako ali tako nesmiselno glede na poenotene vzvode delovanja in operativne vzporednice. V marsikaterih arhivskih in muzejskih institucijah bi se lahko opravilo še dodatno raziskovalno delo. Znano je, da Štajerski deželni arhiv v Gradcu in arhiv v Celovcu posedujeta večje količine tozadevnega arhivskega gradiva. Zanimivo bi

bilo pridobiti dostop do gradiva varovanega in težko dostopnega Vojaškega arhiva v Beogradu. Pregledati bi bilo treba še izpostave *Bundesarchiva*. Metodološko bi se lahko raziskava razširila z dodatnim pregledovanjem časopisnih virov (zlasti uradnega nemškega časopisja iz obravnavanega časa) in spominske literature. Vsekakor pa vse naštetu ne bi rezultiralo v revolucionarnih rezultatih in ne bi prišlo do drastičnih sprememb v raziskovalnih izsledkih in ugotovitvah od aktualne študije.

Zanimivo bi bilo raziskati, kako močno vlogo je imelo pri Kulturbundu zaupanje v Hitlerja, koliko pa so bile pomembne ideološke postavke. Oboje resda ni popolnoma ločeno, ne gre pa za popolnoma identično zadevo. So sprejemali Hitlerja zaradi poprejšnjega sprejemanja nacionalsocialistične ideologije? Zaradi sprejemanja socialistične zagotovo ne. Zanimivo bi bilo primerjati strukturo Kulturbunda in Komunistične partije. Čeravno je imel SDKB legalno mrežo, sta obe organizaciji delovali tudi tajno. Potencialna možnost raziskave se odpira s primerjalno analizo vojvodinskega Kulturbunda in vsenemškega združenja na Češkoslovaškem. Navedene iztočnice lahko služijo vsem tistim, ki se bodo v prihodnosti še ukvarjali s tovrstno tematiko, kot osnovna iztočnica in smernica pri njihovem nadaljnjem raziskovanju in pisanju.

Študija bo v sodobnem slovenskem zgodovinopisju služila kot temeljno referenčno delo o celostnem kulturnem, političnem in razkrojevalnem delovanju Kulturbunda in njegovih članov na Slovenskem. Disertacija predstavlja znanstveni doprinos za proučevanje politične in kulturne zgodovine na mikro (lokalnem oz. krajevnem), mezo (regijskem) in makro (občem oz. globalnem) zgodovinopisnem nivoju. Raziskano tematsko polje bo zanimivo tako akademskemu in strokovnemu okolju kot širši laični javnosti, ki z delom prejema uvid v predvojno dogajanje in dejstvo, da so bili 6. april 1941 in kasnejši raznarodovalno-ponemčevalni ukrepi po nemški zasedbi med drugim lažje izvedljivi in učinkovitejši zaradi dolgoletnega podtalnega in legalnega delovanja Kulturbunda v času pred drugo svetovno vojno na Slovenskem. Vzpostavljajo se osnovna izhodišča za interdisciplinarna in transnacionalna sodelovanja zlasti med avstrijskim in slovenskim prostorom ter slovenskim in srbskim okoljem. To fazo je avtor že začel izvajati.

Disertacija je izpolnila svoj primarni namen, odgovorila na vseh 14 zastavljenih (pod)vprašanj in izpolnila vseh 17 predvidenih ciljev. Podala je prvo poglobljeno in sistematično študijo začetnega ustanavljanja, razvoja in razkrojevalnega delovanja

Kulturbunda s fokusom na Slovenskem v razdobju od leta 1922 do aprila 1941 ter analizo vloge kulturbundovcev v okupacijskem aparatu (med aprilom 1941 in majem 1945) in njihove usode po maju 1945. Analizirala je ključne procese (razkol – radikalizacijo – nacifikacijo), pojasnila pravnoorganizacijsko zgradbo zveze in statute, razkrila identitete vodilnih funkcionarjev in delovanje krajevnih izpostav, analizirala statistične meritve gibanja članstva ter proučila metode, pomen in daljnosežne posledice protislovenske subverzivnosti. Z izvirno raziskavo je potrdila glavno doktorsko tezo ter odgovorila na temeljno raziskovalno vprašanje. Disertacija je zapolnila doslej prisotno praznino v polju slovenskega in tujega zgodovinopisja, ki tovrstne študije v repertoarju svojih del do tega trenutka še ni poznalo. Ni samo dokazala, da je bila Švabsko-nemška zveza ključna petokolonaška formacija, ki je s subverzivnostjo širila nacistično propagando, demagogijo in agitacijo, na tajnih seznamih popisovala Slovence in pripravljala temeljno podlago za invazijo, zasedbo in prevzem oblasti ter služila kot orodje nacističnega ekspanzionizma, ki je že pred aprilom 1941 zapečatilo usode zavednih slovenskih družin. Potrdila je, da je Kulturbund znotraj svojih nacificiranih mladinskih struj kot (para)vojaška formacija združeval (para)vojaško vlogo, pomen in vidik, ki je bil doslej popolnoma zapostavljen.

9 SEZNAM VIROV IN LITERATURE

1. Anić, Nikola in Suzana Bogdanović-Đurić. 1981. *Druga svetovna vojna 1*. Prevedla Iztok Ilich in Janko Lorenzi. Slovenska izdaja. Ljubljana: Mladinska knjiga.
2. Barefield, R. Michael. 1993. *Overwhelming Force, Indecisive Victory: The German Invasion of Yugoslavia, 1941*. Kansas: School of Advanced Military Studies/United States Army Command and General Staff College.
3. Baš, Franjo. 1966. Kulturbund v Celju med dvema vojnama. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 37: 215–222.
4. Beer, Josef. 1992. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien. Bd. 1, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948*. München; Sindelfingen; Salzburg: Donauschwäbische Kulturstiftung, Stiftung des privaten Rechts.
5. Beer, Josef. 1993. *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien: Erlebnisberichte 1944–1948: Verfaßt vom Arbeitskreis Dokumentation im Bundesverband der Landsmannschaft der Donauschwaben, Sindelfingen, und in der Donauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts*. München: Universitas.
6. Beevor, Antony. 2013. *The Second World War*. London: Phoenix.
7. Beg, Ante. 1911. *Slovensko-nemška meja na Kočevskem*. Ljubljana: L. Schwentner.
8. Biber, Dušan. 1963. Kočevski Nemci med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 17: 23–42. Biber, Dušan. 1966. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba/Delo.
9. Biber, Dušan. 1993. Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošču. *Prispevki za novejšo zgodovino* 31(1): 131–143.
10. Biber, Dušan. 1995. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945. *Prispevki za novejšo zgodovino* 35(1/2): 97–102.
11. Biber, Dušan. 2001. Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji. *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 53(588/590): 43–48.
12. Blaj Hribar, Neja. 2022. Popisi prebivalstva 1857–1931: predstavitev vira, podatki in analiza. *Prispevki za novejšo zgodovino* 62(3): 8–29.
13. But, Franc. 1983. *Zapisi o osvobodilnem gibanju pod Bočem*. Rogaška Slatina: Delavska univerza v Šmarju pri Jelšah.

14. Chomicki, Špela, Renato Podbersič in Darko Friš. 2023. Nemška okupacija in organizacija Štajerske domovinske zveze v Ptujskem okrožju. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije* 33(3): 503–514.
15. Chomicki, Špela, Renato Podbersič in Darko Friš. 2024. »Vse, kar je lahko nemštvu na poti, mora izginiti – tudi duhovniki«: Župnija Sv. Trojica v Halozah v obdobju druge svetovne vojne. *Bogoslovni vestnik* 84(1): 91–104.
16. Chomicki, Špela. 2022. *Atletika – kraljica športa na Ptuj: zgodovinski razvoj med letoma 1908 in 2022*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj Ormož.
17. Conze, Werner, Adolf Diestelkamp, Rudolf Laun, Peter Rassow in Hans Rothfels. 1961. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. Band V. Düsseldorf: Oskar Leiner-Druck K. G.
18. Crnjanski, Miloš. 1983. *Embahade IV*. Beograd: Nolit.
19. Cvirn, Janez. 2002. Nemci na Slovenskem (1848–1941). V »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nećak, 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana.
20. Cvirn, Janez. 2002. Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848–1941). V "Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta, ur. Dušan Nećak, 69–98. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
21. Cvirn, Janez. 2010. Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)«. V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 568–575. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
22. Čamernik, Anton. 1980. *Spomini na sodne zapore: pričevanje upravnika ljubljanskih sodnih zaporov v letih 1941–1942*. Ljubljana: Borec.
23. Čehulić Tominšek, Tadeja. 2014. Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč v Sloveniji (1945 – 1952). V *Nasilje vojnih in povojnih dni*, ur. Nevenka Troha, 289–324. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
24. Čulinović, Ferdo. 1958. *Slom stare Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga.
25. Čulinović, Ferdo. 1961. *Jugoslavija između dva rata*. 2. knjiga. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
26. Čulinović, Ferdo. 1970. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

27. Deželak Barič, Vida. 2007. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
28. Dimitrijević, Bojan B. 2012. *The royalist resistance in the North-Western Serbia 1941–1945*. Belgrade: Institute for Contemporary History.
29. Douglas, R. M. 2012. *Orderly and Humane: The Expulsions of the Germans after the Second World*. New Haven: Yale University Press.
30. Federativna narodna republika Jugoslavija (Beograd). 1947. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*. Beograd: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.
31. Ferenc, Mitja in Božo Repe. 2004. Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama = Die deutsche Minderheit in Slowenien in der Zwischenkriegszeit«. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nećak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec in Katharina Andraschke, 147–176. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
32. Ferenc, Tone in Bojan Godeša. 2004. Slovenci pod nacističnim gospodvom 1941–1945. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nećak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec in Katharina Andraschke, 177–219. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
33. Ferenc, Tone. 1958. Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS* 2: 81–156.
34. Ferenc, Tone. 1960. Politične in državlanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1(2): 69–124.
35. Ferenc, Tone. 1968. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
36. Ferenc, Tone. 1991. Položaj slovenskega naroda ob okupaciji. *Sodobnost* 39(8/9): 855–860.
37. Ferenc, Tone. 1994. Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo. *Prispevki za novejšo zgodovino* 34/2: 231–244.
38. Ferenc, Tone. 2006. *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1: Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
39. Ferenc, Tone. 2009. *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 3: Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. Mitja Ferenc.

40. Ferenc, Tone. 2010. *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 2: Raznarodovanje*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
41. Ferenc, Tone. 2011. *Izbrana dela: Odporništvo*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
42. Ferenc, Tone. Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. 2002. V »*Nemci na Slovenskem 1941–1955*«, ur. Dušan Nećak, 145–190. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana.
43. Filipič, France. 1985. Politični zaporniki v Moški kaznilnici v Mariboru med okupacijo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 56(1): 39–64.
44. Filipič, France. 1991. Dr. Anton Korošec in marksisti. *Prispevki za novejšo zgodovino* 31(1): 83–108.
45. Filipič, France. 1994. *Ob razpotjih zgodovine*. Maribor: Obzorja.
46. Forte, Karel. 1978. *Nič več strogo zaupno: nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
47. Fürst, Irena in Monika Kokalj Kočevar. 2014. »*Slovenski izgnanci 1941–1945*«. Razstavni katalog. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
48. Gajić, Tina. 2010. »*Tiskarstvo in (slovenski) tiski na (Slovenskem) Štajerskem do 2. svetovne vojne*«. Diplomsko delo. Maribor: Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
49. Gašparič, Jure. 2021. Anton Korošec in padec vlade Milana Stojadinovića: o zarotah in zarotnikih. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 21(2): 363–397.
50. Gelt, Metka. 2011. »*Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*«. Magistrsko delo. Maribor: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru.
51. Godeša, Bojan. 1997. Z vsako prelomnico je Ljubljane več: Glavni dogodki v razvoju mesta. V *Ljubljana mesto kulture*, ur. Bojana Leskovar in Nela Malečkar, 186–190. Ljubljana: Mestna občina.
52. Godeša, Bojan. 2001. Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41(2): 77–104.

53. Grabrovec, Petra, Marjeta Pisk in Darko Friš. 2024. Slovenske pesmi kot nosilke narodne identitete v obdobju druge svetovne vojne. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije* 34(2): 173–188.
54. Grafenauer, Bogo. 1945. *Koroški Slovenci v zgodovini*. Ljubljana: Znanstveni institut pri Predsedstvu SNOS.
55. Grafenauer, Bogo. 1954, 1955, 1956, 1960 in 1961. *Zgodovina slovenskega naroda* (zv. 1–5). Ljubljana: Kmečka knjiga in Glavna zadružna zveza.
56. Grdina, Igor. 1995. Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit prve polovice XX. stoletja. V *Sosed v ogledalu soseda: od 1848 do danes*, ur. Franc Rozman, 91–152. Ljubljana: Nacionalni komite za zgodovinske vede Republike Slovenije.
57. Grdina, Igor. 1999. Ocene in poročila: Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945«. *Zgodovinski časopis* 53(2): 286–290.
58. Grdina, Igor. 2004. Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec in Katharina Andraschke, 707–732, 733–764. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
59. Grdina, Igor. 2004. Simboli v realnosti slovensko-avstrijskih odnosov. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec in Katharina Andraschke, 765–776, 777–791. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
60. Grdina, Igor. 2006. Anton Korošec na večer življenja. *Časopis za zgodovino narodopisje* 77(2/3): 221–232.
61. Grdina, Igor. 2012. *Od marcipanskih vojščakov do narodnih junakov*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK.
62. Grdina, Igor. 2021. Priti pod enega okupatorja. V *Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija*, ur. Renato Podbersič in Matic Batič, 84–103. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.
63. Grdina, Igor. 2022. Anton Korošec med sodobniki in v zgodovini. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 93(2/3): 19–46.
64. Grentrup, Theodor. 1930. *Das Deutschum an der mittleren Donau in Rumänien und Jugoslawien. Unter besonderer Berücksichtigung seiner kulturellen Lebensbedingungen*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.

65. Guštin, Damijan. 2006. *Za zapahi: prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
66. Hadži-Jovančić, Perica. 2020. *The Third Reich and Yugoslavia. An Economy of Fear, 1933–1941*. London in New York: Bloomsbury Academic.
67. Hajdinjak, Boris. 2016. Hitler v Mariboru. *Večer: V soboto*, 16. 4. 2016: 22–25.
68. Hajdinjak, Boris. 2021. Hitlerjev obisk Maribora: potek, motiv in posledice. *Tragedija 1941: simpozij ob 80. obletnici začetka II. svetovne vojne v Sloveniji*. Študijski center za narodno spravo in Park vojaške zgodovine Pivka. Pridobljeno dne 12. 6. 2024 na [povezavi https://www.youtube.com/watch?v=J_7eYQMzZhQ&t=20657s](https://www.youtube.com/watch?v=J_7eYQMzZhQ&t=20657s) (05:43:45–06:07:40).
69. Hajdinjak, Boris. 2023. *Zgodba o dveh transportih: medžimurski in prekmurski Judje med holokavstom*. Katalog razstave. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
70. Hans, Rasimus. 1989. *Als Fremde im Vaterland: der Schwäbische-Deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*. München: Donauschwäbische Archiv.
71. Heuberger, Valeria, Arnold Suppan in Elisabeth Vyslonzil. 1996. *Brennpunkt Osteuropa: Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. Dunaj in München: Verlag für Geschichte und Politik in R. Oldenbourg Verlag.
72. *Hitlerjevci v Sloveniji: poročila iz: Kočevja, Maribora, Celja, Konjic, Slov. Bistrice, Hrastnika, Šoštanja, Grabštajna, Ljubljane, Jesenic itd.* 1937. Ljubljana: s. n.
73. Iskra, Anja. 2021. Likovna umetnost v Mariboru v času nemške okupacije 1941–1945. *Studia Historica Slovenica* 21(3): 825–857.
74. Janko, Sepp. 1943. *Reden und Aufsätze*. Betschkerek: Druckerei der Volksgruppenführung.
75. Jeraj, Matejka. 1995. Delavski zaupniki v Sloveniji v obdobju socializma. *Prispevki za novejšo zgodovino* 35(1/2): 117–136.
76. Jogan, Savin. 2012. Pravni vidiki delovanja in ravnanja Marka Natlačena med okupacijo. V *Marko Natlačen (1886–1942): v zgodovinskem dogajanju*, ur. Zdenko Čepič, 259–285. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
77. Jong, De Jong. 2021. *The German Fifth Column in the Second World War*. London: Routledge.

78. Karner, Stefan. 2002. Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ. V *Avstrija – Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 97–108. Ljubljana: Cankarjeva založba; Celovec: Wieser.
79. Keks, Johann. 1936. *Die Arbeit des Kulturbundes 1937*. Novi Sad: Druckerei- und Verlag-A. G.
80. Klanjšček, Zdravko, Tone Ferenc in Ivan Ferlež. 1976. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
81. Kočevar, Monika Kokalj. 2017. *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino.
82. Kos, Milko. 1955. *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
83. Kraigher, Alojz. 1973. *Kontrolor Škrobar: roman*. Maribor: Založba Obzorja.
84. Kregar, Tone in Aleksander Žižek. 2006. *Okupacija v 133 slikah: Celje 1941–1945*. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje.
85. Kregar, Tone. 2009. *Vigred se povrne: Druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje.
86. Krizman, Bogdan. 1980. *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus.
87. Malnar Štembal, M. 2005. Analiza fonda Kulturbunda v Arhivu MNZ. *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 57(621/625): 91–154.
88. Malnar, Mateja. 2001. Kulturbund v Celju. V *Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918–1941*, ur. Marija Počivalšek, 335–348. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje.
89. Marinc, Ivo. 1985. Rogatec v času od 1850–1918–1941–1945. V *Rogatec s kraji Dobovec, Donačka gora, Stojno selo: ob 700-letnici podelitve trških pravic 1283–1983*, ur. Ivo Marinc, 87–122. Rogatec: Krajevna skupnost Rogatec.
90. Mavrič Žižek, Irena. 2005. Druga svetovna vojna na Ptujskem: okupacija in vzpostavitev zasedbene uprave. V *Slovenstvo na Ptujskem v 20. stoletju: ob 60. obletnici osvoboditve izpod fašizma in nacizma in konca druge svetovne vojne*, ur. Ljubica Šuligoj, 48–76. Ptuj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB.
91. Mavrič Žižek, Irena. 2016. *»Ptujski Nemci od konca 19. stoletja do leta 1945«*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
92. Mikola, Milko. 1992. Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946. *Prispevki za novejšo zgodovino* 32: 155–171.

93. Mikola, Milko. 1995. *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje.
94. Mikola, Milko. 2006. Pravosodje v Celju po letu 1945. V *Iz zgodovine Celja*, ur. Marija Počivavšek, 59–90. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje.
95. Mikša, Peter, Daniel Siter, Božo Repe, Maja Vehar, Matija Zorn, Božidar Flajšman, Bojan Balkovec, Kornelija Ajlec in Manca Volk Bahun. 2018. *Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha 1941–1945*, panoji 1–11. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
96. Mikuž, Metod. 1960. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. Knjiga 1. Ljubljana: Cankarjeva založba.
97. Milazzo, J. Matteo. 1975. *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*. Baltimore in London: John Hopkins University Press.
98. Mitcham, Samuel W. 2008. *The Rise of the Wehrmacht: The German Armed Forces and World War II. Volume 2*. Westport: Praeger Security International.
99. Moric, Anja. 2007. »Usoda kočevskih Nemcev: ohranjanje identitete kočevskih Nemcev«. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani.
100. V »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nećak, 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana.
101. Nećak, Dušan. »Nemci« v Sloveniji 1938–1948 / »Die Deutschen« in Slowenien 1938–1948. 2004. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nećak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec in Peter Vodopivec, 349–402. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
102. Nećak, Dušan. 1986. Prispevek k problematiki nacističnih beguncev (1934). *Zgodovinski časopis* 40(1/2): 103–111.
103. Nećak, Dušan. 1993. Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. *Zgodovinski časopis* 47(3): 439–451.
104. Nećak, Dušan. 1995. *Avstrijska legija II*. Maribor: Obzorja.
105. Nećak, Dušan. 2002. Predgovor k drugi izdaji. V »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nećak, 7–52. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana.

106. Nećak, Dušan. 2002. Usoda »Nemcev« v Sloveniji. V *Avstrija – Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 109–118. Ljubljana: Cankarjeva založba; Celovec: Wieser.
107. Otterstädt, H. 1942. *Die Volksgruppe der Gottscheer*. Marburg an der Drau: Steirischer Heimatbund.
108. Pirjevec, Jože. 1995. *Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.
109. Plautz, Oskar. 1940. *Das werden der Deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*. Novi Sad: Druckerei- und Verlags-Aktiengesellschaft.
110. Potočnik, Dragan. 1999. Mariborski Nemci v letih 1918–1941. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 47(1/2): 143–151.
111. Požun, Lojze. 1961. Revirska četa leta 1941. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 2(1–2): 99–193.
112. Požun, Lojze. 1986. *Trbovlje v NOB: 1941–1942*. Trbovlje: Občinski odbor ZZB NOV.
113. Rahten, Andrej. 2022. *Anton Korošec: Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
114. Rajšp, Vincenc. 1986. Slovensko zgodovinopisje po letu 1918 o Nemcih na Slovenskem v času 1848–1941. *Zgodovinski časopis* 40: 85–89.
115. Ramšak, Mojca. 1996. Življenjski pogoji viničarjev v Svečinskih gorica pred 2. svetovno vojno. *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 6=57: 295–328.
116. Ratej, Mateja. 2019. Hitlerizem v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90(2): 19–41.
117. Ratej, Mateja. 2021. *Svastika na pokopališkem zidu: poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Beletrina.
118. Regent, Ivan (Kreft, Ivan). 1962. *Progresivna preusmeritev političnega gibanja med vojnama v Sloveniji in Trstu*. Murska Sobota: Pomurska založba.
119. Rendla, Marta. 2014. Nasilje revolucionarne oblasti po 2. svetovni vojni na Spodnjem Štajerskem. V *Nasilje vojnih in povojnih dni*, ur. Nevenka Troha, 117–138. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
120. Repe, Božo. 1992. Povojni sodni procesi. V *Povojna zgodovina na Slovenskem: zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu*. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej; Ljubljana: Eurota.

121. Repe, Božo. 2001. Odnos med Slovenci in nemško manjšino v Sloveniji v dinamiki okupacijskega leta 1941. Slovenci in leto 1941. Znanstveni posvet: šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41(2): 237–241.
122. Repe, Božo. 2002. »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. V »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nečak, 191–218. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.
123. Repe, Božo. 2004. Politična represija v socialistični Sloveniji (Jugoslaviji). *Prispevki za novejšo zgodovino* 44(1): 83–94.
124. Repe, Božo. 2004. Prevzem oblasti v Celju in okolici leta 1945. V *Odsevi preteklosti 4: Iz zgodovine Celja 1941–1945*, ur. Marija Počivavšek, 193–213. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje.
125. Ridgway, B. M. in A. C. Smith. 1953. *Historical Study: The German Campaigns in the Balkans (Spring 1941)*. Washington: Department of Army.
126. Rojic, Vida. 1960. *Ptuj v boju za lepše dni*. Ptuj: Občinski odbor Zveze borcev NOV.
127. Roš, Fran. 1961. Celjski dnevnik. V *Celjski zbornik 1961*, ur. Tine Orel in Gustav Grobelnik, 147–165. Celje: Svet za kulturo okraja Celje.
128. Rozman, Fran. 2004. Odnos med Nemci in Slovenci na prelomu stoletja (primer socialne demokracije). V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec, 63–71. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
129. Rozman, Stane. 2006. Sojenje sodišča narodne časti v poletju leta 1945 v Celju. V *Odsevi preteklosti 5: Iz zgodovine Celja 1945–1991*, ur. Marija Počivavšek, 33–58. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje.
130. Rožič, Valentin. 1933. *Položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji*. Beograd: Narodna Štamparija.
131. Saje, Franček. 2008. *Belogardizem*. Mengeš: Ciceron; Ljubljana: Rotosi.
132. Savodnik, Bert. 2015. *Moja vojna proti Nemcem*. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje.
133. *Septembrski dogodki 1908*, ur. Bojan Terbuc, 1–143. Ptuj: Zgodovinsko društvo, 1998.
134. Shores, Christopher, Brian Cull in Nicola Malizia. 1987. *Air war for Yugoslavia, Greece and Crete: 1940–1941*. London: Grub Street.

135. Siter, Daniel. 2019. Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: Primer občine Rogaška Slatina. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 67(1): 141–164.
136. Siter, Daniel. 2021. Vloga Kulturbunda in osvetlitev posebnih značilnosti nacistične okupacije Rogaške Slatine. Prispevek na Šoli demokracije v okviru EU projekta »Evropska antifašistična dediščina«. ZZB NOB, 17.–19. maj 2021.
137. Siter, Daniel. 2022. Švabsko-nemška kulturna zveza in vloga njenih članov na Slovenskem v letih 1922–1945. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 70(1): 141–160.
138. Siter, Daniel. 2022. The Swabian-German Cultural Association on Slovenian Soil Between 1922 and 1945: Presentation of Doctoral Research. V *It's About People 2022: Embracing Digital Transformation for a Sustainable and Ethical Future. The 10th Annual Conference of Europe's Sciences and Arts Leaders and Scholars*, ur. Matej Mertik in Barbara Toplak Perovič, 257. Maribor: Alma Mater Press.
139. Siter, Daniel. 2023. *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: zdravilišče med okupacijo 1941–1945*. 2., dopolnjena in spremenjena izdaja. Ljubljana: Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis.
140. Siter, Daniel. V postopku izdaje. The Subversiveness of the Kulturbund in the Geographical Triangle: Slovenska Bistrica – Šmarje Pri Jelšah – Rogatec. V *Cultural Formations in Context: Historical and Contemporary Analyses*, ur. Daniel Siter, Anja Hellmuth Kramberger in Jurij Toplak. Münster: Lit Verlag.
141. Stefanidis, Ioannis. 2016. *Substitute for Power: Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939–44*. London in New York: Routledge.
142. Steinböck, Erwin. 1968. Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor dem Juliputsch 1934. V *Österreich in Geschichte und Literatur*. Gradec.
143. Stojadinović, Milan. 1970. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Reka: Otokar Keršovani.
144. Stridsberg, Gusti. 1983. *Mojih pet življenj*. Maribor: Obzorja.
145. Suppan, Arnold. 1988. Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. *Demographie – Recht – Gesellschaft – Politik*. V *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, ur. H. Rumpler in Arnold Suppan. Dunaj in München: Verlag Oldenbourg.

146. Suppan, Arnold. 1989. Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo: Jugoslavija – Avstrija (1918–1938). *Zgodovinski časopis* 43(4): 589–600.
147. Suppan, Arnold. 1996. *Jugoslawien und Österreich 1918–1938: Bilaterale Aussenpolitik im Europäischen Umfeld*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: Verlag Oldenbourg.
148. Suppan, Arnold. 1998. *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Zwischen Adria und Karawanken*. Berlin: Siedler Verlag.
149. Suppan, Arnold. 2002. Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstrijci – Slovenci. V *Avstrija – Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 47–80. Ljubljana: Cankarjeva založba; Celovec: Wieser.
150. Suppan, Arnold. 2019. *Hitler – Beneš – Tito: National Conflicts, World Wars, Genocides, Expulsions, and Divided Remembrance in East-Central and Southeastern Europe, 1848–2018*. Dunaj: Austrian Academy of Sciences.
151. Škerl, France. 1952–1953. *Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941*. Ljubljana: Zgodovinsko društvo.
152. Šorn, Mojca. 2007. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
153. Šorn, Mojca. 2007. Draginja, pomanjkanje, omejitve: preskrba Slovenije s hrano 1939–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 47(1): 103–113.
154. Šorn, Mojca. 2010. Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini in v času druge svetovne vojne (s poudarkom na Ljubljani). *Prispevki za novejšo zgodovino* 50(3): 27–36.
155. Šorn, Mojca. 2016. Life in Occupied Slovenia During World War II. V *Between the House of Habsburg and Tito: A Look at the Slovenian Past 1861–1980*, ur. Jurij Perovšek in Bojan Godeša, 157–170. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
156. Šuligoj, Ljubica. 2002. Narodnoobrambni boj na Ptuju in njegov Narodni dom: od konca 19. stoletja do leta 1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 73(1): 37–46.
157. Šuligoj, Ljubica. 2005. Slovenstvo na Ptujskem po poti narodnoobrambnega boja: od septembrskih dogodkov leta 1908 do nemške okupacije leta 1941. V *Slovenstvo na Ptujskem v 20. stoletju: ob 60. obletnici osvoboditve izpod fašizma in nacizma in konca druge svetovne vojne*, ur. Ljubica Šuligoj, 26–47. Ptuj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB.
158. Terčak, Stane. 1976. *Celjski stari pisker*. Ljubljana: Borec.

159. Teropšič, Tomaž. 2012. *Štajerska v plamenih: taktika, orožje in oprema štirih vojsk na Štajerskem v drugi svetovni vojni*. Brežice: Posavski muzej Brežice.
160. Terzić, Velimir. 1983. *Slom kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza* 2. Beograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda.
161. Terzić, Velimir. 1984. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza* 2. Druga izdaja. Beograd: Narodna knjiga, Partizanska knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda.
162. Tomasevich, Jozo. 1949. *Foreign Economic Relations, 1918–1941*. S. I.: University of California Press.
163. Tomasevich, Jozo. 1975. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford (California): Stanford University Press.
164. Tomasevich, Jozo. 2001. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford (California): Stanford University Press.
165. Troha, Nevenka. 2018. Delavstvo v Trstu in Zasavskih revirjih med drugo svetovno vojno (primerjava položaja). V Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 253–269. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
166. Trop, Vladimir. 2019. Ormož(ani) in 2. svetovna vojna. *Zgodovinski zapisi* 15: 75–108.
167. Trop, Vladimir. 2020. Ormož 1941–1945. *Zgodovinski zapisi* 17: 27–57.
168. Vauhnik, Vladimir. 1965. *Nevidna fronta: spomini*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija.
169. Vauhnik, Vladimir. 1972. *Nevidna fronta: spomini jugoslovanskega vojaškega atašeja v Berlinu 1938–45*. Ljubljana: Delo.
170. Vauhnik, Vladimir. 2018. *Pod krinko. Na preži za Hitlerjevimi vojnimi načrti: tri leta vojaški ataše v Berlinu*. Prevedel Štefan Vevar. Ljubljana: Modrijan.
171. Videčnik, Aleksander. 2000. *Vijuge in čeri*. Mozirje: Zavod za kulturo.
172. Vilfan, Sergij. 1961. *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica.
173. Vilfan, Sergij. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

174. Vilfan, Sergij. 1980. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*. Zv. 2, Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
175. Vodušek Starič, Jerca. 1992. Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu. *Prispevki za novejšo zgodovino* 32(1/2): 139–154.
176. Vodušek Starič, Jerca. 2000. Spregledani dokument. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40(1): 311–322.
177. Vodušek Starič, Jerca. 2002. *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*. Ljubljana: samozaložba; Medvode: Grafika-M.
178. Vogenberger, Otto. 1961. *Pantschowa: Zentrum des Deutschtums im Südbanat*. Freilassing: Pannonia-Verlag.
179. Vončina, Anton. 1966. Oštevilčenje hiš v Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 37: 138–153.
180. Wehler, Hans-Ulrich. 1980. *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien: Die deutsche Minderheit 1918–1978*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
181. Zadavec, Franc. 1981. *Umetnikov »Črni piruh«: slovstvene razlage in primerjave*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
182. Zorn, Tone. 1971. Izgoni tujih državljanov iz območja Dravske banovine. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 19(3): 178–180.
183. Zorn, Tone. 1974. Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 28(3/4): 347–366.
184. Zorn, Tone. 1976. Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 24(2): 89–93.
185. Zorn, Tone. 1981. Iz pisanja glasila graške nacionalistične organizacije Südmark v letih 1920–1923. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 52(1): 135–149.
186. Zwitter, Fran. 1929. *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana: Leonova družba.
187. Zwitter, Fran. 1936. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
188. Zwitter, Fran. 1938. Nemci na Slovenskem. *Sodobnost* 6/3: 483–497.
189. Željko, Oset. 2012. Prosветne razmere v obdobju banovanja Natlačena. V *Marko Natlačen (1886–1942): v zgodovinskem dogajanju*, ur. Zdenko Čepič, 157–172. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

190. Žižek, Aleksander. 2007. Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci in banditi: vloga Štajerske domovinske zveze in tiska – časnikov Štajerski gospodar in Marburger Zeitung – pri indoktrinaciji spodnještajerskega prebivalstva. *Acta Histriae* 15/2: 747–768.
191. Žnidarič, Marjan. 1979. Maribor 1941–1945. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50(1/2): 462–474.
192. Žnidarič, Marjan. 1997. *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve Maribor; Murska Sobota: Pomurski tisk.

Spletne strani in drugo gradivo:

- *Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. Dostopno na: <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=kolona&hs=1> (6. 8. 2023).
- Grdina, Igor. 2024. Elektronska sporočila, naslovljena na Daniela Siterja, prejeta 31. 5. 2024, 1. 6. 2024, 19. 6. 2024, 20. 7. 2024.
- Hajdinjak, Boris. 2021. 80 let od Hitlerjevega obiska v Mariboru. *Youtube*, 26. 4. 2021. Dostopno na: https://www.youtube.com/watch?v=uzgv6_KxnUg&t=1209s (12. 6. 2024).
- *Youtube*. Das Hakenkreuzlied. Dostopno na: https://www.youtube.com/watch?v=VEC_AkFF7xs (3. 6. 2024).
- *Youtube*. Federal State of Austria Anthem - "Sei gesegnet ohne Ende" (1929–38). Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=mbrMxyURip4> (3. 6. 2024).
- Keber, Janez. 2015. *Slovar slovenskih frazemov*. Dostopno na: https://fran.si/192/janez-keber-frazeoloski-slovar-slovenskega-jezika/4216082/T4MVC_System_Web_Mvc_ActionResult (28. 9. 2024). Ljubljana: Založba Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- *Mladina*. 2012. Nacistični poet in vodilni mislec nemškega nacionalizma še zmeraj častni občan Maribora» Dostopno na <https://www.mladina.si/109385/nacisticni-poet-in-vodilni-mislec-nemskega-nacionalizma-se-zmeraj-castni-obcan-maribora> (13. 7. 2024).
- Osrednja knjižnica Celje. 2019. Odnos Westnov do nacizma in nemških okupacijskih oblasti. *Kamra*, 26. 8. 2019. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne->

zbirke/odnos-westnov-do-nacizma-in-nemskih-okupacijskih-oblasti-2/ (28. 8. 2023).

- Siter, Daniel. 2017. Kapitulacija jugoslovanske kraljeve vojske. *Zgodovina.si*, april 2017. Dostopno na: <http://zgodovina.si/kapitulacije-jugoslovanske-kraljeve-vojske/> (7. 3. 2024).
- STA. 2020. V Mariboru odvzeli naziv častni občan Ottokarju Kernstocku. Dostopno na: <https://www.sta.si/2778331/v-mariboru-odvzeli-naziv-castni-obcan-ottokarju-kernstocku> (13. 7. 2024).

ARHIVSKI VIRI

TNA – The National Archives (London)

- WO 202/158.
- FO 371/102272.
- FO 371/55525.
- MFQ 1/525/3.

AJ – Arhiv Jugoslavije (Beograd)

- **AJ-14**, fasc. 27, 124, 159.
- **AJ-37**, fasc. 22.
- **AJ-38**, fasc. 403.
- **AJ-66**, fasc. 3, 3262.
- **AJ-138**, fasc. 8.

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana)

- **AS 68**, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, upravni oddelek: t. e. 37, 41, šk. 57.
- **AS 77**, Banski svet: šk. 12. (fasc. 12).
- **AS 220**, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta: t. e. 8.
- **AS 1749**, Josip Rus: šk. 31.
- **AS 1164**, Zbirka Inštituta za narodnostna vprašanja: šk. 82, 94 (fasc. 471).
- **AS 1602**, Deželni svetnik okrožja Celje: šk. 2.
- **AS 1827**, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta: t. e. 10, šk. 73.
- **AS 1931**, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije: t. e. 744, šk. 816.

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

- **SI_ZAC/0070**, Deželni svetnik okrožja Celje: t. e. 1.
- **SI_ZAC/0084**, Okupacijska občina Rogaška Slatina: šk. 1.
- **SI_ZAC/349**, Krajevni ljudski odbor Rogaška Slatina: šk. 6.
- **SI_ZAC/350**, KLO Rogatec 1945–1952: šk. 1.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj

- **SI_ZAP 0070**, rokopisna zbirka, R-68: šk. 27.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

- **SI_ZAL LJU 522**: šk. 2.
- **SI_ZAL LJU 468**: šk. 19, 157.
- **SI_ZAL LJU 522**: šk. 2, 4, 11.

MNZC – Muzej novejšje zgodovine Celje

Fototeka MNZC:

- Zbirka ZGODOVINSKA 2, FZ2 18.

Arhiv MNZC:

- fasc. 18.
- fasc. 37.
- fasc. 56 B.
- 13. 10. 1942, »Vorschläge für die Berufung in die NSDAP«.
- »Vertrauensmännerliste der Untersteiermark, Gaugrenzlandamt«.

MNOM – Muzej narodne osvoboditve Maribor

Arhiv MNOM (AMNOM):

- Mapa Predokupac. doba: S.D.K.B. – uveljavljanje kraj. skupin v Mariboru, Rušah in Račah / Korespondenca.

- Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.
- »Holzer: Die Jugendarbeit des SDKB«.
- Fond SODI, SDKB: Deželno vodstvo Slovenije v Mariboru / Razne organizacijske zadeve / Stelle für Männer.
- »Poročila konjiških poročevalcev: 101, 102, eden od teh s krovnim imenom Punti«
- Fond SODI, mapa Iz arhiva graškega »Südost Instituta« ...
- Prepis: R. Holzer: »Die statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft, »Stand des Volksdeutschtums in der Draubannschaft am 19. 1. 1941«.
- Fond SODI, Stelle für Männer, »Verzeichnis der Ortsgruppen des SDKB...«.
- Rudolf Holzer.

PMPO – Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož

Fototeka PMPO:

- FZG 3710, št. negativa 3784.
- FZGO 911.
- FZGO 939.
- FZG 938, št. neg. 3144, inv. št. LR 707.
- FZGO 914.
- FZGO 928, inv. št. LR 759/4.
- FZG 935, inv. št. LR 760.
- FZG 923, inv. št. LR 1374/5.
- FZGO 912.

PMMS – Pomurski muzej Murska Sobota

Fototeka PMMS:

- F1392

Objavljeno arhivsko in mikrofilmsko gradivo na spletu:

- Dokument št. 10: »Aufsatz »Geschichtliche Wende« über den Einzug der deutschen Wehrmacht in Maribor am 8. April 1941«, 9. 4. 1941. Pridobljeno 6. 4. 2024 na

naslovu

<https://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=10>.

- Dokument št. 12: »Aufruf des Gauführers des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes Hans Baron anlässlich der national-sozialistischen Machtergreifung in Maribor«, 9. 4. 1941. Pridobljeno 6. 4. 2024 na naslovu <https://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=12>.
- Dokument št. 55: Bericht von der Überführung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in den Steirischen Heimatbund, 11. 5. 1941. Pridobljeno 6. 5. 2024 na naslovu <https://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=55>.
- Dokument št. 153: »Verordnung des Ministerrats für die Reichsverteidigung über den Erwerb der Staatsangehörigkeit in den besetzten slowenischen Gebieten«, 14. 10. 1941. Pridobljeno 6. 4. 2024 na naslovu <https://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=153>.
- Dokument št. 218: »Bericht von Hans Baron und Franz Tscheligi über die Lage in der Untersteiermark«. Pridobljeno 6. 4. 2024 na naslovu <https://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=218>.

USTNI VIRI / AVDIOPRIČEVANJA

- Gabrijela Krumpak, avdiopričevanje, Rogaška Slatina, 2017.
- Henrik Dralka, avdiopričevanje, Stare Žage pri Novem mestu, 2023.

TISKANI VIRI

Časopis

Deutsche Zeitung:

- 23. 3. 1933.
- 3. 10. 1935.
- 26. 4. 1936.

Mariborski »Večernik« Jutra:

- 13. 7. 1932.
- 3. 3. 1934.

- 6. 6. 1935.
- 28. 7. 1936.

Marburger Zeitung:

- 9. 4. 1941.
- 12. 4. 1941.
- 12. 5. 1941.

Novice:

- 20. 1. 1927.

Narodni dnevnik

- 1. 7. 1927.

Nova doba:

- 15. 1. 1927.

Pohod:

- 28. 1. 1933.
- 3. 6. 1933.
- 17. 6. 1933.
- 29. 7. 1933.
- 12. 5. 1934.
- 24. 8. 1935.

Slovenec:

- 25. 2. 1933.
- 19. 1. 1935.
- 16. 11. 1935.
- 7. 12. 1935.
- 19. 1. 1936.
- 19. 4. 1936.

- 12. 5. 1936.
- 27. 8. 1937.
- 25. 8. 1938.
- 27. 4. 1939.
- 4. 5. 1939.
- 24. 5. 1939.
- 9. 8. 1939.
- 9. 11. 1939.
- 15. 2. 1940.
- 18. 7. 1940.
- 15. 11. 1940.
- 20. 11. 1940.
- 30. 11. 1940.
- 29. 12. 1940.
- 11. 1. 1941.
- 12. 1. 1941.
- 22. 1. 1941.
- 23. 1. 1941.
- 25. 1. 1941.
- 26. 1. 1941.
- 14. 2. 1941.
- 16. 2. 1941.
- 20. 2. 1941.
- 25. 2. 1941.
- 11. 3. 1941.
- 18. 3. 1941.
- 21. 3. 1941.
- 1. 4. 1941.
- 5. 4. 1941.

Slovenski narod:

- 15. 11. 1927.

Slovenski gospodar:

- 3. 9. 1930.

Straža:

- 14. 1. 1924.
- 16. 4. 1924.

Štajerski gospodar:

- 3. 5. 1941.
- 10. 5. 1941.
- 7. 6. 1941.
- 30. 8. 1941.
- 29. 11. 1941.

Untersteirischer Kalender:

- 1942.

Večernik:

- 27. 8. 1937.
- 4. 5. 1939.
- 26. 6. 1939.
- 13. in 14. 5. 1939.
- 10. 7. 1939.
- 29. 12. 1939.
- 9. 1. 1941.
- 16. 1. 1941.

»Vestnik«:

- 26. 4. 1946.

IZJAVA O AVTORSTVU

Spodaj podpisani Daniel Siter izjavljam, da je doktorska disertacija v celoti moje avtorsko delo. Uporabljeni viri in literatura so korektno navedeni. Od arhivskih, muzejskih in drugih institucij so pridobljena ustrezna dovoljenja za javno objavo reprodukcij primarnih (arhivskih in drugih) dokumentov.

Rogaška Slatina, 28. 10. 2024

Lastnoročni podpis avtorja

IZJAVA LEKTORJA

IZJAVA o lektoriranju doktorske disertacije

Podpisani Marko Vrezec,
vodja prevajalske in lektorske agencije Dominatus Digital d.o.o.,

izjavljam,

da smo lektorirali doktorsko disertacijo

doktoranda Daniela Siterja

z naslovom

Subverzivno delovanje Švabsko-nemške kulturne zveze in vloga njenih članov na Slovenskem v letih 1922–1945

Podpis

(podjetje ne posluje z žigom)

V Ljubljani, dne 24.10.2024